

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΤΜΗΜΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

Διδακτορική διατριβή

Του

ΓΙΑΝΝΗ ΙΩΑΝΝΙΔΗ

ΜΕ ΤΙΤΛΟ

Ο ρόλος του εθελοντικού τομέα

στην τοπική πολιτιστική ανάπτυξη:

Η περίπτωση της πόλης του Πειραιά κατά την περίοδο 1974-2000

Συμβουλευτική επιτροπή

Επιβλέπουσα: Καθηγήτρια ΝΤΟΡΑ ΚΟΝΣΟΛΑ

Μέλη: Καθηγητής ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ

Επίκουρη καθηγήτρια ΛΥΔΙΑ ΣΑΠΟΥΝΑΚΗ-ΔΡΑΚΑΚΗ

Τόμος Α΄

ΠΕΙΡΑΙΑΣ 2002

στην Κατερίνα που δεν πρόλαβε..
στο Γιώργο και τον Τάκη που
σίγουρα θα καταλάβουν.

....Ο συνδυασμός του πολιτιστικού χώρου (cultural space) και του χώρου της πόλης (urban space) αναδεικνύει ως «ενδιάμεσο χώρο» μεταξύ Δημόσιου και Ιδιωτικού, το χώρο των τοπικών εθελοντικών πολιτιστικών συλλογικοτήτων. Συνεπώς, η εθελοντική συμμετοχή και η συλλογική δράση στην τοπική πολιτιστική ανάπτυξη «καλείται» να υπερασπισθεί το τοπικό ως κεντρικό χωρίς να του αφαιρεί τη χωρικότητά του, να εστιάσει στο ειδικό ως γενικό χωρίς να του στερεί την ιδιαιτερότητά του και να προσεγγίσει το μερικό ως συνολικό χωρίς να τροποποιεί τις πραγματικές του διαστάσεις.

Η μελέτη μιας πόλης πρέπει να περιλαμβάνει τα κινήματα και τις
οργανώσεις της,

τα «κύματα» και τα «ρεύματα» που ανέδειξε,
την κρυμμένη καθημερινή ζωή
και τη μυστική της «κουλούρα».

*Γλέεις γεμάτες από δρόμους και πλατείες
που πλημμύρισαν κάποτε από διαδηλωτές
και καταδιωκόμενους ερωτευμένους
και παρελαύνοντες, βυθισμένους σε
ρεμβασμό και βοή καθημερινής παλινολογίας.*

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το θέμα που διαπραγματεύομαι είναι οι οργανώσεις του εθελοντικού τομέα και ο ρόλος τους στην τοπική πολιτιστική ανάπτυξη με συγκεκριμένο ερευνητικό πεδίο την πόλη του Πειραιά. Κατά τη διάρκεια της ερευνητικής μου πορείας παρουσιάστηκαν διάφορες δυσκολίες στην οργάνωση και την ανάπτυξη της που ξεπεράστηκαν με τη βοήθεια της επιβλέπουσας καθηγήτριας της διατριβής. Για το λόγο αυτό θέλω να ευχαριστήσω την Κα Ντόρα Κόνσολα για τα πολύτιμα σχόλια και τις κριτικές της παρατηρήσεις.

Στις απαιτήσεις και τις ανάγκες που αναδείχθηκαν για να εκπονηθεί η διατριβή έγινε κατορθωτό να υπάρξει η ουσιαστική συμμετοχή ενός ανθρώπινου δυναμικού, ενός σημαντικού «ενδιάμεσου εθελοντικού χώρου». Είναι εκείνοι που αποτέλεσαν τους μεγάλους ενεργέτες του εγχειρήματος και τους ανιδιοτελείς «χορηγούς μου» σε γνώσεις και εμπειρίες όπως και σε συμπεριφορές κατανόησης και αλληλεγγύης. Οι αναφορές είναι πολλές τόσο σε πρόσωπα όσο και στους τρόπους με τους οποίους συνέβαλαν και στα τρία βασικά πεδία του διδακτορικού, δηλαδή, στο πεδίο των αναζητήσεων και προβληματισμών για τον εθελοντικό τομέα, στις συζητήσεις για τον Πειραιά και τις ιδιοτυπίες του και τέλος, στα θέματα που είχαν σχέση με το ερευνητικό πεδίο και στη διαμόρφωση των απαραίτητων εργαλείων υποστήριξης.

Ξεκινώντας από το τελευταίο, νοιώθω την ανάγκη να ξεχωρίσω την καθοριστική συμβολή του επιστήμονα πληροφορικής Μπάμπη Χαλμίουρδα στο ερευνητικό πεδίο του διδακτορικού και ιδιαίτερα στη τελική διαμόρφωση του ερωτηματολογίου και του ανάλογου προγράμματος που «υποδέχθηκε» τα στοιχεία της έρευνας για επεξεργασία. Η συνδρομή του ήταν πολύτιμη και ανεπανάληπτη και μου θύμισε ξεχασμένες πράξεις ανιδιοτελούς εθελοντικής προσφοράς. Στην τελική διαμόρφωση του ερωτηματολογίου, συνέβαλαν με τις παρατηρήσεις τους ο χημικός μηχανικός και ερευνητής Νίκος Σελλάς και ο προϊστάμενος του τμήματος πληροφορικής του ΕΚΕΠΙΣ Θανάσης Βασίλεινας.

Στον τομέα της αναζήτησης των στοιχείων που συνέθεταν το ψηφιδωτό της πόλης του Πειραιά, πολύτιμους συμπαραστάτες είχα πολλούς Πειραιώτες και Πειραιώτισσες. Τον πρόεδρο της «Φιλολογικής Στέγης» Γιάννη Χατζημανωλάκη που οι σημαντικές του πληροφορίες για πρόσωπα και γεγονότα του Πειραιά της μεταπολίτευσης με βοήθησαν ιδιαίτερα όπως και τον γενικό γραμματέα του «Πειραιϊκού Συνδέσμου» και καλό μου φίλο Μπάμπη Λιβιεράτο. Επίσης, τον καλλιτεχνικό διευθυντή της δημοτικής πολιτιστικής επιχείρησης του Πειραιά Τάκη Χαρλαύτη, τις κυρίες του ιστορικού αρχείου του Δήμου Πειραιά Λίτσα Μπαφούνη, Ελένη Αναγνωστοπούλου και Ελένη Σταματάκη και την προϊστάμενη του Πολιτικού Αρχείου του Πρωτοδικείου Πειραιά Κα Ματθίλδη Πέπογλου.

Ένα πολύ μεγάλο ευχαριστώ οφείλω στους εκατόν δέκα έξι προέδρους, εμψυχωτές και στελέχη διοίκησης των φορέων και συλλογικοτήτων της πόλης, που στη συντριπτική τους πλειοψηφία μου παρείχαν τα απαραίτητα στοιχεία για τον φορέα που δραστηριοποιούνται ή δραστηριοποιήθηκαν κατά την τελευταία εικοσιπενταετία ώστε να διαμορφώσω μία ολοκληρωμένη και αξιόπιστη βάση δεδομένων. Δεδομένα, που μου έδωσαν την δυνατότητα να εξάγω συμπεράσματα, κρίσεις και αναλύσεις για τις πολιτιστικές δράσεις του τρίτου τομέα και των εθελοντικών συλλογικοτήτων στον μεταπολιτευτικό Πειραιά. Επίσης, θέλω να ευχαριστήσω τις φοιτήτριες και τους φοιτητές του Ζ' εξαμήνου του Παντείου που στα πλαίσια των εργασιών του μαθήματος *Πολιτιστική*

Πολιτική και Ανάπτυξη, με διδάσκουσα την καθηγήτρια Ντόρα Κόνσολα, έλαβαν μέρος στη συμπλήρωση του πιλοτικού ερωτηματολογίου. Το οριστικό ερωτηματολόγιο συμπληρώθηκε την άνοιξη του 2001 με την ανιδιοτελή υποστήριξη τριών καλών φίλων και συνεργατών: του πολιτιστικού διαχειριστή Κώστα Γασπαρινάτου- που με τη δική του «θρασύτητα» ξεκίνησε αυτό το εγχείρημα, του ερευνητή του Ε.Κ.Κ.Ε Κώστα Τσακίρη και του στελέχους στο διαφημιστικό χώρο Δημήτρη Ιωαννίδη. Στους προβληματισμούς για τον εθελοντικό τομέα βρήκα άξιους και πολύτιμους συνομιλητές καλούς φίλους και συμμετόχους σε συλλογικότητες του μεταπολιτευτικού Πειραιά. Τέλος, σε αυτήν την δύσκολη πορεία, είχα συμπαραστάτες και τους καλούς μου συναδέλφους και αιρετούς του Δήμου Μοσχάτου. Ιδιαίτερη αναφορά στο δήμαρχο Μοσχάτου Ταξιάρχη Παπαντώνη και στο συνάδελφο Δημήτρη Μπούρδο.

Σε αυτή την πορεία φάνηκε πως δεν αρκούσε μόνο η λογική της «στοχοπροσήλωσης» και της προσπάθειας για την επαρκή κάλυψη των επιστημονικών απαιτήσεων της εργασίας. Τη μοναξιά που παρήγαγε η εκπόνηση της διατριβής και τις δύσκολες στιγμές αυτής της περιόδου -ιδιαίτερα με τις αμετάκλητες απώλειες αλλά και τις πρόσκαιρες απουσίες αγαπημένων μου προσώπων στα οποία είναι αφιερωμένη η διατριβή- ήλθε να καλύψει και να μοιρασθεί μαζί μου μια μοναδική κοπέλα με ένα εξαιρετικό τρόπο κατανόησης και αλληλεγγύης.

Επιπρόσθετα, ιδιαίτερες επιδράσεις και σημαντικές επιρροές στην εξέλιξη της εργασίας ασκούσαν η συγκυρία και το κλίμα της εποχής. Υπήρξαν περίοδοι που «εισέπραττα» μια κρίση επικαιρότητας του θέματός μου καθώς φάνταζε ασύμβατο με τη σκληρή πραγματικότητα. Σε μια εποχή που αφενός επικρατεί ο ολοκληρωτικός πολιτισμός της εικόνας και η σκληρή εμπορευματοποίηση και αφετέρου κυριαρχεί ο αδυσώπητος ανταγωνισμός και η άγονη ιδιώτευση, έχει σημασία να ασχολείται κανείς με την εθελοντικότητα στη συμμετοχή και τη συλλογικότητα στη δράση. Ήλθαν όμως δύο γεγονότα που ανέδειξαν, με ένα ιδιαίτερο τρόπο, τη σημασία του εθελοντικού τομέα. Ο ΟΗΕ είχε ανακηρύξει το 2001 ως το παγκόσμιο έτος εθελοντών ενώ στη χώρα μας, στο περιθώριο της προετοιμασίας για τους Ολυμπιακούς του 2004, είχε ανοίξει μία μεγάλη συζήτηση για το εθελοντικό κίνημα και τις εθελοντικές οργανώσεις.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	3
Κατάλογος Πινάκων και Διαγραμμάτων	12

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

A. Εισαγωγή στο θέμα και τις πηγές.

1. Εμπειρίες, δυνατότητες και ελλείψεις.	13
2. Προβληματισμοί και αναζητήσεις για την εθελοντική δράση και συμμετοχή.	14
3. Η πόλη του Πειραιά, συγκριτικά πλεονεκτήματα και μεθοδολογικές παραδοχές.	17

B. Υποθέσεις εργασίας και η δομή της διατριβής.

1. Πρωταρχικός στόχος, αρχικό ερώτημα και αναγκαία προαπαιτούμενα.	21
2. Ο κύριος σκοπός και το βασικό ερώτημα.	21
3. Η δεσπόζουσα υπόθεση και τα ζωτικά ερωτήματα.	22
4. Η διάρθρωση της διατριβής.	24

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΟΠΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ.

Πολιτισμός και ανθρώπινη δραστηριότητα.

1. Civilisation και Kultur: Εννοιολογικοί προσδιορισμοί και αποδόσεις.	26
2. Το Πολιτισμικό Σύστημα.	33
3. Άτομο και πολιτισμικό σύστημα.	35

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ.

Πολιτιστικές Πολιτικές, Πολιτιστικό Κεφάλαιο, Τοπική Πολιτιστική Παραγωγή και Ανάπτυξη.

1. Το Πολιτισμικό Σύστημα της Ανθρώπινης Δράσης.	39
2. Η Πολιτιστική Πολιτική ως συστατικό της στρατηγικής της ανάπτυξης.	43
3. Ο σχηματισμός Πολιτισμικού και Πολιτιστικού Κεφαλαίου.	47
3.1. Πολιτιστικές Υποδομές: Καταγραφή και βαθμός αυτόαρκειας.	51
3.2. Πολιτιστικές Δομές: Αποτύπωση και βαθμός αυτοτέλειας.	55
3.2.1. Δομές Οργάνωσης: Συγκρότηση, διάρθρωση, διοίκηση και λειτουργία.	56
3.2.2. Δομές των Ανθρώπινων Πόρων: Μορφές σχέσεων και είδη συμμετοχής.	56
3.2.3. Οικονομικές Δομές: Οικονομικοί πόροι και χρηματοδοτική υπόσταση.	57
3.3. Πολιτιστικές Υπερδομές: Χαρτογράφηση και βαθμός αξιοποίησης.	58
3.3.1. Υπερδομές Συνεργασιών: Καλλιτέχνες και εμψυχωτές.	59
3.3.2. Υπερδομές Διασύνδεσης: Συνεργασίες και δικτυώσεις με άλλους φορείς.	60
3.3.3. Υπερδομές Επικοινωνίας: Δημοσιότητα, προώθηση, διάδοση και διάχυση.	62
3.4. Πολιτιστικό κεφάλαιο και Πολιτιστικά Σταθερότητα.	62
4. Παράμετροι Πολιτιστικής Παραγωγής.	65
4.1. Στρατηγικές πολιτιστικής παραγωγής.	65
4.2. Προσφορά πολιτιστικών αγαθών και υπηρεσιών.	67
4.3. Ζήτηση πολιτιστικών αγαθών και μορφές πολιτιστικής κατανάλωσης.	69

4.4. Διάδοση και Διάχυση.	71
4.5. Ποιότητα και Αποδοτικότητα.	73
5. Η Πολιτιστική Ανάπτυξη.	77
5.1. Η πολιτιστική διάσταση της τοπικής ανάπτυξης.	79
6. Η Τοπική Πολιτιστική Ανάπτυξη σε δυναμικό σύστημα διαχρονίας.	82
7. Μετακινήσεις συμμετοχής στην Τοπική Πολιτιστική Ανάπτυξη.	84

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ο ΕΘΕΛΟΝΤΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ.

Ιδιωτικός χώρος, Δημόσιος χώρος και η Κοινωνία των Πολιτών.

1. Το ιστορικό της σχέσης: Διαχωρισμοί και διαπλοκές.	92
2. Η επανεμφάνιση της Κοινωνίας των Πολιτών.	97
3. Οι περιπέτειες της Κοινωνίας Πολιτών.	102
3.1. Η αντιδιαστολή με το πολιτισμικό έθνος και τις συναισθηματικές κοινότητες.	105
4. Προαπαιτούμενα μιας ισχυρής κοινωνίας πολιτών.	109

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ.

Το ιστορικό του ελληνικού εθελοντισμού.

1. Η εθελοντική παράδοση στον ελληνικό χώρο.	114
2. Ο Κοινοτισμός ως η αρχαιολογία της ελληνικής κοινωνίας πολιτών.	115
3. Πρώτες μορφές εθελοντικής δράσης στην νεοελληνική κοινωνία.	119
4. Διεύρυνση του εθελοντισμού στον κοινωνικοπολιτιστικό χώρο, 1900-1974.	123
4.1. Φυσιολατρία και προσκοπισμός.	125
4.2. Το αθλητικό κίνημα.	126
4.3. Εθνικοτοπικοί σύλλογοι και σωματεία αλληλεγγύης.	127
4.4. Οργανώσεις της εργατικής τάξης και πολιτικές οργανώσεις.	129
4.5. Η πολιτιστική συνιστώσα: Θέατρο σκιών και ρεμπέτικο τραγούδι.	132

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Τάσεις και διεθνείς εξελίξεις στο εθελοντικό κίνημα.

1. Σημαντικές εθελοντικές δραστηριότητες μέχρι και τον 19 ^ο αιώνα.	134
2. Νέοι ρόλοι του εθελοντισμού στην Ευρώπη και την Αμερική του 20 ^{ου} αιώνα.	135
3. Κοινωνικοοικονομικές απορρυθμίσεις και εθελοντικό κίνημα στη σύγχρονη εποχή.	141
4. Κρίση πολιτικής συμμετοχής και διαφοροποιήσεις στην κοινωνική δράση.	146
5. Μεταϋλιστικές ανάγκες και αξίες. Τα εθελοντικά κοινωνικά κινήματα στο προσκήνιο.	149
6. Η εντυπωσιακή ανάπτυξη του εθελοντισμού σε παγκόσμια κλίμακα.	154
7. Διακρατικός και διεθνικός εθελοντισμός: Προς μια νέα διεθνιστική αλληλεγγύη;	160

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

Διαστάσεις του σύγχρονου εθελοντικού κινήματος.

1. Η φυσιολογία και ο χαρακτήρας των εθελοντικών οργανώσεων.	169
2. Κοινωνία και Εθελοντισμός: Η κοινωνική του δυναμική.	173
3. Πολιτική και Εθελοντισμός: Η πολιτική του διάσταση.	175
4. Οικονομία και Εθελοντισμός: Η οικονομική του συνιστώσα.	177
5. Υπεράσπιση καθολικών αξιών σε μια παγκοσμιοποιούμενη κοινωνία.	182

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΕΘΕΛΟΝΤΙΣΜΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

Ο εθελοντισμός στον πολιτισμό.

1. Πολιτιστικές δραστηριότητες και εθελοντικός τομέας.	187
2. Δράσεις, λειτουργίες και πρωτοβουλίες του πολιτιστικού εθελοντισμού.	189
2.1. Από την αποδυνάμωση στην ενδυνάμωση του πολίτη.	191
2.2. Εμβάθυνση και διεύρυνση της δημοκρατίας.	192
2.3. Συνεισφορά στην κοινωνική συνοχή.	194
2.4. Κατανόηση και σεβασμός της πολιτισμικής διαφορετικότητας.	195
2.5. Η «διπλωματία» του πολιτιστικού εθελοντισμού.	197

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΩΟ.

Χώρος και χρόνος στον πολιτιστικό εθελοντισμό.

1. Μύθοι και πραγματικότητες στην ελληνική περίπτωση: Ισχνός εθελοντικός τομέας και ασθενική η ελληνική Κοινωνία Πολιτών;	201
1.1. Αναγκαία προαπαιτούμενα: Είδος δράσης και η διάσταση στο χώρο και στο χρόνο.	206
2. Προσδιορισμός του πολιτιστικού εθελοντισμού.	207
2.1. Καθορισμός της πρωταρχικής πολιτιστικής δραστηριότητας και κριτήρια ταξινόμησης των οργανώσεων του πολιτιστικού εθελοντισμού.	209
3. Η διάσταση της χρονικότητας και ο ελεύθερος χρόνος.	214
3.1. Ο εθελοντικός χρόνος και ο ελεύθερος χρόνος.	217
4. Η διάσταση της τοπικότητας και ο χώρος της πόλης.	221
4.1. Η πόλης ως ενδιάμεσος και αυτόνομος χώρος συλλογικών ταυτοτήτων.	226

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΑΤΟ.

Πολιτιστικός εθελοντισμός στην Ελλάδα, 1974-2000.

1. Εθελοντικός πολιτιστικός χρόνος και ενεργός συμμετοχή.	229
2. Η εθελοντική έκρηξη του 1974.	233
3. Εκτατική ανάπτυξη και μετακινήσεις συμμετοχής στη δεκαετία του 1980.	239
4. Κίνητρα εύλογης στράτευσης και εθελοντισμός μικροκλίμακας στη δεκαετία του 1990.	245
4.1. Πολυμερείς οργανώσεις με πολιτιστικές δράσεις.	248
4.2. Προωθητικές δυνάμεις στον ελληνικό εθελοντικό χώρο.	253
5. Χαρακτηριστικά του εθελοντισμού στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης.	256

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΕΙΣ ΟΡΓΑΝΩΣΕΩΝ ΚΑΙ

ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΤΟΠΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ

Επαναπροσδιορισμοί και οριοθετήσεις των εθελοντικών πολιτιστικών οργανώσεων.

1. Ταξινόμησης του εθελοντισμού στο διεθνή και ελληνικό χώρο	260
2. Για ένα Σχέδιο Οριοθέτησης των εθελοντικών οργανώσεων.	266
2.1. Το <i>θεσμικό</i> κριτήριο: Οι «Οργανώσεις και οι Χώροι του Ενδιάμεσου Τομέα».	267
2.2. Το κριτήριο της <i>Οικονομικής Υπόστασης</i> : Οι «Μη Κερδοσκοπικές και Μη Θεσμικά Χρηματοδοτούμενες Οργανώσεις».	270
2.3. <i>Κοινοφέλειες και ιδιοτελείες</i> : Οι «Ανιδιοτελείς Εκφάνσεις της Κοινωνίας των Πολιτών».	275
2.4. <i>Αυτονομία και Αυτοτέλεια</i> : Οι «Ανεξάρτητες Συγκροτήσεις του Τρίτου Τομέα».	280
2.5. <i>Εθελοντικότητα στη συμμετοχή και Συλλογικότητα στη δράση</i> : Οι «Εθελοντικές Συλλογικότητες».	284
2.5.1. Η Εθελοντικότητα στη συμμετοχή.	284
2.5.2. Η Συλλογικότητα στη δράση.	290

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΔΕΚΑΤΟ

Εκδοχές συμβολής και στρατηγικές Τοπικής Πολιτιστικής Ανάπτυξης.

1. Εθελοντικός τομέας και Τοπική Ανάπτυξη: Δράσεις, Συνεργασίες και Στρατηγικές.	293
2. Στρατηγικές Παρέμβασης του εθελοντικού τομέα	299
2.1. Η Στρατηγική της Περιχαράκωσης.	299
2.2. Η Στρατηγική του Ενδοτισμού.	300
2.3. Η Στρατηγική της του Αναρχου Πλουραλισμού.	300
2.4. Η Στρατηγική του Ανταγωνισμού.	301
2.5. Αποτύπωση των Στρατηγικών Παρέμβασης.	301
3. Εκδοχές συμβολής του Εθελοντικού Τομέα στην Τοπική Πολιτιστική Ανάπτυξη.	303
3.1. Όψεις <i>Επικουρικής</i> τάξης: Η Υπολειμματική Συνδρομή.	304
3.2. Όψεις <i>Αναλογικής</i> τάξης: Η Συμπληρωματική Συνεισφορά.	306
3.3. Όψεις <i>Υπεροχής</i> : Η Δεσπόζουσα Συμμετοχή.	307
3.4. Το εύρος συμβολής στην Τοπική Πολιτιστική Ανάπτυξη.	311
4. Συστατικά διατηρησιμότητας και μέτρα ενδυνάμωσης του εθελοντικού τομέα.	313
5. Ελλειμματικές εταιρικές και προβληματικά μείγματα συνεργασίας.	316
5.1. <i>Ελλείπουσα</i> Εταιρική και Ασθενή -ανά ζεύγη- Μείγματα.	319
5.2. <i>Υπολείπουσα</i> Εταιρική και Ισχυρό Μείγμα.	320
5.3. <i>Παραλείπουσα</i> Εταιρική και Ατελές Μείγμα.	321

ΜΕΡΟΣ ΠΕΜΠΤΟ

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΕΘΕΛΟΝΤΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ ΤΟΥ ΠΕΙΡΑΙΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΩΔΕΚΑΤΟ.

Ο Πειραιάς και οι εθελοντικές του οργανώσεις στη διαδρομή της ιστορίας.

1. Ο Πειραιάς της αρχαιότητας.	323
2. Ο νέος Πειραιάς του 19 ^{ου} αιώνα.	325
2.1. Τοπική συνείδηση και σχέσεις αντιπαλότητας με την πρωτεύουσα.	327
2.2. Πνευματική κίνηση και πολιτιστική ανάπτυξη.	328
2.3. Η ανάπτυξη του εθελοντικού τομέα.	330
3. Η χρυσή τριακονταετία, 1891-1920.	331
3.1. Σημαντική πνευματική ζωή και υψηλή πολιτιστική ανάπτυξη.	332
3.2. Οι μορφές του πολιτιστικού εθελοντισμού.	334
4. Η ραγδαία παρακμή του μεσοπόλεμου, 1921-1940.	336
4.1. Ισχυρές μορφές πολιτιστικού εθελοντισμού.	338
4.2. Ένα εκρηκτικό εθελοντικό κοινωνικοπολιτιστικό μείγμα.	339
4.2.1. Φυσιολατρικό, εκδρομικό και προσκοπικό κίνημα.	340
4.2.2. Εθνικοτοπικοί και προσφυγικοί σύλλογοι.	341
4.2.3. Πειραιϊκή εργατική τάξη και «αντιαθιναϊσμός».	342
4.2.4. Ο Ολυμπιακός ως ομάδα-θεσμός με φαντασιακούς στόχους για την πόλη.	343
4.2.5. Η Πειραιώτικη σχολή του ρεμπέτικου τραγουδιού.	344
4.2.6. Η Πειραιϊκή σκηνή του Θεάτρου Σκιών.	346
4.3. Το εθελοντικό κίνημα ως παράγοντας κοινωνικής συνοχής και ανάπτυξης.	348
4.4. Η συμπληρωματικότητα του Πειραιά και η πολιτισμική αντιδικία με την Αθήνα.	348
5. Άρση του αυτόνομου ρόλου και ολοκλήρωση της εξάρτησης, 1941-1974.	351
5.1. Ο Πειραιάς ως η πολιτιστική επαρχία της Αθήνας.	354
5.2. Οι πολιτιστικές δράσεις του εθελοντικού τομέα.	357
5.2.1. Φιλανθρωπικό και φυσιολατρικό κίνημα.	359
5.2.2. Η πολιτιστική λήσχη Πειραιά της νεολαίας Λαμπράκη.	360
5.3. Ο πολιτιστικός εθελοντισμός σε μια εξαρτημένη πόλη.	361
6. Ο Πειραιάς της μεταπολίτευσης.	362
6.1. Τοπική Πολιτιστική Ανάπτυξη και εθελοντικός τομέας.	367
6.2. Πολιτιστικές εξυπηρετήσεις και πολιτιστικές υποδομές.	375
7. Υπάρχουν ελπίδες για το μέλλον του Πειραιά;	379

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ ΤΡΙΤΟ

Η έρευνα και η μελέτη πεδίου.

1. Ο σκοπός της έρευνας.	381
2. Η μεθοδολογία και τα στάδια της έρευνας.	381
3. Ερωτηματολόγιο συνέντευξης και κριτήρια προσδιορισμού.	384
4. Οργανώσεις Ενδιάμεσου τομέα.	393
4.1. Πολιτιστικές οργανώσεις.	393
4.2. Περιβαλλοντικές και φυσιολατρικές οργανώσεις.	394

4.3. Ανθρωπιστικές οργανώσεις κοινωνικής πρόνοιας και φιλανθρωπίας.	395
4.4. Διεκδικητικές οργανώσεις πολιτικής και επαγγελματικής δραστηριότητας.	396
4.5. Αθλητικές οργανώσεις.	397
5. Εφαρμόζοντας τα πέντε κριτήρια: Από τις Ενδιάμεσες πολιτιστικές οργανώσεις στις Εθελοντικές Πολιτιστικές Συλλογικότητες.	398

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Ανάλυση των ευρημάτων της έρευνας πεδίου

1. Έναρξη και «λήξη» δραστηριότητας.	
1.1. Το φάσμα της ιστορικότητας: <i>Πρώιμες και όψιμες</i> συλλογικότητες.	402
1.2. Η μικροϊστορία της ίδρυσης.	403
2. Μορφή, δομή, διοίκηση και εσωτερική λειτουργία.	
2.1. Η νομική μορφή.	403
2.2. Η εσωτερική λειτουργία και διοίκηση.	404
2.3. Οι εκλογικές διαδικασίες.	404
2.4. Τα υποψήφια μέλη και τα πρώην μέλη.	405
2.5. Η διεισδυση των πολιτικών οργανώσεων.	405
2.6. Εκτιμήσεις για τη διοίκηση και την εσωτερική λειτουργία.	406
3. Τομείς δραστηριότητας και πεδία δράσης.	
3.1. Τα είδη δραστηριότητας.	407
3.2. Ο σχεδιασμός και η αξιολόγηση των δραστηριοτήτων.	408
3.3. Επικοινωνία και δημοσιότητα.	409
4. Ανθρώπινοι πόροι και μορφές συμμετοχής.	
4.1. Εθελοντική συμμετοχή και αμειβόμενη εργασία.	409
4.2. Ενεργά μέλη και μορφές συμμετοχής.	410
4.3. Το προφίλ των ενεργών μελών.	411
4.4. Η παραγωγή κοινωνικότητας από τα μέλη.	412
4.5. Η αναπαραγωγή στερεότυπων, ιεραρχιών και ανισοτήτων στους ρόλους των μελών.	413
4.6. Το δυναμικό συνεχές των μελών.	414
5. Έδρα λειτουργίας και χώροι δραστηριότητας.	
5.1. Τα χαρακτηριστικά της έδρας και οι υποδομές.	415
5.2. Περιοδικότητα λειτουργίας της έδρας και είδος αξιοποίησής της.	416
5.3. Χώροι διοργάνωσης και διεξαγωγής εκδηλώσεων.	417
6. Οικονομική μορφή και υπόσταση.	
6.1. Τα έσοδα και τα έξοδα.	418
6.2. Ανταποδοτικότητα αγαθών και υπηρεσιών.	420
7. Καλλιτεχνικοί συνεργάτες.	421
8. Διασύνδεση και συνεργασίες με άλλους φορείς.	
8.1. Κατηγορίες των συνεργαζόμενων φορέων.	423
8.2. Κίνητρα και επιδιώξεις από τις συνεργασίες.	424
9. Το κοινό και οι αποδέκτες των υπηρεσιών.	
9.1. Το είδος, η κινητικότητα και το μέγεθος του κοινού.	426
9.2. Το προφίλ του κοινού σταθερής συμμετοχής.	427

10. Περίοδοι άνθησης και περίοδοι ύφεσης.	428
10.1. Οι αιτίες επίτευξης των στόχων και απόκλισης από τους στόχους.	428
10.2. Επιμερισμός παραγόντων στις αιτίες επίτευξης των στόχων.	430
10.3. Επιμερισμός παραγόντων στις αιτίες απόκλισης από τους στόχους.	432
11. Κρίσεις και εκτιμήσεις.	434

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ ΠΕΜΠΤΟ

Τα γενικά συμπεράσματα της έρευνας

1. Ο Συμμετοχικός Πολιτισμός του Πειραιά και η συμβολή των οργανώσεων στην Τοπική Πολιτιστική Ανάπτυξη.	437
2. Οργανωσιακός Χάρτης και το τοπικό πλεόνασμα ανιδιοτέλειας.	440
3. Ο Χάρτης των ατομικών λογικών συλλογικής δράσης.	441
4. Σταθερότητα των εθελοντικών πολιτιστικών οργανώσεων.	445

ΜΕΡΟΣ ΕΚΤΟ

ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ- ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ- ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ ΕΚΤΟ

Ορισμοί και στρατηγικές

1. Ορίζοντας τον εθελοντισμό και οριοθετώντας τα πεδία έκφρασής του.	450
2. Για μια στρατηγική συνέργειας και συναυτουργίας του εθελοντικού κινήματος.	455
2.1. Πολυκεντρικό Μείγμα και Εταιρικό Σύμφωνο Τοπικής Πολιτιστικής Ανάπτυξης.	457

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

Παράρτημα Ι.

Μία περιδιολόγηση και πέντε περιστατικά.

Α. Η περιδιολόγηση στο Πολιτικό Αρχείο του Πρωτοδικείου Πειραιά	463
Β. Περιστατικό πρώτο. Τοπικό πολιτιστικό γεγονός υπερτοπικής σημασίας.	466
Γ. Περιστατικό δεύτερο. Μετακινήσεις και μεταλλαγές συμμετοχής.	467
Δ. Περιστατικό τρίτο. Διαφοροποίηση παραγωγής από τις πολιτιστικές εθελοντικές συλλογικότητες.	469
Ε. Περιστατικό τέταρτο. Δεσπόζουσα συμμετοχή στην Τοπική Πολιτιστική Ανάπτυξη.	471
ΣΤ. Περιστατικό πέμπτο. Οι αρνητικές συνέπειες μιας εκτόπισης από την Τοπική Πολιτιστική Ανάπτυξη.	472

Παράρτημα ΙΙ.

Τα ευρήματα της έρευνας πεδίου για τις εθελοντικές πολιτιστικές συλλογικότητες του Πειραιά 1974-2000.

473

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

1. Επιδράσεις σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο από δραστηριότητας του πολιτιστικού εθελοντισμού και οι δείκτες ποσοτικοποίησης.	200
2. Κριτήρια ταξινόμησης και είδη οργανώσεων πολιτιστικού εθελοντισμού.	212
3. Χαρακτηριστικά οργανώσεων Πολιτιστικού Εθελοντισμού στην Ελλάδα, 1974-2000.	258
4. Στοιχεία από τη μοντελοποίηση για την εισαγωγή των δεδομένων και την επεξεργασία των στοιχείων.	391
5. Τα στάδια της ερευνητικής διαδικασίας.	392
6. Ταξινόμηση και καταγραφή των Ενδιάμεσων Οργανώσεων που ασκούν πολιτιστικές δράσεις στον Πειραιά, 1974-2000.	398
7. Χάρτης κινήτρων ανιδιοτέλειας, ορθολογικότητας, ωφελιμισμού, για τα μέλη και τις οργανώσεις.	444
8. Τυπολογίες και σταθερότυπα των πολιτιστικών οργανώσεων του Πειραιϊκού εθελοντισμού.	447
9. Ενδεικτικός πίνακας ιδρυθέντων συλλόγων στη Νομαρχία Πειραιά, 1835-2000.	465

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΩΝ

1. Πολιτισμικό Σύστημα.	42
2. Πολιτιστικές Υποδομές, Πολιτιστικές Δομές και Πολιτιστικές Υπερδομές.	63
3. Η διάρθρωση του Πολιτισμικού και του Πολιτιστικού Κεφαλαίου.	64
4. Συνιστώσες Τοπικής Πολιτιστικής Παραγωγής.	76
5. Παράγοντες διαμόρφωσης της Τοπικής Πολιτιστικής Ανάπτυξης.	90
6. Ο Χώρος του Πολιτιστικού Εθελοντισμού.	209
7. Στρατηγικές Παρέμβασης, Μορφές Συνεργασίας και Όψεις Συμβολής του εθελοντικού τομέα.	298
8. Χάρτης Στρατηγικών Παρέμβασης του εθελοντικού τομέα.	302
9. Οι τρεις περιοχές της Τοπικής Πολιτιστικής Ανάπτυξης.	311
10. Ενδεικτικές περιπτώσεις Τοπικής Πολιτιστικής Ανάπτυξης.	312
11. <i>Ελλείπουσα</i> Εταιρικότητα και Ασθενή -ανά ζεύγη- Μείγματα.	319
12. <i>Υπολείπουσα</i> Εταιρικότητα και Ισχνό Μείγμα.	320
13. <i>Παράλειπουσα</i> Εταιρικότητα και Ατελές Μείγμα.	321
14. Σχέδιο Οριοθέτησης των πεδίων έκφρασης του εθελοντισμού.	453
15. Συσχετίζοντας τα κριτήρια οριοθέτησης.	454
16. Πολυκεντρικό Εταιρικό Μείγμα Τοπικής Πολιτιστικής Ανάπτυξης.	462

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Α. Εισαγωγή στο θέμα και τις πηγές.

1. Εμπειρίες, δυνατότητες και ελλείψεις.

Το θέμα που διαπραγματεύομαι, δηλαδή ο χώρος των συλλογικών μορφών πρωτοβουλιακής δράσης και εθελοντικής συμμετοχής στο κοινωνικοπολιτιστικό γίγνεσθαι μιας πόλης, με απασχολούσε πολλά χρόνια και οι αναζητήσεις εκκινούσαν κυρίως μέσα από την άσκηση διαφορετικών ρόλων και λειτουργιών: είτε με τη συμμετοχή μου σε πολιτιστικές συλλογικότητες του Πειραιά την πρώτη περίοδο της μεταπολίτευσης είτε στην επαγγελματική ενασχόληση της τελευταίας δεκαπενταετίας με την ιδιότητα του υπεύθυνου πολιτιστικών δράσεων στο Δήμο του Μοσχάτου.

Σε όλη τη διαδρομή της συμμετοχής μου σε εθελοντικές οργανώσεις αλλά, κυρίως, της επαγγελματικής μου ενασχόλησης με τοπικά πολιτιστικά θέματα, οι δυσκολίες και τα ερωτηματικά που προέκυπταν ήταν πολλά και φάνταζαν αναπάντητα. Για παράδειγμα η αναζήτηση κινήτρων για την τόνωση της ενεργού συμμετοχής, η ενδυνάμωση της συλλογικής δράσης, η διερεύνηση των προσδοκιών αλλά και των φιλοδοξιών των εθελοντών αποτελούσαν μερικούς από τους προβληματισμούς μου στην τελευταία εικοσιπενταετία. Παράλληλα, με απασχολούσε το είδος των σχέσεων και συνεργασιών που αναπτύσσουν οι εθελοντικές οργανώσεις, οι προοπτικές ενδυνάμωσής τους αλλά και ο κίνδυνος «εποικισμού» τους από το κράτος, την αυτοδιοίκηση, τον ιδιωτικό τομέα και τις πολιτικές οργανώσεις.

Όμως, αυτά τα ερωτηματικά τα αντιμετώπιζα κυρίως στο πεδίο μιας τρέχουσας διαχείρισης και μάλιστα υπό την πίεση μιας άμεσης, και πολλές φορές αμφίβολης, αποτελεσματικότητας. Η μεγάλη πρόκληση ήταν η δυνατότητα που μου παρείχε το διδακτορικό, αξιοποιώντας τις εμπειρίες μου, να προσεγγίσω με επιστημονικό τρόπο τα θέματα αυτά και να καλύψω την ελλιπή θεωρητική μου κατάρτιση που προερχόταν μόνο από τη «γνώση» της πράξης.

Προσωπικά βιώματα και εμπειρίες, λοιπόν, αποτέλεσαν την αφετηρία για την επιλογή του συγκεκριμένου θέματος. Έτσι, είχα «εξασφαλισμένη» μία οικειότητα με το θέμα που διευκόλυνε την πρόσβασή μου στο χώρο της μελέτης ενώ παράλληλα είχα αποκτήσει ένα επιπλέον κίνητρο για την ολοκλήρωση της διατριβής. Ουσιαστικά, το θέμα που επέλεξα δεν είχε μόνο επιστημονικό ενδιαφέρον αλλά αποτελούσε και ένα προσωπικό στοίχημα. Η ανασκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας και οι πρώτες συναντήσεις με στελέχη φορέων και εθελοντικών οργανώσεων, με απάλλαξαν από εμμονές και εύκολους ιδεολογισμούς του παρελθόντος, από ωραιοποιήσεις και εξιδανικεύσεις και έτσι βρέθηκα στην γοητευτική θέση να εξετάζω θέματα που βρίσκονται στον πυρήνα ενός κρίσιμου προβληματισμού για τον επανακαθορισμό του ρόλου και της ιδιότητας του πολίτη στο σημερινό κόσμο και τη μελέτη των σύγχρονων εκφάνσεων της Κοινωνίας των Πολιτών.

2. Προβληματισμοί και αναζητήσεις για την εθελοντική δράση και συμμετοχή.

Το θεωρητικό μέρος για τον εθελοντικό τομέα στον πολιτισμό παρουσίαζε την εξής ιδιοτυπία: η Ελληνική βιβλιογραφία ήταν ελάχιστη ενώ η ξενόγλωσση αφορούσε, κυρίως, τον τρίτο τομέα και τις μη κερδοσκοπικές οργανώσεις χωρίς αναφορές στις εθελοντικές συλλογικότητες και ιδιαίτερα στον πολιτιστικό εθελοντισμό. Ειδικότερα στις αναλύσεις του πανεπιστημίου της Βαλτιμόρης J. Hopkins, (κυρίως με τους καθηγητές L. Salamon και H. Anheier) που ασχολείται κατεξοχήν με τις οργανώσεις του τρίτου τομέα, φαίνεται να μην υπάρχει η διάκριση μεταξύ οργανώσεων non-profit και εθελοντικών οργανώσεων ενώ οι προσεγγίσεις του δείχνουν προσανατολισμένες στην Αμερικανική πραγματικότητα. Παράλληλα, στη μεγάλη συγκριτική και διακρατική έρευνα που είχε διεξαχθεί στα μέσα της δεκαετίας του 1990, δεν είχε γίνει δυνατή η συμμετοχή της χώρας μας. Αν και η μεγάλη αυτή έρευνα αξιοποιείται από όλους τους μελετητές του τρίτου τομέα, απαιτείται η συμπλήρωση της οικονομικής της προσέγγισης -όπως επισημαίνεται από έγκυρους αναλυτές του χώρου (A. Evers)- με μια πολιτικο-κοινωνιολογική προσέγγιση από την οπτική γωνία της Κοινωνίας των Πολιτών.

Επιπρόσθετα, οι όροι που χρησιμοποιούνται και προσδιορίζουν τις οργανώσεις του χώρου ήταν πολλοί και παρέπεμπαν σε διαφορετικές εννοιοδοτήσεις: Μη Κερδοσκοπικές Οργανώσεις, οργανώσεις της Κοινωνίας των Πολιτών, οργανώσεις του Τρίτου Τομέα, Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις, οργανώσεις του Ενδιάμεσου τομέα και Εθελοντικές οργανώσεις. Η ανάγκη για σαφείς οριοθετήσεις και προσδιορισμούς των εθελοντικών οργανώσεων στη βάση ενός συστήματος κριτηρίων ταξινόμησης αποτέλεσε μια σημαντική δυσκολία αλλά συνάμα και μία μεγάλη πρόκληση.

Αποφάσισα λοιπόν, να «κυκλώσω» το θέμα και από τις δύο του πλευρές. Αφ' ενός η μελέτη θεμάτων πολιτιστικής πολιτικής, πολιτιστικής παραγωγής και πολιτιστικής ανάπτυξης και ιδιαίτερα σε τοπικό επίπεδο, θα μου επέτρεπε να προσδιορίσω επακριβώς τον ρόλο του εθελοντικού τομέα στην Τοπική Πολιτιστική Ανάπτυξη και μάλιστα σε συσχέτιση με τις οργανώσεις του Δημόσιου και Ιδιωτικού τομέα. Η πολιτιστική πολιτική ως συστατικό της στρατηγικής της ανάπτυξης και η δημιουργία πολιτιστικού κεφαλαίου με την αξιοποίηση των πολιτιστικών υποδομών, δομών και υπερδομών συνιστούν τις απαραίτητες εισροές με βάση τις οποίες συντελείται η παραγωγή πολιτιστικών αγαθών και υπηρεσιών. Παράλληλα, με απασχόλησε ιδιαίτερα το φαινόμενο της *μετακίνησης συμμετοχής* μεταξύ των διαφόρων οργανώσεων ως συνιστώσας στην τοπική πολιτιστική ανάπτυξη, στη διαμόρφωση δηλαδή ενός τοπικού πολιτιστικού δυναμικού που προσδίδει στην ανάπτυξη την πολιτιστική της διάσταση.

Αφ' ετέρου, η ανάγκη για μία κατά το δυνατόν ολοκληρωμένη ανάλυση με οδήγησε στη μελέτη θεμάτων που είχαν σχέση με τη συλλογική δράση και τα κίνητρα συμμετοχής, τους τρόπους σχηματισμού των οργανώσεων και τις αρχές του οργανώνειν. Μελετώντας τις ενδιάμεσες οργανώσεις επεχείρησα να προσδιορίσω τα χαρακτηριστικά των συλλογικοτήτων του εθελοντικού τομέα και ιδιαίτερα του πολιτιστικού εθελοντισμού. Η αναζήτηση, όμως, έπρεπε να προχωρήσει περισσότερο. Έτσι, στον προβληματισμό μου προστέθηκαν θέματα όπως οι όροι συγκρότησης, διασύνδεσης και διάκρισης ανάμεσα στους χώρους του συλλογικού και του ατομικού, η ιστορική διαμόρφωση του Δημόσιου και

Ιδιωτικού χώρου, οι διαχωρισμοί και οι διαπλοκές τους αλλά και η επανεμφάνιση και οι «περιπέτειες» της Κοινωνίας των Πολιτών.

Ιδιαίτερα με απασχόλησε το θέμα των δομών μέσα από τις οποίες τα συλλογικά υποκείμενα θα μπορέσουν να εκφράσουν με αυθεντικό τρόπο τις ανάγκες και τις επιδιώξεις, τις διαθέσεις και τις επιθυμίες, τις φιλοδοξίες και τα συμφέροντα όσων επιλέγουν να συμμετάσχουν ενεργά σε συλλογικές δραστηριότητες. Η συζήτηση για ένα χάρτη κινήτρων συμμετοχής θα αποτελούσε, ίσως, την απαραίτητη συνθήκη για να συγκροτηθούν αξιόπιστες συλλογικότητες στον εθελοντικό πολιτιστικό χώρο. Συλλογικότητες που θα πρέπει να διασφαλίζουν την ανάδειξη της ατομικότητας ως ιδιαίτερου συστατικού της ποιότητας που εμπλουτίζει την εθελοντική δράση. Το κρίσιμο θέμα σήμερα φαίνεται να είναι ο επαναπροσδιορισμός των τρόπων και των λειτουργιών με τις οποίες τα συλλογικά υποκείμενα «διαχειρίζονται» αυτό το πλούσιο και εκρηκτικό μείγμα «συλλογικών ατομικοτήτων» που δείχνει να αποτελεί τον πλέον ζωτικό παράγοντα για συλλογική δράση και εθελοντική συμμετοχή.

Παράλληλα, για να εξετάσεις ένα τομέα θα πρέπει να μάθεις και για το παρελθόν του, παλαιότερο όσο και νεότερο. Οι εξελίξεις και οι διαφορετικές εκφάνσεις του εθελοντισμού στη διάρκεια της ιστορικής του διαδρομής αναδεικνύει μια πλούσια ιστορία που φαίνεται να έρχεται από πολύ παλιά. Μορφές πρόνοιας και μέτρα κοινωνικής προστασίας υπήρξαν από την αρχαιότητα και ιδιαίτερα την κλασική εποχή. Φιλανθρωπία στον χριστιανισμό και το Βυζάντιο, ελεημοσύνη στο Μεσαίωνα, ανθρωπισμός στην Αναγέννηση και προστασία των αδυνάτων από το κράτος μετά τη Γαλλική επανάσταση. Κοινοτισμός επί τουρκοκρατίας (που δείχνει να αποτελεί την αρχαιολογία της ελληνικής κοινωνίας των πολιτών), εθελοντισμός κοινωνικής πρόνοιας στις κοινωνίες της βιομηχανικής επανάστασης και νέες σημαντικές διευρύνσεις στα πεδία εθελοντικής δραστηριότητας από τις αρχές του εικοστού αιώνα. Πολιτικές οργανώσεις και οργανώσεις της εργατικής τάξης, οργανώσεις αλληλεγγύης και σωματεία αλληλοβοήθειας, εθνικοτοπικοί και προσφυγικοί σύλλογοι (ιδιαίτερα στην Ελλάδα), αθλητικό κίνημα και προσκοπισμός, φυσιολατρικές και εκδρομικές οργανώσεις κλπ.

Οι κοινωνικοοικονομικές συνθήκες των τελευταίων δεκαετιών επανακαθορίζουν το τοπίο. Η αποδυνάμωση του κράτους πρόνοιας και η κρίση της παραδοσιακής πολιτικής συμμετοχής επιδρούν ιδιαίτερα στην ανάπτυξη του εθελοντικού κινήματος. Η αναζήτηση μεταϋλιστικών αξιών και νέων συλλογικών ταυτοτήτων επαναπροσδιορίζουν το ρόλο του και φέρνουν τον εθελοντισμό στο προσκήνιο με μια εντυπωσιακή ανάπτυξη σε παγκόσμια κλίμακα. Εκτός του εθελοντισμού της κοινωνικής πρόνοιας, πολλοί και «διαφορετικοί» εθελοντισμοί κάνουν την εμφάνισή τους με οργανωμένο τρόπο. Το περιβαλλοντικό κίνημα και οι κινήσεις για την ποιότητα ζωής, ο πολιτιστικός εθελοντισμός και οι πρωτοβουλίες για τον ελεύθερο χρόνο, το φεμινιστικό κίνημα και οι οργανώσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, οι κινήσεις ανθρωπιστικής βοήθειας και καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού, οι οργανώσεις του διεθνούς εθελοντισμού και του εθελοντισμού πολιτικής προστασίας κλ.π. Οι εθελοντικές οργανώσεις αποκτούν, πλέον, διαφορετικό περιεχόμενο και αξία. Η μελέτη του εθελοντισμού σε σχέση με την κοινωνία, την πολιτική και την οικονομία προσδίδουν νέες διαστάσεις στο εθελοντικό κίνημα: Κοινωνική δυναμική και παραγωγός κοινωνικότητας, αυτόνομος πολιτικός ρόλος και νέα αντίληψη της ιδιότητας του

πολίτη, νέες μορφές απασχόλησης, αλληλέγγυα οικονομία και παραγωγός ευημερίας. Ιδιαίτερα η ανάλυση του πολιτιστικού εθελοντισμού συσχετίζεται με την ενδυνάμωση του πολίτη και τη διεύρυνση της δημοκρατίας, τη συνεισφορά στην κοινωνική συνοχή και στην κατανόηση της πολιτισμικής διαφορετικότητας, στην άσκηση αποτελεσματικής «διπλωματίας» και στην αντιμετώπιση κοινωνικών και πολιτικών εντάσεων.

Όμως, οι οργανώσεις του εθελοντικού τομέα και της Κοινωνίας των Πολιτών δεν θα πρέπει να μελετώνται «εν κενώ». Η εθελοντική συμμετοχή και δράση ποικίλει ανάλογα με το χώρο και το πολιτιστικό περιβάλλον έκφρασής της, βρίσκεται σε αντιστοιχία με τη χρονική περίοδο και την εποχή που συντελείται, διαφοροποιείται σύμφωνα με τα θέματα με τα οποία καταπιάνεται. Για την εξέταση των χαρακτηριστικών και της δυναμικότητας του εθελοντικού τομέα είναι αναγκαίο να τίθενται ορισμένα προαπαιτούμενα που έχουν σχέση με τον καθορισμό της «πρωταρχικής δράσης» και τη συνεκτίμηση των παραμέτρων του «συγκεκριμένου χώρου» και του «συγκεκριμένου χρόνου». Απαραίτητη, λοιπόν, προϋπόθεση ανάλυσης και μελέτης ενός συγκεκριμένου τομέα συλλογικής δραστηριότητας και εθελοντικής συμμετοχής αποτελεί ο προσδιορισμός των διαστάσεων της χρονικότητας και της τοπικότητας.

Το είδος της δράσης, οι διαστάσεις της τοπικότητας και της χρονικότητας αξιοποιήθηκαν ώστε να αναλυθεί το εθελοντικό κίνημα σε όλες του τις εκφάνσεις στην Ελλάδα την περίοδο της μεταπολίτευσης και ιδιαίτερα η συνιστώσα των συλλογικοτήτων του πολιτιστικού εθελοντισμού. Η έκρηξη των πρώτων χρόνων της μεταπολίτευσης αλλά και ο εποικισμός των εθελοντικών οργανώσεων από τα κόμματα, η εκτατική ανάπτυξη της δεκαετίας του 1980 αλλά και η μετακίνηση συμμετοχής προς το κράτος και την αυτοδιοίκηση, αποτελούν τα βασικά χαρακτηριστικά του εθελοντικού κινήματος αυτών των περιόδων. Η επικαιρότητα του εθελοντισμού στη δεκαετία του 1990 αποτυπώνεται με τις πολυμερείς οργανώσεις, τον εθελοντισμό μικροκλίμακας και τη διεκδίκηση ρόλων με νόημα και περιεχόμενο από τους ίδιους τους συμμετέχοντες.

Έτσι, προσφέρθηκε το κατάλληλο πλαίσιο αναφοράς ώστε να διαμορφωθεί ένα σχέδιο οριοθέτησης, ταξινόμησης και επαναπροσδιορισμού του εθελοντικού τομέα με βάση χαρακτηριστικά που έχουν σχέση με τη θεσμική και οικονομική υπόσταση των εθελοντικών οργανώσεων, το βαθμό της ανιδιοτέλειας των υπηρετούμενων σκοπών, την αυτονομία της δομής και την αυτοτέλεια της διοίκησής τους, την εθελοντικότητα της συμμετοχής και τη συλλογικότητα της δράσης τους. Επιπρόσθετα έγινε δυνατό να εξετασθούν οι διαφορετικές στρατηγικές που υιοθετεί το εθελοντικό κίνημα όπως και οι διαφορετικές εκδοχές συμβολής του στην Τοπική Πολιτιστική Ανάπτυξη σε σχέση και με τις διαφορετικές εκδοχές συμβολής των φορέων του Δημόσιου, Ιδιωτικού και Ενδιάμεσου τομέα.

Η μελέτη της εξέλιξης του εθελοντικού τομέα αλληλοσυσχετίζεται αλλά κυρίως εξειδικεύεται με την εξέτασή του σε μια συγκεκριμένη τοπικότητα. Η μελέτη του εθελοντικού τομέα του Πειραιά διεξάγεται σε όλη τη διαδρομή της ιστορίας της πόλης και κυρίως την περίοδο της μεταπολίτευσης. Έτσι για την περίοδο 1974-2000 οριοθετούνται και ταξινομούνται οι εθελοντικές οργανώσεις, εξετάζονται οι συνεργασίες που αναπτύσσουν και οι διαφορετικές στρατηγικές που υιοθετούν ενώ μελετάται το μέγεθος της συμβολής τους στην πολιτιστική ανάπτυξη του Πειραιά.

3. Η πόλη του Πειραιά, συγκριτικά πλεονεκτήματα και μεθοδολογικές παραδοχές.

Η γοητευτικότερη «συνάντηση» της διατριβής διεξήχθη στο πεδίο της σύζευξης των προβληματισμών για τον πολιτιστικό εθελοντισμό με την ίδια την παράδοση και την ιστορία (παλαιότερη και κυρίως νεότερη) της πόλης που επέλεξα να μελετήσω.

Ο Πειραιάς επελέγη γιατί καλύπτει ορισμένες ιδιαίτερα σημαντικές μεθοδολογικές παραδοχές. Σε μια ενιαία αστική περιοχή, όπως είναι η περιοχή της πρωτεύουσας που εκτείνεται από τα βόρεια προάστια μέχρι το Πέραμα, είναι δύσκολο να αναφερθεί κανείς στον Πειραιά όπως ήταν άλλοτε. Είναι γεγονός ότι ο Πειραιάς ως ανεξάρτητη πόλη, λιμάνι και βιομηχανικό κέντρο, όπως σχεδιάστηκε και αναπτύχθηκε στο δεύτερο μισό του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, δεν υφίσταται πλέον. Υπήρξαν ορισμένα σημαντικά και αποφασιστικά γεγονότα, ιδιαίτερα την πρώτη περίοδο του μεσοπολέμου αλλά και των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων που άλλαξαν δραματικά τον χαρακτήρα και την φυσιογνωμία της πόλης, με αποτέλεσμα να υποβαθμισθεί ο ρόλος του Πειραιά και να μειωθεί προοδευτικά η σημασία του σε σχέση με την Αθήνα.

Παρ' όλες, όμως, τις σημαντικές ανακατατάξεις και αλλοιώσεις που υπέστη η πόλη, ο Πειραιάς εξακολουθεί να διατηρεί ορισμένα ιδιαίτερα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά που τον προσδιορίζουν ως μία «οικονεί» αυτοτελή πόλη, και όχι μόνο ως μέρος του ενιαίου συγκροτήματος της πρωτεύουσας. Ο Πειραιάς λοιπόν, εκτός της σημαντικής του ιστορίας και παράδοσης, παραμένει ένα από τα μεγαλύτερα πληθυσμιακά και οικονομικά ελληνικά κέντρα διατηρώντας ταυτόχρονα μια ισχυρή τοπική συνείδηση, που πολλές φορές προσδιορίζεται και από ένα ιδιότυπο «αντιαθηναϊσμό».

Για τον μελετητή, ο Πειραιάς αποκτά ακόμη μεγαλύτερο ενδιαφέρον καθώς η δομή και η εσωτερική του διάρθρωση παρέχει την δυνατότητα να εξετασθούν δεδομένα, να αντληθούν στοιχεία και να εξαχθούν συμπεράσματα από μια άκρως αντιπροσωπευτική πόλη της ελληνικής κοινωνίας. Ο Πειραιάς, από άποψη κοινωνικής συγκρότησης, συνίσταται από εντελώς διαφορετικές και εύκολα διακριτές «πόλεις». Πόλεις και περιοχές που κατοικούνται από κοινωνικά στρώματα και ομάδες όλων των κοινωνικοοικονομικών βαθμίδων. Μεγαλοαστικές συνοικίες και περιοχές υψηλών εισοδημάτων (Καστέλλα, Πασαλιμάνι και κέντρο της πόλης), μεσοαστικές περιοχές που κατοικούνται κυρίως από οικογένειες νησιώτικης καταγωγής και ναυτικών επαγγελματιών (Καλλιπόλη), το πάλοι ποτέ κοσμοπολίτικο προάστιο του Νέου Φαλήρου που αποτέλεσε και αυτοτελή Δήμο, αλλά και σημαντικές εργατικές συνοικίες και περιοχές, όπως τα Καμίνια και η Παλιά Κοκκινιά.

Παρά τις μεταβολές στις οικονομικές δραστηριότητες και στην προέλευση του συνόλου του πληθυσμού του, ο Πειραιάς διατηρεί την παράδοση της έντονης πολιτικής και κοινωνικής συμμετοχής και διακρίνεται από ορισμένες κοινωνικές σταθερές. Μάλιστα, «σε μερικές από τις περιπτώσεις αυτές (συνδικαλισμός, πολιτική δράση), ο Πειραιάς κρατάει τα πρωτεία στη νεότερη ιστορία της χώρας μας». Έτσι, ορισμένες συνοικίες του διατηρούν τον εργατικό τους χαρακτήρα και το τοπικό επίπεδο αποτελεί σημαντικό χώρο αναφοράς στο οποίο λειτουργούν και αναπτύσσονται οικογενειακές σχέσεις, κοινωνικότητα και δίκτυα περισσότερο έντονα και ουσιαστικά από εκείνα που αναπτύσσονται στις συνοικίες των μεσοαστικών στρωμάτων. Παρ' όλα αυτά, στο σύνολό του ο Πειραιάς δεν αποτελείται από γειτονιές και περιοχές που συνιστούν «τοπικά (κλειστά) κοινωνικά συστήματα» και συνεπώς δεν χαρακτηρίζονται από «τους δικούς τους κανόνες και τις ιδιαίτερες αξίες που

δημιουργούνται με την πάροδο του χρόνου και τις οποίες ενστερνίζονται τόσο οι πιο παλιοί όσο και οι καινούργιοι κάτοικοι».¹

Τον Πειραιά, όμως, δεν τον επέλεξα μόνο γιατί ικανοποιούσε τις σημαντικές μεθοδολογικές παραδοχές που αναφέραμε. Ο Πειραιάς είναι μια πόλη που νόμιζα ότι την ήξερα καλά καθώς σε αυτήν την πόλη γεννήθηκα και δραστηριοποιούμαι και σε αυτήν συνεχίζω να κατοικώ και να τη βιώνω ως «δικό μου χώρο». Η μελέτη, όμως, της βιβλιογραφίας και των πηγών απέδειξε ότι τον Πειραιά δεν τον γνώριζα καλά. Δεν τον γνώριζα, επειδή φαίνεται πως δεν τον αγαπούσα. Μάλλον όμως ισχύει το αντίστροφο. Δεν τον αγαπούσα καθώς δεν τον γνώριζα.

Η πόλη έβρισκε τους τρόπους για να μου προκαλεί συχνά έκπληξη αλλά και να μου αντιστέκεται που «τόλμησα» να ασχοληθώ μαζί της. Για παράδειγμα, όταν «στάθηκα» στις ιδιομορφίες που πηγάζουν από την συγκρότησή της ως μια αυτόνομη και αυτοτελή πόλη με σημαντική οικονομική, κοινωνική, πολιτιστική και πνευματική ζωή, ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Ταυτόχρονα όμως και μιας πόλης που η γειτνίασή της με την πρωτεύουσα και οι μορφές αντιπαράθεσης που επέλεξε ή «επέλεξε» να έχει με την Αθήνα, ρίχνει, αλλά κυρίως έριξε, τη σκιά της σε αυτήν την αυτοτέλεια και την οδήγησε σε μαρασμό και παρακμή. Μια πόλη με ανεπτυγμένη τοπική συνείδηση αλλά και με έναν ιδιότυπο «αθηναϊκό αλληθωρισμό» που διαμόρφωνε πάντα δυσυπόστατα χαρακτηριστικά στη κοινωνική της δομή και την φυσιογνωμία της.

Η μελέτη μιας πόλης είναι η μελέτη των ανθρώπων της και των κοινωνικών τους σχέσεων, των σπιτιών της και των χώρων της, της οικονομίας και του πολιτισμού της, είναι μελέτη των επιδράσεων που της ασκούνται και των δράσεων που επιτυγχάνονται στο εσωτερικό της. Η πόλη του Πειραιά, αυτό το αρχαίο «πέρασμα», αποτελεί έναν από τους πολλούς άγνωστους στην επιστημονική έρευνα και την ελληνική ιστοριογραφία, παλαιότερη αλλά και σύγχρονη.² Η πόλη έκρυβε εξαιρετικό ενδιαφέρον και θα έπρεπε να εξετασθεί με δύο αλληλοσυμπληρούμενους τρόπους. Από τη μια πλευρά, το «δημόσιο», το «συλλογικό» και το «κοινωνικό». Από την άλλη πλευρά, ο ιδιωτικός και ο ατομικός χώρος που διαχωρίζεται αλλά και διαπλέκεται με το «συλλογικό είναι» και τη δημόσια σφαίρα των δραστηριοτήτων.

Ξεκίνησα, λοιπόν, τη «γνωστή- άγνωστη» διαδρομή. Αξιοποίηση της υπάρχουσας βιβλιογραφίας, αναζήτηση σπάνιων δημοσιεύσεων και βιβλίων, αρχειακές πηγές, προσωπικές συλλογές και αρχεία, αποδελτίωση εφημερίδων και περιοδικών για να εξετασθεί η πορεία, η ιστορική εξέλιξη και η σύγχρονη διαδρομή της πόλης. Το μεγαλύτερο μέρος των πρωτογενών πηγών που αξιοποιήθηκαν, δημοσιευμένων και ανέκδοτων, βρίσκεται στο Ιστορικό Αρχείο του Δήμου Πειραιά.³ Ιδιαίτερα για την καλλιτεχνική ζωή

1 Οι διαπιστώσεις που αναφέρθηκαν αποτελούν συμπεράσματα πρόσφατης έρευνας του Ε.Κ.Κ.Ε. για τις διαδικασίες του κοινωνικού μετασχηματισμού στην πόλη του Πειραιά, βλ. Benoit-Guilbot, Μαράτου- Αλμπράντη, Παπλιάκου, Σωρόκος, Τσανίρα, Χατζηγιάννη 1998: 201-203, 226 και 231.

2 Τσοκόπουλος 1984:18. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Β. Τσοκόπουλος, «από την ιστορία μιας πόλης παράγεται μια ποίηση, ας μνημονεύσουμε τον Κωνσταντίνο Καβάφη και την Αλεξάνδρειά του, ή τον Νίκο Γαβριήλ Πεντζίκη και τη Θεσσαλονίκη του», ο.π., 17.

3 Στο ιστορικό Αρχείο του Δήμου Πειραιά βρίσκονται τα πρακτικά του Δημοτικού Συμβουλίου του Πειραιά από το έτος σύστασης του Δήμου (1835) μέχρι το 1930, σειρά εγγράφων της εκάστοτε δημοτικής αρχής και των υπηρεσιών του Δήμου με την κεντρική εξουσία, με διάφορους φορείς

και την πολιτιστική εξέλιξη της πόλης κατά τη διάρκεια της μεταπολιτευτικής περιόδου αξιοποιήσαμε κυρίως αρχεία εφημερίδων και περιοδικών.⁴

Οι ενδιαμέσοι σταθμοί στην ιστορία του Πειραιά είναι πολλοί και ενδιαφέροντες. Ο Πειραιάς στη Ρωμαϊκή και Βυζαντινή περίοδο, η περίοδος της Τουρκοκρατίας και οι αγώνες του 1821, η δημιουργία του νέου Πειραιά και της «ελληνικής Μαγκεστρίας», ο Πειραιάς της βιομηχανικής επανάστασης και της πολιτιστικής άνθησης στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, η μέγιστη ακμή και ο πρωταγωνιστικός του ρόλος στις αρχές του 20^{ου}, η απότομη παρακμή στον μεσοπόλεμο, η ολοκλήρωση της παρακμής στην μεταπολεμική περίοδο, ο Πειραιάς της ιδιότυπης επταετίας και της «χαμένης» μεταπολίτευσης, ο αμήχανος Πειραιάς στα τέλη του 20^{ου} και στη χαρραγή του νέου αιώνα. Ουσιαστικά, σε κάθε χρονική περίοδο της ιστορικής εξέλιξης του Πειραιά διαμορφώνονταν ένα διαφορετικό κοινωνικοπολιτιστικό μείγμα που επαναπροσδιόριζε το ατομικό και το συλλογικό ως προβολή συγκεκριμένων πολιτικών, επιλογών, δράσεων και συμπεριφορών ενώ παράλληλα αναδείκνυε τη σημασία του τοπικού, αποτυπώνοντας τις συλλογικές μορφές πολιτιστικής και κοινωνικής έκφρασης αλλά συνάμα και τον ρόλο των προσώπων στην εξέλιξη της πόλης.

Η τοπικότητα έχει αποτελέσει αντικείμενο διερεύνησης στη βάση δύο εντελώς διαφορετικών προσεγγίσεων. Άλλοτε μελετάται αποκλειστικά, ως έχει, στο σύνολό της και κατά κάποιο τρόπο ως αυτοτελής χωρική ενότητα σε σχέση με όλους τους θεσμούς της και τις αλληλεπιδράσεις που συνεπάγονται, συνιστώντας έτσι τις λεγόμενες «μελέτες της κοινότητας» (community studies). Άλλοτε ο χώρος χρησιμοποιείται ως πλαίσιο αναφοράς για την ανάλυση ενός περισσότερο συγκεκριμένου προβλήματος όπου η τοπικότητα δεν μελετάται ως ανεξάρτητη ολότητα αλλά εξετάζεται σαν ένα πλαίσιο μέσα στο οποίο το συγκεκριμένο θέμα τίθεται και διαρθρώνεται με τα χαρακτηριστικά του χώρου.⁵

Στη διατριβή, η μελέτη για τον Πειραιά εκκινά από την εξέταση της συγκεκριμένης τοπικότητας και των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της στην πορεία του χρόνου ενώ παράλληλα αξιοποιείται ως πλαίσιο αναφοράς για να αναλυθεί το συγκεκριμένο θέμα, δηλαδή ο ρόλος των εθελοντικών οργανώσεων στο κοινωνικοπολιτιστικό γίνεσθαι. Έτσι, η

καθώς και με ιδιώτες, έγγραφα που παρέχουν όλων των ειδών τις πληροφορίες για το λιμάνι και την πόλη του Πειραιά, ιδιαίτερα τον 19^ο αιώνα. Επίσης, εκεί βρίσκεται και το αρχείο του Ιωάννη Αλέξανδρου Μελετόπουλου με σημαντικές πληροφορίες για την πόλη, που δωρήθηκε στο Δήμο το 1959.

4 Για την πνευματική ζωή της πόλης μέχρι το 1973 έχει εκδοθεί το πολύτιμο *Χρονικό* του Γ. Χατζημανωλάκη. Όμως, ένα ολοκληρωμένο έργο για τον Πειραιά της μεταπολιτευτικής περιόδου και ιδιαίτερα για την πολιτιστική ζωή της πόλης δεν υπήρχε. Έτσι, αξιοποιήσαμε την ολοκληρωμένη σειρά των τοπικών εφημερίδων που διατηρούνται στο Ιστορικό Αρχείο Πειραιά και ιδιαίτερα της καθημερινής εφημερίδας *Η Φωνή του Πειραιώς* την οποία αποδελτιώσαμε, σχεδόν, στο σύνολό της για την περίοδο 1974-2000. Επίσης, αποδελτιώσαμε όλα τα τεύχη του πολιτιστικού περιοδικού *Φιλολογική Στέγη* και συγκεκριμένα από το τεύχος Νο 21/ 1974 μέχρι το τελευταίο τεύχος Νο 60/ 1997. Το περιοδικό αυτό αποτέλεσε την έκδοση της *Φιλολογικής Στέγης Πειραιώς*, ενός ιστορικού πολιτιστικού σωματείου της πόλης.

5 Benoit-Guilbot, Μαράτου κ.ά. ο.π., 17-21. Συγκεκριμένα, ο Ο. Benoit, που αναλύει αυτές τις δύο προσεγγίσεις, προσδιορίζει ότι και οι δύο είναι κατά κάποιο τρόπο ιδεοτυπικές χωρίς να αποκλείουν και ενδιαμέσες καταστάσεις. Αναφερόμενος μάλιστα στον Πειραιά σημειώνει ότι «σ' ένα πρόγραμμα έρευνας για τη σύγχρονη Ελλάδα, δεν μπορούμε να παραμερίσουμε τις μεγάλες πόλεις όπου ζει πάνω από το 50% του πληθυσμού. Επίσης, θέματα κοινωνικών δεσμών, κοινωνικότητας και κοινωνικής ταυτότητας τίθενται περισσότερο στις μεγάλες πόλεις.», ο.π., 23.

εξέταση του ρόλου του εθελοντικού τομέα στην πολιτιστική ανάπτυξη του Πειραιά της μεταπολίτευσης, δηλαδή μιας μεγάλης πληθυσμιακά περιοχής με ιδιαίτερη παράδοση και ιστορία και συνάμα αυτοτελούς πόλης με αντιπροσωπευτική κοινωνική συγκρότηση και ταυτότητα, επιτρέπουν την εξαγωγή γενικότερων συμπερασμάτων για τις εθελοντικές οργανώσεις και τη σημασία τους στην πολιτιστική ανάπτυξη της χώρας μας στο τελευταίο τέταρτο του εικοστού αιώνα.

B. Υποθέσεις εργασίας και η δομή της διατριβής.

Η κεντρική υπόθεση εργασίας συνίσταται στην απόδειξη της πρωταρχικής σημασίας και της ιδιαίτερης αξίας του ρόλου των εθελοντικών οργανώσεων στην Τοπική Πολιτιστική Ανάπτυξη. Η υπόθεση εργασίας νοηματοδοτείται αν επιβεβαιωθεί ο ισχυρισμός ότι ο εθελοντικός τομέας αποτελεί αναγκαίο και απαραίτητο συστατικό ενός μείγματος φορέων και οργανώσεων που δραστηριοποιούνται στο τοπικό πολιτιστικό γίγνεσθαι και συμβάλλουν στην τοπική πολιτιστική ανάπτυξη.

1. Πρωταρχικός στόχος, αρχικό ερώτημα και αναγκαία προαπαιτούμενα.

Ο πρωταρχικός στόχος της διατριβής είναι διττός. Αφενός η μελέτη και η διερεύνηση των *όρων συγκρότησης* των εθελοντικών οργανώσεων και ειδικότερα των συλλογικοτήτων του πολιτιστικού εθελοντισμού που δραστηριοποιούνται σε τοπικό επίπεδο και αφετέρου η εξέταση των *στρατηγικών παρέμβασης* του εθελοντικού τομέα στην τοπική πολιτιστική ανάπτυξη. Για την επίτευξη του πρωταρχικού στόχου, ο προβληματισμός θέτει ένα αρχικό ερώτημα:

- Με βάση ποια κριτήρια είναι δυνατόν να προσδιορισθούν οι εθελοντικές οργανώσεις στο τοπικό πολιτιστικό γίγνεσθαι και συνακόλουθα με ποια χαρακτηριστικά οριοθετούνται από τους φορείς του Δημόσιου και Ιδιωτικού τομέα, της Αυτοδιοίκησης και των φορέων του Ενδιάμεσου χώρου;

Για να δοθούν απαντήσεις στο προηγούμενο ερώτημα συντρέχουν δύο βασικά προαπαιτούμενα:

- η εξέταση των θεμάτων που έχουν σχέση με τις ασκούμενες τοπικές πολιτιστικές πολιτικές, την αξιοποίηση των τοπικών πολιτιστικών πόρων όπως και τα είδη της τοπικής πολιτιστικής παραγωγής που πραγματοποιούνται και τις μορφές της τοπικής πολιτιστικής ανάπτυξης που επιτυγχάνονται.
- η έρευνα πεδίου που θα αναλύσει τις βασικές παραμέτρους των εθελοντικών συλλογικοτήτων και έχουν σχέση με τις μορφές και τις δομές που υιοθετούν, τις λειτουργίες και τις δράσεις που υλοποιούν, τους σκοπούς που συναρθρώνουν και τους στόχους που συνιστούν, τις σχέσεις και τις συνεργασίες που αναπτύσσουν, τα μέλη που κινητοποιούν και το κοινό που απευθύνονται, και τέλος τις αιτίες επίτευξης ή απόκλισης από τους στόχους τους.

2. Ο κύριος σκοπός και το βασικό ερώτημα.

Η εξέταση και η μελέτη των δύο βασικών προαπαιτούμενων που προαναφέρθηκαν, συνθέτουν και τον κύριο σκοπό της εργασίας. Ως κύριος σκοπός της εργασίας, λοιπόν, αποτελεί η διερεύνηση *των εύρους και των εκδοχών συμβολής* του εθελοντικού τομέα στην Τοπική Πολιτιστική Ανάπτυξη.

Το εύρος συμμετοχής και οι εκδοχές συμβολής των οργανώσεων του εθελοντικού τομέα δεν συναρτώνται μόνο από τις δικές τους λειτουργίες και δραστηριότητες. Ιδιαίτερες επιρροές ασκούνται και σημαντικές επιδράσεις διαμορφώνονται από εξωγενείς παράγοντες

όπως είναι το «κλίμα της εποχής» και οι τοπικές συγκυρίες. Εξωγενείς παράγοντες που επηρεάζουν την ανάπτυξη και τη δυναμική των εθελοντικών οργανώσεων, το μέγεθος συμμετοχής και τους τρόπους συμβολής τους στην Τοπική Πολιτιστική Ανάπτυξη.

Επιπρόσθετα, στο τοπικό πολιτιστικό γίγνεσθαι οι φορείς του Δημόσιου τομέα και της Αυτοδιοίκησης, οι δυνάμεις του Ιδιωτικού και οι οργανώσεις του Ενδιάμεσου τομέα ασκούν τις δικές τους πολιτιστικές πολιτικές, υιοθετούν τις δικές τους στρατηγικές και επιδρούν στη δυναμική και στην ανάπτυξη των εθελοντικών οργανώσεων. Μεταξύ των πολιτιστικών συλλογικοτήτων του Εθελοντικού τομέα και των οργανώσεων των άλλων τομέων δημιουργούνται αλληλοτροφοδοτούμενες τάσεις με μετακινήσεις του *διαθέσιμου δυναμικού ενεργούς συμμετοχής*. Στο χώρο, λοιπόν, της τοπικής πολιτιστικής ανάπτυξης διεξάγονται μετακινήσεις της διαθέσιμης εθελοντικής συμμετοχής που διαφοροποιούν και επαναπροσδιορίζουν τις «ατομικές λογικές συλλογικής δράσης». Συλλογική δράση που «μετατοπίζεται» προς τους Δημόσιους, Ιδιωτικούς και Ενδιάμεσους φορείς (ή αντιστρόφως) και επηρεάζει σημαντικά τους τρόπους και τις εκδοχές συμβολής του εθελοντικού τομέα.

Συνεπώς, οι εκδοχές συμβολής του εθελοντικού τομέα στην τοπική πολιτιστική ανάπτυξη είναι δυνατόν να συναρτώνται, να συσχετίζονται και να προσδιορίζονται σε σχέση με τις εκδοχές συμβολής των άλλων φορέων. Διαφορετικοί ρόλοι και ξεχωριστοί τρόποι, ιδιαίτερες μορφές και εκδοχές που έχουν να κάνουν με την εξέλιξη και την ανάπτυξη των οργανώσεων του εθελοντικού τομέα. Συνεπώς, το βασικό ερώτημα διατυπώνεται ως εξής:

- Υφίσταται αιτιώδης σχέση και αλληλεξάρτηση μεταξύ της συμβολής του εθελοντικού τομέα και της συμβολής των άλλων τομέων στη διαμόρφωση της Τοπικής Πολιτιστικής Ανάπτυξης ορισμένης χωρικής μονάδας και συγκεκριμένης χρονικής περιόδου; Και αν ναι, με ποιους τρόπους αποτυπώνεται η ιδιαιτερότητα της συμμετοχής του και ποιες είναι οι *διαφορετικές εκδοχές* συμβολής και συνεισφοράς του;

3. Η δεσπόζουσα υπόθεση εργασίας και τα ζωτικά ερωτήματα.

Αν επιβεβαιωθεί η κεντρική υπόθεση εργασίας για την ιδιαίτερη αξία και τη σημασία του εθελοντικού τομέα στην Τοπική Πολιτιστική Ανάπτυξη τίθεται μία εξίσου σημαντική υπόθεση εργασίας που θεωρούμε ότι αποκτά δεσπόζουσα θέση στη σημερινή συζήτηση για το ρόλο που καλούνται να διαδραματίσουν οι εθελοντικές οργανώσεις.

Είναι αναμφισβήτητο ότι για τις εθελοντικές οργανώσεις η εξεύρεση τρόπων ενδυνάμωσης και μορφών ισχυροποίησής τους αποτελεί βασική προτεραιότητα και πρωταρχικό μέλημα που αποτυπώνεται στις στάσεις και τις συμπεριφορές που αναπτύσσουν, τις σχέσεις και τις συνεργασίες που επιλέγουν και τις στρατηγικές που υιοθετούν. Η προσπάθειά τους έγκειται στο να διεκδικούν εκείνον τον κρίσιμο -έστω και ελάχιστο- ζωτικό χώρο που θα τους επιτρέψει να αναπτυχθούν στα πεδία που δραστηριοποιούνται ώστε να αποκτήσουν «κυρίαρχη θέση» σε τομείς της Τοπικής Πολιτιστικής Ανάπτυξης.

Παράλληλα όμως, το εθελοντικό κίνημα αποτελεί ένα χώρο που φαίνεται να εμπεριέχει περισσότερο ηθική ικανοποίηση και αυτοπραγμάτωση και λιγότερο διεκδίκηση πολιτικής και οικονομικής εξουσίας. Δείχνει, δηλαδή, ότι μπορεί να κινητοποιήσει δυνάμεις ικανές να αμφισβητήσουν με ουσιαστικό τρόπο και την εγωιστική ιδιοτέλεια που παράγεται στο πλαίσιο της αγοράς αλλά και τη γραφειοκρατία και τα πελατειακά και κάθετα δίκτυα ελέγχου του κράτους.

Ποια, λοιπόν, από τις δύο εκδοχές που παρατίθενται είναι δυνατόν να αποτελέσει ικανή προωθητική δύναμη για ένα νέο, διαφορετικό αλλά και ουσιαστικό ρόλο των εθελοντικών οργανώσεων στην Τοπική Πολιτιστική Ανάπτυξη;

- Να ασκεί, όσο και όπου μπορεί, πολιτικές συγκέντρωσης δύναμης και εξουσίας και να αναπαράγει στρατηγικές ατομικών συμφερόντων και φιλοδοξιών ή να υιοθετήσει πολιτικές, αξιοποιώντας τα αποθέματα αξιοπιστίας και φερεγγυότητας που διαθέτει, ικανές να αποδесμεύσουν το δυναμικό δημιουργικών ατόμων και να αποτελέσουν το γόνιμο έδαφος για δημιουργικές μετεξελίξεις και συνθέσεις, για νέες μορφές συμμετοχής και δράσης;
- Να καταστεί «ηγεμονικός» παράγοντας σε κάποια πεδία τοπικής πολιτιστικής ανάπτυξης ή να καταστήσει δική του στρατηγική επιλογή αλλά και στρατηγικό στόχο της τοπικής κοινωνίας την καλλιέργεια ενός συμμετοχικού πολιτισμού εμπλουτίζοντάς τον με την αναδυόμενη κουλτούρα του εθελοντισμού;
- Να ενεργεί και να επιδιώκει την απόκτηση δύναμης και την κατοχύρωση θέσεων ισχύος σε σχέση με τους άλλους τοπικούς πολιτιστικούς φορείς και οργανώσεις ή να συντελέσει στη διαμόρφωση ενός περιβάλλοντος όσμωσης ιδεών ικανό να προσδώσει ώθηση και ορμή για το μέλλον, να διευρύνει την ενεργητική συμμετοχή των πολιτών και να αναδείξει μια κοινή αίσθηση οράματος;
- Να συνεχίσει να «αντιγράφει» το μοντέλο ανάπτυξης εκείνων των τοπικών φορέων που παραμένουν αυτάρεσκα αγκυλωμένοι στην άσκηση των δικών τους εξουσιών, στη διαχείριση των δικών τους αρμοδιοτήτων, στον έλεγχο των δικών τους δυνάμεων, στην αξιοποίηση των δικών τους πόρων και στην ανάπτυξη των δικών τους παράλληλων και ασύμβατων λειτουργιών και δράσεων ή να διεκδικήσει την καθιέρωση πιο σύνθετων πλαισίων δράσης όπου ορίζονται συναρμοδιότητες, ενθαρρύνονται και κινητοποιούνται δυνάμεις, αξιοποιούνται πόροι, δηλαδή για μια από κοινού διοίκηση πολλαπλών υποκειμένων, πολλαπλάσιων πόρων, αυξημένων αρμοδιοτήτων και ολοκληρωμένων δράσεων;
- Θα επιλέξει να «φλερτάρει» με τις αναδιανομές άγονων τοπικών «μικροεξουσιών» και ανούσιων παραγοντισμών που αναπαράγουν κατεστημένες λειτουργίες και πρακτικές «ακινήσιās» ή θα αναλάβει την πρόκληση να συναινεί ή και να συγκρούεται επί θεμάτων χάραξης στρατηγικής, σχεδιασμού και εφαρμογής πολιτιστικών πολιτικών σε τοπικό επίπεδο; Δηλαδή, θα μπορέσει να

συνδιαμορφώσει πλαίσια σχέσεων και συνεργασιών που θα βασίζονται σε παραδεκτούς στόχους και προτεραιότητες για να συν+μετέχει στους πόρους, στα ωφέληματα αλλά και στους κινδύνους και τα ρίσκα που συνεπάγονται οι κοινές πολιτικές και οι κοινές δράσεις; Θα διαισθανθεί, τελικά, την ανάγκη να ασκήσει τον κρίσιμη σημασίας ρόλο ως καταλύτη ανώτερων ποιοτικά συνθέσεων, την πρόκληση να αποτελέσει την «κατεξοχήν συνιστώσα» ανάπτυξης ζωτικών χώρων συνέργειας που καθιστούν τις τοπικές δυνάμεις συμμετοχες και συνεργούς;

4. Η διάρθρωση της διατριβής.

Η διατριβή συγκροτείται σε έξι μέρη και διαρθρώνεται σε δέκα έξι κεφάλαια. Πιο αναλυτικά, στο Πρώτο Μέρος (Κεφάλαια 1-2) δίνονται ορισμένες εννοιολογικές διασαφηνίσεις. Ειδικότερα στο Πρώτο Κεφάλαιο πραγματεύονται γενικές έννοιες και όροι, όπως της κουλτούρας και του πολιτισμού και της έννοιας του Πολιτισμικού Συστήματος. Στο Δεύτερο Κεφάλαιο προσδιορίζεται και αναλύεται η Πολιτιστική Πολιτική ως συστατικό της στρατηγικής της τοπικής ανάπτυξης και ο σχηματισμός του Πολιτισμικού και Πολιτιστικού Κεφαλαίου. Επίσης, αναλύεται η Τοπική Πολιτιστική Παραγωγή και οι μετακινήσεις συμμετοχής στην Τοπική Πολιτιστική Ανάπτυξη.

Στο Δεύτερο Μέρος (Κεφάλαια 3-6) προσεγγίζεται ο εθελοντικός τομέας σε όλες του τις πτυχές. Ειδικότερα στο Τρίτο Κεφάλαιο μελετάται το ιστορικό της σχέσης μεταξύ Δημόσιου και Ιδιωτικού χώρου και προσδιορίζονται τα προαπαιτούμενα μιας ισχυρής Κοινωνίας των Πολιτών που επανεμφανίζεται στο προσκήνιο με ιδιαίτερο δυναμισμό. Στο Τέταρτο Κεφάλαιο μελετώνται διαχρονικά οι εξελίξεις του εθελοντικού κινήματος στην Ελλάδα, ενός κινήματος με μεγάλη ιστορία από την αρχαιότητα μέχρι τη νεώτερη εποχή, ιδιαίτερα . Στο Πέμπτο Κεφάλαιο διερευνώνται οι τάσεις και οι διεθνείς εξελίξεις στο εθελοντικό κίνημα και η εντυπωσιακή ανάπτυξη του εθελοντισμού σε παγκόσμια κλίμακα. Στο Έκτο Κεφάλαιο εξετάζεται η φυσιογνωμία και ο χαρακτήρας των σύγχρονων εθελοντικών οργανώσεων και οι νέες διαστάσεις του εθελοντισμού που αναδεικνύονται σε σχέση με την κοινωνία, την πολιτική και την οικονομία.

Στο Τρίτο Μέρος (Κεφάλαια 7-9) προσεγγίζεται ο πολιτιστικός εθελοντισμός. Ειδικότερα στο Έβδομο Κεφάλαιο αναφέρονται οι μορφές, οι λειτουργίες και οι δράσεις του πολιτιστικού εθελοντισμού. Στο Ογδόο Κεφάλαιο αναλύεται η διάσταση του χώρου και του χρόνου στον πολιτιστικό εθελοντισμό και καθορίζεται ο τρόπος προσδιορισμού της πρωταρχικής πολιτιστικής δραστηριότητας. Στο Ένατο Κεφάλαιο εξετάζεται ο πολιτιστικός εθελοντισμός στην ελληνική κοινωνία και τα βασικά χαρακτηριστικά που αναδεικνύονται κατά το τελευταίο τέταρτο του εικοστού αιώνα.

Στο Τέταρτο Μέρος (Κεφάλαια 10-11) οριοθετούνται οι εθελοντικές πολιτιστικές οργανώσεις και αναλύονται οι βασικές συνιστώσες του εθελοντικού κινήματος. Ειδικότερα στο Δέκατο Κεφάλαιο διατυπώνεται ένα Σχέδιο επαναπροσδιορισμού και ταξινόμησης των εθελοντικών πολιτιστικών οργανώσεων στη βάση πέντε συγκεκριμένων χαρακτηριστικών ενώ στο Ενδέκατο Κεφάλαιο εξετάζονται οι μορφές συνεργασιών που αναπτύσσει το εθελοντικό κίνημα, τα είδη στρατηγικής που υιοθετεί όπως και οι εκδοχές συμβολής του στην Τοπική Πολιτιστική Ανάπτυξη.

Στο Πέμπτο Μέρος (Κεφάλαια 12-15) μελετώνται οι εθελοντικές οργανώσεις και οι εθελοντικές πολιτιστικές συλλογικότητες της πόλης του Πειραιά. Ειδικότερα, στο Δωδέκατο Κεφάλαιο εξετάζεται η ιστορική εξέλιξη της πόλης του Πειραιά. Στο Δέκατο Τρίτο Κεφάλαιο αναφέρεται ο σκοπός, η μεθοδολογία και οι διάφορες φάσεις της έρευνας, ενώ αναλύεται το ερωτηματολόγιο της συνέντευξης. Επίσης με την εφαρμογή του προαναφερθέντος Σχεδίου ταξινόμησης που παρουσιάστηκε στο Δέκατο Κεφάλαιο, προσδιορίζεται ο υπό εξέταση πληθυσμός των εθελοντικών πολιτιστικών οργανώσεων. Στο Δέκατο Τέταρτο Κεφάλαιο αναφέρονται τα βασικά δεδομένα της μελέτης πεδίου, αναλύονται τα ευρήματα της έρευνας πεδίου και περιγράφονται τα βασικά στοιχεία που προσδιορίζουν τις πολιτιστικές συλλογικότητες του Πειραιά κατά την περίοδο 1974-2000. Στο Δέκατο Πέμπτο Κεφάλαιο αναφέρονται τα γενικά συμπεράσματα της έρευνας και παρατίθεται οι Χάρτες ανιδιοτέλειας, ορθολογικότητας και ωφελιμισμού τόσο των οργανώσεων ως συλλογικών υποκειμένων όσων και των μελών ως υποκειμένων συλλογικής δράσης.

Στο Έκτο Μέρος (Κεφάλαιο 16) η διατριβή ολοκληρώνεται με την παράθεση γενικών συμπερασμάτων που αφορούν τη σύνδεση της εμπειρικής μελέτης με τα θεωρητικά ζητήματα που έχουν τεθεί όπως επίσης και με τις ευρύτερες υποθέσεις που είχαμε διατυπώσει. Ειδικότερα, διατυπώνεται ένας συμπερασματικός και σύνθετος ορισμός του εθελοντισμού και των εθελοντικών οργανώσεων ενώ παράλληλα κατατίθεται μια νέα στρατηγική του εθελοντικού κινήματος στην Τοπική Πολιτιστική Ανάπτυξη. Πιο συγκεκριμένα, διατυπώνεται ένα κοινό στρατηγικό σχέδιο με τις δυνάμεις και τις οργανώσεις του δημόσιου, ιδιωτικού και ενδιάμεσου τομέα με βάση το οποίο ο εθελοντικός τομέας είναι δυνατόν να διαδραματίσει πρωταγωνιστικό ρόλο στη διαμόρφωση ενός πολυκεντρικού και πολυδιάστατου τοπικού μείγματος «συνέργειας και γόνιμης συναυτουργίας» και στη δημιουργία μιας εταιρικής στρατηγικής τοπικής πολιτιστικής ανάπτυξης.

Στα δύο παραρτήματα που παρατίθενται στο τέλος της διατριβής, κατατίθενται στοιχεία της έρευνας πεδίου και πραγματικά περιστατικά που συνδέονται με τις θεωρητικές αναλύσεις και επεξεργασίες. Πιο συγκεκριμένα, στο Παράρτημα I αναφέρεται η περιοδιολόγηση στο Πολιτικό Αρχείο του Πρωτοδικείου Πειραιά όπου αποτυπώνονται οι τάσεις ίδρυσης των εθελοντικών οργανώσεων στην πόλη του Πειραιά από την περίοδο της ίδρυσής της. Επίσης, αναφέρονται πέντε περιστατικά που συντελούνται στο χώρο της Τοπικής Πολιτιστικής Ανάπτυξης και μία παραβολή για την εταιρική συνέργεια. Τέλος, στο Παράρτημα II παρουσιάζεται το ερωτηματολόγιο των συνεντεύξεων που διεξήχθησαν στην έρευνα πεδίου και τα στοιχεία των απαντήσεων.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΟΠΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ.

Πολιτισμός και ανθρώπινη δραστηριότητα.

1. Civilisation και Kultur: Εννοιολογικοί προσδιορισμοί και αποδόσεις.

Ο Πολιτισμός είναι ένα φαινόμενο εξαιρετικά σύνθετο και περίπλοκο και αντιμετωπίζεται από πολλούς επιστημονικούς κλάδους με διαφορετική προσέγγιση και οπτική γωνιά. Από πολλούς επιστήμονες έχει κατά καιρούς υποστηριχθεί ότι τα πολιτιστικά φαινόμενα απαιτούν για τη διερεύνησή τους μια ξεχωριστή επιστήμη και ότι η «πολιτισμολογία» (culturology) εκπληρώνει αυτή την ανάγκη.¹ Η Ιστορία, η Εθνολογία, η Ανθρωπολογία, η Κοινωνιολογία, η Οικονομία, η Θεωρία της Τέχνης και της Λογοτεχνίας ως επιστημονικοί κλάδοι με διαφορετικό αντικείμενο ο καθένας, παρατηρούν τον Πολιτισμό από διαφορετικές σκοπιές που όμως δεν διαμορφώνουν διακριτούς χώρους. Έτσι, δεν εμφανίζονται μεταξύ τους μόνο γόνιμες ζυμώσεις και αλληλεπιδράσεις αλλά και τεμνόμενα πεδία και αντίστοιχες περιοχές επιστημονικών τριβών και αντιπαράθεσεων. Οι κύριοι «δότες» από πλευράς πρακτικών ερευνών πεδίου είναι η Εθνολογία και η Κοινωνική Ανθρωπολογία, ενώ η θεωρητική «αιμοδοσία» εμφανίζεται κυρίως ως έργο της Κοινωνιολογίας.

Στην εθνολογική θεώρηση του πολιτισμού, τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, αναπτύσσονται δύο βασικές τάσεις και κατευθύνσεις, του Βρετανού εθνολόγου Edward Burnett Tylor και του Γερμανοεβραίου ερευνητή Franz Boas. Ο E. Tylor προσδιορίζει ότι ο πολιτισμός διαμορφώνεται ως κάτι το επίκτητο που δεν προσδιορίζεται ούτε από την βιολογική κληρονομικότητα ούτε μπορεί να αποδοθεί σε φυλετικά χαρακτηριστικά. Κατά τον Tylor οι διαφορές των πολιτισμών είναι διαφορές σταδίου εξέλιξης και όχι θεμελιακές διαφορές υφής και προσεγγίζει τον πολιτισμό ως έκφραση του συνόλου της ζωής που περιλαμβάνει όλα τα στοιχεία της ύπαρξης, από τις πιο απλές συνήθειες της καθημερινής ζωής έως της ανώτατες μορφές της λεγόμενης «υψηλής κουλτούρας», δηλαδή ως ένα «πολυσύνθετο όλον» που περικλείει «τις γνώσεις, τις πίστεις, την τέχνη, την ηθική, το δίκαιο, τα έθιμα και όλες τις συνήθειες και τις ικανότητες που απέκτησε ο άνθρωπος ως μέλος της κοινωνίας». Ο F. Boas αντέκρουσε και απέρριψε τη θεωρία ότι υπάρχει μια μονογραμμική εξελικτική πορεία του ανθρώπινου πολιτισμού και τη συνακόλουθη της θέση περί γενικών, πανανθρώπινων σταδίων και επιπέδων εξέλιξης, προσδιορίζοντας τη βασική του τοποθέτηση ότι κάθε πολιτισμός αποτελεί μια μοναδική ολότητα και ενότητα.²

Η ανθρωπολογική στροφή στην προσέγγιση του πολιτισμού σημειώνεται από τον Γάλλο M. Mauss που διατυπώνει την άποψη ότι κάθε πολιτισμός έχει, ως σύστημα, ένα

¹ Ο όρος αναφέρεται στο Λεξικό Κοινωνικών Ερευνών της Unesco, том. 2, σ. 493-494. Πρώτη φορά χρησιμοποιήθηκε από το γερμανό φιλόσοφο W. Ostwald και μετέπειτα από αμερικανούς ανθρωπολόγους, όπως από τον R.H. Lowie, βλ. Lowie 1936: 301.

² Φύλιας 2000: 24-27. Ο E. Tylor διατυπώνει αυτές τις προσεγγίσεις στο βιβλίο του *Primitive Culture*, (Ο Πρωτόγονος Πολιτισμός), στα 1871. Μερικές δεκαετίες αργότερα, ο ερευνητής F. Boas στηρίζει τις δικές τους αναλύσεις, που σε αρκετά σημεία βρίσκονται στον αντίποδα αυτών του Tylor, με βάση τις επιτόπιες έρευνες που διεξήγαγε σε ινδιάνικες φυλές της Β. Αμερικής και της Βρετανικής Κολομβίας, θεμελιώνοντας ως μέθοδο τη συστηματική έρευνα πεδίου στηριγμένη στην άμεση παρατήρηση και τη μονογραφική περιγραφική εξάντληση του ερευνητικού αντικειμένου, ο.π.

αντορρυθμιζόμενο χαρακτήρα διότι τα επιμέρους στοιχεία του τείνουν στη συνεχή επαναφορά μιας κατάστασης ισορροπίας που το διατηρεί και το προσαρμόζει στις μεταβαλλόμενες συνθήκες. Τις θέσεις του Mauss μετεξελίσσει και ολοκληρώνει ο ανθρωπολόγος Β. Malinofski που συστηματοποιεί τη λειτουργιστική θεωρία προσεγγίζοντας τον πολιτισμό από μία έντονα «βιολογική» σκοπιά που τον οδηγεί σε μια μελέτη της «ανθρώπινης φύσης». Οι «λειτουργικές» θέσεις του Malinofski θα κυριαρχήσουν στις ΗΠΑ, όχι μόνο στην Κοινωνική Ανθρωπολογία αλλά και στην Κοινωνιολογία και, μερικές δεκαετίες αργότερα, θα παίξουν καθοριστικό ρόλο και στη Γαλλία μέσω των ανθρωπολογικών στρουκτουραλιστικών ρευμάτων, με θεμελιωτή τον Claude Levi-Strauss.³

Αν στην Εθνολογία και την Κοινωνική Ανθρωπολογία η όποια θεωρητικοποίηση, συνήθως, εμφανίζεται δευτερογενώς και ως αποτέλεσμα πρακτικών ερευνών πεδίου, η Κοινωνιολογία προσεγγίζει το θέμα «πολιτισμός» εξ' ορισμού θεωρητικά και συλλαμβάνει κατά κανόνα τον πολιτισμό ως τμήμα ενός συνολικού κοινωνικού συστήματος με αποτέλεσμα να στηρίζεται στην επεξεργασία «τύπων» κοινωνικής δράσης και δομών κοινωνικής οργάνωσης και όχι πολιτιστικών προτύπων στη βάση κοινών πολιτιστικών χαρακτηριστικών.

Το σημαντικότερο εξεταζόμενο θέμα στην κοινωνιολογική προσέγγιση του πολιτισμού είναι η χρήση του όρου «Civilisation» που κυριάρχησε στη Γαλλία και του όρου «Kultur» που χρησιμοποιείται στη Γερμανία. Η αντιπαράθεση μεταξύ των δύο εννοιών δεν αφορά ένα θέμα γλωσσικής επιλογής αλλά κρίσιμες διαφορές εννοιολογικού περιεχομένου, διαφορετικών πνευματικών παραδόσεων και ιδιαιτεροτήτων της κοινωνικής εξέλιξης. Εννοιολογικές συγχύσεις και διχογνωμίες, όμως, υφίστανται και στον κάθε όρο ξεχωριστά αφού χρησιμοποιούνται για να αποδώσουν έννοιες που διαφέρουν μεταξύ τους.⁴ Το νόημα «Civilisation» τόσο στη Γαλλία όσο και στη Βρετανία συνδέεται αφενός μ' αυτό που συνιστά «επίτευγμα» με την πρακτική έννοια του όρου και αφετέρου με το ζήτημα της στάσης και της συμπεριφοράς, «behaviour», που προσδίδει σε κάποιον το χαρακτηριστικό του «πολιτισμένου» χωρίς να αποτελεί προϋπόθεση να είναι «καλλιεργημένος» και ανεξάρτητα από τα επιτεύγματά του. «Kultur» για τους Γερμανούς είναι κάτι πολύ βαθύτερο και εσώτερο. Ανάγεται σε αξίες και νοηματικά περιεχόμενα, μέσω των οποίων ο

3 Φίλιας, ο.π., 46-49. Ο Malinofski αποτελεί τον κατεξοχήν εκπρόσωπο της άποψης ότι ο πολιτισμός δεν μπορεί να μελετάται «εκ των έξω» και είναι ο πρώτος που αξιοποίησε σ' όλη την έκταση τη μέθοδο της «συμμετοχικής παρατήρησης». Στον μεσοπόλεμο, αναδεικνύεται μία νέα τάση που προσανατολίζεται στην αναζήτηση των μηχανισμών μέσω των οποίων ο πολιτισμός καθορίζει τα κοινά στοιχεία συμπεριφοράς των ατόμων που μετέχουν σ' αυτόν, τάση που τιτλοφορήθηκε ως «πολιτισμός και προσωπικότητα». Βασική εκπρόσωπος αυτής της τάσης, που επηρέασε ιδιαίτερα και τον Claude Levi-Strauss, είναι η Αμερικανίδα ερευνήτρια R. Benedict. Η Benedict αν και ξεκινά από την υπόθεση ότι υπάρχει ένα «πολιτιστικό τόξο» (ριπίδιο) που εμπεριέχει όλες τις δυνατότητες πολιτιστικών επιλογών σε όλους τους τομείς, θεωρεί ότι σε κάθε πολιτισμό επικρατούν ορισμένες επιλογές οι οποίες συνθέτουν και χαρακτηρίζουν το ιδιαίτερο πρότυπό του, ο.π., 50.

4 Οι ανθρωπολόγοι Α. L. Kroeber και C. Kluckhohn είχαν καταγράψει το 1952 περισσότερους από 150 ορισμούς μόνο για τον όρο «culture», βλ. Kroeber - Kluckhohn 1952: 37-38.

άνθρωπος διαμορφώνεται ως χαρακτήρας και προσωπικότητα. Καλύπτει τις «σταθερές» της ύπαρξής του, έξω από επιτεύγματα και τρόπους.⁵

Η UNESCO ορίζει τον πολιτισμό/ πνευματική καλλιέργεια (culture) ως «ολόκληρο το πλέγμα των πνευματικών, υλικών, διανοητικών και συναισθηματικών χαρακτηριστικών που διακρίνουν μια κοινωνία ή μια κοινωνική ομάδα», επεξηγώντας ότι σ' αυτά περιλαμβάνονται τρόποι ζωής, παραδόσεις, και αντιλήψεις, τέχνες και γράμματα που περιλαμβάνουν τόσο τον επίσημο όσο και τον λαϊκό πολιτισμό και δεν περιορίζεται στην υπάρχουσα πολιτιστική κληρονομιά, αλλά εμπλουτίζεται συνεχώς από τη δημιουργικότητα και τη μνήμη, ενώ γονιμοποιείται από τις έξωθεν πολιτισμικές αλληλεπιδράσεις.⁶ Η κοινωνική θεώρηση της έννοιας Kultur, που φαίνεται να διαμορφώνει και τον επικρατέστερο ορισμό στα τέλη του 20^{ου} αιώνα, περιλαμβάνει όχι μόνο νοήματα και αξίες, αλλά και τους συλλογικούς στόχους, τον τρόπο ζωής, τις δράσεις και τη συμπεριφορά των ατόμων, τους θεσμούς μιας κοινωνίας και τις σχέσεις εξουσίας.⁷

Στην Ελλάδα, τις περισσότερες φορές οι όροι «culture» και «civilization» αποδίδονται ως «παιδεία», συχνά δε και ως «πολιτισμός», ενώ δεν ελλείπουν και άλλες απόπειρες μετάφρασης, όπως «παράδοση», «πνευματική καλλιέργεια», «τέχνη», «γράμματα», «εκπαίδευση», «αισθητική» κλπ. Η κάθε μία όμως από αυτές τις λέξεις, επειδή έχει το δικό της ιδιαίτερο νόημα, δεν μπορεί να αποδώσει όλες τις έννοιες. Επιπλέον, επειδή οι ασχολούμενοι στην Ελλάδα με τις έννοιες αυτές έχουν συνήθως ανθρωπιστική παιδεία, μεταφέρουν μόνο μια έννοια περιορίζοντας τη σημασία της κουλτούρας σε τομείς που δεν σχετίζονται άμεσα με τις καθημερινές ανάγκες των ανθρώπων.⁸ Συνήθως, γίνεται

5 Αν και σχηματικά, με βάση τις αρχικές προσεγγίσεις της Εθνολογίας, ο Βρετανός εθνολόγος E. Tylor ήταν τέκνο του διανοητικού ρεύματος που καλύπτεται με τον όρο «Civilisation» και ο Γερμανικής καταγωγής και παιδείας ερευνητής F. Boas ήταν εκφραστής της προσέγγισης «Kultur», γεγονός που του επέτρεψε να δει τον πολιτισμό ως πολυσχιδές φαινόμενο και να τον μελετήσει πολυδιάστατα, με έρευνες πεδίου προσανατολισμένες στην πολιτισμική ιδιαιτερότητα κάθε ομάδας, βλ. Φίλιας, ο.π., 110-112.

6 Οι ορισμοί της UNESCO για τον πολιτισμό διαμορφώθηκαν στην ειδική Διεθνή Διάσκεψη για την πολιτική που ακολουθείται στον πολιτισμό («Διάσκεψη του Μεξικού») το 1982 και στην 43η Διεθνή Διάσκεψη για την Παιδεία στην Γενεύη το 1992, βλ. άρθρο του Γ. Μπαμπινιώτη στο *BHMA* 18/10/1982. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο ίδιο κείμενο της Unesco ως *παιδεία/ εκπαίδευση* ορίζεται «η κινητήρια δύναμη μιας ολόπλευρης ανάπτυξης του ανθρώπου, που επιτελείται δια βίου και αποσκοπεί στην ολοκλήρωση της προσωπικότητας του ατόμου σε διανοητικό, φυσικό, συναισθηματικό, ηθικό και πνευματικό επίπεδο», διασαφηνίζοντας ότι «έργο της παιδείας δεν είναι μόνο η μετάδοση γνώσεων, τεχνογνωσίας, αξιών και άλλων συστατικών του πολιτισμού στον οποίον ανήκουν τα άτομα, αλλά και η προαγωγή της δημιουργικότητας όσο και της ανεξαρτησίας τους», ο.π..

7 Ο R. Williams προσδιορίζει την κουλτούρα ως κοινωνική διαδικασία που παράγει συγκεκριμένους και διαφορετικούς «τρόπους ζωής» και συνδέεται με τη «δημιουργική δραστηριότητα», Williams 1994: 24-29 και 45-49, ενώ η κουλτούρα σύμφωνα με τον B. Badie έχει ως λειτουργία να καταστήσει κατανοητή μια κοινωνική δράση και είναι παρούσα σε όλες τις μορφές της κοινωνικής ζωής, ως «προϊόν» και ταυτόχρονα ως κινητήριος δύναμη των κοινωνικών αλλαγών, Badie 1995: 109-114.

8 «Από την πνευματική πλευρά του πολιτισμού οι Έλληνες συνέλαβαν και ανέπτυξαν στη δική τους θέαση του κόσμου και του ανθρώπου, χαρακτηρίζοντάς την με το γενικό όρο *παιδεία* που είναι ακριβώς η ελληνική λέξη και σύλληψη για τον πολιτισμό ως *καλλιέργεια του ατόμου*», βλ. άρθρο Γ. Μπαμπινιώτη με τίτλο «Το πολιτιστικό έλλειμμα της πολιτικής», εφ. *ΤΟ ΒΗΜΑ* 3/9/2000. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Γ. Μπαμπινιώτης, ο Αδαμάντιος Κοραΐς το 1829 επέλεξε σκόπιμα την αρχαία λέξη «πολιτισμός» που συνδέεται άμεσα με τη λέξη «πολίτης» και που στην αρχαία Ελλάδα

διάκριση ανάμεσα στον «πολιτισμό» και την «κουλτούρα», υπό την έννοια ότι ο πρώτος αναφέρεται στα τεχνικά και τεχνολογικά επιτεύγματα του ανθρώπου (τεχνικός πολιτισμός), η δε άλλη στον εσωτερικό πνευματικό του κόσμο (πνευματικός πολιτισμός). Ανάμεσα στις διάφορες προσπάθειες απόδοσης του όρου «culture» στα Ελληνικά, είναι εκείνη του «πολιτισμικού συστήματος» και του «πολιτιστικού μορφώματος», ενώ ο όρος «civilization» έχει αποδοθεί και ως «ανώτερος πολιτισμός».⁹ Η μεγάλη πολυσημία που παρουσιάζει ο όρος «κουλτούρα», έχουν δυσκολέψει την απόδοσή της στην ελληνική γλώσσα. Οι ανθρωπολόγοι προτιμούν να τη μεταφράζουν με τον όρο «πολιτισμός», δεδομένου επιπλέον ότι η «κουλτούρα» είναι έννοια ασαφής,¹⁰ ή ότι αναφέρεται σε «ανώτερα, πνευματικά ή καλλιτεχνικά έργα».¹¹

Η έννοια «κουλτούρα» εμφανίζεται εξαιρετικά περίπλοκη, με πολλές σημασίες, φορτισμένη με αξιολογικές κρίσεις και ιδεολογίες. Η κοινωνική ανθρωπολογία, η ανθρωπολογία της κουλτούρας, η πολιτισμολογία, η εθνολογία κλπ χρησιμοποιούν την έννοια της κουλτούρας, ενσωματώνοντάς την στις δικές τους προβληματικές. Ιδέες, δόγματα, αξίες, και ατομικές συμπεριφορές περιγράφονται σαν κουλτούρα, κατά την στιγμή που άλλοι κλάδοι και σχολές των κοινωνικών επιστημών, περιγράφουν τα ίδια φαινόμενα με διαφορετικούς όρους όπως «ιδεολογία», «θρησκεία», «κοσμοθεωρία», «πολιτισμός». «Η ολική σφαιρική κουλτούρα μπορεί να θεωρηθεί ότι εκδηλώνεται με τρεις διαφορετικές όσο και συναφείς μορφές, ως «ζωντανή κουλτούρα», ως «κουλτούρα μιας περιόδου» και ως «επιλεκτική παράδοση».¹² Παράλληλα, «η κουλτούρα τελεί σε πληθυντικό αριθμό. Ο

είχε άλλη σημασία (σήμαινε τη διαχείριση των δημοσίων υποθέσεων), ώστε να αποδώσει στα ελληνικά μια λέξη που είχαν δημιουργήσει οι Γάλλοι μερικές δεκαετίες πριν (1756), με τη λέξη «civilisation».

9 Η Α. Εμμανουήλ χρησιμοποιεί τον όρο «ανώτερος πολιτισμός» για το «civilization», Εμμανουήλ 1979: 309. Για το «culture» ο Δ. Αγραφιώτης χρησιμοποιεί τον όρο «πολιτιστικό μόρφωμα», Αγραφιώτης 1983: 12-15 και 1999: 17 και 50, ενώ ο Γ. Γκιζέλης υιοθετεί από το 1972 τον όρο «πολιτισμικό σύστημα», Γκιζέλης 1980: 6. Τόσο για την ανθρωπιστική όσο και την ανθρωπολογική έννοια του «culture», ο Γκιζέλης προσδίδει στον όρο «πολιτισμικό σύστημα» μία ευρύτερη, γενικότερη και περιγραφική διάσταση ενώ με τον όρο «συμβολικός τύπος» μία υποκειμενική και εκλεκτική διάσταση, ο.π., 25.

10 Γκέφου-Μαδιανού 1999: 39, 48.

11 Μπακαλάκη 1997:64. Για το πεδίο ορισμών της κουλτούρας στην ανθρωπολογία και ιδιαίτερα για τη σχέση μεταξύ κουλτούρας και κοινωνίας, βλ. Δημητρίου 1990 και Δημητρίου 2001.

12 Δεμερτζής 1989: 191-192. Ο Ν. Δεμερτζής αναφέρεται στις μορφές κουλτούρας, ακολουθώντας την ανάλυση του Williams. Ως «ζωντανή κουλτούρα» θεωρείται ο τρόπος ζωής μιας κοινωνίας σε ορισμένο χώρο και χρόνο που αναλώνεται και υπάρχει στο παρόν αποτελώντας «ενεστώσα κουλτούρα», δηλαδή κουλτούρα του χρόνου και του χώρου της καθημερινότητας. «Κουλτούρα μιας περιόδου» είναι το σύνολο των αποκρυσταλλωμένων τρόπων δράσης, σκέψης και γνώσης που όχι μόνον έχουν σχηματισθεί από το παρελθόν αλλά και εκλαμβάνεται από τα άτομα ως παρελθόν. Η «κουλτούρα μιας περιόδου» είναι η κουλτούρα του αιώνα του χρόνου, του αιώνα του παρελθόντος. Η σύμφυση παρελθόντος και παρόντος συνιστά την «επιλεκτική παράδοση» μία ιδιαίτερη χρονική, ιστορική, νοηματική και ερμηνευτική συνέχεια ανάμεσα σε διαφορετικές τάξεις χρονικές και χωρικές δομές, ο.π. Επίσης, με τον όρο «υπολειμματική κουλτούρα» νοείται η συγκεκριμένη μορφή που παίρνει μέσα στη συγκεκριμένη κάθε φορά κοινωνία- η παραδοσιακή κουλτούρα, ενώ με τον όρο «αναδυόμενη κουλτούρα» νοούνται νέες αξίες και νέες σηματοδοτήσεις, νέα νοήματα και πρακτικές που δίνουν τον τόνο στη «ζωντανή» κουλτούρα και αποτελούν την αιχμή της πράξης. Τόσο η «υπολειμματική» όσο και η «αναδυόμενη» κουλτούρα υπόκεινται σε μια διπλή διάκριση ανάλογα με το βαθμό ενσωμάτωσής τους στην κυρίαρχη κουλτούρα. «Εάν η κουλτούρα των κυρίαρχων τάξεων είναι η κουλτούρα της κατάφασης, της υπεροχής, της χειραγώγησης και της

πολιτισμικός σχετικισμός μιλά για «κουλτούρες» μάλλον παρά για «την κουλτούρα» ως ίδιον της παρουσίας του ανθρώπου στον κόσμο. Η κάθε κουλτούρα είναι ένα αυτό-περιέχον σύστημα στοιχείων που διαφοροποιεί τη μια κοινότητα από την άλλη κατά τρόπο συνεκτικό και ομοιογενή. Οι «τύποι» κουλτούρας αφορούν διάφορες ταξικές κουλτούρες, ενώ με τον όρο «επίπεδα» κουλτούρας εννοούνται οι ιδιαίτερες «υπο-κουλτούρες» (sub-cultures) που συνυπάρχουν μέσα στην ίδια οργάνωση ή την ίδια την κοινωνία. Κάθε τμηματική υποκουλτούρα νοείται ως έντονα διαφοροποιημένη δομή και σχέση που έχει το δικό της συμβολισμό, τις δικές της αξίες και νοήματα, δηλαδή διεκδικεί την αυτοτέλειά της ως διακριτή πολιτισμική οντότητα μέσα στα πλαίσια των επιμέρους τύπων ταξικής ή/ και ομαδικής κουλτούρας.¹³ Έτσι, η έννοια «κουλτούρα» γνωρίζει μία ευρύτερη χρήση σε συνδυασμό με άλλους όρους: εθνική κουλτούρα αλλά και εργατική, λαϊκή, βιομηχανική, αστική, τεχνική, σχολική, ταξική, μαζική, τεχνολογική, επιστημονική, εκπαιδευτική, θρησκευτική, πολιτική, καλλιτεχνική, κ.λ.π. Ο Ε. Morin καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η κοινωνία μας χαρακτηρίζεται από πολλές κουλτούρες και όχι μόνο από μία ενώ άλλοι ερευνητές προσπαθώντας να αποφύγουν το παιχνίδι των ορισμών τονίζουν το στοιχείο της δράσης και της δημιουργίας, της κουλτούρας ως «κίνημα».¹⁴

Με τον «κουλτουραλισμό», «την άποψη δηλαδή που υποστηρίζει πως η κουλτούρα περικλείει τα πάντα, καλύπτει όλες τις μορφές και όλες τις εκδηλώσεις της συλλογικής ζωής και συμπεκνώνει τις τοποθετήσεις κάθε κοινωνίας στα προβλήματα που αντιμετωπίζει, η έννοια «κουλτούρα» κινδυνεύει να χάσει την ουσιαστικότητα του περιεχομένου της με αποτέλεσμα πολλές φορές να αποφεύγεται οποιοσδήποτε ορισμός ή η δυσκολία να παρακάμπτεται με ευφυολογήματα ή λεκτικούς ακροβατισμούς που εντυπωσιάζουν και σίγουρα ερεθίζουν τη σκέψη χωρίς όμως να την ικανοποιούν».¹⁵

Επιπρόσθετα, οι διαφορετικές έννοιες στον όρο «πολιτισμός» και «κουλτούρα» συνδυάζονται με όλες, σχεδόν, τις πτυχές της ανθρώπινης δραστηριότητας. Από τον

εκμετάλλευσης, οι αντι-ηγεμονικές κουλτούρες είναι οι κουλτούρες της αντίστασης, της χειραφέτησης, της διαφοράς και της εναλλακτικότητας», ο.π., 226-227.

13 Δεμερτζής, ο.π., 63, 220 και 236. Ο Ν. Δεμερτζής αναφέρεται στο ότι, «ενώ από αρνητική σκοπιά ο πολιτιστικός σχετικισμός πρεσβεύει ότι εκείνο που είναι *suí generis* στην κουλτούρα είναι ο διαφοροποιητικός της χαρακτήρας, οι οικουμενιστικές θεωρίες το αντιμετωπίζουν θετικά στη βάση υπερδιπλαστικών γενικεύσεων», ο.π., 63.

14 Ο κοινωνιολόγος του ελεύθερου χρόνου J. Dumazedier χρησιμοποιεί τον όρο «ζωντανή κουλτούρα» που σημασιοδοτεί το κοινωνικό γεγονός που «βλέπεται και ακούγεται στην πόλη» και δεν πρέπει να ταυτίζεται ούτε με την «ανθρωπιστική» ούτε με τη «συνήθη κουλτούρα». Ο κοινωνιολόγος των ΜΜΕ L. Porcher χρησιμοποιεί τον όρο «τρίτη κουλτούρα» όταν αναφέρεται στα εξωσχολικά δίκτυα διάδοσης γνώσεων και πληροφοριών όπου κυριαρχούν τα ΜΜΕ, ενώ ο P. Bourdieu χρησιμοποιεί τον όρο «σοφή» ή «καλλιεργημένη» κουλτούρα. Για τις διαφορετικές αξιοποιήσεις και χρησιμοποιήσεις του όρου «κουλτούρα», βλ. Κορωναίου 1995: 25-27.

15 Αθανασόπουλος 1990: 36. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Δ. Αθανασόπουλος, οι Γάλλοι ρέπουν ιδιαιτέρως σε ευφυολογήματα και ακροβατισμούς, όπως ο ορισμός που δίνει ο Edouard Herriot «Κουλτούρα είναι αυτό που μένει όταν ξεχάσεις όλα όσα έμαθες», ή ο ορισμός του Andre Malraux «Στην περιοχή της κουλτούρας ανήκει η ζωή των πραγμάτων που θα έπρεπε να είχαν πεθάνει», ή του Jacques Duhamel «Η κουλτούρα είναι ότι χρειάζεται ώστε μία ημέρα μόχθου να είναι τελικά ημέρα ολοκληρωμένης ζωής», ο.π.

πολιτισμό ως «απόδοση νοήματος» που πραγματοποιείται στο χώρο και το χρόνο,¹⁶ στον πολιτισμό ως «στοιχείο κοινωνικής συνοχής», δηλαδή ως κοινό πλαίσιο ζωής και μνήμης.¹⁷ Από τον πολιτισμό ως «το μέρος του περιβάλλοντος που επινόησε ο άνθρωπος»,¹⁸ στον πολιτισμό «ως τον τρόπο να κάνουμε πολιτική».¹⁹ Από τον πολιτισμό ως «τον τρόπο συγκρότησης και εκδήλωσης της ανθρώπινης προσωπικότητας»,²⁰ στον πολιτισμό ως «τον τρόπο οργάνωσης των χρήσιμων αντικειμένων γύρω μας» και ως «προσωπικότητα ενός συγκεκριμένου τόπου». Από τον πολιτισμό ως «συλλογικό αυτονόητο, βασικό στοιχείο της εθνικής μας ιδιοσυστάσιας και αποδεικτικό της εθνικής μας ταυτότητας», στον πολιτισμό ως «την οικονομία του ελεύθερου χρόνου και του τρόπου συστηματικής οργάνωσής του». Και από τον πολιτισμό ως «οικονομική δραστηριότητα της αγοράς» και ως «παράγοντα της ρεαλπολιτικής»,²¹ στον πολιτισμό που συνδέεται «με την παραγωγή ιδεολογίας και με την ενστάλλαξη νοοτροπιών, δηλαδή με τη συλλογική συνείδηση μιας κοινωνίας».²²

Ουσιαστικά, ο πολιτισμός-civilization νοείται ως κατάσταση που είναι δυνατόν να αφορά «τις μορφές κοινωνικής αλληλεγγύης, το σύστημα εργασιακών σχέσεων, τις οικονομικές και επαγγελματικές βλέψεις και προοπτικές των ατόμων, τις τρέχουσες μορφές επικοινωνίας, πληροφόρησης και κινητικότητας»,²³ και ως «το απόθεμα πρακτικής και νοοτροπιών, αισθητικής και τεχνολογίας που συγκροτούν το πολιτιστικό σύμπαν».²⁴ Ο πολιτισμός-culture νοείται ως ειδική στάση και ενεργό βίωμα, ως πνευματικότητα και ταλέντο, ως συνείδηση της πολιτιστικής κληρονομιάς. Και ακόμη, ο πολιτισμός όχι ως αιχμάλωτος της συγκυρίας αλλά ως αίσθηση μακρού ιστορικού χρόνου και ως κατάσταση ανεκτικότητας²⁵ και τέλος, «ποιητική αδεία», ο πολιτισμός που «κοροϊδεύει» το χρόνο και

16 «Ουσία του πολιτισμού αποτελεί εκείνη η δημιουργική πράξη κατά την οποία ένα άτομο ή μια ομάδα ατόμων επενδύει και αποδίδει νόημα σ' ένα αντικείμενο, σε ένα χώρο, σε μια κίνηση, σε μια κατάσταση, σε χρώματα, σε ήχους κλπ., αφήνοντας τα ίχνη της πάνω τους, βλ. Grosjean 1986: 7.

17 Ο πολιτισμός ως «στοιχείο κοινωνικής συνοχής» επιτελεί ταυτόχρονα τρεις σημαντικές για το κοινωνικό σύνολο λειτουργίες: της «αναγνώρισης» (τα μέλη του κοινωνικού συνόλου αναγνωρίζονται μεταξύ τους), της «ένταξης» (εντάσσονται στο κοινωνικό σύνολο) και της «συμμετοχής» (συμμετέχουν στη ζωή μέσα από την ένταξή τους αυτή), βλ. Τσαούσης 1995: 116-117.

18 Ορισμό που χρησιμοποίησε ο M. Herskovitis το 1948, βλ. Segal- Dasen-Berry-Poortinga 1996: 25.

SEGAL, M.- DASEN P.- BERRY, J.- POORTINGA, Y. 1996, *Διαπολιτιστική Ψυχολογία*, επιμ. Δ. Γεώργας, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

19 Γιανναράς 1997: 203. Ο Χ. Γιανναράς, προσδιορίζοντας τον πολιτισμό ως τον τρόπο που οργανώνουμε τις καθημερινές μας ανάγκες, αναγάγει τον πολιτισμό και ως το κεντρικό πρόβλημα της πολιτικής, ο.π.

20 Ο J. Rigaud, σε ένα εκτενή και συνάμα διεισδυτικό ορισμό, αναφέρεται σε «συναίσθηση δεσμών» και σε «αποδοχή της ιδιοτυπίας», δηλαδή στη δυνατότητα που έχει ο καθένας «να συγκροτήσει πρώτα και να εκδηλώσει την προσωπικότητά του και μετά να τοποθετηθεί στον κόσμο», βλ. Αθανασόπουλος, ο.π., 46-47.

21 Από άρθρο του ανθρωπολόγου C. V. Barloewen στη *Le Monde diplomatique* και αναδημοσιεύεται στην *Ελευθεροτυπία* της 17/2/2002 με τίτλο «Η κουλτούρα, παράγοντας της ρεαλπολιτικής...».

22 Ορισμοί του Ε. Βενιζέλου, βλ. Βενιζέλος 1997: 21-22. «Άλλωστε, καταλήγει ο ίδιος, «το ανώτερο στάδιο του πολιτισμού είναι η μετατροπή του σε αυτονόητο», ο.π., 175.

23 Άρθρο του Κ. Τσουκαλά με τίτλο «Πολιτιστική άμυνα και επίθεση», *ΤΟ ΒΗΜΑ* 22/12/1996.

24 Βενιζέλος 1999: 5 και 12.

25 Ένας εκτενής «ορισμός» 12 σημείων, που αποτυπώνει τις περισσότερες συνιστώσες και τις παραμέτρους του πολιτισμού, αναφέρεται στην Πολιτιστική Χάρτα «PROCULTURA» της Θεσσαλονίκης το 1997. Στη διατύπωση της «Πολιτιστικής Χάρτας της Θεσσαλονίκης» κατέληξαν

«συμφιλιώνεται» με το θάνατο, που απαλύνει την καθημερινότητα και αναζητεί τη μαγεία ως «εφικτή σύλληψη του μαγικού» και όχι το μαγικό ως «εφικτό δια μαγείας».

2. Το Πολιτισμικό Σύστημα.

Η κάθε κουλτούρα και ο κάθε πολιτισμός είναι δυνατόν να συνιστούν ένα κοινωνικοοικονομικό «σύστημα» συναρθρωμένο από ένα σύνολο «οργανικά τακτοποιημένων μερών» τα οποία αποτελούν και τα συστατικά του στοιχεία. Η πολιτιστική πραγματικότητα είναι δυνατόν να περιγραφεί και να κατανοηθεί με όρους/ μεταφορές, όπως «δομή», «σκοπός», «ρόλος», «λειτουργία», «ισορροπία», «έλεγχος». Έτσι, ο πολιτισμός είναι δυνατόν να ειπωθεί και ως ένα ολοκληρωμένο «σύστημα», δηλαδή να εξετασθεί με υποθέσεις και απόψεις που σχετίζονται με την «συστηματική» και «δομολειτουργική» ανάλυση.²⁶

Αν θεωρήσουμε την κοινωνία ως «σύστημα» τότε ένα από τα υποσυστήματα είναι και το «πολιτιστικό» ή «πολιτισμικό» υποσύστημα. Για την ανάλυσή του, είναι δυνατόν να θεωρήσουμε το ίδιο σαν «σύστημα» και τα επιμέρους στοιχεία στοιχεία που το απαρτίζουν ως «υποσυστήματα». Το Πολιτιστικό ή Πολιτισμικό Σύστημα,²⁷ αποτελεί ένα από τα τέσσερα βασικά υποσυστήματα που καθοδηγούν και ελέγχουν την ανθρώπινη συμβολική πράξη, η οποία είναι μέρος ενός ολικού τρόπου παραγωγής και εκφράσεως της δημιουργικής ανθρώπινης ενέργειας.²⁸ Αν και δεν υφίσταται μια συγκεκριμένη σχολή, κίνηση ή δόγμα που θα μπορούσε να ονομασθεί θεωρία της «δομολειτουργικής ανάλυσης» ή θεωρία της «συμπεριφοράς», υπάρχουν μόνο ορισμένα κοινά σημεία που συνδέουν τις επιμέρους θεωρήσεις και αναλύσεις. Ο όρος «σύστημα», από την αρχαιοελληνική λέξη «συνιστάναι» που σημαίνει «να βάλει κανείς κάτι μαζί», με όποιο ορισμό και αν δοθεί,

οι εργασίες του διεθνούς συνεδρίου με θέμα «Ο πολιτισμός και η κοινωνική συνοχή στο κατώφλι της τρίτης χιλιετίας», βλ. Κόνσολα 2001: 36 και παράρτημα IV.

26 Αγραφιώτης, ο.π., 50-51. Ο Δ. Αγραφιώτης σημειώνει ότι «η δομολειτουργική προσέγγιση επέτρεψε μια από τις γονιμότερες αναλύσεις των βιομηχανικών κοινωνιών, γεγονός που μεταξύ άλλων συνέβαλλε σημαντικά στη νομιμότητα εφαρμογής της και σε άλλους τρόπους κοινωνικής οργάνωσης», ο.π. Η «δομιστική» σχολή, σε αντίθεση με τη «λειτουργιστική», απορρίπτοντας τη βιολογική θεμελίωση αναλύει και συγκρίνει κοινωνικές και πολιτιστικές πρακτικές διαφορετικών κοινωνιών και δεν διαπιστώνει αντιθέσεις ανάμεσα στη «φύση» και την «κουλτούρα» αλλά συνεχή αλληλοπροσδιορισμό και πολλαπλή εξάρτηση, ο.π., 51-52.

27 Οι προσεγγίσεις αυτές που διευκρινίζουν τις σχέσεις των πολιτισμικών και κοινωνικών συστημάτων επετεύχθησαν κυρίως από τη συνεργασία δύο κορυφαίων κοινωνικών επιστημόνων της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου, του κοινωνιολόγου T. Parsons και του ανθρωπολόγου A. Kroeber, βλ. Kroeber-Parsons 1958: 582-583. Αν και η προέλευση αυτών των προσεγγίσεων είναι κοινή, οι έλληνες μελετητές χρησιμοποιούν τόσο τον όρο «πολιτισμικό υποσύστημα» (βλ. Γκιζέλης, ο.π., 50), όσο και τον όρο «πολιτιστικό σύστημα» (βλ. Τερλεξής, ο.π., 96), εκφράζοντας ουσιαστικά και τις διαφορές μεταξύ του όρου «πολιτισμός» και «κουλτούρα».

28 Parsons 1951: 12-15. Εκτός του «πολιτισμικού» υποσυστήματος, ο T. Parsons θεωρεί τον «οργανισμό», την «προσωπικότητα» και το «κοινωνικό» ως τα άλλα τρία υποσυστήματα. Τα υποσυστήματα, μάλιστα που βρίσκονται κοντά στην κορυφή είναι πλούσια σε πληροφορίες και φτωχά στον έλεγχο της ενέργειας ενώ όσα βρίσκονται κοντά στη βάση είναι φτωχά σε πληροφορίες αλλά πλούσια σε ενέργεια. Έτσι, τοποθετεί το «πολιτισμικό υποσύστημα» στην κορυφή της κυβερνητικής τάξεως ως «ένα συμβολικό σύστημα που λειτουργεί κατά την αλληλεπίδραση των μελών μιας κοινωνίας», ο.π., 11.

προσδιορίζεται με τον ίδιο περίπου- εννοιολογικά- τρόπο: ως το σύνολο αμοιβαίων δράσεων και ιδιοτήτων, δηλαδή μία σύνθετη ομάδα και ενότητα στοιχείων που βρίσκονται σε αμοιβαία αλληλοσυσχέτιση, αλληλεπίδραση και αλληλεξάρτηση.²⁹ Το κάθε «σύστημα» στο σύνολό του εκτελεί ορισμένες λειτουργίες διαμέσου συγκεκριμένων δομών. Επιπρόσθετα, τα «στατικά του μέρη» ή τα «υποσυστήματά του» επιτελούν «λειτουργίες» που έχουν σχέση τόσο με τη διατήρηση και τους σκοπούς του «γενικότερου συστήματος» - μέρος του οποίου αποτελούν- όσο και με τους επιμέρους σκοπούς διατήρησής τους.

Το «Πολιτισμικό σύστημα», όπως και το κάθε σύστημα, διαθέτει οργάνωση, δομή και μορφή, έχει σκοπούς, λειτουργίες και ρόλους. Διαθέτει «οργάνωση», δηλαδή έχει συμπεριφορά και ιδιότητες καθώς έχει σκόπιμα «κατασκευασθεί» και «διασκευασθεί» για την επίτευξη καθορισμένων σκοπών ή και για την προστασία και επιδίωξη ορισμένων αξιών. Διαθέτει «δομή» και «σκοπό», δηλαδή ένα εσωτερικό πλαίσιο σταθερής σχέσης που αναπτύσσεται ανάμεσα σε μια σειρά πράξεων, ενεργειών και προσανατολισμών που αποβλέπουν σε ένα συγκεκριμένο αποτέλεσμα/ σκοπό ως συμπύκνωση αποδεκτών πράξεων και εννοιών. Έχει «μορφή», δηλαδή εξωτερική όψη και διαθέτει «λειτουργίες», δηλαδή αποκαλύπτει τρόπους σύζευξης και σχέσεις εξάρτησης ανάμεσα σε δύο ή περισσότερους μεταβαλλόμενους παράγοντες. Τέλος, τα στατικά μέρη της δομής ενός «πολιτισμικού συστήματος» είναι οι «ρόλοι», δηλαδή τα ίδια τα άτομα ως φορείς δράσης κατέχουν «ρόλους» που συνθέτουν τις «δομές» ενός συστήματος και επιτελούν «λειτουργίες» προς επίτευξη των «σκοπών».³⁰ Ουσιαστικά, τα « πολιτισμικά συστήματα» -όπως και όλα τα κοινωνικοοικονομικά συστήματα- αποτελούν οργανώσεις θεσμών, οι θεσμοί συστήματα ρόλων και οι ρόλοι συστήματα προσδοκιών.

Η προσέγγιση του πολιτισμικού συστήματος ως κοινωνικού υποσυστήματος δεν είναι η μόνη. Πολλοί κοινωνιολόγοι και πολιτισμικοί ανθρωπολόγοι υποστηρίζουν την «υπεροργανική» θεώρηση του «πολιτισμικού» συστήματος, δηλαδή την αυτονομία του και την υπεροχή του έναντι του «κοινωνικού» συστήματος. Η προσέγγιση αυτή, στην πιο

29 Τερλεξής 1987: 4 και 36-38. Ο Π. Τερλεξής παρουσιάζει και αναλύει τους ορισμούς του συστήματος όπως και τις βασικές του ιδιότητες. Μία από αυτές είναι η «ισορροπία» και η ενδογενής τάση του κάθε συστήματος «να χάνει και να επανακτά την ισορροπία του» στο περιβάλλον και έτσι είναι δυνατόν να έχουμε «εξισορρόπηση», «ομοιοστατική», «ανάδραση», «ανατροφοδότηση» και «αναπαραγωγή» του συστήματος. Μία άλλη ομάδα εννοιών αναφέρεται σε φαινόμενα που έχουν σχέση με την «εξάρθρωση», τη «διάλυση», την «αποσύνθεση» του συστήματος και προσδιορίζουν τις «συστημικές κρίσεις», τις «συστημικές πιέσεις και υπερφορτώσεις». Οι απλές αλλαγές και αναπροσαρμογές συνιστούν «προσαρμοστικότητα» του συστήματος ενώ ο ριζικός μετασχηματισμός ή η διάλυση του συνιστούν το φαινόμενο της «εντροπίας» (αταξίας) του συστήματος. Επίσης, «ανοικτό» είναι το σύστημα που βρίσκεται σε σχέση έντονης αλληλεπίδρασης με το περιβάλλον, ενώ «κλειστό» θεωρείται το σύστημα που διατηρεί ελάχιστη ή υποτυπώδη σχέση με το περιβάλλον του, ο.π., 41-45.

30 Δημητρίου 1987: 167-170 και 234-239. Ο Σ. Δημητρίου, στο «Λεξικό Όρων Κυβερνητικής, Δομομοί και της Θεωρίας των Συστημάτων», αναφέρεται στην ιστορία και την εξέλιξη των «συστημάτων» από την αρχαιότητα μέχρι τη σύγχρονη εποχή και αναλύει όλες τις επιμέρους συνιστώσες και παραμέτρους τους. Αναφέρεται, μάλιστα, στο χαρακτηριστικό της «ολότητας» ενός συστήματος ως μεθοδολογικής έννοιας που «δεν προσδιορίζεται από την αλληλενέργεια των στοιχείων, αλλά αντίθετα επιτρέπει μέσα στη διαδικασία της γνώσης: α) να συνδέσουμε ορισμένα στοιχεία κάτω από μια κοινή έννοια του όλου και β) με συγκεκριμένη διαφορικότητα και αυτονομία προς το περιβάλλον», ο.π. 236.

ακραία της εκδοχή, θεωρεί το κοινωνικό σύστημα ως μέρος του πολιτισμικού συστήματος που συνιστά ένα ευρύτερο όλον. Το βαθύτερο νόημα αυτής της προσέγγισης είναι ότι τα σημεία και τα σύμβολα αποτελούν μια αυθεντική έκφραση της ανθρώπινης φύσης και όχι της κοινωνίας και συνεπώς το πολιτισμικό σύστημα δεν μπορεί να ερμηνευθεί με βάση μόνον την κοινωνία.³¹

Ιδεολογικές διαφορές, φιλοσοφικές εκτιμήσεις του βαθμού εξελίξεως και του είδους των κοινωνιών όπως και εννοιολογικές αναμίξεις του πολιτισμικού συστήματος και των συμβολικών τύπων έχουν δημιουργήσει μεγάλες δυσκολίες στον προσδιορισμό των σχέσεων, όχι μόνον ανάμεσα στην κοινωνία και το πολιτισμικό σύστημα αλλά και μεταξύ ατόμου και κοινωνίας. Το σημαντικό θέμα που τίθεται είναι αν το άτομο είναι δημιουργός του πολιτισμικού συστήματος και αν το ίδιο αποτελεί ένα ξεχωριστό σύστημα.

3. Άτομο και Πολιτισμικό σύστημα.

Οι δομολειτουργικές προσεγγίσεις ή και οι κατασκευές ανάλογων ερευνητικών υποδειγμάτων «υποχρεώνουν» σε αναλυτική συνέπεια όσον αφορά τα μέρη που συνιστούν το υπό έρευνα σύστημα. Έτσι, όσο το άτομο αντιμετωπίζεται ως ελεύθερη βούληση και άρα ως αυτόνομη οντότητα δεν μπορεί ταυτόχρονα να αποτελεί και συστατικό στοιχείο του κοινωνικού συστήματος. Με βάση τον προηγούμενο συλλογισμό, δύο περιπτώσεις είναι δυνατόν να υφίστανται. Στην πρώτη, το άτομο θα πρέπει να αντιμετωπιστεί αποκλειστικά ως κοινωνική οντότητα με συνείδηση πλήρως ελεγχόμενη από τις κοινωνικές συντεταγμένες που το ίδιο έχει θεσπίσει. Έτσι, η ανθρώπινη δράση -από τη στιγμή που εισέρχεται στη λογική της αντικειμενοποίησης και της στερεοτυπικής αντίληψης- δεν μπορεί παρά να καταλήγει στη θεσμοποίηση και τη συγκρότηση μιας ενότητας από θεσμούς με αποτέλεσμα την προτεραιότητα των συστημικών δομών σε σχέση με την ατομική δραστηριότητα. Στη δεύτερη περίπτωση, το άτομο για να διατηρήσει την ελευθερία της θέλησής του θα πρέπει να βγει έξω από τα συστημικά κοινωνικά πλαίσια και να θεωρηθεί ως συνειδησιακό σύστημα, ανεξάρτητο από το κοινωνικό, έστω και αν διατηρεί διασυνδέσεις μαζί του.³²

Οι δύο προηγούμενες βασικές περιπτώσεις οδηγούν την επιστήμη, προκειμένου να εξηγήσει το κοινωνικό γίγνεσθαι, να ξεκινά από παραδοχές αναφορικά με το πρότυπο του ανθρώπου ή της κοινωνίας και απ' αυτές να παράγεται το αντίστοιχο πρότυπο κοινωνίας ή ανθρώπου. Το κεντρικό πανάρχαιο ερώτημα αφορά στη σχέση μεταξύ ατόμου και κοινωνίας, στο αν δηλαδή το άτομο προσδιορίζει τη δομή και τον τρόπο λειτουργίας της κοινωνίας ή, αντίθετα, αν είναι η κοινωνία εκείνη που διαμορφώνει τη συμπεριφορά του

31 Η πρόεγγηση αυτή συναντάται, κυρίως, στους λαογράφους που τόσο στις παλαιότερες θέσεις τους (της ιστοριοκοινωνιογραφικής σχολής) όσο και στις νεώτερες (του δομισμού) χωρίζουν το λαό από τη γνώση και τα πνευματικά του προϊόντα ως η μελέτη της λαογραφίας ενός λαού να γίνεται σαν να μην έχει καμμία σχέση με το λαό. Σε τέτοιες προσεγγίσεις έχουν αναφερθεί ο Z. Barbu και ο E.S. Maskarian, βλ. Γκιζέλης, ο.π., 23-24. Ο Γ. Γκιζέλης αναφέρεται και σε άλλες προσεγγίσεις επιστημόνων που υποστηρίζουν ότι πολιτισμικό σύστημα και κοινωνία είναι έννοιες ανεξάρτητες αλλά όχι αυθύπαρκτες, ενώ άλλοι τονίζουν την ισοδυναμία των δύο αυτών εννοιών, και τέλος μια τρίτη προσέγγιση δέχεται ότι οι έννοιες αυτές αμοιβαία αποκλείονται, ο.π.

32 Τσιβάκου 1997: 101, 108 και 117.

ανθρώπου. Οι προσεγγίσεις που αναπτύσσονται εντάσσονται σε δύο βασικές εκδοχές, στην «ολιστική» και στην «ατομιστική» εκδοχή.

Η «ολιστική» εκδοχή υποθέτει ότι η κοινωνία είναι κάτι περισσότερο από τα μέρη της. Η δομή και η λειτουργία της είναι αποτέλεσμα όχι αυτόνομων ανθρώπων αλλά ατόμων που εκούσια ή ακούσια ενστερνίζονται τις αξίες, τους κανόνες και τους μύθους της κοινωνίας.³³ Όμως, η βαθμιαία ανάδειξη του ανθρώπινου υποκειμένου ως ανεξάρτητου, αυτόνομου και ηθικά υπεύθυνου όντος επετεύχθη με την αμφισβήτηση της υποστασιακής φύσης του ατόμου και με την αναγνώριση ότι ο άνθρωπος αποτελεί τη μόνη υπόσταση που είναι σε θέση να αυτοπροσδιορίζεται και να δομεί το περιβάλλον του. «Όταν δεν υπάρχει πια τίποτα το οντολογικά πραγματικό έξω από το επιμέρους όν, όταν η έννοια του *δικαίου* συναρτάται, όχι με μια φυσική και κοινωνική τάξη, αλλά με το επιμέρους ανθρώπινο πλάσμα, τότε το επιμέρους αυτό ανθρώπινο πλάσμα γίνεται άτομο με τη σύγχρονη έννοια του όρου».³⁴ Η «ατομιστική» εκδοχή θέλει τον άνθρωπο ελεύθερο και χειραφετημένο, αυτόνομο και δημιουργό του εαυτού του και της κοινωνίας του. Έτσι, τα κοινωνικά συστήματα, σε αντίθεση με τα φυσικά συστήματα, δημιουργούνται από τον άνθρωπο και συνεπώς σχεδιάζονται, αλλοιώνονται και βελτιώνονται με συνειδητές παρεμβάσεις στις ανθρώπινες σχέσεις για την αλλαγή των κοινωνικών συνθηκών. Ο άνθρωπος μπορεί να ελέγχει τις λειτουργίες του κοινωνικού συστήματος και τα συστήματα αξιών που τα θεμελιώνουν. Η κοινωνία ως ολότητα είναι απόλυτα αναγώγιμη στα ατομικά της στοιχεία, γι' αυτό και η καθιέρωση της έκφρασης, «το όλον είναι ίσον με το άθροισμα των μερών του».³⁵

Οι δύο προηγούμενες εκδοχές θεωρούνται ακραίες περιπτώσεις. Στον «ατομισμό» ο άνθρωπος είναι υποκοινωνικοποιημένος ενώ στον «ολισμό» υπερκοινωνικοποιημένος. Η προσκόλληση σε άκαμπτες εννοιολογικές κατηγορίες δημιουργούν αυστηρά διχοτόμα σχήματα όπου από τη μια μεριά είναι το άτομο και από την άλλη η κοινωνία, το υποκείμενο αντιμέτωπο με το αντικείμενο, ο φορέας της δράσης με τη δομή και ο βίοςκοσμος με το σύστημα. Για το λόγο αυτό, αρκετοί επιστήμονες υιοθετούν μία τρίτη εκδοχή με βάση την οποία αναγνωρίζεται η αυτόνομη οντότητα και του ατόμου και της κοινωνίας. Σύμφωνα μ' αυτή την ενδιάμεση εκδοχή, ο άνθρωπος μπορεί να αναπτύξει την προσωπικότητά του μόνο στα πλαίσια της κοινωνίας ενώ η κοινωνία μπορεί να διατηρήσει την ύπαρξή της μόνο αν τα μέλη της έχουν σημαντικά περιθώρια αυτονομίας και ελευθερίας. Ανάμεσα στην κοινωνία και το άτομο υπάρχει μόνιμα μία διαλεκτική σχέση, μια ένταση που σαν αποτέλεσμα έχει άλλοτε ο ζυγός να κλείνει υπέρ της ελευθερίας των ατόμων και άλλοτε υπέρ της αυτονομίας της κοινωνίας.³⁶ Ιδιαίτερη, λοιπόν, σημασία έχει αυτή η διαλεκτική σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στον αυθορμητισμό και την αυτοσυνειδησία από τη μια μεριά και την κοινωνική δομή από την άλλη. Ως βάση και κριτήριο ανάλυσης εισάγεται η έννοια της δράσης και τονίζεται η υπεροχή του ατόμου σε σχέση με το σύστημα με αποτέλεσμα να

33 Dupuy 1996: 64-66.

34 Ντυμόν 1988: 87.

35 Γέμπτος 1984: 155.

36 Καραντώνης 1998: 197-199. Ο Η. Καραντώνης παρουσιάζοντας τα πρότυπα ανθρώπου και κοινωνίας που παραπέμπουν σε βασικά κοινωνικο-φιλοσοφικά ρεύματα, αντιστοιχεί κοινωνικές πολιτικές και κοινωνικά δικαιώματα.

υπερτερεί «η δράση του συμμετέχοντος ατόμου» έναντι της «υπέρτατης κυριαρχίας του γραφειοκρατικού τρόπου ζωής».³⁷

Η στροφή από τη συστημική ερμηνεία του κόσμου στη συστημική θεώρηση της ανθρωπίνης δραστηριότητας και σχεδίασης δεν είναι άσχετη από τη γενικότερη στροφή της κοινωνιολογικής σκέψης για τις οργανώσεις και ιδίως από την ευθυγράμμιση της με τις νέες προσλήψεις της ανθρωπίνης νόησης για το χρόνο και το ρόλο του υποκειμένου. Επιπρόσθετα, η προβληματική σε θέματα κατανόησης και δημιουργικότητας της ανθρωπίνης δράσης είχε σαν αποτέλεσμα την εγκατάλειψη του λειτουργικού υπέρ του ερμηνευτικού ή του φαινομενολογικού προτύπου, ιδιαίτερα σε θέματα νοήματος και γλώσσας, δηλαδή στην ενίσχυση της οργανωσιακής νόησης ώστε να αναλύονται οι περιβαλλοντικές μεταβλητές.

Η κριτική των οργανισμικών μεταφορών όσο και της παράδοσης των «κοινωνικών συμβολαίων» έφερε στο προσκήνιο συστημικές προσεγγίσεις με βάση τις οποίες τα άτομα αποτελούν συστήματα αυτονομημένα από το κοινωνικό σύστημα. Έτσι, τα άτομα γίνονται αντιληπτά ως ψυχικά συστήματα που αποτελούν το περιβάλλον των κοινωνικών συστημάτων. Η αρχή της «ενότητας στη διαφορά» μεταξύ συστήματος και περιβάλλοντος υποδηλώνει ότι το περιβάλλον είναι συστατικό στοιχείο αυτής της διαφοράς και, άρα, ίσης βαρύτητας με το σύστημα. Επιπρόσθετα, ο άνθρωπος -ως ψυχικό σύστημα- θεωρείται πολυπλοκότερος από το σύστημα και σχετικά ανεξάρτητος απ' αυτό και συνεπώς έχει τη δυνατότητα και την ελευθερία να πράττει και αντίθετα προς το κοινωνικό σύστημα, δηλαδή, να πράττει παράλογα και ανήθικα.³⁸

Με βάση την προηγούμενη προσέγγιση, το ενδιαφέρον για την πολιτιστική πραγματικότητα στρέφεται στο ρόλο που διαδραματίζουν τα άτομα-μέλη μιας κοινωνίας λόγω της συμμετοχής τους στη δημιουργία, τη διατήρηση και μετάδοση του πολιτισμικού συστήματος. Η έρευνα της δυναμικής πλευράς του πολιτισμικού συστήματος οδηγεί στην ανακάλυψη των τρόπων με τους οποίους τα άτομα δρουν στο πλαίσιο της κοινωνικής αλληλεπίδρασης και των κοινωνικών ανταλλαγών, στη λειτουργία της διαδικασίας της κοινωνικοποίησης και της πολιτισμικής αλλαγής. Το θέμα της «αλληλόδρασης» των ατόμων έχει προσεγγισθεί από δύο θεωρίες: τη θεωρία της «επαναλήψεως της ομοιομορφίας» και τη θεωρία της «οργανώσεως της ανομοιογένειας».³⁹

37 Η κοινωνιολογική παράδοση που φαίνεται να προσπερνά αυτό το διχοτόμο σχήμα, δίνοντας προτεραιότητα στη διαλεκτική σχέση ανάμεσα στο άτομο και τη συλλογικότητα, είναι αυτή που καθιέρωσε τον Durkheim και τον Weber. Οι ουσιαστικές επιμέρους διαφορές μεταξύ των δύο εντοπίζονται στην άποψη του Weber ότι η συλλογικότητα δεν αποτελεί κάποια ανεξάρτητη ή αυτόνομη πραγματικότητα (όπως για τον Durkheim) επιμένοντας ότι μόνον το ατομικό είναι πραγματικό. Δηλαδή, η συλλογικότητα είναι απλώς το αποτέλεσμα της οργάνωσης συγκεκριμένων πράξεων από μεμονωμένα άτομα, αφού «τα άτομα είναι οι μόνοι φορείς που εκτελούν υποκειμενικά κατανοητές πράξεις». Ουσιαστικά, η προσέγγιση που τονίζει το σύστημα και όχι το άτομο, θεωρείται λανθασμένη για τον Weber, βλ. την συγκριτική θεώρηση του Π. Τερλεξί για τον Weber, Τερλεξίς 1999 (α): 173-178.

38 Καρκατσούλης 1995: 364- 365. Ο Π. Καρκατσούλης, ακολουθώντας την ανάλυση του N. Luhmann (Luhmann 1994), ορίζει ένα ψυχικό σύστημα ως «αυτοποιητικό» σύστημα και προσεγγίζει τους μηχανισμούς αναπαραγωγής του μέσω της αναπαραγωγής της συνειδησής τους, ο.π., 366.

39 Γκιζέλης, ο.π., 72-74. Η θεωρία της «επαναλήψεως της ομοιομορφίας» υποστηρίζει τη μετάδοση ενός πολιτιστικού προτύπου από γενιά σε γενιά και προσεγγίζει το άτομο ως παθητικό φορέα του

Όπως υποστηρίζει ο Ν. Μουζέλης, όσο και αν δεν μας αρέσει η λειτουργική ορολογία, δεν είναι δυνατόν να αποφύγουμε τη λειτουργική λογική όταν πρόκειται να μελετηθούν οι σχέσεις ανάμεσα στα μέρη ενός κοινωνικού συστήματος και ιδιαίτερα σε θέματα που σχετίζονται με την αναπαραγωγή του.⁴⁰

Συμφωνώντας με την προηγούμενη διαπίστωση, ο πολιτισμός αναλύεται στο επόμενο κεφάλαιο ως «Σύστημα της Ανθρώπινης Δράσης» που μας επιτρέπει να προσεγγίσουμε το ερευνητικό μας αντικείμενο εξετάζοντας τις αλληλεξαρτήσεις, τις αλληλεπιδράσεις και τους αλληλοσυσχετισμούς με τα άλλα υποσυστήματα που βρίσκονται στο ίδιο περιβάλλον. Το πολιτισμικό σύστημα δομεί ένα συγκεκριμένο *χώρο*, χαρακτηρίζεται από *δεδομένα* εισροών και εκροών και *απαρτίζεται* από μία ομάδα στοιχείων που τόσο τα ίδια όσο και οι ιδιότητές τους βρίσκονται σε συσχέτιση μεταξύ τους.

πολιτισμικού συστήματος, δηλαδή ως απλό δέκτη ποικίλων εξωτερικών επιδράσεων χωρίς να είναι δυνατόν να επιλέξει με ενεργητικό τρόπο. Σύμφωνα με τη θεωρία της «οργάνωσης της ανομιότητας», το πολιτισμικό σύστημα χαρακτηρίζεται από ανομοιομορφία ατόμων και ομάδων που είναι δυνατόν άλλοτε να βρίσκονται σε εμφανείς ή υπολανθάνουσες συγκρούσεις και άλλοτε σε ουσιαστική συνεργασία, δηλαδή στη διαμόρφωση μιας σχέσης ανάμεσα σε άτομα και ομάδες που στηρίζεται σε μια διαδικασία αλληλοσυμπλήρωσης γνώσεων και κινήτρων, ο.π.

40 Mouzelis 1991:62.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ.

Πολιτιστικές Πολιτικές, Πολιτιστικό Κεφάλαιο, Τοπική Πολιτιστική Παραγωγή και Ανάπτυξη.

1. Το Πολιτισμικό Σύστημα της Ανθρώπινης Δράσης.

Όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, το ενδιαφέρον στρέφεται πλέον στο ρόλο που διαδραματίζουν τα άτομα μιας κοινωνίας λόγω της συμμετοχής τους στη δημιουργία, τη διατήρηση και μετάδοση του πολιτισμικού συστήματος. Η έρευνα της δυναμικής πλευράς του πολιτισμικού συστήματος οδηγεί στην ανακάλυψη των τρόπων με τους οποίους τα άτομα δρουν στο πλαίσιο της κοινωνικής αλληλεπίδρασης και των κοινωνικών ανταλλαγών. Η στροφή από τη συστημική ερμηνεία του κόσμου στη συστημική θεώρηση της ανθρώπινης δραστηριότητας δεν είναι άσχετη από τη γενικότερη στροφή της κοινωνιολογικής σκέψης για τις οργανώσεις. Οι οργανώσεις αποτελούν πρωταρχικές οντότητες με αξίες και νοήματα, δεσπόζουν στη σύγχρονη κουλτούρα καθώς αποτελούν και οι ίδιες «κουλτούρες» που περιλαμβάνουν ιδανικά και πεποιθήσεις. Συνεπώς, ως *Πολιτισμικό Σύστημα* ορίζουμε την ανθρώπινη δράση και συμμετοχή, είτε σε ατομικό είτε σε συλλογικό επίπεδο, και ως συστατικά μέρη του συστήματος εκλαμβάνουμε όλες τις οργανώσεις και τους φορείς που συμμετέχουν και δραστηριοποιούνται στο πολιτισμικό σύστημα.⁴¹ Το Πολιτισμικό Σύστημα της *Ανθρώπινης Δράσης και Συμμετοχής* συμπεριλαμβάνει όλες τις οργανώσεις του Κράτους και του Δημόσιου τομέα, τους φορείς της Αυτοδιοίκησης, τις δυνάμεις της Αγοράς και του Ιδιωτικού τομέα, τις οργανώσεις του Ενδιάμεσου τομέα και τις συλλογικότητες του Εθελοντικού τομέα.

Το κάθε Πολιτισμικό Σύστημα αναπτύσσεται και εξελίσσεται σε ένα σύνθετο περιβάλλον. Το περιβάλλον ενός συστήματος δεν αποτελεί ένα άμορφο σύνολο ενεργειών, συμβάντων, γεγονότων ή καταστάσεων αλλά είναι δυνατόν να αναλυθεί ως ένα σύνολο επιμέρους υποσυστημάτων. Ως υποσυστήματα περιβάλλοντος θα μπορούσαν να νοηθούν το οικονομικό, το κοινωνικό, το γεωγραφικό, κ.ά. Το περιβάλλον ενός συστήματος δεν αποτελεί ένα άμορφο σύνολο ενεργειών, συμβάντων, γεγονότων ή καταστάσεων αλλά είναι δυνατόν να αναλυθεί ως ένα σύνολο επιμέρους υποσυστημάτων που κατακτούν μια υψηλή αυτονομία αυξάνοντας την εσωτερική λειτουργική τους διαφοροποίηση.⁴²

41 Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι με τον όρο «οργανώσεις» δεν συμπεριλαμβάνουμε μόνο τους φορείς που διαθέτουν νομική συγκρότηση, τις «τυπικές» οργανώσεις. Στο «Πολιτισμικό Σύστημα» συμπεριλαμβάνονται και όλες οι «άτυπες μορφές» οργανώσεων, συνεργασιών, κινητοποιήσεων, παρεμβάσεων και πρωτοβουλιών. Επίσης συμπεριλαμβάνονται και οι επιμέρους δράσεις που ενυπάρχουν ως «θύλακες» στις παρυφές ή ακόμη και στο εσωτερικό οργανώσεων άλλων τομέων. «Θύλακες» που συνιστούν ιδιαίτερους «Χώρους», όπως για παράδειγμα τα ανεπίσημα οικογενειακά, φιλικά αλλά και ατομικά δίκτυα που πηγάζουν από τις προσωπικές σχέσεις και εδράζονται σε κοινές αξίες, σε αισθήματα φροντίδας, αγάπης κλπ, δημιουργώντας μια κοινωνική διάσταση του ατομικού.

42 Συχνά, το πρόβλημα της κοινωνικής και πολιτιστικής περιπλοκότητας επιλύεται με την υψηλή λειτουργική διαφοροποίηση των επιμέρους υποσυστημάτων. Από τη μια πλευρά, λοιπόν, αναδεικνύεται μια αυξανόμενη αλληλεξάρτηση των μερών και από την άλλη αυξάνονται οι επιμέρους ορθολογικότητες, οι αντιφατικοί σκοποί, οι διαφορετικοί εσωτερικοί κώδικες και ηθικές με συνέπεια να παρουσιάζονται προβλήματα συνάφειας του «όλου».

Στο Πολιτισμικό Σύστημα της ανθρώπινης δράσης και συμμετοχής, όπως και σε κάθε κοινωνικό σύστημα, υφίστανται δύο διαδικασίες πρωταρχικής σημασίας για τη λειτουργία του. Οι διαδικασίες αυτές περιγράφονται με τους όρους «εισροές» και «εκροές».⁴³ Χωρίς εισροές το πολιτισμικό σύστημα δεν είναι δυνατόν να λειτουργήσει και χωρίς εκροές δεν είναι δυνατόν να προσδιορισθούν τα αποτελέσματα της λειτουργίας του. Στη διαμόρφωση των εισροών και τη μεταλλαγή τους σε εκροές συντελούν διάφοροι παράγοντες και η όλη διαδικασία μετατροπής τους θα πρέπει να θεωρηθεί ως προσπάθεια των συστατικών μερών του πολιτισμικού συστήματος (η ανθρώπινη συμμετοχή και δράση σε φορείς και οργανώσεις) να προσαρμόσουν τις σχέσεις, τους ρόλους και τους θεσμούς στο διαρκώς μεταβαλλόμενο περιβάλλον. Ο ρόλος της προσαρμογής διεξάγεται από τη διαδικασία της «ανατροφοδότησης» ή της «ανάδρασης».⁴⁴

Οι εισροές σε ένα πολιτισμικό σύστημα αποτελούν την «πρώτη ύλη» που του παρέχει την ενέργεια για να λειτουργήσει και να αποκτήσει το δυναμικό του χαρακτήρα. Οι παραδόσεις και οι αξίες, οι γνώσεις και δεξιότητες, οι αντιλήψεις και οι διεκδικήσεις δεν είναι τίποτα άλλο παρά προκλήσεις, πιέσεις και ερεθίσματα που γεννιούνται είτε μέσα στο σύστημα και αποτελούν «συστημικά» αιτήματα, είτε έξω από αυτό, δηλαδή στο περιβάλλον του συστήματος και αποτελούν «εξωσυστημικά» αιτήματα. Στο σύνολό τους, οι πολιτιστικές διεκδικήσεις και τα αιτήματα, οι πολιτισμικές αξίες και τα νοήματα αποτελούν τις εισροές του συστήματος και συντελούν στη διαφοροποίησή του, τονίζουν τις ιδιομορφίες του και αναδεικνύουν τα ιδιότυπα χαρακτηριστικά του. Οι εισροές ενός συστήματος συναρθρώνονται και αποτυπώνονται στις *Πολιτιστικές Πολιτικές* που ασκούνται από τις οργανώσεις και τους φορείς του πολιτισμικού συστήματος.

Το κάθε πολιτισμικό σύστημα υιοθετεί τα προσφορότερα μέσα, επιλέγει την αποτελεσματικότερη σύνθεση για να επιτύχει τους στόχους του. Έτσι, από το μείγμα των πολιτιστικών εισροών που «μεταφέρεται» στο πολιτισμικό σύστημα, παράγονται ανάλογες εκροές. Με άλλα λόγια, ο «μεταβολισμός» και η «μετάλλαξη» των εισροών σε συγκεκριμένες παραγωγές ποσοτικών και ποιοτικών στοιχείων δημιουργεί τις εκροές του συστήματος. Οι εκροές αφορούν στην εφαρμογή πολιτιστικών πολιτικών,⁴⁵ δηλαδή στην παραγωγή πολιτιστικών αγαθών και υπηρεσιών που συνδέονται με ένα πλήθος παραμέτρων όπως το είδος και η ποιότητα της πολιτιστικής παραγωγής, το μέγεθος της προσφοράς και της ζήτησης, την κατανομή της παραγωγής και την αποδοτικότητα της κ.λ.π. Η Πολιτιστική

43 Το σύστημα εισροών –εκροών αρχικά τίθεται από τον D. Easton, (βλ. Easton 1965: 45 και 110) και βελτιώνεται από τον W. Mitchell που εφαρμόζει την αναλυτική μέθοδο των συστημάτων στην έρευνα του αμερικανικού πολιτικού συστήματος, βλ. Mitchell 1962: 2-25.

44 Η στενή σχέση ανάμεσα στην «Κυβερνητική», την επιστήμη της επικοινωνίας και του ελέγχου, και του μοντέλου των «εισροών-εκροών» είναι εμφανής. Όροι όπως, «ανατροφοδότηση», «δίαυλος», «δίκτυα», «εισροή», «εκροή» κ.λ.π. αναδεικνύουν την ανάγκη να στραφεί η προσοχή προς ορισμένες εκφάνσεις και δραστηριότητες του συστήματος που έχουν σχέση με τη φύση και την ποσότητα των «πληροφοριών» που κυκλοφορούν στο σύστημα, τη δομική σύνθεση του «δικτύου πληροφοριών», κλπ. Για το θέμα της «ανάδρασης» και της σχέσης ανάμεσα στην ιδέα του συστήματος και της κυβερνητικής, βλ. Τερλεζής, ο.π., 142-143.

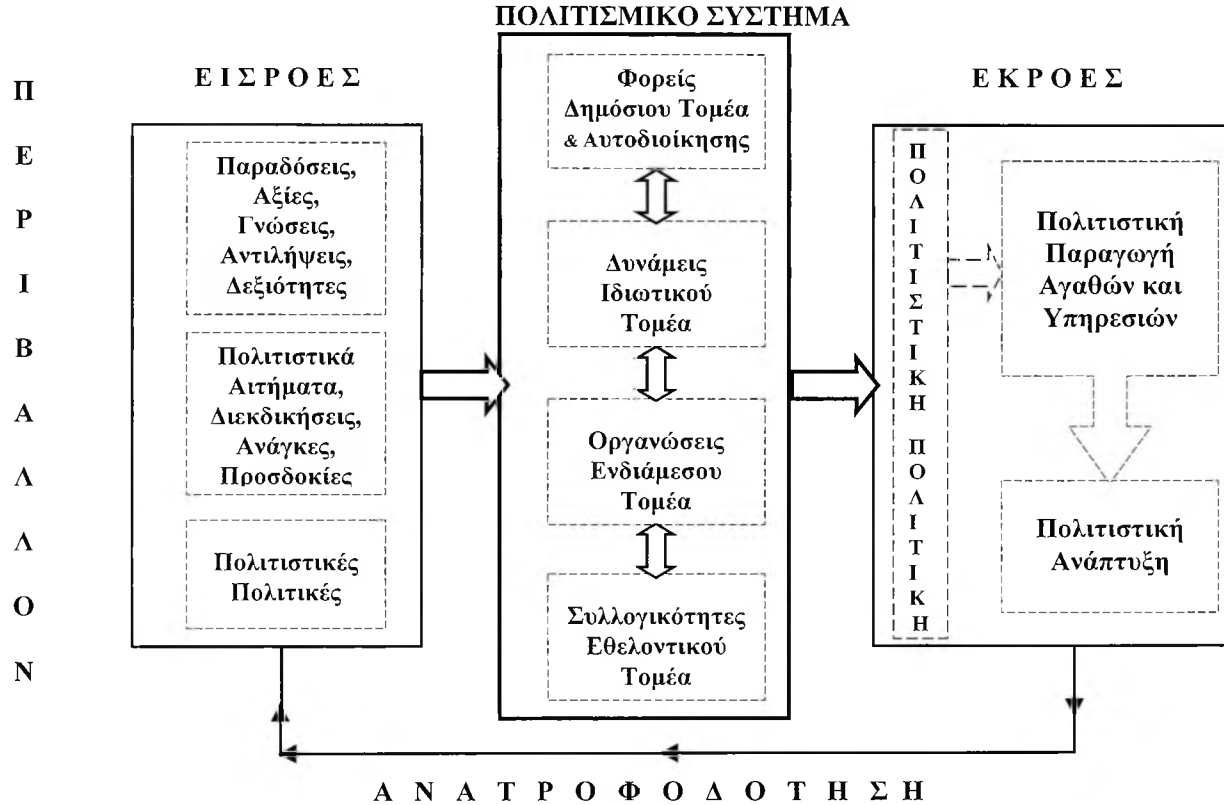
45 Οι πολιτιστικές πολιτικές αποτελούν ένα από τα σημαντικότερα στοιχεία πολιτιστικής ανατροφοδότησης. Έτσι, ενυπάρχουν και ως υφιστάμενα στοιχεία εισροών αλλά και ως εξαγόμενα στοιχεία εκροών καθώς η εφαρμογή τους δημιουργεί πολιτιστική παραγωγή.

Παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών κάθε συστήματος συμβάλλει στη διαμόρφωση Ανάπτυξης, προσδίδοντάς της πολιτιστική διάσταση.

Ως συστατικά μέρη του Πολιτισμικού Συστήματος Ανθρώπινης Δράσης και Συμμετοχής εκλαμβάνουμε όλες τις διαφορετικές οργανώσεις και τα συλλογικά υποκείμενα που συμμετέχουν και δραστηριοποιούνται στο πολιτισμικό σύστημα. Για να εξετασθούν οι σχέσεις και οι συνεργασίες μεταξύ των οργανώσεων θα πρέπει να ειπωθούν και ως ξεχωριστά συστήματα. Έτσι, το κάθε Πολιτισμικό Σύστημα συναρθρώνεται σε επιμέρους υποσυστήματα με συνέπεια ο κάθε τομέας οργανώσεων (του Δημόσιου, Ιδιωτικού, Ενδιάμεσου ή Εθελοντικού τομέα) να αποτελούν ένα διαφορετικό και αυτόνομο πολιτισμικό σύστημα με τις δικές του εισροές και εκροές σε ξεχωριστό περιβάλλον και με τις δικές του διαδικασίες ανατροφοδότησης που ταυτόχρονα βρίσκεται σε αμοιβαία επίδραση και με τα άλλα συστήματα.

Συμπερασματικά, το Πολιτισμικό Σύστημα με τα επιμέρους συστήματα εκδηλώνεται σε ένα συγκεκριμένο περιβάλλον και δέχεται εισροές αξιών, αντιλήψεων, αιτημάτων, διεκδικήσεων και υφιστάμενων πολιτιστικών πολιτικών. Έτσι, συνιστά ένα σύστημα σκοπών που εκτελεί λειτουργίες, συναρθρώνει πολιτιστικές πολιτικές, παράγει εκροές πολιτιστικών αγαθών και διακρίνεται από διαδικασίες πολιτιστικής ανατροφοδότησης. Στο *Διάγραμμα 1* που ακολουθεί, αποτυπώνονται τα συστατικά μέρη, οι εισροές και οι εκροές ενός «Πολιτισμικού Συστήματος».

Διάγραμμα 1 Το Πολιτισμικό Σύστημα

2. Η Πολιτιστική Πολιτική ως συστατικό της στρατηγικής της ανάπτυξης.

Σε προηγούμενο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στις διαφορετικές έννοιες του όρου «κουλτούρα» που συνδυάζονται με όλες, σχεδόν, τις πτυχές της ανθρώπινης δραστηριότητας. Ευρύτατη χρήση γίνεται και με το επίθετο «πολιτιστικός» σε συνδυασμό με άλλους όρους. Όροι που συναντώνται στους περισσότερους επιστημονικούς κλάδους όπως στην Ιστορία, την Οικονομία, την Ψυχολογία, την Κοινωνιολογία, την Ανθρωπολογία, και σε άλλους τομείς δράσης όπως στην πολιτική, στην επικοινωνία, στις διεθνείς σχέσεις, κλπ. Η αμφισημία σε πολλούς «πολιτιστικούς» όρους είναι υπεύθυνη για συγχύσεις και ανακριβείς εννοιοδοτήσεις και προσδιορισμούς.

Ένα κλασικό παράδειγμα της προηγούμενης διαπίστωσης γίνεται με τον όρο Πολιτιστική Πολιτική. Πολλοί από τους μύθους, τις πλάνες και τις σκόπιμες, πιθανόν, συγχύσεις γίνονται ανάμεσα στην «τεχνική», την «ανθρωπιστική» και την κοινωνικοπολιτική διάσταση της Πολιτιστικής πολιτικής.⁴⁶ Από τεχνική και τεχνοκρατική σκοπιά, Πολιτιστική Πολιτική σημαίνει ένα σύνολο επιχειρησιακών αρχών και διαδικασιών που συνδυάζει μακροπρόθεσμους σκοπούς, βραχυπρόθεσμους και ποσοτικοποιημένους στόχους, κατάλληλα μέσα και τρόπους εκτίμησης των αποτελεσμάτων, όπου οι διαδικασίες διαμόρφωσης και υλοποίησης τέτοιων πολιτικών βρίσκονται στα χέρια «τεχνοκρατών».⁴⁷ Περισσότερο ασαφής είναι η ανθρωπιστική άποψη για την πολιτιστική πολιτική εκπροσωπώντας την ακαδημαϊκή ή ρομαντική πολιτιστική παράδοση και φιλολογία. Οι υποστηρικτές της αναδείχνουν ένα νοσταλγικό σεβασμό για τις οργανωμένες κοινότητες της προ-τεχνολογικής κοινωνίας, στις οποίες η εργασία και η πολιτιστική ζωή (είτε ως λόγιος και πνευματικός πολιτισμός με τις καλές τέχνες και τα γράμματα, είτε ως λαϊκός παραδοσιακός πολιτισμός) αποτελούσαν τις δύο όψεις μιας ενοποιημένης ζωής.⁴⁸ Η άποψη του «πολιτιστικού εκδημοκρατισμού» στην πολιτιστική πολιτική, που κυριαρχεί στο διεθνή χώρο τη δεκαετία του 1960, επιβάλλει διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στην «υψηλή τέχνη» και τη «λαϊκή κουλτούρα» και δέχεται αυστηρές κριτικές για «ελιτισμό»⁴⁹ και διεύρυνση της «πολιτιστικής ανισότητας».

Στις αρχές της δεκαετίας του 1970, ιδιαίτερα στη Δυτική Ευρώπη, η πολιτιστική πολιτική αποκτά ιδιαίτερη πολιτική σημασία και αποτελεί πλέον πεδίο άσκησης τοπικής πολιτικής από τους οργανισμούς της Τοπικής Αυτοδιοίκησης. Η εμφάνιση νέων πολιτιστικών στρατηγικών ήταν συνδεδεμένη με την άνθηση των κοινωνικών κινημάτων στις πόλεις των χωρών της Δ. Ευρώπης των οποίων οι δραστηριότητες είχαν σαφή πολιτιστική διάσταση ριζοσπαστικού περιεχομένου.⁵⁰ Σε διεθνές επίπεδο, την ίδια περίοδο

46 Σε μία τέτοια διάκριση προβαίνει η Ε. Φεσσά-Εμμανουήλ, (βλ. Φεσσά-Εμμανουήλ 1978: 20-23), αξιοποιώντας τις προσεγγίσεις της Unesco και γνωστών συγγραφέων και αναλυτών του χώρου, όπως του Α. Girard, του C. Fabrizio, του F. Jeanson, του C. W. Bigsby και του M. Arnold.

47 Girard 1972: 130-131.

48 Bigsby 1973: 27.

49 Κόνσολα 2001: 32-33.

50 Μπιανκίνι 1994: 24-25. Μετά το 1968, τέτοια κινήματα ήταν ο φεμινισμός, οι εξεγέρσεις των νέων, το περιβαλλοντικό κίνημα, η κοινοτική δράση, οι πρωτοβουλίες αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου των ανέργων και των ηλικιωμένων, ο ακτιβισμός των ομοφυλοφίλων και των εθνικών ή φυλετικών μειονοτήτων. Όπως επισημαίνει ο Φ. Μπιανκίνι, τα κινήματα αυτά- θεωρώντας ότι η

διατυπώνεται στη Διακυβερνητική Διάσκεψη της Unesco στο Ελσίνκι (1972) η ιδέα της «πολιτιστικής δημοκρατίας» όπου συνειδητοποιείται η ανάγκη για πολιτιστική αυτονομία, αποκέντρωση, ισοτιμία και ευρύτατη συμμετοχή στην πολιτιστική ζωή, δηλαδή, στη διαδικασία λήψης αποφάσεων για τον προγραμματισμό, τη διαχείριση και την αξιολόγηση της πολιτιστικής δράσης. Επιπρόσθετα, το δικαίωμα συμμετοχής στην πολιτιστική ζωή προσδιορίζεται και ως το δικαίωμα στην ελευθερία της έκφρασης και δημιουργίας και στην ελευθερία της επιλογής της ιδιαίτερης πολιτιστικής ταυτότητας και κουλτούρας που οι πολίτες επιλέγουν να ανήκουν.⁵¹ Η πολιτιστική πολιτική, από την κοινωνικο-πολιτική σκοπιά της δεκαετίας του 1970, αποστασιοποιείται από τις ιεραρχημένες διακρίσεις και διαβαθμίσεις ανάμεσα στα διάφορα είδη πολιτιστικής δημιουργίας, προσανατολίζεται θετικά στις τεχνολογικές προκλήσεις της εποχής, απορρίπτει την ιδέα της ηθικά και κοινωνικά ουδέτερης πολιτιστικής δράσης και της εκ των άνω ασκούμενης πολιτικής και, τέλος, προβάλλει την ουσιαστική συμμετοχή των πολιτών και την αξία της αυθόρμητης μη θεσμοποιημένης δράσης διεκδικώντας την ανάδειξη του ατόμου- από παθητικό δέκτη- σε ενεργό υποκείμενο.⁵² Η πολιτιστική πολιτική δεν ασκείται σε κοινωνικό κενό από μια απρόσωπη εξουσία αλλά υπάρχουν συνομιλητές και συσχετισμοί δύναμης που προσδίδουν τη «σημασία της πολιτιστικής πολιτικής εντός κοινωνικού και πολιτικού πεδίου και όχι στον ουρανό ενός ρομαντικού αναχρονισμού».⁵³

Αν τη δεκαετία του 1970 η κοινωνικοπολιτική συνιστώσα της πολιτιστικής πολιτικής προσδίδει νέους προσανατολισμούς στον πολιτιστικό τομέα, τη δεκαετία του 1980 οι διεθνείς εξελίξεις στρέφουν τις κοινωνικές και πολιτικές προτεραιότητες προς οικονομικούς στόχους. Οι μακροοικονομικές πιέσεις που δημιουργήθηκαν από την κρίση του 1973 και 1979 ανάγκασαν τις εθνικές κυβερνήσεις να επιβάλλουν περικοπές των δημοσίων δαπανών και του κράτους πρόνοιας. Η νέα κοινωνικοοικονομική φάση και η ιδεολογική επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού διαμόρφωσε και αντίστοιχες επιδράσεις στον πολιτισμό αναγνωρίζοντας την οικονομική λειτουργία του πολιτισμού ως δυναμικού κλάδου οικονομικής δραστηριότητας που παράγει ανάπτυξη και δημιουργεί απασχόληση. Ο πολιτισμός αποκτά μια πιο τεχνοκρατική διάσταση, συνδέεται με την παραγωγή και την κατανάλωση, τις επενδύσεις τα κίνητρα και την ανταγωνιστικότητα ενώ παράλληλα αναπτύσσεται ο επαγγελματισμός στη διοίκηση των πολιτιστικών τομέων. Η αντίληψη της «επιδότησης» αντικαθίσταται από τη λογική της «επένδυσης». Έτσι, οι πολιτιστικές πολιτικές αποκτούν μεγαλύτερη σημασία ως εργαλεία για άμεσες επεμβάσεις σε

πολιτιστική και η πολιτική δράση δεν διαχωρίζονται- προώθησαν την ατομική και ομαδική αυτοέκφραση και συνδέθηκαν στενά «με ένα εναλλακτικό πολιτιστικό τομέα που περιελάμβανε πειραματικές θεατρικές ομάδες, συγκροτήματα ροκ μουσικής, ανεξάρτητους σκηνοθέτες κινηματογράφου, και κινηματογραφικές αίθουσες, ελεύθερους ραδιοφωνικούς σταθμούς, μικρούς εκδοτικούς οίκους, ριζοσπαστικές εφημερίδες και περιοδικά», ο.π.

51 Κόνσολα, ο.π., 34-35.

52 Girard, ο.π., 19, 48-49 και 59-60.

53 Από το άρθρο της Μ. Ζορμπά με τίτλο «Σε τι χρειάζεται η πολιτιστική πολιτική;», εφ. *ΤΟ ΒΗΜΑ* της 11/5/1997. Η Μ. Ζορμπά επισημαίνοντας ότι αν «ο πολιτισμός είναι τα πάντα κινδυνεύει να έχει και την ακριβώς αντίθετη απάντηση», αναλύει το ρόλο του κράτους, των δημιουργών, των πολιτιστικών φορέων, των διανοουμένων, της αγοράς και των ΜΜΕ στο πολιτιστικό γίγνεσθαι και προσδιορίζει τις δυνατότητες που υπάρχουν για μια σύγχρονη πολιτική πολιτισμού.

επεκτεινόμενους οικονομικούς τομείς, όπως ο τουρισμός, ο αθλητισμός, η ψυχαγωγία, οι τέχνες και τα μέσα επικοινωνίας.⁵⁴

Ιδιαίτερα σε πολλές μεγάλες ευρωπαϊκές πόλεις οι πολιτιστικές πολιτικές αξιοποιήθηκαν ως σύμβολα εκσυγχρονισμού, καινοτομιών και αναγέννησης και αναπτύχθηκαν τομεακές στρατηγικές για τη μεγιστοποίηση του οικονομικού δυναμικού των τοπικών πολιτιστικών βιομηχανιών και για τη βελτίωση της εικόνας και της προβολής τους.⁵⁵ Έτσι, οι τοπικές πολιτιστικές πολιτικές σχεδιάζονται με στόχο τη φυσική και περιβαλλοντική αναζωογόνηση και την αναζωογόνηση της πολιτιστικής, κοινωνικής και οικονομικής ζωής ολόκληρων περιοχών συνδυάζοντας τους κοινωνικούς με τους οικονομικούς στόχους. Υπάρχουν χαρακτηριστικά παραδείγματα πολιτιστικών πολιτικών που ανέπτυξαν πολλές πόλεις αξιοποιώντας τον πολιτισμό ως εργαλείο μάρκετινγκ για την ανανέωση και αναβάθμιση της πολιτιστικής τους εικόνας και κατ' επέκταση της τουριστικής και οικονομικής τους ενδυνάμωσης.⁵⁶

Την δεκαετία του 1990, οι τοπικές πολιτιστικές πολιτικές έχουν επιπτώσεις σε όλα τα πεδία χάραξης πολιτικής και γίνονται αποτελεσματικές όταν εντάσσονται σε ολοκληρωμένες αναπτυξιακές στρατηγικές που αναγάγουν τον πολιτισμό σε κεντρικό άξονα της ποιότητας ζωής στην πόλη. Ποιότητα ζωής δεν είναι το εμπόρευμα που πρέπει να προωθηθεί στην αγορά ως στοιχείο της ανταγωνιστικότητας της πόλης αλλά το πως οι κάτοικοι συνδέονται με την πόλη τους ως συλλογική οντότητα και συμμετέχουν στη δημόσια ζωή της.⁵⁷ Τη δεκαετία του 1990, η προώθηση της τοπικής δημοκρατίας, της κοινωνικής αλληλεγγύης και των δικαιωμάτων των πολιτών αποτελούν κεντρικές προτεραιότητες των πολιτιστικών πολιτικών. Επιπρόσθετα, η υιοθέτηση του πολιτιστικού σχεδιασμού συνδέεται με παραγόμενες υπηρεσίες που χρησιμοποιούν εντατικά «ανθρώπινο κεφάλαιο» υψηλής ποιότητας καθώς και εξειδικευμένες τεχνικές και γνώσεις. Οι πολιτιστικές πολιτικές διατηρούν δεσπόζουσα θέση στις στρατηγικές οικονομικής

54 Οι αντίστοιχες φάσεις εξέλιξης της πολιτιστικής πολιτικής στην Ελλάδα (που από τα τέλη του 1980 προσπαθεί να συντονισθεί με τις πολιτικές για την εκπαίδευση, τον αθλητισμό, την ψυχαγωγία κλπ), αναλύονται στο Ε' κεφάλαιο της διατριβής.

55 Μπιανκίνι, ο.π., 27-33. Ο Φ. Μπιανκίνι αναφέρει ότι στη διάρκεια της δεκαετίας του 1980, οι πολιτικοί και οι υπεύθυνοι της πολιτιστικής πολιτικής αξιοποίησαν θετικά τον πολιτισμό των πόλεων προκειμένου να βοηθήσουν τον μετασχηματισμό των τοπικών οικονομιών από τις «παλιές» στις «καινούργιες» λειτουργίες, ώστε να αμβλυνθούν οι κοινωνικές επιπτώσεις της αναδιάρθρωσης, να προωθήσουν τη φήμη των πόλεών τους, να αυξήσουν τον τουρισμό και άλλες ανερχόμενες βιομηχανίες υπηρεσιών και να βοηθήσουν στη δημιουργία τοπικής συναίνεσης, ο.π., 201-202.

56 Στο Παρίσι, τα «Μεγάλα έργα του Μιτεράν», στα τέλη του '80 και στις αρχές του '90 έχουν σαν στόχο να δώσουν στην πόλη το στίγμα της «οικουμενικής πόλης», στη Γλασκώβη τα ετήσια πολιτιστικά φεστιβάλ συμβάλλουν στην αναβάθμιση και τη βελτίωση της εικόνας, στο Σέφφελντ δημιουργείται η συνοικία των πολιτιστικών βιομηχανιών και δημιουργούνται 20.000 θέσεις εργασίας. Το ίδιο και σε πόλεις της «Τρίτης Ιταλίας», όπως και στο Λίβερπουλ, το Δουβλίνο, το Αμβούργο, την Φραγκφούρτη, το Ελσίνκι, την Μπολόνια, το Μομπελιέ, τη Ρεν, το Ρότερνταμ, το Εδιμβούργο, την Αβινιόν, το Σάλτσμπουργκ, το Μπίλμπάο, αλλά και σε πόλεις της Αμερικής και του Καναδά, βλ. Σκια-Πανοπούλου 1998: 31-36 και 71-73 και το βιβλίο του Μπιανκίνι όπου παρουσιάζονται οι περιπτώσεις οκτώ ευρωπαϊκών πόλεων με διαφορετικές προτεραιότητες στην πολιτιστική τους πολιτική, ο.π., 35 κ.ε.

57 Γκονζάλες 1994: 90-93. Η Χ. Γκονζάλες αναφερόμενη στην πολιτιστική πολιτική στο Μιλυμάο, αναλύει το πολιτιστικό αναπτυξιακό πρότυπο της πόλης που είναι βασισμένο στις αντόχθονες δυνάμεις και προσανατολισμένο στις ανάγκες της τοπικής κοινωνίας και της ποιότητας ζωής των κατοίκων της, ο.π.

ανάπτυξης μόνο στο βαθμό που συνδέονται και συντονίζονται με τις πολιτικές για την εκπαίδευση, την επαγγελματική κατάρτιση, το περιβάλλον, την αρχιτεκτονική, την έρευνα και την ανάπτυξη.⁵⁸

Τα πρότυπα και τα συστήματα πολιτιστικής διοίκησης διαφέρουν από χώρα σε χώρα με βάση τις υπάρχουσες εθνικές πολιτιστικές ιδιομορφίες και παραδόσεις, το εθνικό κοινωνικοοικονομικό και διοικητικό σύστημα.⁵⁹ Επιπρόσθετα, διαφορετικά μοντέλα πολιτιστικής διοίκησης εμφανίζονται μεταξύ των μεγάλων πόλεων και πολλές φορές μεταξύ πόλεων της ίδιας χώρας. Πολιτιστικές πολιτικές που συνδέονται με τις τοπικές προτεραιότητες, τις τοπικές αναπτυξιακές ανάγκες και τα τοπικά συγκριτικά πλεονεκτήματα μιας πόλης. Η πολιτιστική πολιτική αποκτά όλο και μεγαλύτερη σπουδαιότητα ως συστατικό των στρατηγικών για το μάρκετινγκ πολλών δυτικοευρωπαϊκών πόλεων, την οικονομική ανάπτυξη και την αναζωογόνησή τους. «Ωστόσο, οι πολιτιστικές πολιτικές μπορούν να έχουν και αμφιλεγόμενες πολιτιστικές, οικονομικές, κοινωνικές και χωροταξικές επιπτώσεις, οι οποίες μπορούν να ειπωθούν με τη μορφή στρατηγικών διλημμάτων. Για παράδειγμα, μπορούν να δημιουργηθούν συγκρούσεις ανάμεσα στην πολιτιστική προσφορά στο κέντρο της πόλης και τις περιφερειακές περιοχές, ανάμεσα στις στρατηγικές που κατευθύνονται προς την κατανάλωση και εκείνες που υποστηρίζουν την τοπική πολιτιστική παραγωγή».⁶⁰

Μια σύγχρονη πολιτιστική πολιτική είναι σημαντικό να στηρίζεται σε ένα πολύ ευρύ και ανθρωπολογικό ορισμό του πολιτισμού ως τρόπου ζωής που ενσωματώνει την τέχνη σε πολλές πτυχές και συνθήκες της καθημερινής ζωής, συνεισφέρει στην κοινωνική συνοχή και συμβάλλει στην ποιότητα ζωής των πολιτών. Η συζήτηση για την πολιτιστική πολιτική συνδέεται αναπόσπαστα με τη συζήτηση για την κοινωνία, τους τρόπους και το είδος της ανάπτυξης.⁶¹ «Η παγκοσμιοποίηση έχει προκαλέσει μεταξύ των άλλων και

58 Ο προσανατολισμός προς τον πολιτιστικό σχεδιασμό αποκαλύπτει την ακαταλληλότητα των στενών επαγγελματικών ειδικοτήτων. Στον πολιτιστικό σχεδιασμό υπάρχει ανάγκη για μορφές κατάρτισης διευρυμένης επιστημονικής βάσης, από γνώσεις αστικής και περιφερειακής οικονομίας, ιστορίας, κοινωνιολογίας, πολιτικής επιστήμης, γεωγραφίας και πολεοδομίας, διεθνών και ευρωπαϊκών σχέσεων ώστε οι υπεύθυνοι χάραξης πολιτιστικής πολιτικής να μπορούν να συνδέουν δημιουργικά τους διάφορους τομείς, παράγοντας πλουσιότερες και αποτελεσματικότερες στρατηγικές ανάπτυξης, βλ. Μπιανκίνι, ο.π., 203.

59 Κόνσολα, ο.π., 58-60. Η Ν. Κόνσολα, αναλύοντας τα μοντέλα πολιτιστικής διοίκησης στις Ευρωπαϊκές χώρες και στις ΗΠΑ, προσδιορίζει δύο βασικές τάσεις με βάση το κριτήριο κατανομής των αρμοδιοτήτων στους φορείς πολιτιστικής διοίκησης. Έτσι, αν και όλα τα συστήματα διοίκησης παρουσιάζουν χαρακτηριστικά τόσο από το *συγκεντρωτικό* όσο και από το *αποκεντρωτικό* μοντέλο, σε ορισμένα συστήματα υπερτερούν τα συγκεντρωτικά χαρακτηριστικά (π.χ. η μακρά παράδοση υπερδιόγκωσης του Υπουργείου Πολιτισμού στη Γαλλία), ενώ σε άλλα υπερτερούν τα αποκεντρωτικά χαρακτηριστικά (π.χ. οι ΗΠΑ δεν διαθέτουν Υπουργείο Πολιτισμού), ο.π., 62-68.

60 Μπιανκίνι, ο.π., 194. Ο Φ. Μπιανκίνι αναλύει τρία στρατηγικά διλήμματα τα οποία μία ολοκληρωμένη τοπική πολιτιστική πολιτική «καλείται» να δώσει απαντήσεις: Τα χωροταξικά διλήμματα με τις πιθανές εντάσεις μεταξύ κέντρου-περιφέρειας μιας πόλης και τους κινδύνους από την ανεξέλεγκτη ανάπτυξη, τα διλήμματα οικονομικής ανάπτυξης ανάμεσα σε στρατηγικές με κατεύθυνση την πολιτιστική κατανάλωση και σε εκείνες με κατεύθυνση την πολιτιστική παραγωγή, και-τέλος- τα διλήμματα πολιτιστικής χρηματοδότησης ανάμεσα στα «εφίμερα» προγράμματα πολιτιστικών εκδηλώσεων και στις επενδύσεις σε μόνιμες και σταθερές πολιτιστικές υποδομές και εγκαταστάσεις, ο.π., 195-197.

61 «Μία σύγχρονη αντίληψη για την πολιτιστική πολιτική προϋποθέτει μία ολική και συγχρόνως συνεκτική αντίληψη για το πολιτισμικό γένεσθαι, η οποία ενσωματώνει κριτικά τη γνώση της

πολιτισμικές αλλαγές, αλλαγές πολιτισμικών προτύπων και μοντέλων. Βαδίζουμε προς μία νέα διαλεκτική του σφαιρικού ή του παγκόσμιου (global) και του τοπικού (local), του καθολικού και του μερικού, διαλεκτική η οποία παράγεται και στο εσωτερικό της κουλτούρας, προκαλώντας συγχρόνως τάσεις προς την ολοκλήρωση (integration) ή προς την αποσύνθεση». ⁶²

Έχοντας υπόψη μας την παραπάνω προβληματική δεν θα ήταν υπερβολή να υποστηρίξαμε εκείνο που, ποιητική αδεία είχαμε υποστηρίξει με άλλη ευκαιρία. Ο θετικός, ανθρωποκεντρικός αλλά και γι' αυτό αποτελεσματικός προσανατολισμός κάθε πολιτιστικής πολιτικής που φιλοδοξεί να συμβάλει στην ανάπτυξη, θα πρέπει να στηρίζει «εκείνα που νοσταλγούν την υπεράσπιση τους». Και για κάτι τέτοιο πρέπει να εκκινεί από τα προφανή και να υιοθετεί αξίες που αποτελούν αυτονοήτως καθολικά κεκτημένα του πολιτισμού μας. Πολιτικές πολιτισμού που συμβάλλουν στην ανάπτυξη διατηρώντας και δίνοντας προοπτική στις αξίες της αυτενέργειας, της ανοχής στη διαφορετικότητα, της αλληλεγγύης και ενός κοινωνικού πλουραλισμού που αντιστέκεται στους εγωισμούς της εμπορευματοποίησης και σέβεται τις ατομικές ιδιαιτερότητες. ⁶³

3. Ο σχηματισμός Πολιτισμικού και Πολιτιστικού Κεφαλαίου.

Η εισαγωγή της τρισδιάστατης έννοιας του κεφαλαίου από τον P. Bourdieu, ως οικονομικού, πολιτισμικού και συμβολικού κεφαλαίου, αποτέλεσε μία σημαντική συνεισφορά στην πολιτισμική θεωρία. Η δυνατότητα, δηλαδή, να εντοπίζονται συσσωρεύσεις τύπων κεφαλαίων που δεν έχουν άμεσα και δεν έχουν μόνο οικονομικό χαρακτήρα. Επιπρόσθετα, εισάγει αναλυτικές κατηγορίες, όπως εκείνες της *προδιάθεσης* (disposition) και των συστημάτων *εθισμού* και *έξεων* (habitus). ⁶⁴

Το *Πολιτισμικό Κεφάλαιο* ορίζεται ως η «ιδιαιτέρη στάση απέναντι στην κουλτούρα και τη γλώσσα που αποκτάται από το άτομο πρωταρχικά στο πλαίσιο της οικογένειας και ενισχύεται στη συνέχεια από το σχολείο». Ο *εθισμός*, δηλαδή η πολιτισμική μεταβίβαση, αποτελεί «ένα σύστημα μονίμων διαθέσεων που μπορούν να μετατοπίζονται από ένα πλαίσιο συμπεριφοράς σε ένα άλλο, το οποίο ενσωματώνοντας παρελθούσες εμπειρίες λειτουργεί κάθε στιγμή ως μία μήτρα τρόπων αντίληψης, αξιολόγησης και δράσης...έναν εσωτερικός νόμος ο οποίος απηχεί τη συνεχή επίδραση του νόμου των εξωτερικών

κατάστασης της τέχνης και της κουλτούρας», βλ. Φιοροβάντες 1995: 102, όπου ο συγγραφέας διατυπώνει μερικές βασικές αρχές- κατευθύνσεις για τον προσδιορισμό μιας σύγχρονης πολιτιστικής πολιτικής, ο.π., 102-104.

62 Φιοροβάντες 2001:215. Ο β. Φιοροβάντες προχωρά σε συγκεκριμένες προτάσεις πολιτιστικής πολιτικής σε ευρωπαϊκό επίπεδο με την ίδρυση τριών νέων θεσμών: το Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο Πολιτιστικής Πολιτικής, το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο Τεχνών και Κουλτούρας και το Ευρωπαϊκό Ίδρυμα για τις Τέχνες και την Κουλτούρα, ο.π., 255-262. Επιπρόσθετα, για τον ελληνικό χώρο προτείνει τρεις βασικές δράσεις: την ίδρυση «Ινστιτούτου Πολιτιστικής Πολιτικής», την δημιουργία μιας πανεπιστημιακής «Σχολής Τεχνών και Πολιτισμικών Θεωρητικών Σπουδών» με την κατάλληλη διάρθρωση σε τμήματα, μαθήματα και εργαστήρια και, τέλος, την οργάνωση επιμορφωτικών σεμιναρίων για πολιτιστικά στελέχη και εμπνυχωτές, ο.π., 364-404.

63 Ιωαννίδης 1998: 31.

64 Φίλιας 2000: 159-161.

αναγκαιοτήτων που δεν ανάγονται σε άμεσους συγκυριακούς περιορισμούς».⁶⁵ Το Πολιτισμικό Κεφάλαιο εκφράζει όλες εκείνες τις ικανότητες που καθιστούν τα άτομα ικανά να «εκμεταλλευθούν» τις δικές τους κληρονομίες και τις κληρονομίες του τόπου τους αλλά τις «κοινωνικές δυνατότητες της επιστημονικής πληροφόρησης, της αισθητικής ευχαρίστησης και των καθημερινών απολαύσεων».⁶⁶ Συνεπώς, στο Πολιτισμικό Κεφάλαιο, μέσω του *habitus*, αποτυπώνεται η συνολική στάση του ατόμου απέναντι στη ζωή και είναι συνάρτηση της μόρφωσης και του επαγγέλματός του, της αισθητικής και των καλλιτεχνικών του προτιμήσεων, των πρακτικών της καθημερινής του ζωής κλπ.

Το Πολιτισμικό Κεφάλαιο δεν συσσωρεύεται μόνο ως προς την ατομική πρόσκτησή του αλλά και σε επίπεδο κοινωνίας, δηλαδή έχει και συλλογικό χαρακτήρα. Η κοινωνική πρόσκτηση του Πολιτισμικού Κεφαλαίου συντελείται μέσα από ενσωματώσεις του τύπου της προφορικής παράδοσης αλλά κυρίως (και μετά την επικράτηση του γραπτού πολιτισμού) ως γνώση και συνεπώς ως δεδομένο κοινωνικής διαφοροποίησης.⁶⁷ Τόσο, λοιπόν, σε επίπεδο ατομικής όσο και συλλογικής πρόσκτησης, το Πολιτισμικό Κεφάλαιο συνιστά ένα πολύτιμο απόκτημα που συνεπιφέρει ανώτερη θέση στην κοινωνική ιεραρχία και υψηλό γόητρο για τα άτομα⁶⁸ αλλά ταυτόχρονα αποτελεί και κριτήριο «συμβολικής ιεράρχησης ενός τόπου με βάση το συσσωρευμένο κύρος».⁶⁹ Η διαδικασία της «Πολιτισμικής Αναπαραγωγής» αποτελεί τμήμα της μη υλικής πλευράς της κοινωνικής αναπαραγωγής και ο έλεγχος του Πολιτισμικού Κεφαλαίου συνδέεται με τις κυρίαρχες κοινωνικές ομάδες και τις «αναδιανομές» που προβαίνει το πολιτιστικό κράτος, όπως ακριβώς συμβαίνει με το κοινωνικό κράτος. Η καταπολέμηση της «Πολιτισμικής Ανισότητας», στενού συγγενή της οικονομικής και κοινωνικής ανισότητας, θα πρέπει να αποτελεί το στρατηγικό στόχο μιας ολοκληρωμένης πολιτιστικής πολιτικής.⁷⁰

Με την αξιοποίηση του Πολιτισμικού Κεφαλαίου επιτυγχάνονται οι στόχοι και υπηρετούνται οι σκοποί του συστήματος. Θα μπορούσαμε να ορίσουμε ότι η συσσώρευση Πολιτισμικού Κεφαλαίου συντελείται μέσω των *Πολιτισμικών Πηγών*. Οι *Πολιτισμικές Πηγές* αποτελούν το σύνολο του πολιτισμικού δυναμικού και αποτελούν οτιδήποτε συνεισφέρει στον πολιτισμό και την «κουλτούρα» μιας ομάδας ή ενός τόπου. Μπορεί να είναι κάτι απτό, όπως ένα ιστορικό κτίριο ή τα παγκάκια σε ένα κεντρικό δρόμο και το συντριβάνι μιας πλατείας. Πολιτισμική πηγή μπορεί, όμως, να είναι το «ίματζ» και η

65 Πετμεξίδου-Τσουλουβή 1987: 98-103.

66 Honneth 1986: 59.

67 Στις κοινωνίες του προφορικού πολιτισμού το πολιτισμικό κεφάλαιο διαφυλάσσεται στη μνήμη και μεταδίδεται μέσω της γλώσσας που αποτελεί κοινό πολιτισμικό αγαθό και μέσο επικοινωνίας. Όμως, στις κοινωνίες του γραπτού πολιτισμού η μετάδοση μέσω της γνώσης «δεν αποτελεί μόνο στοιχείο κοινωνικής διαφοροποίησης, αλλά, πολύ περισσότερο, παρέχει τη δυνατότητα μονοπώλησης, όχι μόνον του μέσου, που είναι η γραφή και η ανάγνωση, αλλά του ίδιου του πολιτισμού», βλ. Φύλιας, ο.π., 171.

68 Πετμεξίδου-Τσουλουβή, ο.π., 98.

69 Featherstone 1991: 106. Ο Μ. Featherstone με βάση το συσσωρευμένο κύρος μιας πόλης προβαίνει σε μία ιεράρχηση ευρωπαϊκών πόλεων και στην κορυφή τοποθετούνται η Φλωρεντία, το Παρίσι και η Ρώμη.

70 Για τις προεκτάσεις της πολιτιστικής ανισότητας και για τα βασικά συστατικά μιας πολιτιστικής πολιτικής για τη μείωση των πολιτιστικών ανισοτήτων, βλ. το άρθρο της Μ. Ζορμπά, «Προεκτάσεις της πολιτιστικής ανισότητας», εφ. *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 15/3/1998.

«εικόνα» ενός τόπου, μπορεί να είναι μια ισχυρή αίσθηση εντοπιότητας των κατοίκων, ή ακόμα και οι σχέσεις, οι συμπεριφορές και οι συνεργασίες ανάμεσα στις διαφορετικές πολιτισμικές ομάδες. Οι πολιτισμικές πηγές έχουν θεμελιώδη σημασία για όλα εκείνα τα στοιχεία που δημιουργούν *αίσθηση ταυτότητας* και τοπικής αντίληψης, δηλαδή στοιχεία ατομικής επιβεβαίωσης και αυτοπραγμάτωσης, αναγνώρισης της διαφορετικότητας, επικοινωνίας ανάμεσα στα άτομα και στις ομάδες κοινής δράσης και συμμετοχής. Η διαχείριση των πολιτισμικών πηγών είναι επίσης στενά συνδεδεμένη με θέματα κοινωνικής δικαιοσύνης και τοπικής ανάπτυξης με συνέπεια ο στόχος μιας πολιτιστικής πολιτικής και στρατηγικής ανάπτυξης να είναι η διαχείριση, η βελτίωση και η διεύρυνση των Πολιτισμικών Πηγών. Οι Πολιτισμικές Πηγές είναι δυνατόν να κατηγοριοποιηθούν ως εξής:

- Η ιστορική, καλλιτεχνική, αρχαιολογική, ανθρωπολογική και κοινωνική κληρονομιά, δηλαδή ένα *Κεφάλαιο Κληρονομιάς*. Το *Κεφάλαιο Κληρονομιάς* συνίσταται από όλες εκείνες τις πολιτισμικές πηγές που προσδίδουν μία αξία και αίσθηση *διαχρονικότητας* όπως τα ήθη και τα έθιμα, η προφορική παράδοση, οι τελετουργίες και οι λαϊκές παραδόσεις, οι γιορτές και τα πανηγύρια, οι συνήθειες και οι διαχρονικές πολιτιστικές δεξιότητες, οι πρακτικές και οι τρόποι καθημερινής ζωής, οι αντιλήψεις και οι συλλογικές αξίες, οι διαχρονικές τεχνικές και τεχνολογικές γνώσεις κ.λ.π.
- Το ανθρωπογενές και ανθρώπινο δομημένο πολιτιστικό περιβάλλον, δηλαδή ένα *Κεφάλαιο Πόρων*. Το *Κεφάλαιο Πόρων* συνίσταται από διάφορα είδη πολιτιστικών υποδομών όπως τα ιστορικά κέντρα και οι ιστορικοί τόποι, οι αρχαιολογικοί χώροι και τα παραδοσιακά κτίρια, οι πολιτιστικές και αθλητικές εγκαταστάσεις, οι χώροι άσκησης δραστηριοτήτων ελεύθερου χρόνου, οι χώρους επικοινωνίας και ενημέρωσης, τα κέντρα αναψυχής και διασκέδασης. Επίσης, ως *Κεφάλαιο Πόρων* είναι δυνατόν να θεωρηθούν η αρχιτεκτονική μορφή και το επίπεδο αισθητικής των εγκαταστάσεων, η διαθεσιμότητα και οι όροι πρόσβασης και προσέγγισης σε αυτές. Επιπρόσθετα, *Κεφάλαιο Πόρων* αποτελούν οι δομές και οι δεξιότητες που χρειάζονται για την διαχείριση, ανάπτυξη, διανομή και την προώθηση των τεχνών, της καλλιτεχνικής δημιουργίας και των προϊόντων της πολιτιστικής βιομηχανίας.
- Η τρέχουσα καλλιτεχνική και πολιτιστική παραγωγή, δηλαδή ένα *Κεφάλαιο Παραγωγής*. Το *Κεφάλαιο Παραγωγής* συνίσταται από αγαθά και υπηρεσίες που παράγουν οι μορφές τέχνης όπως παραδοσιακά ορίζονται (οπτικές, παραστατικές και λόγιες) αλλά και οι σύγχρονες πολιτιστικές βιομηχανίες που παράγουν αγαθά και υπηρεσίες (κινηματογράφος, εκδόσεις, τύπος, τηλεόραση, κλπ). Επίσης, η κοινωνικότητα που παράγεται όπως και οι εκπαιδευτικοί θεσμοί που διαμορφώνουν το επίπεδο της παρεχόμενης κατάρτισης, εκπαίδευσης, μόρφωσης και παιδείας.

Συμπερασματικά, και με βάση την προηγούμενη ταξινόμηση, το *Πολιτισμικό Κεφάλαιο* συναρθρώνεται σε *Κεφάλαιο Κληρονομιάς*, σε *Κεφάλαιο Πόρων* και σε *Κεφάλαιο Παραγωγής*. Το *Κεφάλαιο των Πόρων* είναι δυνατόν να ορισθεί και ως *Πολιτιστικό*

Κεφάλαιο, δηλαδή το κεφάλαιο που συνίσταται από όλες εκείνες τις- κατά βάση- απτές δυνατότητες και ευκαιρίες που τα άτομα μπορούν να αξιοποιούν για να έχουν πρόσβαση σε πολιτιστικές υποδομές και δομές ώστε να καταναλώσουν πολιτιστικά αγαθά και να χρησιμοποιήσουν πολιτιστικές υπηρεσίες.⁷¹

Παρόμοια χαρακτηριστικά με εκείνα που εμφανίζονται στις διαδικασίες της πολιτισμικής αναπαραγωγής και αναδιανομής του Πολιτισμικού Κεφαλαίου και δημιουργούν πολιτισμική ανισότητα, είναι δυνατόν να εμφανισθούν και στην πολιτιστική ανισοκατανομή του Πολιτιστικού Κεφαλαίου. Η πολιτιστική ανισοκατανομή του Πολιτιστικού Κεφαλαίου έχει μία υλική διάσταση σε επίπεδο «χρόνου» και «χρήματος», δηλαδή σε επίπεδο ανισοκατανομής των ευκαιριών αναψυχής και ανισοκατανομής των πολιτιστικών χώρων και συνεπώς αποτελεί μια επιμέρους έκφραση της πολιτισμικής αναπαραγωγής. Η ανισοκατανομή των ευκαιριών για δραστηριότητες αναψυχής και πολιτιστικούς χώρους οφείλεται σε πολλούς αλληλεξαρτώμενους παράγοντες όπως είναι η τάξη, η ηλικία, το φύλο το επάγγελμα, η οικογένεια και η φυλή. Ως μονάδες μέτρησης της ανισοκατανομής μπορεί να θεωρηθούν ο χρόνος, το χρήμα, ο ηθικός έλεγχος και η απαγόρευση, η παροχή υπηρεσιών μέσω του ιδιωτικού και του κρατικού τομέα, η πληροφόρηση για πολιτιστικά αγαθά κ.λ.π.⁷² Η ανισοκατανομή των ευκαιριών αναψυχής και των πολιτιστικών χώρων έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για κάθε χωρική μονάδα και αποτελεί πεδίο μελέτης και εμπειρικής έρευνας.⁷³ Επίσης, διατυπώνονται απόψεις για τον

71 Αν και στην ελληνική βιβλιογραφία για να αποδοθεί η έννοια που εισήγαγε ο P. Bourdieu χρησιμοποιείται άλλοτε ο όρος «πολιτισμικό κεφάλαιο», (Φίλιας, ο.π. Φιοροβάντες, ο.π.) και άλλοτε ο όρος «πολιτιστικό κεφάλαιο» (Δέφνερ 1992: 433, Ζορμπά, ο.π.) επιλέξαμε ένα σαφή διαχωρισμό μεταξύ *Πολιτισμικού Κεφαλαίου* και *Πολιτιστικού Κεφαλαίου* βασιζόμενοι στις διαφορετικές εννοιοδοτήσεις των όρων «πολιτιστικός» και «πολιτισμικός» όπως αυτοί αναλύθηκαν προηγουμένως. Έτσι, το Πολιτισμικό Κεφάλαιο, που αποδίδει τον όρο του Bourdieu, διαμορφώνεται από τις Πολιτιστικές Πηγές και περιλαμβάνει άυλα και υλικά στοιχεία ενώ το Πολιτιστικό Κεφάλαιο αποτελεί υποσύνολό του και διαμορφώνεται από τους Πολιτιστικούς Πόρους, δηλαδή τις πολιτιστικές υποδομές και τις διάφορες δομές διαχείρισης, δικτύωσης και προώθησης.

72 Clarke-Critcher 1985: 146, 176-177 και Featherstone, ο.π., 110. Το θεωρητικό υπόβαθρο της ανισοκατανομής των ευκαιριών για τις δραστηριότητες αναψυχής έχει αναπτυχθεί από τους J. Clarke και C. Critcher οι οποίοι προσδιορίζουν τρεις κύριες μορφές ανισότητας: τις διαφοροποιήσεις στα είδη δραστηριοτήτων, τις διαφοροποιήσεις στις σημασίες που αποδίδονται σε συγκεκριμένες δραστηριότητες και τις διαφοροποιήσεις στο συνολικό πλαίσιο της αναψυχής όπου τοποθετούνται οι ατομικές δραστηριότητες, ο.π., 148 και 178.

73 Ως παράδειγμα, αναφέρουμε την μελέτη για τη γεωγραφική κατανομή των πολιτιστικών χώρων στην Αθήνα. Ο Α. Δέφνερ μελετώντας τις πολιτιστικές δραστηριότητες στον αθηναϊκό χώρο και αξιοποιώντας το θεωρητικό υπόβαθρο της ανισοκατανομής, εξήγαγε σημαντικά συμπεράσματα για τη χωροθέτηση των αθηναϊκών πολιτιστικών χώρων. «Στα περισσότερα είδη χώρων παρατηρείται ανισοκατανομή, η οποία είναι ιδιαίτερη έντονη στους δημόσιους χώρους, τόσο στους καλλιτεχνικούς (μουσικούς, κινηματογραφικούς, θεατρικούς) όσο και στους εκπαιδευτικούς χώρους (βιβλιοθήκες, εικαστικούς, αρχαιολογικούς, μουσεία)». Επισημαίνει, επίσης, «την κυριαρχία του κέντρου της Αθήνας ως χώρου συγκέντρωσης πολιτιστικών δραστηριοτήτων» και προσδιορίζει τους παράγοντες «που συμβάλλουν, εκτός της κρατικής πολιτικής, στη διαμόρφωση της χωρικής υποδομής», ο.π., 429-431. Επίσης, η κατανομή των πολιτιστικών χώρων στην Αθήνα και ο υψηλός βαθμός συγκέντρωσης στο κέντρο της πρωτεύουσας επιβεβαιώνεται και σε έρευνα του Ε.Κ.Κ.Ε. για τις διαδικασίες συγκρότησης και τις μορφές εσωτερικής κοινωνικής διάρθρωσης στην Αθήνα κατά την μεταπολεμική περίοδο, βλ. Ε.Κ.Κ.Ε (α) 2000: 77.

«περιορισμένο ρόλο των πολιτιστικών διαπιστευτηρίων στην κοινωνική αναπαραγωγή»,⁷⁴ ενώ ιδιαίτερη σημασία έχει η εξέταση της σχέσης του τόπου κατοικίας και εργασίας με τους τόπους αναψυχής, η εξέταση της ιστορικής διάστασης του ρόλου των πολιτιστικών χώρων και η προσέγγιση των πολιτιστικών χώρων από την πλευρά της κοινωνικής ανθρωπολογίας.⁷⁵

Το Πολιτιστικό Κεφάλαιο, ως κεφάλαιο *Πολιτιστικών Πόρων*, συνίσταται σε Πολιτιστικές Υποδομές, Πολιτιστικές Δομές και Πολιτιστικές Υπερδομές.

3.1. Πολιτιστικές Υποδομές: Καταγραφή και βαθμός αυτάρκειας.

Η καταγραφή των πολιτιστικών υποδομών έχει ιδιαίτερη σημασία για ένα ολοκληρωμένο σχεδιασμό και την αποτελεσματική υλοποίηση της τοπικής πολιτιστικής πολιτικής από φορείς και οργανώσεις του δημόσιου, ιδιωτικού και εθελοντικού τομέα. Η καταγραφή αναδεικνύει ποσοτικά στοιχεία και μεγέθη και κυρίως είναι δυνατόν να προσδιορίσει τη γεωγραφική κατανομή τους όπως και το βαθμό αυτάρκειας μιας χωρικής μονάδας σε υποδομές.⁷⁶ Οι Πολιτιστικές Υποδομές είναι δυνατόν να υπαχθούν σε τέσσερις βασικές κατηγορίες:

- Πολιτιστικές εγκαταστάσεις και χώροι διοργάνωσης εκδηλώσεων που συναποτελούν τους *Καλλιτεχνικούς Χώρους*. Στην κατηγορία αυτή, ενδεικτικά, συμπεριλαμβάνονται οι αρχαιολογικοί χώροι και τα μνημεία, τα μουσεία, οι αίθουσες τέχνης, τα θέατρα, οι κινηματογράφοι, οι βιβλιοθήκες, οι χώροι μουσικής, οι γκαλερί, οι πινακοθήκες, κλπ. Επίσης, στην κατηγορία αυτή συμπεριλαμβάνονται και χώροι που είναι ενταγμένοι στη συνολικότερη λειτουργία ενός φορέα που δεν είναι αμιγώς πολιτιστικός, με την τρέχουσα έννοια του όρου. Για παράδειγμα, η αίθουσα εκδηλώσεων ενός συνδικαλιστικού σωματείου στην οποία διεξάγονται πολιτιστικές εκδηλώσεις.⁷⁷
- Χώροι δραστηριοτήτων ψυχαγωγίας και διασκέδασης που συναποτελούν τους *Χώρους Αναψυχής*. Στην κατηγορία αυτή, ενδεικτικά, συμπεριλαμβάνονται τα κέντρα εστίασης και ψυχαγωγικής διασκέδασης, οι ταβέρνες και τα εστιατόρια με

74 Πετμεξίδου-Τσουλουβή, ο.π., 321-324. Εμπειρική έρευνα της Μ. Πετμεξίδου-Τσουλουβή ισχυροποιεί τη διαπίστωση της έντονης διάκρισης ανάμεσα στις δραστηριότητες αναψυχής και εργασίας. Οι πολιτιστικές δραστηριότητες αντιμετωπίζονται φορμαλιστικά όπως «φαίνεται και από το γεγονός ότι επιζητείται η ενασχόληση των παιδιών με δραστηριότητες αναψυχής που απλώς και μόνο επαυξάνουν το γόητρο της οικογένειας», ο.π.

75 Δέφνερ, ο.π., 437.

76 Εκτός των πολιτιστικών υποδομών υφίστανται και άλλα είδη υποδομών ως μέσων συλλογικής κατανάλωσης. Η τεχνική υποδομή, η κοινωνική υποδομή, η παραγωγική υποδομή και η περιβαλλοντική υποδομή, βλ. εισήγηση του Π. Λουκάκη στις 16/3/1999 με τίτλο «Πόλη και Πολιτιστική Υποδομή» στο ΚΕΚ Παντείου.

77 «Καλλιτεχνικό Χώρο» μπορεί να αποτελέσει και ένας «ιδιότυπος» χώρος όπου είναι δυνατόν να διεξάγονται πολιτιστικές εκδηλώσεις. Για παράδειγμα, μια παλιά αποθήκη ή ένα εργοστάσιο, ένας σταθμός τρένου, μια θαλάσσια πλαζ κ.λπ.

μουσικό πρόγραμμα, οι μουσικές σκηνές και τα προγράμματα πίστας, οι ντισκοτέκ, τα μπαρ και τα κλαμπ με live πρόγραμμα κλπ.⁷⁸

- Χώροι πολιτιστικής εκπαίδευσης και κατάρτισης που συναποτελούν τους *Εκπαιδευτικούς Χώρους*. Στην κατηγορία αυτή, ενδεικτικά, συμπεριλαμβάνονται τα ωδεία και οι μουσικές σχολές, τα κέντρα θεατρικής παιδείας, οι σχολές χορού, τα εικαστικά εργαστήρια, οι σχολές κινηματογραφικής εκπαίδευσης, τα εργαστήρια κουκλοθέατρου και παραγωγής, οι σχολές φωτογραφίας κλπ. Στην κατηγορία αυτή συμπεριλαμβάνονται και χώροι που είναι ενταγμένοι στη συνολικότερη λειτουργία ενός φορέα που δεν είναι αμιγώς πολιτιστικός. Για παράδειγμα, ένας χώρος μαθημάτων Δημοτικού σχολείου που αξιοποιείται παράλληλα και ως αίθουσα θεατρικού παιχνιδιού.
- Καλλιτεχνικός εξοπλισμός, τεχνολογικά και τεχνικά μέσα που υποστηρίζουν πολιτιστικές εκδηλώσεις, παρεμβάσεις και λειτουργίες συναρθρώνοντας τον *Πολιτιστικό Εξοπλισμό*. Στην κατηγορία αυτή, ενδεικτικά, συμπεριλαμβάνονται τα μουσικά όργανα, τα πάσης φύσεως καλλιτεχνικά υλικά σπουδής και εκπαίδευσης, τα θεατρικά κοστούμια και σκηνικά, οι παραδοσιακές στολές, τα μηχανήματα ήχου και εικόνας, τα φωτιστικά σώματα, οι μηχανές κινηματογραφικής προβολής, κ.λ.π. Επίσης, ο τεχνολογικός εξοπλισμός ενός φορέα και μιας οργάνωσης (οπτικοακουστικά μέσα, Η/Υ, ηλεκτρονική διεύθυνση, φαξ κλπ) αλλά και ο γενικός εξοπλισμός που εξυπηρετεί τις πολιτιστικές λειτουργίες του (αυτοκίνηση κλπ).

Σημαντικές κατηγοριοποιήσεις των Πολιτιστικών Υποδομών είναι δυνατόν να διαμορφωθούν με βάση το «ιδιοκτησιακό καθεστώς» ή και το κριτήριο του «μοντέλου διαχείρισής τους».⁷⁹ Οι πέντε βασικές κατηγορίες που προκύπτουν με βάση το προηγούμενο κριτήριο είναι οι εξής:

78 Ο διαχωρισμός των χώρων σε δύο κατηγορίες, σε «Καλλιτεχνικούς Χώρους» και «Χώρους Αναψυχής», δεν γίνεται με βάση αξιολογικά κριτήρια και όρους ποιότητας αλλά με βάση την ανάγκη λειτουργικότητας σε μια διαδικασία καταγραφής. Για παράδειγμα, στην κατηγορία των «Χώρων Αναψυχής» οι λειτουργίες εστίασης, συχνά, συνοδεύονται και από καλλιτεχνικό πρόγραμμα, αν και τα τελευταία χρόνια οι χρήσεις είναι μικτές και τα όρια γίνονται περισσότερο δυσδιάκριτα (π.χ. στην κατηγορία «Καλλιτεχνικοί Χώροι» θα ήταν δύσκολο να ενταχθεί η κινηματογραφική αίθουσα ενός multiplex και ακόμη δυσκολότερο θα ήταν η ένταξη μιας μουσικής σκηνής στη κατηγορία των «Χώρων Αναψυχής»). Άλλωστε δεν είναι σπάνιο φαινόμενο, στοιχεία ποιότητας (και με τη σχετικότητα που ο όρος «ποιότητα» υποδηλώνει) να ανιχνεύονται ευκολότερα στη δεύτερη κατηγορία χώρων παρότι στην πρώτη.

Ένας άλλος διαχωρισμός που ακολουθήθηκε σε έρευνα γεωγραφικής κατανομής των πολιτιστικών χώρων στην Αθήνα, περιελάμβανε δύο κατηγορίες, τους «καλλιτεχνικούς» και τους «εκπαιδευτικούς χώρους». Μάλιστα, στους «εκπαιδευτικούς» χώρους συμπεριλάμβανε τα «μουσεία», τις «βιβλιοθήκες», τους «αρχαιολογικούς» και τους «εικαστικούς» χώρους, τους τελευταίους «με βάση τη λογική ότι είναι εκθεσιακοί και σχετίζονται περισσότερο με τα μουσεία και τις συλλογές», βλ. Δέφνερ, ο.π., 412-416.

79 Απαιτείται συνδυασμός του «ιδιοκτησιακού καθεστώτος» και του «μοντέλου διαχείρισης» καθώς υφίστανται χώροι που ενώ ανήκουν ιδιοκτησιακά σε ένα φορέα συγκεκριμένου τομέα (π.χ. Αυτοδιοίκηση), η διαχείριση και λειτουργία να γίνεται από φορέα άλλου τομέα (εθελοντική οργάνωση). Επίσης, υπάρχουν περιπτώσεις χώρων που ενώ ανήκουν σε φορείς συγκεκριμένου

- Οι Δημόσιοι Χώροι. Οι Δημόσιοι Χώροι αποτελούν χώρους οι οποίοι ανήκουν ή και διαχειρίζονται από το κράτος, τα υπουργεία, τους δημόσιους οργανισμούς και άλλους φορείς του ευρύτερου δημόσιου τομέα, (π.χ. Πανεπιστήμια). Στους Δημόσιους χώρους υλοποιούνται οι περισσότερες δραστηριότητες που αφορούν την αναψυχή και η σημασία τους είναι μεγάλη καθώς η σχέση τους με τις κοινωνικές δραστηριότητες και την κοινωνική ζωή τους προσδίδει ποιότητες που μπορούν να επιδράσουν στις κοινωνικές διαδικασίες.⁸⁰
- Οι Χώροι της Αυτοδιοίκησης ανήκουν ή και διαχειρίζονται από τους Οργανισμούς των διαφόρων βαθμίδων αυτοδιοίκησης. Οι Χώροι της Αυτοδιοίκησης βρίσκονται σε στενή αλληλεξάρτηση με τους δημόσιους χώρους και κατά μία έννοια ανήκουν στους χώρους δημόσιου συμφέροντος. Η εν γένει, όμως, οργάνωση του Δημόσιου χώρου βρίσκεται σε διαδικασία μεταβολών και «η άμεση παραγωγή και παροχή των δημόσιων προϊόντων μεταφέρεται σε αποσυγκεντρωμένα και κυρίως –καθ’ ύλην ή κατά τόπο- αποκεντρωμένα συλλογικά και οργανωσιακά μορφώματα».⁸¹ Οι Χώροι της Αυτοδιοίκησης⁸² εκφράζουν κατεξοχήν τους χώρους της πόλης, της πόλης ως *έσχατη μορφή ένωσης* που συνιστά πηγή ολοκληρωμένης θεωρίας με την αυτάρκεια και την τοπικότητά της.⁸³
- Οι Ιδιωτικοί Χώροι ανήκουν ή και διαχειρίζονται από τους φορείς του ιδιωτικού τομέα και στεγάζουν δραστηριότητες με κερδοσκοπική διάσταση. Ιδιαίτερο ρόλο σε σχέση με τις κερδοσκοπικές δραστηριότητες παίζει το κράτος, καθώς είναι δυνατόν να ελέγξει κατά ένα μεγάλο μέρος την αγορά μέσω της «εξουσιοδοτικής» εξουσίας του στα είδη των αγαθών και υπηρεσιών που διοχετεύονται, στις συνθήκες που παράγονται και καταναλώνονται και, τέλος, τους εν δυνάμει παραγωγούς και καταναλωτές.⁸⁴
- Οι Χώροι που ανήκουν ή και διαχειρίζονται από τους φορείς του Ενδιάμεσου τομέα. Δηλαδή, από φορείς που μπορεί να διαχειρίζονται χώρους χωρίς να στεγάζουν κερδοσκοπικές δραστηριότητες αλλά ταυτόχρονα να αποτελούν «πρόσχημα» για ικανοποίηση σκοπών *ελάχιστης ανιδιοτέλειας*. Οι Ενδιάμεσοι φορείς, που δεν ταυτίζονται με τις «αμιγείς» εθελοντικές συλλογικότητες, συναρθρώνουν ένα ευρύ φάσμα οργανώσεων όπως είναι οι πολιτικές και οι συνδικαλιστικές παρατάξεις, οι επαγγελματικές ενώσεις, οι εκκλησιαστικές κοινότητες και θρησκευτικές σχέτες κλπ

τομέα (π.χ. ιδιωτικός) η διαχείριση και λειτουργία τους να γίνεται με άλλο μοντέλο από αυτό που συνήθως προσδιάζει στον τομέα αυτό (ιδιωτικοί χώροι αλλά χωρίς κερδοσκοπική λειτουργία).

80 Δέφνερ, ο.π., 390.

81 Τσέκος 1998: 7-8.

82 Η πρώτη έρευνα στην Ελλάδα σε τοπικό επίπεδο που θέτει το θέμα της δημιουργίας υποδομής πολιτιστικών δραστηριοτήτων σε επίπεδο γειτονιάς και πολιτιστικού δικτύου συνοικίας διεξάγεται από το Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος το 1978 για την πόλη του Περιστερίου, βλ. Μαλούχου-Πανταζής-Παπαγεωργίου-Ράνου-Σακελλαριάδου 1978: 79-82.

83 Για τη διάσταση της τοπικότητας, την αλληλοσυσχέτιση χώρου-χρόνου και την πόλη ως χώρο πολιτισμού, αναλυτική παρουσίαση γίνεται στο τρίτο μέρος της διατριβής.

84 Clarke-Critcher, ο.π., 123-124.

- Οι Χώροι που ανήκουν ή και διαχειρίζονται από τις οργανώσεις του Εθελοντικού τομέα αποτελούν τους κατεξοχήν χώρους που δεν στεγάζουν κερδοσκοπικές δραστηριότητες και λειτουργίες. Η παράμετρος του χώρου για τις εθελοντικές οργανώσεις αποτελεί ιδιαίτερο συστατικό του βαθμού της δυναμικότητάς τους. Υπάρχουν, όμως, μελέτες που προσδιορίζουν ότι οι φορείς εθελοντικών δραστηριοτήτων τείνουν με τις χωροθετικές τους επιλογές να αναπαράγουν το κεντρομόλο σχήμα των εμπορευματικών πολιτιστικών δραστηριοτήτων.⁸⁵

Είναι δυνατόν να υπάρξουν και άλλες διακρίσεις στις πολιτιστικές υποδομές όπως με βάση το κριτήριο που σχετίζεται με το *χρόνο*, δηλαδή ο διαχωρισμός μεταξύ χειμερινών και θερινών χώρων. Άλλες, ιδιαίτερα σημαντικές διαστάσεις έχουν σχέση με τη μορφή και το επίπεδο αισθητικής των εγκαταστάσεων και των χώρων, το βαθμό ελευθερίας στην πρόσβαση και τη χρήση τους, δηλαδή της διαθεσιμότητάς τους στις διάφορες κατηγορίες κοινού κ.λ.π.⁸⁶

Κατηγοριοποιώντας τις επιμέρους συνιστώσες στην εξέταση των πολιτιστικών υποδομών μιας χωρικής μονάδας (μιας πόλης ή μιας περιφέρειας κλπ) θα ήταν δυνατόν να προσδιορισθούν:

- Η *ιεράρχηση* των πολιτιστικών υποδομών. Η ιεράρχηση των πολιτιστικών υποδομών είναι δυνατόν να γίνει ανάλογα με το μέγεθος και τη δομή μιας περιοχής, ανάλογα με την περιφερειακή και υπερτοπική σημασία της, ανάλογα με το υφιστάμενο απόθεμα υποδομών αλλά και των μελλοντικών αναγκών της, ανάλογα με τους διατιθέμενους πόρους, τις μεθόδους προγραμματισμού, υλοποίησης και διαχείρισης.
- Η *χωροθέτηση* των πολιτιστικών υποδομών. Η χωροθέτηση έχει σχέση με το λειτουργικό μέγεθος της κάθε υποδομής (πληθυσμός, ακτίνα επιρροής, μοναδικότητα ή πολλαπλασιαστικότητα κλπ), με την ανάγκη της ευρύτερης δυνατής προσέγγισης κάθε υποδομής, με την ανάγκη της ευρύτερης δυνατής παροχής του πολιτιστικού προϊόντος, με τη συμβατότητα της υποδομής με άλλες χρήσεις και λειτουργίες και με το βαθμό προσαρμογής της στο φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον.
- Η *διαχείριση* και ο *εκσυγχρονισμός* των πολιτιστικών υποδομών έχει σχέση με τους διατιθέμενους πόρους και τις πηγές χρηματοδότησής τους, με το πλαίσιο διαχείρισής τους και με τους τρόπους σύνδεσής τους με τους φορείς του κράτους, της

85 Οικονόμου, ο.π., 235. Ο Δ. Οικονόμου αναφέρεται στη χωρική οργάνωση των πολιτιστικών δραστηριοτήτων του αθηναϊκού χώρου και ερμηνεύει το ιδιότυπο φαινόμενο των έντονων οικονομικών συνάθροισης και στις μη κερδοσκοπικές πολιτιστικές δράσεις. Όμως, το συμπέρασμα θεωρούμε ότι έχει μερική αξία αφού, όπως αναφέρεται στις παρατηρήσεις της έρευνας, αποκλείστηκαν «οι περισσότεροι χώροι εθελοντικών οργανώσεων», βλ. Δέφνερ, ο.π., 396.

86 Μοντέλα για την αρχιτεκτονική, το μέγεθος και τον τόπο εγκατάστασης των πολιτιστικών υποδομών δεν υφίστανται, παρά μόνο με βάση το κριτήριο της *ζώνης επιρροής*, δηλαδή το σχεδιασμό των κοινωνικοπολιτιστικών μονάδων σε σχέση με το άμεσο περιβάλλον τους. Παρόλα αυτά, στην Ευρώπη αναπτύχθηκαν δύο βασικές και μάλλον αντιπαθέμενες τάσεις για τις εγκαταστάσεις και τις υποδομές. Η πρώτη τάση πρόκρινε το συνδυασμό κοινωνικών, εκπαιδευτικών και πολιτιστικών λειτουργιών σε μία κτιριακή μονάδα ή σε ένα σύμπλεγμα πολλαπλών χρήσεων ενώ η δεύτερη τάση αντιπροσώπευε τις λιγότερο περίπλοκες εγκαταστάσεις σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο με αποκλειστικότητα στη πολιτιστική λειτουργία και τη χρήση του χώρου, βλ. Fabrizio 1981: 445-450.

αυτοδιοίκησης, των δυνάμεων της αγοράς και των οργανώσεων του εθελοντικού τομέα.

- Η *τεχνική και τεχνολογική υποστήριξη* της κάθε υποδομής έχει σχέση με την εφαρμογή σύγχρονων τεχνολογιών στη λειτουργία και την προβολή της κάθε δράσης (ενέργεια, τηλεπικοινωνίες, ΜΜΕ).
- Η *διαπλοκή των πολιτιστικών υποδομών*. Η διαπλοκή των πολιτιστικών υποδομών έχει σχέση με τη λειτουργική συμπληρωματικότητά τους, με τη χωρική προσέγγιση, με τη γειτνίαση ή τη δημιουργία πολιτιστικών ζωνών και χρήσεων και με την προσέγγιση των κοινωνικών ομάδων που εμπλέκονται σε αυτές (καλλιτέχνες, εμψυχωτές, ειδικοί χρήστες των υποδομών, κοινό κλπ).
- Οι γενικότερες επιδράσεις που ασκούνται σε ένα τόπο από τις πολιτιστικές υποδομές. Γενικότερες επιδράσεις που έχουν σχέση με την αύξηση των κυκλοφοριακών μετακινήσεων, με τις ανάγκες σε χώρους διαμονής, εστίασης και επισκεπτών, με τη δημιουργία πρόσθετων υπηρεσιών (τράπεζες, τηλεπικοινωνίες κλπ)⁸⁷

Οι πολιτιστικές υποδομές αποτελούν μία ιδιαίτερα σημαντική παράμετρο για να μελετηθούν και συνολικότερα φαινόμενα όπως είναι το θέμα της πολιτισμικής κρίσης. Η πολιτισμική κρίση δεν συσχετίζεται μόνο με την κρίση των αξιών ή με την επικράτηση ενός ομογενοποιημένου πολιτισμικού προτύπου αλλά σχετίζεται και με επιμέρους όψεις όπως, για παράδειγμα, με τη «χωρική διάσταση της πολιτισμικής κρίσης» με χαρακτηριστικότερο στοιχείο την «κρίση των πολιτιστικών χώρων, γεγονός που συνδέεται με τον παραμερισμό των ελεύθερων αλλά και των δημόσιων χώρων».⁸⁸

3.2. Πολιτιστικές Δομές: Αποτύπωση και βαθμός αυτοτέλειας.

Η αποτύπωση των Πολιτιστικών Δομών έχει ιδιαίτερη σημασία για την αξιόπιστη χάραξη και την αποδοτική εφαρμογή της τοπικής πολιτιστικής πολιτικής από φορείς και οργανώσεις του δημόσιου, ιδιωτικού και εθελοντικού τομέα. Η αποτύπωση των δομών αναδεικνύει ποσοτικά στοιχεία και είναι δυνατόν να προσδιορισθεί ο βαθμός αποτελεσματικότητας της αξιοποίησής τους. Επιπρόσθετα, οι πολιτιστικές δομές ορίζουν και το βαθμό αυτονομίας και αυτοτέλειας των φορέων και οργανώσεων που ασκούν τοπική πολιτιστική πολιτική. Οι Πολιτιστικές Δομές συναρθρώνονται σε τρεις βασικές κατηγορίες.

⁸⁷ Η κατηγοριοποίηση των επιμέρους συνιστωσών των πολιτιστικών υποδομών υπάρχει στην εισήγηση του Π. Λουκάκη, ο.π. Στη συγκεκριμένη κατηγοριοποίηση, η χρήση του όρου «πολιτιστική υποδομή» αξιοποιείται με ένα ιδιαίτερα διασταλτικό τρόπο καθώς περιλαμβάνονται και οι διαδικασίες προγραμματισμού και σχεδιασμού, οι δομές διοίκησης και διαχείρισης, οι πόροι και οι πηγές χρηματοδότησης, οι μορφές συνεργασιών και διασυνδέσεων κ.λ.π.

⁸⁸ Δέφνερ, ο.π., 418. Ο Α. Δέφνερ προσδιορίζει ως βασικότερους λόγους αυτού του παραμερισμού των δημόσιων χώρων (παράδειγμα είναι ο δρόμος), την επικράτηση του ορθολογισμού στο χώρο, την εμπορευματοποίηση του χώρου και του χρόνου, την ιδιωτικοποίηση του χώρου και την κυριαρχία του ιδιωτικού αυτοκινήτου, ο.π. 419-426.

3.2.1. Δομές Οργάνωσης: Συγκρότηση, διάρθρωση, διοίκηση και λειτουργία.

Οι *Δομές Οργάνωσης* συνίστανται στους τρόπους θεσμικής συγκρότησης και οργανωτικής διάρθρωσης, στις μορφές διοίκησης και λειτουργίας των πολιτιστικών οργανώσεων. Η «αναγνώριση» των φορέων και των οργανώσεων που ασκούν πολιτιστική πολιτική και δραστηριοποιούνται στο κοινωνικοπολιτιστικό γίγνεσθαι μιας χωρικής μονάδας αποτελεί βασική παράμετρο για την αξιόπιστη αποτύπωση των Πολιτιστικών Δομών. Στην κατηγορία αυτή, ενδεικτικά, συμπεριλαμβάνονται:

- η νομική μορφή και η υπόσταση των οργανώσεων (τυπικές και άτυπες οργανώσεις),
- οι τρόποι εσωτερικής συγκρότησης και διάρθρωσής τους (ύπαρξη καταστατικού, εθιμικοί κανόνες κλπ),
- ο βαθμός αποσυγκέντρωσης και αποκέντρωσης στην εσωτερική δομή (προσωποπαγής ή συλλογική),
- η αντιπροσωπευτικότητα του συστήματος πολιτιστικής διοίκησης⁸⁹ και ο βαθμός διάχυσης της δύναμης στο εσωτερικό τους (σύνθεση οργάνων, εκλογικά συστήματα κλπ),
- ο πλουραλισμός στη λειτουργία και οι τρόποι λήψης των αποφάσεων.

Ιδιαίτερα σημαντικό στοιχείο σε αυτή την κατηγορία είναι το είδος και η μορφή του σχεδιασμού. Ο σχεδιασμός περιλαμβάνει τη συστηματική μελέτη και ανάλυση των προβλημάτων, τον εντοπισμό των αναγκών, τη διατύπωση των στόχων, την ανάλυση και χάραξη πολιτικής αλλά και την κατάταξη εναλλακτικών πολιτικών, την κατάρτιση σχεδίου εφαρμογής, την υλοποίηση του σχεδίου και, τέλος, τις μεθόδους αξιολόγησης.⁹⁰

3.2.2. Δομές των Ανθρώπινων Πόρων: Μορφές σχέσεων και είδη συμμετοχής.

Οι *Δομές των Ανθρώπινων Πόρων* συνίστανται στην ίδια την ανθρώπινη συμμετοχή και τη συλλογική δράση και αποτελούν τη σημαντικότερη παράμετρο καθώς υποστασιοποιούν και νοηματοδοτούν την ουσία της ύπαρξης μιας οργάνωσης. Οι *ανθρώπινοι πόροι* έχουν πολλές και διαφορετικές όψεις και απαιτούνται διαφορετικά μεθοδολογικά εργαλεία για την ποιοτική και ποσοτική αποτίμησή τους. Στην κατηγορία αυτή, ενδεικτικά, συμπεριλαμβάνονται:

89 Η Διοίκηση Τεχνών (Arts Administration) και η Πολιτιστική Διοίκηση (Cultural Management) αποτελούν ένα ιδιαίτερο κλάδο που ασχολείται τόσο με το σύνθετο ρόλο των ιδίων των πολιτιστικών οργανώσεων όσο και με την «πολυπλοκότητα του πολιτιστικού τομέα καθώς εμπλέκεται όλο και πιο πολύ με τις τεχνολογικές καινοτομίες, την κινητοποίηση κεφαλαίων, τη δράση των επιχειρήσεων επικοινωνίας και τους πολιτικούς ανταγωνισμούς», βλ. Αγραφιώτης, ο.π., 203-209. Επίσης, για τους στόχους του πολιτιστικού management και τη διατύπωση ενός σχεδίου στρατηγικού management για τις πολιτιστικές οργανώσεις και οργανισμούς, βασισμένου σε S.W.O.T. ανάλυση (Strengths-Δυνάμεις, Weaknesses-Αδυναμίες, Threats-Απειλές και Opportunities-Δυνατότητες), βλ. Grogan –Mercer 1995: 7-21.

90 Για τον σχεδιασμό και την αξιολόγηση των διαφόρων προγραμμάτων και ιδιαίτερα εκείνων της κοινωνικής πολιτικής, βλ. Ιατρίδης 1990: 201-213 και Κασιμάτη 1995: 161-173.

- Το μέγεθος συμμετοχής. Αριθμός μελών, υπαλλήλων, εθελοντών και άλλων εμπλεκομένων μερών στις οργανώσεις που δραστηριοποιούνται στο κοινωνικοπολιτιστικό γίγνεσθαι.
- Οι μορφές συμμετοχής. Αμειβόμενη συμμετοχή, συμμετοχή ως μέλη και εθελοντική συμμετοχή. Τρόποι αμοιβών και συστήματα ανταποδοτικότητας, διευκολύνσεις, οικονομικά και άλλα κίνητρα.
- Ο βαθμός συμμετοχής. Η συλλογικότητα της συμμετοχής, η αποτελεσματικότητά της συμμετοχής. Το προφίλ των συμμετεχόντων (φύλο, ηλικία, εκπαίδευση, απασχόληση, κοινωνικοοικονομική θέση κλπ).
- Τα είδη συμμετοχής. Ανενεργή συμμετοχή, περιστασιακή εμπλοκή, συμβουλευτική συμμετοχή, ενεργός συμμετοχή, ιδιοτελής συμμετοχή, παράλληλη συμμετοχή σε άλλες οργανώσεις.
- Η κοινωνικότητα της συμμετοχής. Η παραγωγή κοινωνικού κεφαλαίου. Οι ανθρώπινες και διαπροσωπικές σχέσεις συμπάθειας, παράας, φιλίας και κοινών εμπειριών ζωής.⁹¹
- Οι δεξιότητες από τη συμμετοχή. Η ανάδειξη δεξιοτήτων και το μέγεθος της αξιοποίησης των εμπειριών, των γνώσεων και των προσόντων που αποκτούν από τη συμμετοχή τους στις οργανώσεις.
- Ανισότητες από τη συμμετοχή. Ο βαθμός αναπαραγωγής στερεότυπων, ιεραρχιών και κοινωνικών ανισοτήτων μεταξύ των συμμετεχόντων σε μια οργάνωση με βάση το φύλο, την ηλικία, το είδος του ρόλου κλπ

3.2.3. Οικονομικές Δομές: Οικονομικοί πόροι και χρηματοδοτική υπόσταση.

Οι Οικονομικές Δομές συνίστανται στους τρόπους και στις μορφές της οικονομικής και χρηματοδοτικής υπόστασης μιας οργάνωσης και προσδιορίζουν το βαθμό αυτοτέλειας και το επίπεδο αυτονομίας της. Επιπρόσθετα, οι αντιλήψεις που επικρατούν στις οργανώσεις για το πώς αντιμετωπίζονται οι οικονομικές δράσεις, δηλαδή αν αποτελούν «αυτοσκοπό» ή «μέσον για τον τελικό σκοπό», χαρακτηρίζουν και την κουλτούρα μιας οργάνωσης. Στην κατηγορία αυτή, ενδεικτικά, συμπεριλαμβάνονται:

- Το μέγεθος και το είδος των οικονομικών πόρων (ίδιοι πόροι από εισφορές μελών και εισπράξεις από χρήστες και κοινό, χορηγίες και επενδύσεις, επιχορηγήσεις και χρηματοδοτήσεις, κλπ).

⁹¹ Η παραγωγή κοινωνικότητας αποτελεί μία ιδιαίτερα σημαντική παράμετρο. Τυπικές αλλά και άτυπες -δίχως θεσμικό χαρακτήρα- ανθρώπινες σχέσεις που ευνοούν την ανάπτυξη αισθημάτων «συνανήκειν» και ενδυναμώνουν την αλληλεγγύη και την κοινωνική συνοχή.

- Το ύψος και το είδος των θεσμικών χρηματοδοτήσεων, το μέγεθος της οικονομικής ανταποδοτικότητας στα παραγόμενα αγαθά και τις παρεχόμενες υπηρεσίες, η επίτευξη κέρδους και η δημιουργία εισοδήματος από τις ασκούμενες δραστηριότητες.
- Το είδος και η κατανομή των εξόδων και των δαπανών (πάγια έξοδα για υποδομές, λειτουργικές δαπάνες, κόστος δραστηριοτήτων και παρεμβάσεων κλπ).
- Η σχέση μεταξύ εσόδων και εξόδων (πλεόνασμα ή έλλειμμα), ο τρόπος διανομής του οικονομικού πλεονάσματος ή ο τρόπος κάλυψης του ελλείμματος, ο χαρακτήρας του χρησιμοποιημένου κεφαλαίου (αναπαλλοτρίωτος ή συλλογικός).

3.3. Πολιτιστικές Υπερδομές⁹²: Χαρτογράφηση και βαθμός αξιοποίησης.

Η χαρτογράφηση των *Πολιτιστικών Υπερδομών*⁹³ έχει ιδιαίτερη σημασία για ένα ολοκληρωμένο σχεδιασμό και την αποτελεσματική υλοποίηση της τοπικής πολιτιστικής πολιτικής από φορείς και οργανώσεις του δημόσιου, ιδιωτικού και εθελοντικού τομέα. Η χαρτογράφηση των Υπερδομών προσδιορίζει τις μορφές και το βαθμό αξιοποίησης των δικτύσεων και των συνεργασιών που συνάπτει μία οργάνωση με άλλους φορείς, όπως και των μεθόδων επικοινωνίας και προώθησης που αναπτύσσει για τη διάδοση των παραγομένων πολιτιστικών αγαθών και παρεχομένων υπηρεσιών. Οι Πολιτιστικές Υπερδομές συναρθρώνονται σε τρεις βασικές κατηγορίες.

92 Επιχειρώντας να επιλέξουμε τη μετάφραση του όρου *superstructure* που θα ταίριαζε περισσότερο στην περίπτωση μας, επιλέξαμε τον όρο *Υπερδομή* σε σχέση με δύο άλλους όρους, τον όρο *Ανωδομή* και τον όρο *Εποικοδόμημα*. Και αυτό γιατί ο πρώτος όρος χρησιμοποιείται κυρίως στο *Civil Engineering*, βλ. την ιστοσελίδα <http://europa.eu.int/eurodicaution>. Ο όρος *Εποικοδόμημα* αναφέρεται κυρίως στη μαρξιστική θεωρία ως όλες οι άλλες κοινωνικές σχέσεις και τα κοινωνικά πεδία (θεσμοί, δίκαιο, τέχνη, κλπ) εκτός από τη *βάση* (παραγωγικές σχέσεις και παραγωγικές δυνάμεις) που καθορίζει σχεδόν απόλυτα και το *εποικοδόμημα*, βλ. Βασιλείου-Σταματάκης 1992:68.

93 Με τον όρο *Πολιτιστικές Υπερδομές* προσδιορίζουμε τους τρόπους συμπεριφοράς, τις μορφές σχέσεων και συνεργασιών που αναπτύσσονται σε ένα συγκεκριμένο περιβάλλον και χαρακτηρίζουν κάθε Πολιτισμικό Σύστημα *Ανθρώπινης Δράσης και Συμμετοχής*. Ο Μ. Harris, στην προσέγγισή του για μια επιστήμη της κουλτούρας που ονομάζει «Πολιτισμικό Υλισμό» (*Cultural Materialism*), ορίζει ως βασικές συνιστώσες τις οικουμενικές δομές, υποδομές και υπερδομές οι οποίες μπορούν να αναλυθούν είτε υπό το πρίσμα της «σεαυτόν» (*etic*) εμπειρίας είτε υπό το «εμαυτόν» (*emic*) συνειδησιακό πρίσμα, βλ. Harris 1979: 47. Αναφέρεται για παράδειγμα, σε «αντικειμενικές (*etic*) υποδομές και υπερδομές της συμπεριφοράς» όπως και σε «υποκειμενικές (*emic*) διανοητικές και συμπεριφορικές υπερδομές. Αυτές οι δομές, υποδομές και υπερδομές αφορούν τρόπους συμπεριφοράς που άπτονται της παραγωγής και της αναπαραγωγής τόσο στο μικροοικονομικό όσο και στο μακροοικονομικό επίπεδο, βλ. την ανάλυση για τον Harris στο Δεμερτζής, ο.π., 124.

3.3.1. Υπερδομές Συνεργασιών: Καλλιτέχνες και εμπνυχωτές.⁹⁴

Οι Υπερδομές Συνεργασιών σε ατομικό επίπεδο συνίστανται στα είδη και τις μορφές των καλλιτεχνικών συνεργασιών που αναπτύσσουν οι οργανώσεις και οι φορείς που δραστηριοποιούνται στο κοινωνικοπολιτιστικό γίγνεσθαι. Επιπρόσθετα, σε αυτή την κατηγορία Υπερδομών εντάσσονται και όλες οι άλλες συνεργασίες με εμπνυχωτές, εκπαιδευτές, στελέχη συμβουλευτικής υποστήριξης σε επιμέρους τομείς κλπ. Στην κατηγορία αυτή, ενδεικτικά, συμπεριλαμβάνεται η συστηματικότητα και η διάρκεια της συνεργασίας,⁹⁵ το είδος και η μορφή των καλλιτεχνικών συνεργασιών, ο αριθμός, η ιδιότητα και οι ειδικότητες των καλλιτεχνικών συνεργατών, τα κριτήρια επιλογής και οι αιτίες διακοπής των συνεργασιών, οι τρόποι αξιολόγησης των συνεργασιών κ.λ.π.

Οι συστηματικές συνεργασίες με τους καλλιτέχνες αποτελούν μια ιδιαίτερη συνιστώσα μεγάλης σημασίας καθώς το καλλιτεχνικό δυναμικό των φορέων και οργανώσεων έχει καθοριστικό ρόλο και ευθύνη σε θέματα προσανατολισμού, διαμόρφωσης προτεραιοτήτων και χάραξης στρατηγικής όπως επίσης και σε θέματα αισθητικής, φυσιογνωμίας και καλλιτεχνικού στίγματος.⁹⁶

3.3.2. Υπερδομές Διασύνδεσης: Συνεργασίες και δικτυώσεις με άλλους φορείς.

Οι Υπερδομές Διασύνδεσης με άλλους φορείς συνίστανται στα είδη και τις μορφές των κάθε είδους συνεργασιών, συνεργειών και δικτυώσεων που αναπτύσσουν οι οργανώσεις που δραστηριοποιούνται στο κοινωνικοπολιτιστικό γίγνεσθαι. Με άλλα λόγια, αναφερόμαστε σε όλο εκείνο το πλέγμα αλληλενεργειών, αλληλεξαρτήσεων, αλληλεπιδράσεων και αλληλοσυσχετίσεων που αναπτύσσονται από τις διαφορετικές

94 Οι Συνεργασίες με καλλιτέχνες σαφώς εμπίπτουν και στους *Ανθρώπινους Πόρους*, όπως αναλύθηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο. Πολλές φορές, μάλιστα, οι καλλιτέχνες εντάσσονται οργανικά (ή ακόμη και ενσωματώνονται ή αφομοιώνονται) στις οργανώσεις και τους φορείς με τους οποίους συνεργάζονται. Επίσης, συχνό είναι το φαινόμενο της εθελοντικής διαθεσιμότητας και προσφοράς των καλλιτεχνών προς φορείς και οργανώσεις. Επιλέξαμε, όμως, να τους εντάξουμε στις *Υπερδομές Συνεργασιών*, μία διάκριση που έγινε, κυρίως, για λειτουργικούς λόγους.

95 Θα πρέπει στο θέμα της «συστηματικότητας» να γίνει ένας σαφής διαχωρισμός μεταξύ των ευκαιριακών συνεργασιών που συντελούνται με αφορμή τη διοργάνωση των διαφόρων εκδηλώσεων και εκείνων των σταθερών συνεργασιών που έχουν σχέση με μόνιμες πολιτιστικές παρεμβάσεις σε τομείς καλλιτεχνικής έκφρασης και δημιουργίας. Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν οι καλλιτεχνικοί διευθυντές διαφόρων θεσμών και φεστιβάλ, οι μουσικοί και οι μαέστροι που έχουν την ευθύνη λειτουργίας μουσικών σχολών και ωδείων, χορωδιακών και ορχηστρικών σχημάτων, οι σκηνοθέτες και οι άλλες ειδικότητες του θεατρικού χώρου που έχουν την ευθύνη θεατρικών ομάδων και θιάσων, οι δάσκαλοι παραδοσιακού αλλά και κλασικού και μοντέρνου χορού, οι ζωγράφοι και γλύπτες με ευθύνη σε εικαστικά τμήματα και πινακοθήκες, οι λογοτέχνες και συγγραφείς για τους τομείς του λόγου (βιβλιοθήκες κλπ), ειδικότητες του οπτικοακουστικού χώρου και του κινηματογράφου που έχουν την ευθύνη ανάλογων τμημάτων κλπ και βέβαια όλες εκείνες τις πολιτιστικές ειδικότητες που έχουν σχέση με τη διεύθυνση και διαχείριση αυτών των τομέων (μουσεία, βιβλιοθήκες κλπ).

96 Για τις δυσκολίες αλλά και τη δυναμική που αναπτύσσεται στις συνεργασίες με τους καλλιτεχνικούς υπεύθυνους, βλ. Ι. Ιωαννίδης, 1994 (β), «Τοπική Αυτοδιοίκηση και καλλιτέχνες: Διαλεκτική σύνθεση, συνύπαρξη καχυποψίας ή ασύμβατες πορείες;» στο Ε.Ε.Τ.Α.Α., *Πολιτισμός και Τοπική Δημοκρατία: η αφανής πλευρά μιας προφανούς σχέσης*, σ. 36-42.

εκδοχές, τα μοντέλα και τις στρατηγικές συνεργασιών που διεξάγουν οι φορείς και οι οργανώσεις. Στην κατηγορία αυτή, ενδεικτικά, συμπεριλαμβάνονται:

- το είδος των φορέων (του δημόσιου, ιδιωτικού, ενδιάμεσου και εθελοντικού τομέα) με τους οποίους συνεργάζεται, διασυνδέεται και δικτυώνεται (ενδοτομεακά ή διατομεακά) μια οργάνωση,
- οι τρόποι προσέγγισης για εξασφάλιση των συνεργασιών, η τακτικότητα και η σημαντικότητα των συνεργασιών,
- οι επιδιώξεις και τα κίνητρα των συνεργαζομένων μερών (ανιδιοτελή, ορθολογικά και ωφελιμιστικά κίνητρα και επιδιώξεις),
- οι μορφές των συνεργασιών (άτυπες συνεργασίες ή θεσμοθετημένα σχήματα και μορφές συνεργασίας όπως είναι οι αδελφοποιήσεις των οργανώσεων και οι προγραμματικές συμβάσεις που συνάπτουν, οι ομοσπονδίες και οι συνομοσπονδίες που συμμετέχουν, οι εταιρικές συνεργασίες και οι μικτές επιχειρήσεις, οι συνεταιρισμοί και τα δίκτυα, κλπ)
- τα είδη των συνεργασιών (οικονομική υποστήριξη, τεχνική ή και συμβουλευτική υποστήριξη, συνδιοργάνωση εκδηλώσεων, παραχώρηση χώρου, ανταλλαγή εμπειριών και τεχνογνωσίας, σύμφιξη ιδεολογικών ή και πολιτικών σχέσεων, διεύρυνση μελών και κοινού, φιλοτέχνηση εικόνας και prestige του φορέα. κλπ)
- οι ασκούμενες επιδράσεις από τις συνεργασίες, ο βαθμός αξιοποίησής τους και οι αιτίες της πιθανά χαμηλής αξιοποίησής τους (έλλειψη επαφών και προσβάσεων, αδυναμία κατάρτισης ολοκληρωμένων προτάσεων, διαφύλαξη αυτονομίας της οργάνωσης κλπ)

Οι μορφές των σχέσεων, οι τρόποι και οι εκδοχές των συνεργασιών με άλλους φορείς ασκούν καθοριστικό ρόλο σε μια οργάνωση καθώς συμβάλλουν στη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας της και στο επίπεδο αυτονομίας και αυτοτέλειας των λειτουργιών της.

3.3.3. Υπερδομές Επικοινωνίας: Δημοσιότητα, προώθηση, διάδοση και διάχυση.⁹⁷

Η επικοινωνία χαρακτηρίζεται από μία μεγεθυντική λειτουργία με την οποία οι ανθρώπινες ενέργειες μετασχηματίζονται σε κοινωνικές. Υφίστανται δομές που έχουν την επικοινωνία ως πρωταρχική τους λειτουργία (π.χ. Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας) και δομές για τις οποίες η επικοινωνία είναι συμπληρωματική άλλων δραστηριοτήτων με συνέπεια οι

⁹⁷ Η επικοινωνία αποτελεί ένα πολυσύνθετο πεδίο όπου οι διάφορες συνιστώσες του υφίστανται και ως υποδομές (επικοινωνιακές υποδομές σε χώρους και εξοπλισμό) αλλά ενυπάρχουν και ως δομές (επικοινωνιακές λειτουργίες, επικοινωνιακό ανθρώπινο δυναμικό κλπ). Επιπρόσθετα, αποτελούν παραμέτρους της πολιτιστικής παραγωγής και αξιοποιούνται για τη διάχυση και τη διάδοση των παραχθέντων πολιτιστικών αγαθών και υπηρεσιών με αποτέλεσμα οι επικοινωνιακές πολιτικές να αποτελούν συστατικό στοιχείο και της πολιτιστικής ανάπτυξης. Επιλέξαμε, όμως, να εντάξουμε την επικοινωνία στις υπερδομές καθώς επιτελούν ρόλους που έχουν σχέση με το περιβάλλον μιας οργάνωσης και επιπρόσθετα αφορούν τρόπους συμπεριφοράς που άπτονται όχι μόνο της πολιτιστικής παραγωγής αλλά, κυρίως, της αναπαραγωγής, βλ. προηγούμενη υποσημείωση για την επιλογή του όρου *υπερδομή*.

οργανώσεις είναι δυνατόν να ειδικωθούν και ως «κανάλια επικοινωνίας».⁹⁸ Η επικοινωνία συνιστά μία δυναμική λειτουργία που ενεργοποιεί δυνάμεις και ωθεί αποτελεσματικά στην επίτευξη δια-υποκειμενικών δράσεων. Σε τοπικό επίπεδο η επικοινωνία δρα ως κοινωνική σχέση που εξελίσσεται διαρκώς και μπορεί «να λειτουργήσει ως ενεργοποιητικός παράγοντας που ωθεί στην κοινωνική σύνδεση».⁹⁹

Οι *Υπερδομές Επικοινωνίας* μιας οργάνωσης συνίστανται στους τρόπους και τις μεθόδους προώθησης που αναπτύσσει για τη διάδοση των παραγομένων πολιτιστικών αγαθών και των παρεχομένων υπηρεσιών της. Στην κατηγορία αυτή, κυρίως, συμπεριλαμβάνεται η καταγραφή των μέσων διάδοσης των πολιτιστικών αγαθών που με τις επαναστατικές εξελίξεις της τεχνολογίας αναπτύσσονται με εκρηκτική ταχύτητα. Τόσο τα παραδοσιακά όσο και τα νέα μέσα διάδοσης, παρά τις ιδιοτυπίες με τις οποίες παρουσιάζονται, εμφανίζουν πολλά κοινά στοιχεία.¹⁰⁰ Η αποτύπωση των μέσων ενημέρωσης είναι δυνατόν να διεξαχθεί με κριτήριο τη μορφή του λόγου, δηλαδή του προφορικού, του γραπτού, του οπτικοακουστικού και του ψηφιακού λόγου. Υπάρχουν όμως και άλλα μέσα και τρόποι δημοσιότητας όπως το σύνθημα, το σύμβολο, η εικόνα, κλπ.¹⁰¹ Άλλες μορφές κατηγοριοποίησης είναι δυνατόν να γίνουν με βάση το κριτήριο της εμβέλειάς τους (τοπικά, περιφερειακά, εθνικά, διεθνή), με βάση το κριτήριο της ανταποδοτικότητας (π.χ. ελεύθερη πρόσβαση, πληρωμένη καταχώρηση ή άλλο αντάλλαγμα) κ.λ.π.

Για την επιτυχημένη *επικοινωνιακή λειτουργία* ενός πολιτιστικού γεγονότος πρέπει να διασφαλίζονται ορισμένα βασικά προαπαιτούμενα: Διαμόρφωση στρατηγικής επικοινωνίας και όχι επικοινωνιακός αυτοσχεδιασμός, επιλογή του αποτελεσματικότερου μείγματος δημοσιότητας, επικοινωνία με ελεύθερη ροή πληροφορίας και όχι κατασκευή της είδησης, δημοσιότητα με ανιδιοτέλεια και όχι εμπορευματική διαφήμιση.¹⁰² Σημαντική, λοιπόν, παράμετρος των υπερδομών επικοινωνίας σε μια οργάνωση αποτελούν οι τρόποι με τους οποίους διεξάγει την προώθηση, τη διανομή και τη διάχυση των πολιτιστικών της αγαθών συνιστώντας έτσι και μια λειτουργία *πολιτιστικού marketing*.¹⁰³ Ουσιαστικά, οι

98 Fagen 1977: 50-51. Πολλές λειτουργίες καθορίζονται σε σημαντικό βαθμό από την έκταση με την οποία οι ενέργειες των ατόμων ή των οργανώσεων είτε μεγεθύνονται είτε αγνοούνται από τη διαδικασία της επικοινωνίας, ο.π.

99 Ψύλλα 1998: 34-37. Η Μ. Ψύλλα εξετάζοντας την επικοινωνία στον τοπικό χώρο, προσδιορίζει ότι η διαχείριση της επικοινωνίας θα πρέπει να υπηρετεί τον σημαντικότερο στόχο της ενεργής συμμετοχής των πολιτών στην τοπική ζωή, ο.π., 35.

100 Κόνσολα, ο.π., 41-42. Η Ν. Κόνσολα προσδιορίζει ένα διαφορετικό τρόπο ταξινόμησης των μέσων διάδοσης, αξιοποιώντας την ανάλυση της Unesco, (βλ. Unesco 1969: 24-34). Έτσι, ορίζει ως παραδοσιακά μέσα διάδοσης την εκπαίδευση, τα πολιτιστικά κέντρα, τις βιβλιοθήκες, τα μουσεία και τις πινακοθήκες, τα μνημεία και τους αρχαιολογικούς χώρους. Στα νέα μέσα διάδοσης συμπεριλαμβάνονται οι πολιτιστικές βιομηχανίες, η τηλεόραση, το ραδιόφωνο, ο κινηματογράφος, ο τύπος και οι εκδόσεις, ο.π., 42-52.

101 Αθανασόπουλος 1991: 67-108.

102 Ιωαννίδης 1999 (α), σε υπό δημοσίευση εγχειρίδιο για την πολιτιστική διαχείριση.

103 Τα πολιτιστικά αγαθά και οι υπηρεσίες (προϊόντα) έχουν ανάγκη προώθησης για την προσέλκυση νέων χρηστών και αγοραστών με συνέπεια το marketing να έχει επεκταθεί και στο χώρο του πολιτισμού και το πολιτιστικό marketing να αποτελεί, πλέον, μία κρίσιμη συνιστώσα για την οργάνωση της πολιτιστικής διανομής. Τα πολιτιστικά προϊόντα, αν και για να προωθηθούν ακολουθούνται οι τεχνικές και οι κανόνες της διαφήμισης, δεν αντιμετωπίζονται όπως τα υπόλοιπα προϊόντα.

Υπερδομές Επικοινωνίας υποστασιοποιούνται με βάση το είδος, την κινητικότητα και το μέγεθος του κοινού, δηλαδή των ενδιαφερομένων για τα παραγόμενα πολιτιστικά αγαθά και τις παρεχόμενες πολιτιστικές υπηρεσίες των οργανώσεων.

Η καταγραφή των διαθέσιμων μέσων ενημέρωσης και η εξέταση των δυνατοτήτων προσπέλασής τους, η αποτύπωση των μεθόδων επικοινωνίας και των τεχνικών δημοσιότητας,¹⁰⁴ όπως επίσης η εξέταση των ευκαιριών χρήσης και ο βαθμός της αποτελεσματικής αξιοποίησής τους αποτελούν κρίσιμα συστατικά για την ανάπτυξη των οργανώσεων και των φορέων που δραστηριοποιούνται στο τοπικό κοινωνικοπολιτιστικό γίγνεσθαι αποτελώντας, συνάμα, και σημαντικό δείκτη εξέλιξης μιας περιοχής.

3.4. Πολιτιστικό κεφάλαιο και Πολιτιστικά Σταθερότυπα.

Το Πολιτιστικό Κεφάλαιο, όπως προηγουμένως αναλύθηκε, σχηματίζεται από ένα πλήθος πολιτιστικών πόρων και συνίσταται σε *Πολιτιστικές Υποδομές*, *Πολιτιστικές Δομές* και *Πολιτιστικές Υπερδομές*. Με βάση:

- την καταγραφή των συνιστωσών που ορίζουν τις πολιτιστικές υποδομές και τον προσδιορισμό του βαθμού αυτάρκειάς τους σε μια ορισμένη χωρική μονάδα,
- την αποτύπωση των παραμέτρων που ορίζουν τις πολιτιστικές δομές και τον προσδιορισμό του βαθμού της αυτοτέλειάς τους,
- τη χαρτογράφηση των διαστάσεων που ορίζουν τις πολιτιστικές υπερδομές και τον προσδιορισμό του βαθμού αξιοποίησής τους,

είναι δυνατόν να προσδιορισθούν επιμέρους *σταθερότυπα*¹⁰⁵ πολιτιστικών υποδομών, πολιτιστικών δομών και πολιτιστικών υπερδομών μιας χωρικής μονάδας.¹⁰⁶ Από τη σύνθεση των επιμέρους προκύπτουν τα *Πολιτιστικά Σταθερότυπα* που αποκτούν νόημα και

104 Παρ' όλες τις σημαντικές ομοιότητες που παρουσιάζουν οι τομείς της επικοινωνίας, της δημοσιότητας, της πληροφόρησης, της ενημέρωσης, των δημοσίων σχέσεων αλλά και του marketing και της διαφήμισης, δεν αποτελούν ούτε ταυτόσημες έννοιες ούτε αντιστοιχούν σε όμοια πεδία δραστηριοτήτων, βλ. Αθανασόπουλος, ο.π., 15-45.

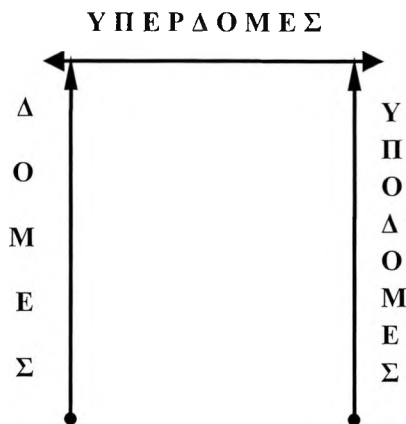
105 Το *σταθερότυπο* είναι ένα ορισμένο σύνολο αποτελούμενο από μία ενότητα στοιχείων που χαρακτηρίζονται από κάποιου είδους συνοχή, μονιμότητα και έλλογη συνάφεια. Στη διαμόρφωση ενός σταθερότυπου πιστεύουμε ότι θα πρέπει να συμπεκνώνεται μια χωρο-χρονική ενότητα, δηλαδή να βρίσκεται σε αντιστοιχία με τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο που αναφέρεται ενώ παράλληλα να είναι «συμβατό» με το χώρο και το πολιτιστικό περιβάλλον που «πιθυμεί» να εκφράσει. Απαραίτητη, λοιπόν, προϋπόθεση για τη δημιουργία ενός σταθερότυπου θα πρέπει να είναι η συνεκτίμηση των διαστάσεων της *χρονικότητας* και της *τοπικότητας*. Οι έννοιες της χρονικότητας (ιστορικότητας) και της τοπικότητας (χωρικότητας) αναλύονται στο τρίτο μέρος της διατριβής.

106 Τα σταθερότυπα που, συνήθως, προσδιορίζονται είναι εκείνα πολιτιστικών υποδομών. Πιο συγκεκριμένα, με βάση τη χωροθέτηση, την ιεράρχηση και τις άλλες συνιστώσες των πολιτιστικών υποδομών είναι δυνατόν να ορισθούν ορισμένα σταθερότυπα πολιτιστικών υποδομών όπως, για παράδειγμα, η σχέση της συνολικής επιφάνειας των πολιτιστικών χώρων μιας πόλης με το σύνολο του πληθυσμού της (τ.μ. /κατ.). Επίσης, είναι δυνατόν να ορισθούν και επιμέρους σταθερότυπα υποδομών, όπως για παράδειγμα ο αριθμός των θέσεων των θεάτρων μιας πόλης ανά 1000 κατοίκους, ή της συνολικής επιφάνειας των υπαρχόντων μουσείων ανά 1000 κατοίκους, βλ. Λουκάκης 1985:18-21. Ο Π. Λουκάκης δημοσιεύει ορισμένους στατιστικούς δείκτες που έχουν συνταχθεί από το Γερμανικό Ινστιτούτο Οικιστικής Ανάπτυξης και αναφέρονται σε σταθερότυπα πολιτιστικών ιδρυμάτων διαφόρων πόλεων της Γερμανίας, στο ίδιο.

περιεχόμενο σε συνδυασμό με τις συνιστώσες της πολιτιστικής παραγωγής αγαθών και υπηρεσιών (Σταθερότυπα Παραγωγής).¹⁰⁷ Τέλος, ο συσχετισμός πολιτιστικού κεφαλαίου και κεφαλαίου παραγωγής προσδιορίζει τα *Σταθερότυπα Πολιτιστικής Ανάπτυξης* μιας χωρικής μονάδας.¹⁰⁸

Θα πρέπει να τονισθεί ότι το συγκεκριμένο ταξινομητικό πλαίσιο των πολιτιστικών υποδομών, δομών και υπερδομών που περιγράφηκε στα προηγούμενα κεφάλαια, παρότι διακρίνεται από εσωτερική συνοχή δεν θα πρέπει να διαφεύγει της προσοχής ότι περιγράφει σχέσεις και αποτυπώνει την *διαλεκτική ένταση* των επιμέρους μερών του Πολιτιστικού Κεφαλαίου. Δεν είναι δυνατόν, για παράδειγμα, να υφίστανται υπερδομές επικοινωνίας χωρίς τα συλλογικά υποκείμενα των οργανώσεων ούτε βέβαια είναι δυνατόν να υπάρξουν υποδομές σε χώρους και εγκαταστάσεις χωρίς οικονομικές δομές και δομές διοίκησης. Οι Πολιτιστικές Υποδομές, οι Πολιτιστικές Δομές και οι Πολιτιστικές Υπερδομές που περιγράφηκαν και αναλύθηκαν με έναν αυτοτελή τρόπο, δεν μπορούν να υπάρξουν ούτε από μόνες τους ούτε «εν κενώ» αλλά υφίστανται και λειτουργούν σε πλήρη αλληλεξάρτηση και συσχέτιση μεταξύ τους σε ένα ενιαίο χώρο με μορφή «Π», βλ. *Διάγραμμα 2*. Τέλος, στο *Διάγραμμα 3* απεικονίζεται η διάρθρωση του Πολιτισμικού και του Πολιτιστικού Κεφαλαίου και οι συνιστώσες των Πολιτιστικών Υποδομών, Δομών και Υπερδομών.

Διάγραμμα 2 Πολιτιστικές Υποδομές, Πολιτιστικές Δομές και Υπερδομές

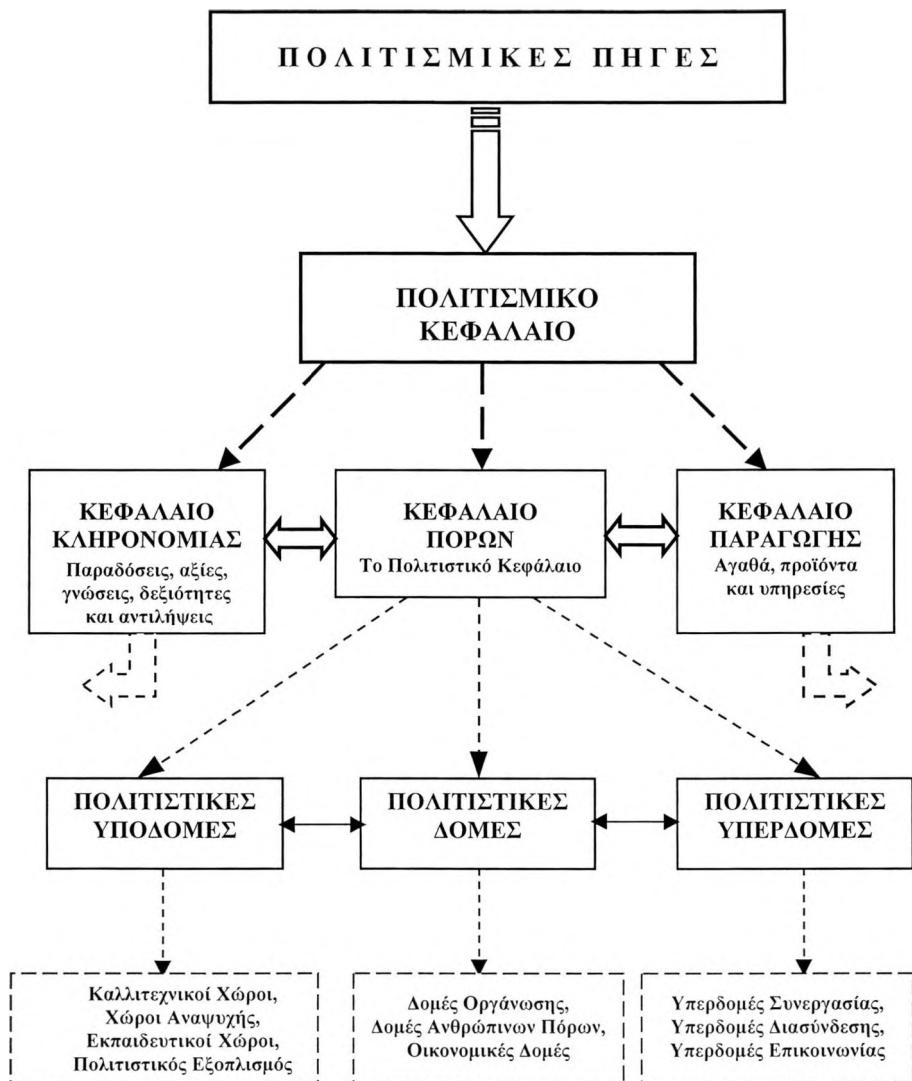

107 Μορφές σταθερότυπων για το πολιτιστικό γίνεσθαι της χώρας μας στη δεκαετία του 1980, παρουσιάζονται στο Κόνσολα 1990: 40 κ.ε. Η Ν. Κόνσολα αναφέρεται σε σταθερότυπα πολιτιστικής παραγωγής στο τομέα του θεάτρου και των εικαστικών (ο.π., 42, 52) και αναλύει σταθερότυπα πολιτιστικών υποδομών σε πανελλαδικό επίπεδο διαρθρωμένα σε 13 πολιτιστικούς τομείς και χωρικά κατανομημένα ανά γεωγραφικό διαμέρισμα της χώρας.

108 Στο βιβλίο των G. Gentil και A. Girard, (αποτελεί δεύτερη έκδοση του βιβλίου του Girard που εκδόθηκε από την Unesco το 1972), δημοσιεύονται πίνακες με πολιτιστικές στατιστικές και δείκτες από 14 χώρες σε διάφορα θεματικά πεδία του πολιτισμού που αποτυπώνουν μεγέθη των αρχών της δεκαετίας του 1960, βλ. Gentil –Girard 1983: 138 και 141-157. Σε μερικούς από αυτούς τους πίνακες, ουσιαστικά, προκύπτουν εθνικά πολιτιστικά σταθερότυπα όπως για παράδειγμα με τα στοιχεία για τις βιβλιοθήκες και την ανάγνωση, βλ. ιδιαίτερα σελ. 138.

Διάγραμμα 3.

Η διάρθρωση του Πολιτισμικού και του Πολιτιστικού Κεφαλαίου

4. Παράμετροι Τοπικής Πολιτιστικής Παραγωγής.

Στην ανάλυση που προηγήθηκε, το κάθε Πολιτισμικό Σύστημα για να επιτύχει τους στόχους του μεταλλάσσει τις εισροές των διαφόρων τύπων κεφαλαίων που συσσωρεύει (κεφάλαιο κληρονομιάς και κεφάλαιο πόρων) σε συγκεκριμένες παραγωγές ποσοτικών και ποιοτικών στοιχείων δημιουργώντας ανάλογες εκροές με την *Πολιτιστική Παραγωγή* αγαθών και υπηρεσιών.

Επιπρόσθετα, η πολιτιστική παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών αποτελεί πεδίο συμπίκνωσης των ακολουθούμενων πολιτιστικών πολιτικών και αποτυπώνουν τις κοινωνικοπολιτικές συνιστώσες της κάθε ιστορικής περιόδου. Όπως έχει αναφερθεί στην ανάλυση της πολιτιστικής πολιτικής, από τη δεκαετία του 1980 οι διεθνείς κοινωνικοοικονομικές εξελίξεις στρέφουν τις πολιτικές για τον πολιτισμό προς περισσότερο οικονομικούς στόχους. Έτσι, ο πολιτισμός αναγνωρίζεται ως δυναμικός κλάδος οικονομικής δραστηριότητας που παράγει ανάπτυξη και αποκτά μια πιο τεχνοκρατική διάσταση καθώς συνδέεται με την παραγωγή και την κατανάλωση.

Συνεπώς, για την εξέταση της πολιτιστικής παραγωγής απαιτείται, πρώτιστα, η καταγραφή των διαφορετικών στρατηγικών που αναπτύσσονται ώστε να ακολουθήσει η ανάλυση και μελέτη και άλλων παραμέτρων όπως είναι η προσφορά και τα είδη της παραγωγής, το μέγεθος της ζήτησης και οι μορφές της κατανάλωσης, η διάδοση και η διάχυση των πολιτιστικών αγαθών, η ποιότητα και η αποδοτικότητα της παραγωγής.

4.1. Στρατηγικές πολιτιστικής παραγωγής.

Το πολιτιστικό γίνεσθαι των σύγχρονων βιομηχανικών κοινωνιών δεν χαρακτηρίζεται ούτε από ομοιογένεια ούτε από ομοιομορφία, τόσο ως προς τις κατευθύνσεις του όσο και στις διεργασίες του. Στις τεχνολογικά προηγμένες βιομηχανίες φαίνεται να συναρθρώνονται τέσσερις ειδικότερες πολιτιστικές εκφάνσεις: η «ανθρωπιστική παράδοση», η «μαζική κουλτούρα», η «λαϊκή κουλτούρα» και το «τεχνικοοικονομικό μόρφωμα».¹⁰⁹ Ένα από τα βασικά στοιχεία που χαρακτηρίζει τις πολιτιστικές εκφάνσεις είναι ο τρόπος πολιτιστικής παραγωγής και η διαφοροποίηση με βάση το διαχωρισμό μεταξύ του ατόμου ως *παραγωγού πολιτισμού* και του ατόμου ως *καταναλωτή πολιτιστικών προϊόντων*. Η πολιτιστική παραγωγή αποτελεί, λοιπόν, μία κοινωνιολογική, αναπτυξιακή και οικονομική πραγματικότητα. Κοινωνιολογική γιατί παράγεται από άτομα και απευθύνεται σε άτομα που προσδιορίζονται στη βάση συγκεκριμένων κοινωνικοοικονομικών χαρακτηριστικών και σχέσεων ενώ παράλληλα είναι δυνατόν να αναλυθεί και αποτελεί ένα σχετικά ποσοτικοποιήσιμο μέγεθος. Η πολιτιστική παραγωγή διακρίνεται ως ένα βαθμό από αυτονομία και ανεξαρτησία και δεν επικαθορίζεται απόλυτα από την κυριαρχία της οικονομικής σφαίρας.¹¹⁰

109 Αγραφιώτης, ο.π., 66-67. Ο Δ. Αγραφιώτης διερευνά τη σύμπτυξη των τεσσάρων εκφάνσεων με τη χρήση του όρου *πολιτιστική συνάρθρωση*. Επιλέγοντας ως σύστημα αναφοράς την ανθρωπιστική παράδοση εξετάζει τρία διπτυχα, δηλαδή την ανθρωπιστική παιδεία σε σχέση με την κάθε μία από τις άλλες τρεις εκφάνσεις, ο.π., 67-69.

110 Gentil –Girard, ο.π., 129-130.

Η πολιτιστική παραγωγή συμπεκνώνει τη διαφορετική στρατηγική ή το μείγμα στρατηγικών που αναπτύσσονται από φορείς και οργανώσεις μιας καθορισμένης χωρικής μονάδας σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Συχνά, δημιουργούνται εντάσεις και συγκρούσεις από αντιτιθέμενες στρατηγικές, όπως για παράδειγμα μεταξύ αυτών που είναι προσανατολισμένες στην πολιτιστική παραγωγή και εκείνων που στηρίζονται στην κατανάλωση.¹¹¹ Οι στρατηγικές που είναι προσανατολισμένες στην κατανάλωση και βασίζονται σε υψηλής ποιότητας αλλά εφήμερα πολιτιστικά γεγονότα διατρέχουν τον κίνδυνο να οξύνουν τα προβλήματα της περιφέρειας μιας πόλης και να διευρύνουν το χάσμα ανάμεσα σε ένα πολιτιστικά «ελκυστικό» κέντρο και τις περιθωριοποιημένες κοινότητες των αστικών μειονοτήτων.¹¹²

Πιστεύουμε, όμως, ότι η βασική διαχωριστική γραμμή δεν βρίσκεται μεταξύ των δύο διαφορετικών στρατηγικών παραγωγής και κατανάλωσης. Ουσιαστικά, οι διαφορετικές στρατηγικές παραγωγής αντιστοιχούν σε διαφορετικά μοντέλα παραγωγής που στοιχειοθετούν δύο, σχετικά, αντιτιθέμενες *φιλοσοφίες Τοπικής Πολιτιστικής Ανάπτυξης*.

Η πρώτη έχει σχέση με το πρότυπο μιας *εξωγενούς και ετερόνομης* ανάπτυξης, πρότυπο προσανατολισμένο σε εφήμερες και εισαγόμενες πολιτιστικές εκδηλώσεις και καλλιτεχνικές δραστηριότητες. Μία τέτοια εκδοχή ανάπτυξης, που στηρίζεται στη λογική της εισαγωγής πολιτιστικών γεγονότων και μετάκλησης καλλιτεχνικών σχημάτων, αφυδατώνει την τοπική πολιτιστική κίνηση και αδρανοποιεί τις τοπικές πολιτιστικές δυνάμεις. Ο μόνος ρόλος που είναι σε θέση να επιφυλάξει στους φορείς και τις οργανώσεις που δραστηριοποιούνται στο τοπικό κοινωνικοπολιτιστικό γίγνεσθαι είναι ο ρόλος του καλλιτεχνικού πράκτορα και μεσάζοντα των εισαγόμενων πολιτιστικών μετακλήσεων. Μία τέτοια φιλοσοφία «ανάπτυξης», εκτός του ότι αφίσταται από την ίδια την έννοια της πολιτιστικής παραγωγής και την ουσία της καλλιτεχνικής δημιουργίας, συσσωρεύει πολιτιστικά γεγονότα χωρίς συνεκτικό ιστό και εσωτερική συνοχή που δεν μπορούν να προσδώσουν φυσιογνωμία και αναγνωρίσιμα χαρακτηριστικά στο πολιτιστικό τοπίο της πόλης. Τέτοιες στρατηγικές παραγωγής και ανάπτυξης δεν έχουν τη δυνατότητα να συγκροτήσουν τοπική συναίνεση και δεν είναι σε θέση να συμβάλλουν στη διαμόρφωση τοπικής συνείδησης.

Η δεύτερη στρατηγική συμπεκνώνει μια εντελώς διαφορετική φιλοσοφία Τοπικής Πολιτιστικής Ανάπτυξης σε σχέση με την προηγούμενη. Στρατηγική που συνδέεται με το πρότυπο της *ενδογενούς* ανάπτυξης, πρότυπο προσανατολισμένο στην ενεργοποίηση των τοπικών καλλιτεχνικών δυνάμεων και στην *αυτόχθονη* πολιτιστική παραγωγή. Μία τέτοια εκδοχή διεκδικεί, πρώτιστα, να καλύψει την αυθεντική ανάγκη των κατοίκων για καλλιτεχνική έκφραση και δημιουργία και, παράλληλα, να προσφέρει τη δυνατότητα για

111 Όπως έχει προαναφερθεί, υφίστανται στρατηγικές με κατεύθυνση την κατανάλωση, δηλαδή με την προώθηση εκείνων των δραστηριοτήτων μιας περιοχής που προσελκύουν τουρίστες, ξενοδοχεία, καταστήματα λιανικής πώλησης και εστιατόρια. Από την άλλη πλευρά, σχεδιάζονται στρατηγικές με προσανατολισμό την πολιτιστική παραγωγή παρέχοντας υποστήριξη σε πολιτιστικές βιομηχανίες εκδόσεων, κινηματογράφου, ντιζάιν κλπ, βλ. Μπιανκίνι, ο.π., 196.

112 Corijn- Mommas 1995: 26-27. Οι E. Corijn και H. Mommaas επισημαίνουν ότι η αναπαραγωγή και όξυνση της ανισότητας συμβαίνει κυρίως εκεί όπου επιτυχημένες πολιτικές αναζωογόνησης στο κέντρο οδηγούν σε αύξηση των τιμών των προϊόντων και υπηρεσιών, ο.π., 27.

αυθόρμητη έκφραση των τοπικών πολιτισμών. Επίσης, δημιουργεί το κατάλληλο περιβάλλον για να αναπτυχθούν νέες μορφές συμμετοχής, πολιτιστικής δράσης και επικοινωνίας στηριγμένες στην επινοητικότητα και την καινοτομία. Επιπρόσθετα, είναι σε θέση να αναδείξει τοπικές καλλιτεχνικές πρωτοπορίες και να διευκολύνει την καθιέρωση «αυτόχθονης» (ντόπιας) πνευματικής γενιάς.

Μια παρόμοια στρατηγική Τοπικής Πολιτιστικής Παραγωγής και Ανάπτυξης διαμορφώνει συνθήκες σχετικής πολιτιστικής αυτάρκειας και ακόμη και εκείνες οι επιλογές που προσανατολίζονται στην κατανάλωση είναι δυνατόν να υποστηρίξουν τις τοπικές πολιτιστικές προσπάθειες και επιχειρηματικές πρωτοβουλίες. Ακόμη και οι «εφήμερες» μετακλήσεις καλλιτεχνών και οι μορφές εισαγόμενων εκδηλώσεων εάν ενταχθούν σε ένα τέτοιο πλαίσιο ανάπτυξης (και οργανωθούν σε στενή σύνδεση με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, τις παραδόσεις και τις ανάγκες μιας περιοχής) μπορούν να εξελιχθούν σε αξιόπιστους τοπικούς θεσμούς που θα λειτουργούν συμπληρωματικά και υποστηρικτικά στην τοπική πολιτιστική παραγωγή, επιφέροντας πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα και μακροπρόθεσμα οφέλη στην τοπική ανάπτυξη. Μία τέτοια φιλοσοφία Τοπικής Ανάπτυξης συνδέεται άμεσα με την ενδυνάμωση της ιδιότητας του πολίτη, συμβάλλει στην ανάδειξη ενός συμμετοχικού πολιτισμού και στη διεύρυνση των στοιχείων που συνθέτουν την τοπική δημοκρατία.¹¹³

4.2. Προσφορά πολιτιστικών αγαθών και υπηρεσιών.

Η αποτύπωση των διαφόρων ειδών πολιτιστικής παραγωγής έχει ιδιαίτερη σημασία για ένα ολοκληρωμένο σχεδιασμό και για την αποδοτική εφαρμογή της πολιτιστικής πολιτικής από φορείς και οργανώσεις του δημόσιου, ιδιωτικού και εθελοντικού τομέα. Η αξιόπιστη αποτύπωση των διαφόρων ειδών πολιτιστικής παραγωγής δεν θα πρέπει να εξαντλείται στη αθροιστική καταγραφή των διαφόρων πολιτιστικών εκφάνσεων. Η αποτύπωση και η χαρτογράφηση του είδους παραγωγής συνδέεται άμεσα με τα μοντέλα άσκησης πολιτιστικής πολιτικής. Δηλαδή, διαφορετική είναι η μορφή και το εύρος καταγραφής σε μία εξεταζόμενη χωρική μονάδα που επικρατεί η παραδοσιακή ιδεαλιστική αντίληψη του πολιτισμού ως συνώνυμο των γραμμάτων και των τεχνών από την καταγραφή σε μια περιοχή με πολιτιστικές πολιτικές προσανατολισμένες σε ένα ευρύτερο προσδιορισμό του πολιτισμού ως τρόπου ζωής που ενσωματώνει την τέχνη σε πολλές πτυχές και συνήθειες της καθημερινής ζωής.

Επιπρόσθετα, η καταγραφή της προσφοράς των πολιτιστικών αγαθών και των παρεχόμενων πολιτιστικών υπηρεσιών και εξυπηρετήσεων είναι δυνατόν να διενεργηθεί είτε με βάση τους τρόπους που παράγονται, είτε με βάση τους τρόπους που καταναλώνονται. Επειδή όμως η πολιτιστική κατανάλωση αποτελεί ένα ιδιαίτερο και ξεχωριστό θέμα που αναλύεται στο επόμενο κεφάλαιο, ταξινομούμε την πολιτιστική

¹¹³ Βέβαια, οι δύο αυτοί τύποι τοπικής πολιτιστικής παραγωγής και ανάπτυξης αποτελούν ιδεότυπους, καθώς δεν υφίστανται στην απόλυτα «καθαρή» μορφή τους. Σε κάθε όμως περίπτωση, ένας από τους δύο τύπους αναδεικνύεται ως η πρωταρχική συνιστώσα στο ακολουθούμενο μείγμα στρατηγικής που εμπεριέχει στοιχεία και των δύο τύπων. Για τις δύο αντιθετικές εκδοχές πολιτιστικής ανάπτυξης, που αποτελεί επιλογή στρατηγικής σημασίας για τις τοπικές κοινωνίες, βλ. Ιωαννίδης 1990: 51 και 54.

παραγωγή με βάση τις διαφορετικά παραγόμενες μορφές τέχνης και των διαφορετικών πολιτιστικών και καλλιτεχνικών εκφράσεων. Έτσι, στην πολιτιστική παραγωγή είναι δυνατόν να συμπεριλαμβάνονται αγαθά και υπηρεσίες που παράγονται από:

- τις «προηλεκτρονικές» εικαστικές και σκηνικές τέχνες (θέατρο, μουσική, ζωγραφική, γλυπτική) και τις καλλιτεχνικές μορφές έκφρασης και δημιουργίας που είναι συνυφασμένες με εκπαιδευτικές δομές και λειτουργίες,¹¹⁴
- τις καλλιτεχνικές εκφράσεις της προφορικής παράδοσης και της λαϊκής δημιουργίας, δηλαδή του πολιτισμού που διαδίδεται προφορικά και αναδημιουργείται συλλογικά,¹¹⁵
- τις σύγχρονες πολιτιστικές βιομηχανίες (κινηματογράφος, βίντεο, ραδιοφωνία, τηλεόραση, διαφήμιση, ηλεκτρονική μουσική, φωτογραφία, εκδόσεις, ντιζάιν και μόδα) όπως και τις πολιτιστικές βιομηχανίες του τουρισμού, της πολιτιστικής κληρονομιάς και της αναψυχής,¹¹⁶
- τον πολιτισμό των νέων μέσων, των ψηφιακών μορφών τέχνης και των καλλιτεχνικών παραγωγών new media (net art, virtual μουσεία, art co-ops στο internet, computer animation, video art, interactive performances, multimedia πολιτιστικές εφαρμογές, interom, web design, on line documentary κλπ).¹¹⁷

Η καταγραφή του μεγέθους της προσφοράς πολιτιστικών αγαθών, πολιτιστικών υπηρεσιών και εξυπηρετήσεων σε συσχέτιση με τις διαφορετικές στρατηγικές πολιτιστικής παραγωγής που αναπτύσσονται και ειδικότερα σε σχέση με τους φορείς και τις οργανώσεις

114 Αναλυτική αναφορά σε κατηγορίες παραγωγής σε σχέση με το είδος της τέχνης από όπου προέρχονται (θέατρο, μουσική, χορός, εικαστικά, κλπ), τις αντίστοιχες εκπαιδευτικές δομές αλλά και τις σύνθετες μορφές πολιτιστικής παραγωγής, βλ. Ιωαννίδης, 1999 (β), σε υπό δημοσίευση εγχειρίδιο για την πολιτιστική διαχείριση.

115 Για την προφορικότητα στο λαϊκό πολιτισμό και τη συλλογική του φύση στην παραγωγή, την επεξεργασία και τη διάδοσή του, βλ. Δαμιανόπουλος 1987: 36-39 και 117-119. Κατά τους G. Dienes και I. Vitanyi, το λαογραφικό πολιτισμικό σύστημα δεν παίρνει τη μορφή ενός προϊόντος αλλά υπάρχει στις διάφορες δραστηριότητες συνεχώς μετασχηματιζόμενο σε ποικιλία μορφών και αναζωογονούμενο, βλ. Dienes- Vitanyi 1978: 20-21.

116 Μπιανκίνι, ο.π., 19. Βέβαια, η έννοια της «πολιτιστικής βιομηχανίας» δεν συνεπάγεται και «βιομηχανοποίηση του πολιτισμού» ούτε όμως σημαίνει ότι όλες οι πολιτιστικές βιομηχανίες είναι πολιτιστικές, βλ. την ανάλυση των Gentil –Girard, ο.π., 49-50.

117 Τα νέα μέσα αναδεικνύονται σε αυτόνομη τέχνη και εγκαίνιαζουν, αποκαλύπτοντας και όχι επικαλύπτοντας, ένα καινούργιο πεδίο εξερεύνησης και προκλήσεων όπως για παράδειγμα τη δυνατότητα της τέταρτης διάστασης που είναι ο χρόνος αναδραστικότητας. Το σημαντικό δεδομένο με τον πολιτισμό των νέων μέσων και την ψηφιακή εποχή είναι ότι τέχνες επανακαθορίζονται και αποκτούν τελείως διαφορετικές λειτουργίες από εκείνες των «συμβατικών» έργων τέχνης, αναζητώντας μάλιστα με μεγαλύτερη ευκολία τη ενεργή συμμετοχή του θεατή που του δίνει τη δυνατότητα να παρέμβει και να αλληλεπιδράσει, δηλαδή, να συμμετάσχει σε ένα «διαδραστικό» διάλογο, βλ. *Ναυτεμπορική* 13/9/1999 και *Καθημερινή* 28/11/1999 τις συνεντεύξεις του Γ. Σκουρογιάννη, καλλιτεχνικού διευθυντή του ετήσιου *Διεθνούς Φεστιβάλ Νέων Μέσων για την Τέχνη* που διεξάγεται από το 1998 στην Αθήνα, όπως επίσης και την ηλεκτρονική διεύθυνση του φεστιβάλ, www.filmart.gr

που δρουν στο τοπικό κοινωνικοπολιτιστικό γίγνεσθαι, αποτελεί το αναγκαίο πλαίσιο για την καταγραφή των επόμενων παραμέτρων και συνιστωσών της πολιτιστικής παραγωγής.

4.3. Ζήτηση πολιτιστικών αγαθών και μορφές πολιτικής κατανάλωσης.

Η πολιτιστική ζήτηση και κατανάλωση πολιτιστικών αγαθών και υπηρεσιών υπόκειται σε αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε *σύστημα πολιτιστικών αναγκών, ενασχολήσεων και ενδιαφερόντων* που πέρα από τις βιολογικές - φυσιολογικές ανάγκες περιλαμβάνει και τις ιστορικά διαμορφούμενες πολιτιστικές προτιμήσεις. Επιπρόσθετα, η πολιτιστική ζήτηση είναι δυνατόν να χαρτογραφεί τις εξατομικευμένες ιεραρχήσεις σημαντικότητας στην κλίμακα των προσφερομένων αγαθών και να αποτυπώνει τις ιδιαίτερες πολιτιστικές απαιτήσεις όπως και τις τελικές επιλογές κατανάλωσης.

Οι διακρίσεις και οι κατηγοριοποιήσεις της πολιτιστικής ζήτησης αγαθών και υπηρεσιών είναι δυνατόν να διεξαχθούν στη βάση πολλών κριτηρίων που συνδέονται άμεσα με τις μορφές, με το χώρο και τον τόπο κατανάλωσης. Μια πρώτη διάκριση με βάση το κριτήριο του τόπου θα μπορούσε να ήταν η πολιτιστική κατανάλωση που γίνεται εντός του ιδιωτικού χώρου κάθε νοικοκυριού και η κατανάλωση που διεξάγεται εκτός κατοικίας. Κατηγοριοποιήσεις με κριτήριο το «χώρο τέλεσης» της κατανάλωσης είναι δυνατόν να γίνουν με βάση την ακτίνα της *εντοπισμένης δράσης*, δηλαδή το βαθμό κατανάλωσης σε επίπεδο γειτονιάς, δήμου, περιφέρειας. Έτσι, μπορεί να προσδιορισθεί ο ανάλογος βαθμός διείσδυσης και αποδοχής ενός συγκεκριμένου πολιτιστικού αγαθού ή υπηρεσίας και να διαμορφωθούν μεγέθη όπως η *τοπική πολιτιστική ζήτηση*, η *εγχώρια πολιτιστική ζήτηση*, η *συνολική πολιτιστική ζήτηση* όπως και η ζήτηση σε σχέση με το είδος ή το φορέα παραγωγής.

Η καταγραφή και η ανάλυση της ζήτησης των πολιτιστικών αγαθών είναι δυνατόν να διενεργηθεί και με βάση «τρεις πιθανούς τρόπους με τους οποίους το άτομο σχετίζεται με τις πολιτιστικές οργανώσεις: εκείνος του μέλους, του πελάτη και του καταναλωτή».¹¹⁸ Ειδικότερα, η εξέταση της ζήτησης πολιτιστικών αγαθών και υπηρεσιών συσχετίζεται με τους τρόπους που καταναλώνονται, δηλαδή με βάση το κριτήριο της συμμετοχής των εξυπηρετούμενων χρηστών και των αποδεκτών των πολιτιστικών υπηρεσιών. Το κριτήριο της συμμετοχής διαμορφώνει δύο ιδιαίτερες κατηγορίες. Η πρώτη αφορά πολιτιστικά αγαθά και υπηρεσίες που για την κατανάλωσή τους δεν προϋποθέτουν την ενεργό συμμετοχή του αποδέκτη ενώ η δεύτερη κατηγορία συνδέεται άμεσα με την ενεργητική του συμμετοχή.¹¹⁹ Έτσι, ορισμένα πολιτιστικά αγαθά και υπηρεσίες προϋποθέτουν την ενεργό συμμετοχή του ενδιαφερόμενου χρήστη και άλλα απλώς καταναλώνονται ως προϊόντα.

118 Clarke-Critcher ο.π., 95-96.

119 Οι κατηγοριοποιήσεις της πολιτιστικής ζήτησης και κατανάλωσης πολιτιστικών αγαθών και υπηρεσιών προσιδιάζουν με τις διακρίσεις στη «κατανάλωση» του ελεύθερου χρόνου. Με βάση τη συμμετοχή, το σημαντικότερο είδος δραστηριοτήτων που ενσωματώνει και τις δύο εκδοχές (με συμμετοχή και χωρίς συμμετοχή) είναι οι δραστηριότητες πολιτισμού. Συνεπώς, μία από τις δραστηριότητες πολιτισμού που «διεκδικεί» το στοιχείο της συμμετοχής είναι η δράση σε οργανώσεις.

Υφίστανται, δηλαδή, πολιτιστικά αγαθά που υπάρχουν στην κατηγορία του θεάματος και καταναλίσκονται «χωρίς να διατηρούν το νόημα που αρχικά τους είχε αποδοθεί».¹²⁰ Ο πολιτισμός συνδέεται με την κατανάλωση και το πολιτιστικό αγαθό γίνεται προϊόν από τη στιγμή που εμπορευματοποιείται, δηλαδή αφότου μετατρέπεται σε στοιχείο αγοραπωλησίας και παύει να υφίσταται ως νόημα και ως εμπειρία. Η πολιτιστική κατανάλωση επιχειρεί να εγκλωβίσει κάθε στοιχείο που αναζητά νόημα, να διαλύσει το ίδιο το νόημα.¹²¹

Παράλληλα, παράγονται πολιτιστικά αγαθά που συμπεκνώνουν τη δυναμική της ανθρώπινης συμμετοχής στη δημιουργία, την παραγωγή και τη κατανάλωσή τους. Ενεργητική συμμετοχή, κυρίως, εμφανίζουν εκείνες οι πολιτιστικές δραστηριότητες που βασίζονται περισσότερο στα προφορικά μέσα επικοινωνίας.¹²² Κλασικό παράδειγμα αποτελεί η «λαϊκή κουλτούρα» που προϋποθέτει τον μη διαχωρισμό μεταξύ παραγωγού και καταναλωτή, σε αντίθεση με την «μαζική κουλτούρα» που πριμοδοτεί την κατανάλωση. Επειδή, όμως, το κάθε άτομο έχει την ικανότητα να είναι δημιουργός και συνάμα χρήστης, δεν θα πρέπει να γίνεται ταξινόμηση σε «καθαρά» παραγωγούς και καταναλωτές αλλά η εξέταση να συμπεριλαμβάνει το σύνολο των σχέσεων ανάμεσα στις δύο αυτές διαδικασίες.¹²³ Σημαντικό, λοιπόν, δεδομένο αποτελεί ο προσδιορισμός των μορφών της πολιτιστικής κατανάλωσης.

Οι πολιτιστικές δραστηριότητες, τα πολιτιστικά αγαθά και οι πολιτιστικές υπηρεσίες είναι δυνατόν να θεωρηθούν ως μορφές «κοινωνικοποιημένης κατανάλωσης». Η κοινωνικοποιημένη κατανάλωση, «αν και εν μέρει εμπορευματοποιημένη, παρεκκλίνει από την ιδιωτική κατανάλωση και την οικονομία της αγοράς..., διότι η ποσότητα που καταναλίσκεται δεν σχετίζεται πάντα με την ικανότητα του καταναλωτή να ανταποκριθεί στην τρέχουσα τιμή του προϊόντος ή της υπηρεσίας».¹²⁴ Η κοινωνικοποιημένη κατανάλωση διακρίνεται σε «ημιδωτική», «ημισυλλογική» και «συλλογική» κατανάλωση και τα πολιτιστικά αγαθά και υπηρεσίες είναι δυνατόν να θεωρηθούν μέρος και των τριών μορφών της κοινωνικοποιημένης κατανάλωσης. Δηλαδή, θεωρούνται μορφές ημιδωτικής κατανάλωσης όταν περιλαμβάνουν «εκείνες τις μορφές όπου τα αγαθά ή υπηρεσίες διατίθενται μεν μέσω των μηχανισμών της αγοράς αλλά καλύπτονται από συγκεκριμένες κρατικές επιδοτήσεις». Επίσης, θεωρούνται μορφές συλλογικής κατανάλωσης όταν αποτελούν «μορφές υπηρεσιών που παρέχονται κυρίως από φορείς του δημόσιου τομέα». Τέλος, θεωρούνται μορφές ημισυλλογικής κατανάλωσης όταν συντελούνται «είτε μέσω των μηχανισμών της αγοράς αλλά με κάποιας μορφής επιδότηση (όχι κατ' ανάγκην κρατική) είτε εκτός των μηχανισμών αυτών», όπως για παράδειγμα οι παρεχόμενες υπηρεσίες από μη

120 Γκιζέλης 1980: 58-59 και Γκιζέλης 1977: 89-90.

121 Lefebvre 1977: 181.

122 Για την «κατανάλωση» των διαφόρων μορφών του πολιτισμικού συστήματος στις σύγχρονες κοινωνίες και για τις πολιτιστικές δραστηριότητες που «απαιτούν» την ενεργητική συμμετοχή του ατόμου, βλ. Γκιζέλης-Καυταντζόγλου-Τεπερόγλου-Φίλιας, ο.π., 15, 67 και 81- 85.

123 Vitanyi 1974: 5. Ο Ivan Vitanyi προτείνει άλλα δύο «πολιτισμικά υποσυστήματα», αυτό της καθημερινής ψυχαγωγίας, των καθημερινών γνώσεων, των μορφών της δημόσιας συμπεριφοράς και εκείνο του «γενεσιουργού χαρακτήρα» όπου αναδεικνύει την παρουσία της ατομικής δημιουργικότητας, Vitanyi 1976: 303. Για την ανάλυση του I. Vitanyi, βλ. και Γκιζέλης 1980: 38-40.

124 Σαγιάς-Σπουρδαλάκης 1992: 37.

κερδοσκοπικούς οργανισμούς και εθελοντικές οργανώσεις όπου δεν ισχύει απόλυτα ο νόμος της προσφοράς και της ζήτησης.¹²⁵

Σε μια συγκεκριμένη πολιτιστική αγορά, η πολιτιστική ζήτηση δεν ταυτίζεται απόλυτα με την πολιτιστική κατανάλωση. Συχνά, εκδηλώνονται φαινόμενα *μη εκδηλωμένης* πολιτιστικής ζήτησης, δηλαδή μορφές ζήτησης που δεν «οδηγούνται» στην κατανάλωση. Το φαινόμενο της *κρυμμένης* ζήτησης χαρακτηρίζει όσους χρήστες επιθυμούν μεν να καταναλώσουν συγκεκριμένα πολιτιστικά αγαθά αλλά χαρακτηρίζονται από *αδυναμία πρόσβασης ή προσπελασιμότητας*. Αδυναμία, που οφείλεται σε κοινωνικούς ή οικονομικούς ή και άλλους λόγους (π.χ. χωροταξικούς, έλλειψη επικοινωνίας κλπ). Με βάση τη δυνατότητα πρόσβασης και το βαθμό προσπελασιμότητας, οι χρήστες πολιτιστικών υπηρεσιών ταξινομούνται σε τρεις γενικές κατηγορίες: στους «απεριόριστους» χρήστες, δηλαδή εκείνους που οι καταναλωτικές πολιτιστικές επιλογές τους δεν έχουν όριο ή περιορισμό, στους «δυνητικούς» χρήστες που εξαρτούν τις επιλογές κατανάλωσής τους από συγκεκριμένους παράγοντες και τους «μη χρήστες», δηλαδή εκείνους που είναι αποκλεισμένοι από την παροχή πολιτιστικών αγαθών και υπηρεσιών.¹²⁶

Οι εξυπηρετούμενοι χρήστες, οι αποδέκτες πολιτιστικών υπηρεσιών και οι καταναλωτές πολιτιστικών αγαθών σε μια πολιτιστική αγορά συνιστούν το *πολιτιστικό κοινό*. Οι καταναλωτικές τάσεις και συνήθειες στον πολιτισμό, δηλαδή οι *πολιτιστικές προτιμήσεις* του κοινού είναι δυνατόν να αναλυθούν με βάση το βαθμό της διάρκειας ή της συστηματικότητας που παρουσιάζουν στην κατανάλωση ενός αγαθού. Προσδιορίζονται, έτσι, δύο μεγάλες κατηγορίες κοινού: οι *τακτικοί* ή *συστηματικοί χρήστες*, και οι *περιστασιακοί* ή *σποραδικοί χρήστες*. Το κοινό, όμως, δεν είναι ούτε ενιαίο ούτε ομοιογενές αλλά συναρθρώνεται σε πολλαπλές κατηγορίες και διαφορετικά είδη. Τέλος, μια ιδιαίτερα σημαντική συνιστώσα της τοπικής πολιτιστικής παραγωγής είναι η αποτύπωση του *προφίλ* των διαφόρων ομάδων πολιτιστικού κοινού με βάση τα δημογραφικά, κοινωνικά και οικονομικά του χαρακτηριστικά.

4.4. Διάδοση και διάχυση.

Ο τομέας της επικοινωνίας και πληροφόρησης στον πολιτιστικό χώρο αποτελεί ένα δυναμικό πεδίο ανάπτυξης στρατηγικών, πολιτικών, μεθόδων και μέσων με στόχο την ανάδειξη της σημασίας της καλλιτεχνικής παραγωγής, τη διάδοση και μετάδοση παραδόσεων, αντιλήψεων και πολιτιστικών στοιχείων και, τέλος, τη διάχυση των καλλιτεχνικών αξιών και γνώσεων όπως και της βαθιάς ανθρωπιστικής διάστασης του πολιτισμού.¹²⁷

125 Σαγιάς –Σπουρδαλάκης, ο.π., 37-38.

126 Οι τρεις αυτές κατηγοριοποιήσεις γίνονται από τον Jean-Claude Barthez με τη χρησιμοποίηση των όρων «unconditional users», «potential users» και «non-users», βλ. Gentil –Girard, ο.π., 67-68.

127 Μελετητές που ασχολούνται με την εξέλιξη των ανθρώπινων κοινωνιών εξετάζουν τα συστήματα της ανθρώπινης επικοινωνίας για να προσεγγίσουν το θέμα του μετασχηματισμού ενός κοινωνικού συστήματος από το στάδιο της παράδοσης σε ένα στάδιο νεωτερικότητας. Έτσι, αξιοποιούν την επικοινωνία ως δείκτη νεωτεροποίησης, είτε συντελείται μέσω διαπροσωπικών διαύλων είτε δια των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας, βλ. Γκιζέλης-Κανταντζόγλου-Τεπερόγλου-Φίλιας 1984: 65-67.

Όπως αναλύθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, η επικοινωνία στον πολιτιστικό χώρο αποτελεί ένα πολυσύνθετο πεδίο όπου οι συνιστώσες της υφίστανται ως υποδομές, ενυπάρχουν ως δομές και συναρθρώνονται και ως υπερδομές. Επιπρόσθετα, είναι δυνατόν να συγκροτηθεί και ως πολιτική επικοινωνίας, δηλαδή να σχεδιασθεί και να υλοποιηθεί -με βάση συγκεκριμένες μεθόδους και μέσα- ως στρατηγική διάδοσης και διάχυσης των πολιτιστικών αγαθών. Η επικοινωνιακή στρατηγική στον πολιτιστικό τομέα αποτελεί ένα πολυπαραγοντικό σύστημα διακίνησης πληροφοριών, διάδοσης μηνυμάτων και διάχυσης καλλιτεχνικών εκφράσεων. Έτσι, διαμορφώνεται μία σημαντική συνιστώσα της πολιτιστικής παραγωγής που μπορεί να διευκολύνει και να επεκτείνει την πρόσβαση των ατόμων και των ομάδων στα πολιτιστικά αγαθά, στις πολιτιστικές υπηρεσίες και στις πολιτιστικές εξυπηρετήσεις όπως επίσης και να προωθήσει τη δημιουργικότητα των ατόμων και να ενισχύσει την πολιτιστική ταυτότητα ομάδων και κοινωνιών.¹²⁸

Ένα από τα σημαντικότερα στοιχεία για την εξέταση και ανάλυση μιας επικοινωνιακής στρατηγικής αποτελεί ο προσδιορισμός του βαθμού της *αναδραστικής διάδοσης* που είναι δυνατόν να επιτύχει. Μία τέτοια ουσιαστική λειτουργία όπως αυτή της αναδραστικής διαδικασίας ενυπάρχει, κυρίως, σε στρατηγικές πολιτιστικής παραγωγής που προϋποθέτουν την ενεργητική συμμετοχή και συνδέονται, συνήθως, με καλλιτεχνικές εκφράσεις της προφορικής παράδοσης και της λαϊκής δημιουργίας. Παρ' όλα αυτά οι σύγχρονες τεχνολογικές εξελίξεις παρέχουν τη δυνατότητα μιας ποιοτικής τροποποίησης και διεύρυνσης των μέχρι τώρα χρησιμοποιούμενων επικοινωνιακών μέσων.¹²⁹

Βέβαια, η επικοινωνία είναι και μια κοινωνική διαδικασία και η λειτουργία της δεν είναι μόνο η μεταβίβαση πληροφορίας και ενημέρωσης. Παράλληλα, αποτελεί και φορέα κοινωνικοποίησης που ενισχύει προσανατολισμούς και διαμορφώνει συνήθειες και στάσεις. Συνυψιά, δηλαδή, ένα ιδιαίτερο είδος κοινωνικής δραστηριότητας που περιλαμβάνει την παραγωγή, μετάδοση και πρόσληψη της πληροφορίας και του συμβολικού περιεχομένου της.¹³⁰ Συνεπώς, τα μέσα επικοινωνίας και διάδοσης δεν αντανακλούν και δεν καταγράφουν απλώς την κοινωνική πραγματικότητα, «ούτε την ορίζουν δευτερογενώς, ως εάν εκείνη να

128 Για τη μεγαλύτερη και αποτελεσματικότερη διάχυση του πολιτισμού απαιτείται η προσαρμογή των επικοινωνιακών μέσων στις ανάγκες και τις πολιτιστικές ιδιαιτερότητες των μικρότερων ομάδων. Για τη «μικρή ομάδα» ως απαραίτητο και σημαντικό ενδιάμεσο επικοινωνιακό κρίκο, βλ. Gentil –Girard, ο.π., 55 και 72. Επίσης, οι G. Gentil και A. Girard αναλύουν την σημασία του πολιτιστικού animation ως παράγοντα που ισχυροποιεί τις δυνατότητες επικοινωνίας, διευκολύνει την πρόσβαση των ατόμων και των ομάδων στα πολιτιστικά αγαθά και διευρύνει την ανεξαρτησία τους, ο.π., 74, για το ίδιο θέμα και Fabrizio, ο.π., 456-460.

129 Όπως έχει προηγουμένως αναφερθεί, τα νέα μέσα εξασφαλίζουν τη δυνατότητα στον ενδιαφερόμενο να παρέμβει και να αλληλεπιδράσει, δηλαδή, να συμμετάσχει σε ένα «διαδραστικό» διάλογο.

130 Thompson 1998: 41-42. Ο J. Thompson, εκτός της οικονομικής, πολιτικής και καταναγκαστικής εξουσίας, αναφέρεται και στην πολιτισμική ή συμβολική εξουσία που πηγάζει από τη μετάδοση νοηματοδοτημένων συμβολικών μορφών. Τα άτομα στις διάφορες δραστηριότητές τους αντλούν από διάφορες πηγές (τα μέσα πληροφορίας και επικοινωνίας) που περιλαμβάνουν «τα τεχνικά μέσα παγίωσης και μετάδοσης, τις ικανότητες, τις δεξιότητες και τις γνώσεις που απαιτούνται για την παραγωγή, μετάδοση και πρόσληψη της πληροφορίας και του συμβολικού περιεχομένου (το κατά Bourdieu πολιτιστικό κεφάλαιο), καθώς και το συσσωρευμένο κύρος, την αναγνώριση και το σεβασμό που αντιστοιχεί σε συγκεκριμένους παραγωγούς ή θεσμούς (συμβολικό κεφάλαιο)». Τέτοιοι πολιτιστικοί θεσμοί είναι οι θρησκευτικοί θεσμοί, οι εκπαιδευτικοί θεσμοί και τα ΜΜΕ, ο.π., 39-40.

έχει ήδη υπάρξει αφ' εαυτής. Απεναντίας, συνιστούν αδιάσπαστο τμήμα της διαδικασίας κατασκευής της ίδιας της κοινωνικής πραγματικότητας. Η *μεσοποίηση* του σύγχρονου πολιτισμού είναι κάτι το πρωτογενές, μια ουσιώδης πλευρά του κοινωνικού πράττειν στα πλαίσια μιας νέας γεωγραφίας της εξουσίας, της επικοινωνίας και της πληροφορίας». ¹³¹

4.5 Ποιότητα και Αποδοτικότητα.

Εκτός των παραμέτρων πολιτιστικής παραγωγής που αναλύθηκαν (προσφορά και είδη παραγωγής, ζήτηση και κατανάλωση, διάδοση και διάχυση), υφίστανται ακόμη δύο σημαντικές συνιστώσες που αποτελούν απαραίτητα δεδομένα για την ολοκληρωμένη εξέταση και ανάλυση της πολιτιστικής παραγωγής μιας ορισμένης χωρικής μονάδας σε μία συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Αποφασίσαμε για συμβολικούς λόγους, να κλείσουμε το κεφάλαιο των πολιτιστικών παραμέτρων παραγωγής με αναφορές στην *αποδοτικότητα* και την *ποιότητα* καθώς «εκπροσωπούν» δύο διαφορετικές όψεις της πολιτιστικής παραγωγής. Δύο διαφορετικές όψεις που, όμως, δεν συναρθρώνουν ούτε ασύμβατες λογικές ούτε συνιστούν αντιτιθέμενες τάσεις αλλά συγκροτούν μία σφαιρική προσπέλαση για την εξέταση της πολιτιστικής παραγωγής.

Αν και η έννοια της ποιότητας δείχνει να μην αποτελεί ποσοτικοποιήσιμο μέγεθος, εν τούτοις υπάρχουν επιστημονικές μέθοδοι και τεχνικές με βάση τις οποίες είναι δυνατόν να συλλεχθούν τα ποιοτικά δεδομένα της πολιτιστικής παραγωγής. Μέθοδοι και τεχνικές που αξιοποιεί η κοινωνιολογική έρευνα, κυρίως, για ποιοτικές έρευνες όπως η συμμετοχική παρατήρηση και η αφηγηματική παρουσίαση, η ανάλυση περιεχομένου και οι τυποποιημένες ή μη τυποποιημένες συνεντεύξεις, οι συνεντεύξεις βάθους και οι συνεντεύξεις ομάδων ενδιαφέροντος, η ποιοτική ανάλυση αρχειακού υλικού και εγγράφων κ.λ.π. ¹³² Ουσιαστικά, η πολιτιστική παραγωγή είναι δυνατόν να αποτιμηθεί με μεθόδους *αντιληπτικής χαρτογράφησης*, δηλαδή χαρτογραφώντας το πώς τα ίδια τα άτομα αντιλαμβάνονται αλλά και βιώνουν τα στοιχεία που συνιστούν την πολιτιστική παραγωγή.

Βέβαια, το σημαντικό πρόβλημα σε μια τέτοια μέτρηση είναι ο καθορισμός των ιδίων των συστατικών της έννοιας «ποιότητα». Συμφωνία επί της έννοιας «ποιότητα», πιστεύουμε ότι μπορεί να επιτευχθεί μόνον αν επιλεγούν άλλες επιμέρους συνιστώσες της πολιτιστικής παραγωγής που θα παραπέμπουν στην ουσιαστική νοηματοδότησή της. Τέτοιες ενδεικτικές συνιστώσες της «ποιότητας» στην τοπική πολιτιστική παραγωγή θα μπορούσαν να ήταν:

- Η *ικανότητα* στο να συνδέεται με πολιτιστικά γεγονότα διάρκειας που δημιουργούν φυσιογνωμία, ύφος και αισθητική,
- η *ευχέρεια* στο να δημιουργεί κατάλληλα περιβάλλοντα για νέες πρωτοβουλίες και θεσμούς διαλόγου και συμμετοχής,
- η *δυνατότητα* στο να συμβάλλει στη διαμόρφωση αισθήματος εντοπιότητας, ταυτότητας και τοπικής συνείδησης.

131 Βλ. τον πρόλογο του Ν. Δεμερτζή για την ελληνική έκδοση στο βιβλίο του J. Thompson, ο.π., 11.

132 Κυριαζή 1994: 245-246 και 327.

- η αξιοσύνη στο να εμφανίζει στοιχεία ανανέωσης και καινοτομιών, να «κερδίζει» συνεργάτες και δημιουργικές εμπνεύσεις, να προσελκύει καινούργιες ιδέες και προτάσεις, να συσσωρεύει κύρος και αξιοπιστία.

Ακόμη και αν οι ασκούμενες πολιτικές, συχνά, επηρεάζονται από μη λογικούς παράγοντες, η πραγματοποίησή τους βασίζεται σε λογικά δεδομένα που ερμηνεύουν υπάρχουσες καταστάσεις και διατυπώνουν συγκεκριμένες λύσεις. Η έλλειψη έγκυρων και αξιόπιστων πολιτιστικών στατιστικών είναι ένα αδιαμφισβήτητο γεγονός για τις περισσότερες χώρες και περιοχές. Η εισαγωγή του ποσοτικού στοιχείου στις πολιτιστικές πολιτικές και στις στρατηγικές πολιτιστικής παραγωγής πρέπει να ακολουθεί συγκεκριμένες διαδικασίες ενώ παράλληλα οι πολιτιστικές στατιστικές θα πρέπει να εκπληρώνουν συγκεκριμένες απαιτήσεις.¹³³

Το θέμα του ορθολογισμού στην πολιτιστική παραγωγή και γενικότερα στην πολιτιστική ζωή αποτελεί μία σημαντική αλλά ταυτόχρονα και «παρεξηγημένη» συνιστώσα. Ο ορθολογισμός στον πολιτισμό επιτρέπει την έλλογη σύζευξη και την ενοποίηση δύο στοιχείων: στόχοι/ περιορισμοί και τρόποι οργάνωσης/ πόροι. Ουσιαστικά, ο ορθολογισμός οριοθετεί την έκταση του δυνατού και μεταφράζεται σε εύχρηστα κριτήρια για την αξιολόγηση των μεγεθών παραγωγής, για τη λήψη αποφάσεων και για την ολοκλήρωση των στρατηγικών ενεργειών. Έτσι, όροι και έννοιες όπως η παραγωγικότητα, η αποδοτικότητα, η αποτελεσματικότητα, η απορροφητικότητα, η οικονομικότητα, η ωφελιμότητα, η λειτουργικότητα, η κοινωνική σκοπιμότητα και η θεσμική αιτιότητα αποτελούν εκφάνσεις και δείγματα ορθολογισμού και «προσφέρονται ως εργαλεία για την ανάπτυξη σκέψεων και ενεργημάτων» που διεκδικούν την «έλευση του αιώνιου ενοποιητικού στοιχείου σκέψης και πράξης».¹³⁴

Ο κάθε ένας όρος από τους προαναφερθέντες, όχι μόνο συνιστά διαφορετικό μέγεθος σε σχέση με τους άλλους αλλά νοηματοδοτεί μία έννοια που δεν είναι ομοιογενής και προσδιορίζεται με διαφορετικούς τρόπους.¹³⁵ Από τις σημαντικότερες εκδοχές ορθολογικής ανάλυσης στο πολιτιστικό πεδίο αποτελεί η εφαρμογή της μεθόδου ανάλυσης «κόστους-ωφέλειας» (cost-benefit analyses).¹³⁶ Η μέθοδος «κόστους ωφέλειας», ως

133 Gentil –Girard, ο.π., 135-137. Οι G. Gentil και A. Girard ορίζουν συγκεκριμένες προϋποθέσεις για τη δημιουργία αξιόπιστων πολιτιστικών στατιστικών όπως είναι η τυποποιημένη μορφή και η τακτικότητα των ερευνών, η κάλυψη όλων των εκδοχών και των απόψεων της πολιτιστικής ζωής, η κατάρτιση ενός καταλόγου με τους βασικούς διαμορφωτικούς παράγοντες (δραστηριότητες, έξοδα, επενδύσεις κεφαλαίου, ανθρώπινοι πόροι κλπ) και ο προσδιορισμός των τάσεων στην πολιτιστική κατανάλωση, ο.π., 137 και 140.

134 Αγραφιώτης, ο.π., 85-86. Ο Δ. Αγραφιώτης αναφέρεται μεν στη δυνατότητα να προσδιορισθεί και να χρησιμοποιηθεί «δέσμη ορθολογισμών» και όχι αποκλειστικά ένας και μόνο ορθολογισμός, αλλά παράλληλα σημειώνει ότι «η ανάδυση πολλαπλών ορθολογισμών υπονομεύει σοβαρά το αξίωμα που προβλέπει μία και μόνο Λογική και για τις λέξεις και για τα πράγματα», ο.π., 86.

135 Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι η «αποτελεσματικότητα» στον πολιτισμό έχει προσδιορισθεί και ως το γινόμενο της «ποσότητας» επί την «ικανοποίηση του κοινού», Βλ. Grogan –Mercer, ο.π., 32.

136 Gentil –Girard, ο.π., 163. Οι δύο συγγραφείς αφού επισημαίνουν τις δυνατότητες της μεθόδου ανάλυσης «κόστους –ωφέλειας», αναφέρονται στις ταχύτερες αλλαγές αντιλήψεων και προσεγγίσεων που συντελούνται στο χώρο του πολιτισμού. Εξ αυτού του γεγονότος προτείνουν, ως εργαλείο ανάλυσης που μπορεί να αποδειχθεί πιο χρήσιμο από τις συχνές υπερβολές της θεωρητικής έρευνας, την εξέταση του πολιτισμού μέσα από τις εμπειρίες που δημιουργεί η ίδια η πράξη. Δηλαδή, την προσέγγιση επιτυχημένων και καινοτόμων εγχειρημάτων που οι αιτίες της επιτυχίας τους καταγράφονται και αξιοποιούνται κατάλληλα μέσα από την εκδοχή «του συνεχούς

μοντέλο αξιολόγησης αποτελεσμάτων όπως και οι μέθοδοι «κόστους-αποτελεσματικότητας» και «κόστους- χρησιμότητας» περιλαμβάνονται στα «μοντέλα Αποδοτικότητας». Τα μοντέλα Αποδοτικότητας προσεγγίζουν την «αποτελεσματικότητα» με επάρκεια και αντιπροσωπεύουν κυρίως τη «στρατηγική του σκοπού», δηλαδή αξιοποιούνται στις περιπτώσεις εκείνες «όπου η διατύπωση των σκοπών και των αιτίων είναι σαφής και συγκεκριμένη ώστε να δίνουν νόημα και αξία στα αποτελέσματα που επιτυγχάνονται».¹³⁷ Η μέθοδος «κόστους και ωφελειών» δεν εξαντλείται στη μέτρηση των υλικών αποτελεσμάτων αλλά προσεγγίζει και τις κοινωνικές, ψυχολογικές και πολιτικές επιδράσεις.

Είναι σίγουρο, ότι όλα τα μοντέλα αξιολόγησης αποτελεσμάτων παρουσιάζουν σχετικές δυσκολίες κυρίως στην ερώτηση «αποτελεσματικότητα για ποιόν;». Και αυτό γιατί, η έννοια της αποδοτικότητας συνήθως καθορίζεται όχι μόνο από τους σκοπούς αλλά και από τους πόρους και ιδιαίτερα από τις ίδιες τις ανθρώπινες σχέσεις. Από την άποψη αυτή, η αποτελεσματικότητα συνιστά την ικανότητα μιας οργάνωσης «να χρησιμοποιεί το περιβάλλον για την απόκτηση σπάνιων πόρων για τη διαβίωσή της».¹³⁸ Ουσιαστικά, «τα διάφορα είδη ορθολογισμού δεν είναι απλοί αλγόριθμοι στη διακριτική ευχέρεια οποιουδήποτε χρήστη αλλά και πόλοι που ελκύουν και συγκεντρώνουν νοήματα, πίστεις και επιθυμίες».¹³⁹

Οι πέντε βασικές συνιστώσες και παράμετροι που αναλύθηκαν και συνθέτουν την Τοπική Πολιτιστική Παραγωγή, απεικονίζονται στο *Διάγραμμα 4*.

πειραματισμού» (continuous experiment), ο.π., 164, ή αλλιώς της *σκόπιμης δοκιμής*, θα προσθέταμε εμείς.

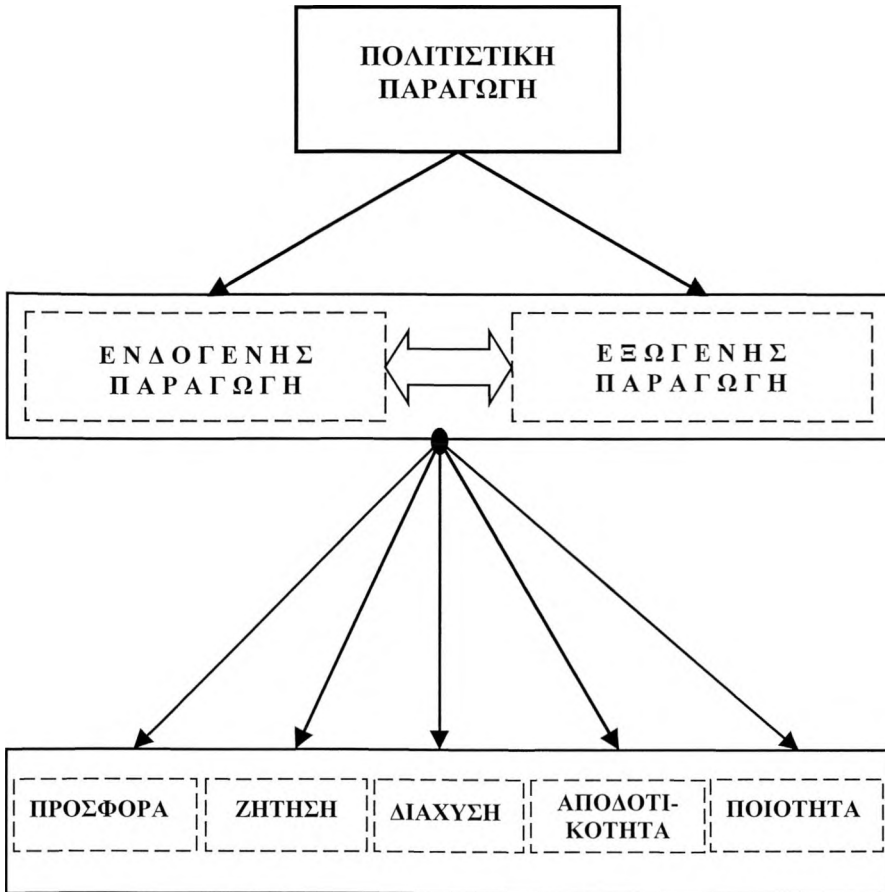
137 Ιατρίδης, ο.π., 173-174. Όλα τα μοντέλα αξιολόγησης αποτελεσμάτων περιγράφονται, συνήθως, στη βιβλιογραφία του Σχεδιασμού Κοινωνικής Πολιτικής και αξιοποιούνται στα κοινωνικά προγράμματα. Ο Δ. Ιατρίδης, εκτός των μοντέλων «Αποδοτικότητας», αναλύει τα μοντέλα των «Μέσων» που αξιοποιούνται σε εκείνες τις περιπτώσεις που οι σκοποί είναι σαφείς αλλά τα κύρια αίτια αβέβαια και κατά συνέπεια κρίνουν τον τρόπο με τον οποίο οι διάφορες ενέργειες αποτελούν μέσον για την επίτευξη των αποτελεσμάτων. Τέλος, αναλύει τα «Αποκαλυπτικά» μοντέλα που χρησιμοποιούνται όταν οι σκοποί και οι αιτίες είναι ασαφείς και αβέβαιοι. Και τα τρία αυτά είδη μοντέλων, μοντέλα «Αποδοτικότητας», «Μέσων» και «Αποκάλυψης», ανήκουν στα μοντέλα «Στόχου» και είναι αυτά που χρησιμοποιούνται περισσότερο στην πράξη, ο.π., 175-176.

138 Ιατρίδης, ο.π., 177.

139 Αγραφιώτης, ο.π., 87.

Διάγραμμα 4

Συνιστώσες Τοπικής Πολιτιστικής Παραγωγής

5. Η Πολιτιστική Ανάπτυξη.

Σε όλα τα προηγούμενα κεφάλαια και με βάση το ορισθέν Πολιτισμικό Σύστημα της *Ανθρώπινης Δράσης και Συμμετοχής*, οι εκροές αποτελούν στοιχεία που διαμορφώνουν *Πολιτιστική Ανάπτυξη*. Το κάθε πολιτισμικό σύστημα, λοιπόν, για να επιτύχει τους στόχους του μεταλλάσσει τις εισροές πολιτιστικής πολιτικής αλλά και των διαφόρων τύπων κεφαλαίων που συσσωρεύει (Κεφάλαιο Κληρονομιάς και Κεφάλαιο Πόρων ή Πολιτιστικό Κεφάλαιο) σε συγκεκριμένες εκροές πολιτιστικής παραγωγής αγαθών και υπηρεσιών που δημιουργούν *Ανάπτυξη*.

Πιο συγκεκριμένα, η συζήτηση για την πολιτιστική πολιτική συνδέεται αναπόσπαστα με τη συζήτηση για την κοινωνία, τους τρόπους και το είδος της ανάπτυξης και ουσιαστικά αποτελεί συστατικό μιας στρατηγικής για την ανάπτυξη. Η πολιτιστική παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών αποτελεί πεδίο συμπύκνωσης των ακολουθούμενων πολιτιστικών πολιτικών (ως εκροών) και αποτυπώνουν τις κοινωνικοπολιτικές συνιστώσες της κάθε ιστορικής περιόδου. Ουσιαστικά, οι διαφορετικές στρατηγικές τοπικής πολιτιστικής παραγωγής αντιστοιχούν και σε διαφορετικά μοντέλα παραγωγής που στοιχειοθετούν διαφορετικές φιλοσοφίες Τοπικής Πολιτιστικής Ανάπτυξης. Διαφορετικές στρατηγικές και φιλοσοφίες που συνδέονται είτε με ένα πρότυπο ενδογενούς πολιτιστικής ανάπτυξης που είναι προσανατολισμένο στην αυτόχθονη παραγωγή, είτε με ένα πρότυπο εξωγενούς πολιτιστικής ανάπτυξης που είναι προσανατολισμένο σε εφήμερες και εισαγόμενες πολιτιστικές εκδηλώσεις και καλλιτεχνικές δραστηριότητες.

Αν και εκ πρώτης όψεως, η έννοια της ανάπτυξης και η έννοια του πολιτισμού ως «εθνική κουλτούρα» εμφανίζονται άσχετες μεταξύ τους, εντούτοις η ιστορική εμφάνισή τους όσο και η σημερινή πολιτική τους χρήση συναρθρώνονται άρρηκτα. Είναι και οι δύο έννοιες μοντέρνες, νεωτερικές.¹⁴⁰ Η έννοια της ανάπτυξης αποτελεί βασικό συστατικό της ιστορίας των βιομηχανικών κοινωνιών από το τέλος του 18ου αιώνα και συνιστά μια εκλογικευμένη εκδοχή της έννοιας της προόδου. Σχεδόν σε κάθε περίπτωση, η βιομηχανική ανάπτυξη έγινε κατορθωτή με μεγάλο κοινωνικό και πολιτιστικό κόστος. Από τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες εμφανίζεται η έννοια της πολιτιστικής ανάπτυξης ως ανάγκη για επανεξέταση των αναπτυξιακών στρατηγικών που βασίσθηκαν κυρίως στην ποσοτική και υλική διάσταση της ανάπτυξης. Παράλληλα, προσδιορίζεται ότι η πολιτιστική ανάπτυξη «είναι ταυτόχρονα ένας σκοπός και μια διαδικασία» με στόχο να διασφαλιστούν οι δυνατότητες μιας κοινωνίας ή μιας κοινωνικής ομάδας που θα τους επιτρέψουν να δημιουργήσουν το δικό τους τρόπο ζωής και το δικό τους θεσμικό, οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον.¹⁴¹

140 Δίνοντας μια άλλη διάσταση στην άρρηκτη συνάρθρωση μεταξύ εθνικής κουλτούρας και ανάπτυξης, ο Κ. Τσουκαλάς αναφέρει ότι και οι δύο έννοιες σχετίζονται «με την εμπέδωση και την ορθολογική θεμελίωση των περιχαρακωμένων επικρατειακών κοινωνιών, των εθνικών κρατών. Και χρησιμοποιούνται και οι δύο στο πλαίσιο της προσπάθειας ερμηνείας αλλά και νομομοποίησης των κανόνων που οριοθετούν την αναπαραγωγή της παγκόσμιας τάξης πραγμάτων», βλ. άρθρο του «Εθνική κουλτούρα και ανάπτυξη», εφ. *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 23/10/1994.

141 Καθοριστικής σημασίας γεγονότα για την ουσιαστικοποίηση της έννοιας της πολιτιστικής ανάπτυξης αποτελούν οι διασκέψεις που οργανώνει η Unesco τη δεκαετία του 1970. Στη Βενετία το 1970 διοργανώνεται η Παγκόσμια Διάσκεψη για τις Πολιτιστικές Πολιτικές και μετά ακολουθούν τέσσερις επιμέρους: το 1972 στο Ελσίνκι διεξάγεται η Διακυβερνητική Διάσκεψη για τις

Μία άλλη εκδοχή προσέγγισης προσανατολίζεται περισσότερο σε μία διαγνωστική αντίληψη για την πολιτιστική ανάπτυξη μιας κοινωνίας, σε μια δεδομένη χρονική στιγμή της οικονομικής και κοινωνικής της ανάπτυξης. Τέτοιες προσεγγίσεις αποτυπώνουν την ποιότητα των σχέσεων του ανθρώπου με μια συγκεκριμένη κοινωνία, δηλαδή το «βαθμό αυτονομίας του ατόμου, την ικανότητά του να ενταχθεί στον κόσμο, να επικοινωνήσει με τους άλλους και να συμμετάσχει ενεργητικά στη διαμόρφωση της κοινωνικής πραγματικότητας, κατορθώνοντας ταυτόχρονα ν' απελευθερωθεί ή να χειραφετηθεί».¹⁴²

Με όποια εκδοχή και αν προσεγγισθεί η πολιτιστική ανάπτυξη συνδέεται και με τις κοινωνικές και τις οικονομικές διαδικασίες. Παράγει, δηλαδή, αξία και έχει ως στόχους το κέρδος και την αποδοτικότητα που θέτει η οικονομική της διάσταση ενώ ταυτόχρονα έχει ως στόχο την ανθρώπινη ανάπτυξη που θέτει η κοινωνική της διάσταση. Πέρα όμως από τη σημαντικότητα της ποσοτικής και οικονομικής διάστασης, η έννοια της πολιτιστικής ανάπτυξης φαίνεται να χαρακτηρίζεται, κυρίως, από το ανθρωπολογικό της περιεχόμενο. Έτσι, αποτελεί μία μακροχρόνια και αναντικατάστατη επένδυση για την ανάπτυξη του ανθρώπινου δυναμικού που στοχεύει στην ολόπλευρη ανάπτυξη των ψυχικών, πνευματικών, ηθικών, πολιτιστικών και κοινωνικών δυνατοτήτων του ανθρώπου.¹⁴³ Δύο στρατηγικής σημασίας σκοποί για την πολιτιστική ανάπτυξη είναι η βελτίωση της ποιότητας της ζωής και η ανάγκη για αυτοέκφραση και αυτοπροσδιορισμό του ατόμου και των κοινωνικών ομάδων.¹⁴⁴ Εξειδικεύοντας αυτούς τους κεντρικούς στόχους, η πολιτιστική ανάπτυξη θα πρέπει να προσανατολίζεται στην ανάπτυξη της ανθρώπινης προσωπικότητας προωθώντας την κοινωνικοποίηση, την επικοινωνία και τη δημιουργικότητα του ατόμου.¹⁴⁵

Η πολιτιστική ανάπτυξη καλλιεργεί στα άτομα μια ισχυρή αίσθηση εντοπιότητας και συνείδηση της ταυτότητάς τους, δηλαδή την αίσθηση ότι ανήκουν σε μια ξεχωριστή ομάδα ή κοινότητα, μια ομάδα με ιδιαίτερη φυσιογνωμία και χαρακτήρα. Επιπρόσθετα, βελτιώνει τη διαθεσιμότητα, την ποικιλία και την ποιότητα των πολιτιστικών πηγών και καλυτερεύει τους όρους πρόσβασης και συμμετοχής των ανθρώπων σε ένα ευρύτερο φάσμα επικοινωνιακών μέσων ώστε να εκφράζουν τα ιδιαίτερα στοιχεία της ταυτότητας και της κουλτούρας τους. Ένας ανοικτός διάλογος ανάμεσα στις πολιτιστικές ομάδες ενθαρρύνει την αλληλεπίδραση των ιδεών και καλλιεργεί συνθήκες κατανόησης της διαφορετικότητας, προωθεί την κριτική σκέψη και ενεργοποιεί την δημιουργικότητα. «Μια πολιτική είναι πολιτιστική, όχι λόγω των στόχων που θέτει, αλλά επειδή δίνει προτεραιότητα στη δημιουργική και “πολιτισμένη” πλευρά της ανθρώπινης ζωής».¹⁴⁶ Μια στρατηγική

πολιτιστικές πολιτικές των Ευρωπαϊκών χωρών, το 1973 στην Τζακάρτα για τις χώρες της Ασίας, το 1975 για τις χώρες της Αφρικής και το 1978 για τις χώρες της Λατινικής Αμερικής, βλ. Fabrizio, ο.π., 373-375.

142 Ο ορισμός αυτός δίνεται από την Επιτροπή Πολιτιστικών Υποθέσεων του 6ου γαλλικού πενταετούς προγράμματος (1971-1975), βλ. Φέσσα-Εμμανουήλ, ο.π., 15.

143 Όπως αναφέρει ο Ε. Μορέν «η πραγματική ανάπτυξη είναι μόνο η ανάπτυξη του ανθρώπου και πρέπει να την απελευθερώσουμε από το στενό οικονομικό περιβλήμα της», Μορέν 1993: 127.

144 Girard, ο.π., 13-14 και 22.

145 Simpson 1976: 88. Ο J. Simpson παρουσιάζει τις διαφορετικές εκδοχές στην προσέγγιση της πολιτιστικής ανάπτυξης μέσα από τις συνεντεύξεις που πήρε ο διευθυντής παραγωγής του Radio France από πανεπιστημιακούς, αναλυτές, και διευθυντικά στελέχη του πολιτιστικού χώρου, ο.π., 77-95.

146 Grosjean, ο.π., 6. Ουσιαστικά, όπως αναφέρει ο Ε. Grosjean, η πολιτιστική ανάπτυξη ορίζεται με βάση δύο συμπληρωματικές προσεγγίσεις. Την προσέγγιση για τη «δημοκρατικοποίηση του

πολιτιστικής ανάπτυξης που συμβάλλει στη διαμόρφωση «ανάπτυξης» αποτελεί σαφή ένδειξη ότι μια ομάδα ή μια κοινωνία θέλει και μπορεί να *επινοεί το μέλλον της*.

Ωστόσο, η δυναμική της σύγχρονης πραγματικότητας προσφέρει και άλλες όψεις ανάγνωσης. Η σύζευξη των δύο αυτών αξιακών παραμέτρων φαίνεται ότι δεν έχει οδηγήσει ούτε στην προβαλλόμενη σύγκλιση της υλικής προόδου των εθνών ούτε στην διατήρηση των πολιτιστικών τους ιδιαιτεροτήτων.¹⁴⁷ Επιπρόσθετα, «η νοητική αποδέσμευση της οικονομίας από τον πολιτισμό, δηλαδή η “αποπολιτιστικοποίηση” του οικονομικού προτύπου, συνεπάγεται ότι καμία κοινωνία δεν είναι πια ικανή να προσδιορίζει τη δική της αντίληψη για το σφαιρικό της μέλλον. Η πρόοδος ταυτίζεται με την ετερόνομη ανάπτυξη... Ίσως, το νέο σημαντικό διακύβευμα του 21^{ου} αιώνα να επικεντρωθεί γύρω από τη δυνατότητα ορισμένων εθνικών πολιτιστικών συνόλων να χαράξουν δρόμους όπου “η κουλτούρα” και η “πρόοδος” θα αντιμετωπίζονται ως αναπόσπαστα μέρη μιας ενιαίας ιστορικής δυναμικής.»¹⁴⁸

5.1. Η πολιτιστική διάσταση της τοπικής ανάπτυξης.

Η περιφερειακή πολιτική, μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1970, αποτελούσε αναπόσπαστο μέρος της εθνικής πολιτικής. Τη δεκαετία του 1980 αναδεικνύεται μία ισχυρή τάση αποκέντρωσης σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο. Νέες τοπικές πολιτικές που δεν ελέγχονται απαραίτητα από την κεντρική κρατική δομή και αποτελούν το μοντέλο της αποκεντρωμένης ανάπτυξης, ασκούνται από τις περιφερειακές αρχές με στόχο την ανάπτυξη του ενδογενούς δυναμικού μιας συγκεκριμένης περιοχής. Η τάση αυτή ενισχύεται και στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπου από τα μέσα του '70 αναδεικνύεται ως κεντρική προτεραιότητα η τάση αποσυγκέντρωσης σε περιφερειακό ή τοπικό επίπεδο στο εσωτερικό του εθνικού κράτους.¹⁴⁹ Ουσιαστικά, αναδεικνύονται νέες μορφές διακυβέρνησης στην Ευρώπη με αίτημα για περισσότερη Δημοκρατία και εγγύτητα. «Η

πολιτισμού» (που συμπεριλαμβάνει όλο το φάσμα των μέτρων και παροχών που κάνει εφικτή στο μεγαλύτερο αριθμό ανθρώπων την πρόσβαση στα πολιτιστικά αγαθά με βάση τις ανάγκες και τις προσδοκίες του) και την προσέγγιση για την «πολιτιστική δημοκρατία» (που συμπεριλαμβάνει το σύνολο των κανόνων και των όρων που εγγυώνται το δικαίωμα των ατόμων να ασκούν τις δημιουργικές τους δυνατότητες, να εκφράζονται, να επικοινωνούν και να μοιράζονται αξίες), ο.π., 7. 147 Η διεύρυνση της παγκόσμιας ανισότητας, τις τελευταίες δύο δεκαετίες, αποτελεί ένα από τα βασικά συμπεράσματα της έκθεσης της οργάνωσης του ΟΗΕ για την Ανάπτυξη (UNIDO). Παρά την αύξηση του παγκόσμιου πλούτου, επισημαίνεται στην έκθεση, αυξάνεται η φτώχεια και η πείνα στη γη. Το πραγματικό κατά κεφαλήν εισόδημα των 30 αναπτυσσόμενων χωρών είναι χαμηλότερο σήμερα από ότι πριν από 35 χρόνια. Επιπρόσθετα, οι Στόχοι Ανάπτυξης της Χίλιετίας που είχαν τεθεί το 2000 (στόχοι που αφορούσαν την πείνα, τη φτώχεια και την εκπαίδευση) είναι πολύ δύσκολο να επιτευχθούν και αν διατηρηθούν οι σημερινοί ρυθμοί βελτίωσης, η πείνα δεν θα έχει εξαλειφθεί ούτε σε 130 χρόνια, βλ. την «Έκθεση του ΟΗΕ για την Ανθρώπινη Ανάπτυξη του 2002», εφ. ΑΥΓΗ 25/5/2002.

148 Τσουκαλάς, ο.π. Ο Κ. Τσουκαλάς αναφερόμενος στην εντεινόμενη «σημαιολογική αναστροφή» μεταξύ ανάπτυξης και κουλτούρας προσδιορίζει ότι ο «υπολειμματικός» ορισμός της κουλτούρας (περιορισμένη μόνο στους χώρους του εποικοδομημάτος και των επιφανομένων) συναρτάται με τον «εξωπολιτιστικό» ορισμό της οικονομίας. Οικονομίας, η οποία συρρικνώνει τον εθνικό πολιτισμό σε όσα δεν επηρεάζουν τις οικονομικές συμπεριφορές και επιδόσεις και τον «παραδίδει» αδυσώπητα στους θεωρούμενους ως εξωπολιτιστικούς νέους τρόπους παραγωγής της.

149 Πρώτο δείγμα αυτής της πολιτικής, η ίδρυση το 1975 Ευρωπαϊκού Ταμείου Περιφερειακής Ανάπτυξης (ΕΠΤΑ), βλ. Ανδρικοπούλου 1995: 149.

τάση που διαπιστώνεται στην πλειονότητα των κρατών-μελών όσον αφορά την ενίσχυση των βαθμίδων της τοπικής αυτοδιοίκησης και της περιφερειακής διοίκησης διαμέσου της αποκέντρωσης, της περιφερειακής οργάνωσης, ή της ομοσπονδιοποίησης, καθώς και η σταδιακή ανάμειξη των τοπικών και περιφερειακών αρχών στις κοινές πολιτικές και στην εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου καθιστούν αναγκαία, το ταχύτερο δυνατόν, την ουσιαστική συμμετοχή των υποκρατικών διοικητικών βαθμίδων στην ευρωπαϊκή διακυβέρνηση».¹⁵⁰

Η τάση περιφερειοποίησης θα επιδράσει και στην άσκηση της πολιτιστικής πολιτικής. Αν μέχρι τη δεκαετία του '70, η πολιτιστική πολιτική στις περισσότερες χώρες ήταν μια αποκλειστικά εθνική πολιτική και είχε το χαρακτήρα μιας, κατά το μάλλον ή ήττον, οργανωμένης κρατικής παρέμβασης, στα αμέσως επόμενα χρόνια τα κέντρα άσκησης και εφαρμογής πολιτιστικής πολιτικής διευρύνονται. Η πολιτιστική πολιτική δεν ασκείται μόνο σε επίπεδο κεντρικό και εθνικό αλλά είναι δυνατόν να έχει ως πεδίο εφαρμογής μια μικρότερη χωρική μονάδα, δηλαδή μια ορισμένη γεωγραφική περιοχή σε τοπικό ή περιφερειακό επίπεδο.¹⁵¹ Η ανάδυση νέων αντιλήψεων στην προβληματική για την τοπική πολιτιστική ανάπτυξη επέφερε αλλαγές στην αντίληψη για το ρόλο των φορέων τοπικής- περιφερειακής διακυβέρνησης. Μέσω του αναπροσδιορισμού των εννοιών του χώρου και της περιφέρειας εγκαταλείπονται τα παραδοσιακά «εκ των άνω» (top-down) μοντέλα περιφερειακής πολιτιστικής ανάπτυξης που αποδέχονταν ως βασικό πολιτικό υποκείμενο δράσης το κράτος.¹⁵² Οι «εκ των κάτω» (bottom-up) προσεγγίσεις «αντιμετωπίζουν την ανάπτυξη ως πολύπλευρο φαινόμενο που δεν εξαρτάται απλώς από τη διαθεσιμότητα των οικονομικών πόρων αλλά εμπεριέχει κοινωνικές, πολιτικές, πολιτισμικές, ιστορικές και κυρίως θεσμικές συνιστώσες.»¹⁵³ Αναγνωρίζεται πλέον ότι οι

150 Βλ. τη Διακήρυξη της Επιτροπής των Περιφερειών της Ευρώπης, περ. *Τετράδια Αυτοδιοίκησης* τ. 2/2000. Η διακήρυξη ήταν αποτέλεσμα της συνδιάσκεψης που διοργάνωσαν τον Νοέμβριο του 2000 τα μέλη της Επιτροπής των Περιφερειών της Ευρώπης, οι πρόεδροι των περιφερειών και οι δήμαρχοι ευρωπαϊκών πόλεων και κοινοτήτων με θέμα «Νέες μορφές διακυβέρνησης στην Ευρώπη: προς περισσότερη δημοκρατία και εγγύτητα». Για τις τάσεις περιφερειοποίησης στην Ευρώπη και το ρόλο των τοπικών αυτονομιών, βλ. τη συνέντευξη των R. Leonardi και R. Nanetti στο περ. *Τοπική Αυτοδιοίκηση Αποκέντρωση*, τ. 3-4/1992 και το άρθρο του Α. Παπαβασιλείου «Η περιφερειακή πολιτική της Ευρωπαϊκής Κοινότητας και ο ρόλος των περιφερειακών και τοπικών αρχών», περ. *Τοπική Αυτοδιοίκηση Αποκέντρωση*, τ. 5-6 /1993.

151 Ως το καταλληλότερο χωρικό μέγεθος για την εφαρμογή πολιτιστικής πολιτικής θεωρείται διεθνώς ότι είναι η περιφέρεια γιατί, με την αναγκαία αυτονομία που διαθέτει, μπορεί να διευκολύνει τις διοικητικές ρυθμίσεις και τη διαδικασία λήψης αποφάσεων. Επιπρόσθετα, «το μέγεθος της περιφέρειας μπορεί να αναδείξει την πολιτιστική ταυτότητα και μπορεί να αποτελέσει το ανοικτό πεδίο υποδοχής των διεθνών τάσεων στους τομείς της πολιτιστικής δράσης», βλ. Κόνσολα, ο.π., 28.

152 Για την περιφερειοποίηση που προσδιορίζεται ως μια διαδικασία «εκ των άνω» (π.χ. από το κράτος) που στοχεύει να εξυπηρετήσει καλύτερα τις διαδικασίες συσσώρευσης, ενώ, αντίθετα, ο περιφερισμός αναφέρεται στην αντίδραση των τοπικών κοινωνιών στις διαδικασίες περιφερειοποίησης, βλ. Hadjimichalis 1987: 286-287.

153 Βλ. άρθρο του Χ. Παρασκευόπουλου, «Κοινωνικό Κεφάλαιο και Θεσμικά Δίκτυα Συλλογικής Εκμάθησης: το ουσιαστικό περιεχόμενο της αρχής της επικουρικότητας στα πλαίσια της ευρωπαϊκής περιφερειακής πολιτικής», στην *Επιθεώρηση αστικών και περιφερειακών μελετών ΤΟΠΟΣ*, τ.12/ 1997. Ο Χ. Παρασκευόπουλος αναφέρει ότι «η αλλαγή στην έμφαση από τους οικονομικούς στους κοινωνικούς και πολιτισμικούς παράγοντες- που έχουν γίνει γνωστοί με τον όρο *θεσμική πυκνότητα* (institutional thickness) και είναι προσδιοριστικοί παράγοντες της οικονομικής

φορείς άσκησης πολιτιστικής πολιτικής και οι δυνάμεις που συμβάλλουν στην Τοπική Πολιτιστική Ανάπτυξη δεν είναι μόνον οι κρατικές αρχές ή οι διακρατικοί οργανισμοί αλλά και η Τοπική Αυτοδιοίκηση, οι φορείς και τα κινήματα που δραστηριοποιούνται σε ένα τόπο, οι επιχειρήσεις και οι δυνάμεις της αγοράς, οι πολιτιστικές οργανώσεις και οι οργανώσεις εθελοντικής πρωτοβουλίας και δράσης, δηλαδή, ένα σύνολο «αποθεματικών δυνάμεων του τοπικού επιπέδου».¹⁵⁴

Σε ένα τέτοιο μοντέλο πολιτιστικής ανάπτυξης, οι φορείς περιφερειακής και τοπικής διοίκησης και δράσης θεωρείται ότι παίζουν ρυθμιστικό ρόλο στη στρατηγική πολιτιστικής ανάπτυξης με την επιλογή εκείνων των τομέων και κλάδων όπου η συγκεκριμένη χωρική μονάδα παρουσιάζει συγκριτικά πλεονεκτήματα. Η στρατηγική για Τοπική Πολιτιστική Ανάπτυξη διατηρεί δεσπόζουσα θέση στις στρατηγικές οικονομικής ανάπτυξης μόνο στο βαθμό που συνδέεται και συντονίζεται με τις πολιτικές για την εκπαίδευση, την επαγγελματική κατάρτιση, το περιβάλλον, την αρχιτεκτονική, την έρευνα και την ανάπτυξη. Ουσιαστικά, η στρατηγική τοπικής πολιτιστικής ανάπτυξης αποτελεί απαραίτητη συνιστώσα της συνολικής αναπτυξιακής στρατηγικής ενός τόπου και γίνεται αποτελεσματική μόνο όταν εντάσσεται σε ολοκληρωμένες αναπτυξιακές στρατηγικές που αναγάγουν τον πολιτισμό σε κεντρικό άξονα της ποιότητας ζωής στην πόλη. Έτσι, η συνιστώσα του πολιτισμού σε τοπικό επίπεδο αποτελεί βασικό προαπαιτούμενο της ίδιας της ανάπτυξης καθώς της προσδίδει την πολιτιστική της διάσταση. Η πολιτιστική διάσταση της τοπικής ανάπτυξης συνδέεται με κρίσιμες παραμέτρους όπως είναι η προώθηση της τοπικής πολιτικής κουλτούρας, η συνεισφορά στην κοινωνική συνοχή, η τόνωση των διαδικασιών και λειτουργιών επικοινωνίας, πληροφόρησης, ενημέρωσης και διαλόγου.¹⁵⁵

Στις σύγχρονες κοινωνίες επικαλούμαστε συνειδητά τις αξίες της τοπικής πολιτικότητας, της οποίας οι πρακτικές μας επιτρέπουν να απαντήσουμε στην ανάγκη της συμμετοχής και της συλλογικής δράσης των πολιτών. Ακόμα και από εκείνους που η ιδέα της αντιπροσώπευσης εκλαμβάνεται ως ανεπαρκής, «η πρακτική της τοπικής δημοκρατίας δίνει ικανοποίηση στις επιθυμίες μιας πολιτικότητας πραγματικά ενεργούς.»¹⁵⁶

επίδοσης-έχει θεωρηθεί ένα μεγάλο βήμα προς τα εμπρός, σε ότι αφορά την προβληματική της ανάπτυξης και σηματοδοτεί της εισαγωγή στα *μυστήρια της οικονομίας με ικανότητες μάθησης*».

154 Βλ. το άρθρο της Μ. Σακελαρίου στο περιοδικό *Τοπική Αυτοδιοίκηση*, τ. 2/ 1992. Η Μ. Σακελαρίου στις τοπικές αποθεματικές δυνάμεις για την κοινωνική πολιτική συμπεριλαμβάνει και τα ανεπίσημα πλέγματα και τα πρωτογενή δίκτυα (οικογένεια, γειτονιά, ομάδες με κοινή καταγωγή). Βέβαια, επισημαίνει με νόημα ότι η τάση της μετατόπισης του κέντρου βάρους από το κεντρικό και το εθνικό επίπεδο σε μικρότερες χωρικές μονάδες τοπικής και περιφερειακής κλίμακας αποδείχθηκε και ως «μία από τις εν δυνάμει διεξόδους, που αναδείχθηκαν στα πλαίσια της συζήτησης για την κρίση του κράτους πρόνοιας στις αρχές της δεκαετίας του '80 στην Ευρώπη». Ανάλυση των επιδράσεων στις εθελοντικές και τοπικές μορφές δράσης από τη μερική απόσυρση του κοινωνικού κράτους και πιο συγκεκριμένα του πολιτιστικού κράτους πρόνοιας, στο δεύτερο μέρος της διατριβής.

155 Βλ. το άρθρο της Μ. Ψύλλα με τίτλο «Η Πολιτιστική Διάσταση της Τοπικής Ανάπτυξης» στο περιοδικό *Τοπική Αυτοδιοίκηση*, τ. 2/ 1992.

156 Schnapper 2000: 293. Η D. Schnapper, αν και αναφέρεται στη σημασία της τοπικής συμμετοχικής πολιτικότητας καταλήγει σε ένα, μάλλον, δυσόιονο συμπέρασμα. «Η συμμετοχή στην τοπική διαχείριση, της οποίας η εκδημοκρατικοποίηση είναι επιθυμητή, δεν αρκεί για να ενώσει τους πολίτες γύρω από ένα σχέδιο που θεμελιώνει μια κοινή βούληση, δεν αρκεί για να εγγυηθεί ότι οι πολίτες θα δραστηριοποιούνταν σε περίπτωση ανάγκης για να υπερασπιστούν την πολιτική συλλογικότητα και τις αξίες που τη νομομοιοούν.», ο.π.

6. Η Τοπική Πολιτιστική Ανάπτυξη σε δυναμικό σύστημα διαχρονίας.

Το Πολιτισμικό Σύστημα της *Ανθρώπινης Συμμετοχής και Δράσης*, όπως το έχουμε ορίσει στα προηγούμενα κεφάλαια, συμπεριλαμβάνει τις οργανώσεις του Κράτους και τους φορείς της Αυτοδιοίκησης, τις δυνάμεις της Αγοράς και του Ιδιωτικού τομέα, τις οργανώσεις του Ενδιάμεσου τομέα και τις συλλογικότητες του Εθελοντικού τομέα που αναπτύσσονται και δραστηριοποιούνται στο πολιτιστικό πεδίο. Το κάθε πολιτισμικό σύστημα δέχεται προκλήσεις και ερεθίσματα στα οποία αντιδρά με διαφορετικούς τρόπους και τις μετατρέπει σε εκροές (πολιτιστική παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών) για να συμμετάσχει και να συμβάλλει στην πολιτιστική ανάπτυξη.

Παρόμοιες λειτουργίες διεξάγονται και σε ένα τοπικό πολιτισμικό σύστημα. Οι ποικίλες σχέσεις που διαμορφώνονται σε τοπικό πολιτιστικό επίπεδο είναι δυνατόν να εκληφθούν ως ένα σύστημα δράσεων και αντιδράσεων μεταξύ ατόμων, οργανώσεων, φορέων, θεσμών και διαδικασιών. Όμως, για να αναλυθούν οι σχέσεις και οι συνεργασίες, οι αλληλοσυσχετίσεις και οι αλληλεξαρτήσεις μεταξύ των οργανώσεων ενός τοπικού πολιτισμικού συστήματος είναι αναγκαίο να εξετασθούν και ως ξεχωριστά συστήματα. Έτσι, οι φορείς του Δημόσιου τομέα που δραστηριοποιούνται πολιτιστικά σε τοπικό επίπεδο, οι τοπικές επιχειρήσεις και οι δυνάμεις του Ιδιωτικού τομέα στον πολιτισμό, οι πολιτιστικές τοπικές οργανώσεις του Ενδιάμεσου και του Εθελοντικού τομέα συνιστούν διαφορετικά και αυτόνομα πολιτισμικά συστήματα με τις δικές τους εισροές και εκροές με τις οποίες συμμετέχουν και συμβάλλουν στην Τοπική Πολιτιστική Ανάπτυξη (ΤΟ.Π.Α.).¹⁵⁷

Η μέχρι τώρα εξέταση του πολιτισμικού συστήματος της ανθρώπινης δράσης και συμμετοχής αποτελεί ένα είδος στατικής μελέτης που συμβάλλει σημαντικά στην κατανόηση της λειτουργίας του και στους τρόπους που αναπαράγεται. Όμως, αυτού του είδους η συγχρονική μελέτη δεν αρκεί. Η αποφυγή των συγκρούσεων και η «θαυματουργική» επίτευξη της αρμονίας αφαιρούν από τη «συστημική» ανάλυση τη δυνατότητα να αντιμετωπίσει την κοινωνική αλλαγή και την ίδια την ιστορία.

Οι οργανώσεις που συμβάλλουν στην ΤΟ.Π.Α. αναπτύσσονται σε ξεχωριστά περιβάλλοντα, χαρακτηρίζονται από τις δικές τους ιδιαίτερες διαδικασίες ανατροφοδότησης ενώ ταυτόχρονα βρίσκονται και σε αμοιβαία επίδραση με τα άλλα συστήματα. Ως συνέπεια αυτών των αμοιβαίων επιδράσεων μεταξύ των οργανώσεων είναι άλλοτε το ίδιο το σύστημα να προσαρμόζεται και άλλοτε να εμφανίζονται διασαλεύσεις, αναταραχές, συγκρούσεις και ανατροπές. Κάθε φορά οι ασκούμενες επιδράσεις διαφέρουν, η ένταση και οι τρόποι που οι συγκρούσεις εκδηλώνονται είναι διαφορετικοί και οι προκύπτουσες ισορροπίες διαφοροποιούνται. Σε περιπτώσεις συγκρούσεων το πολιτισμικό σύστημα αναδιατάσσεται, διαμορφώνονται νέοι συσχετισμοί δύναμης και αναπτύσσονται καινούργιοι πόλοι ισχύος, ενώ υπάρχουν και περιπτώσεις όπου το σύστημα αλλάζει ή και

157 Αν προεκτείνουμε την συστημική θεώρηση σε ένα ακόμη επίπεδο ανάλυσης, είναι δυνατόν να θεωρήσουμε την κάθε μία «οργάνωση» ως ένα αυτόνομο σύστημα. Έτσι, αν για παράδειγμα ορίσουμε μία πολιτιστική εθελοντική οργάνωση ως ένα αυτόνομο πολιτισμικό σύστημα, μπορούμε να τη μελετήσουμε τόσο σε σχέση με το πολιτισμικό σύστημα του συνόλου των εθελοντικών οργανώσεων όσο και με το πολιτισμικό σύστημα του συνόλου των οργανώσεων των άλλων τομέων, όπως επίσης και σε σχέση με το αυτόνομο πολιτισμικό σύστημα μιας και μόνο οργάνωσης του δημόσιου ή ιδιωτικού τομέα κ.ο.κ.

ανατρέπεται. Το σημαντικό στοιχείο, λοιπόν, που εναπομένει προς εξέταση είναι οι τρόποι με τους οποίους ένα πολιτισμικό σύστημα αλλάζει και μετασχηματίζεται. Δηλαδή, η διαμόρφωση μιας δυναμικής ανάλυσης που δεν θα αφαιρεί τη διάσταση του χρόνου από την ανθρώπινη δράση και δεν θα διαχωρίζει τη συγχρονικότητα από τη διαχρονικότητα. Η σημασία της συνιστώσας του χρόνου στην ανάλυση διαφάνεται εφόσον η ανάλυση επικεντρώνεται στην αλληλένδετη σχέση υποκειμενικής δράσης και κοινωνικής δομής. Η χωροχρονική θεμελίωση αποτελεί βασική προϋπόθεση της ολοκληρωμένης ανάλυσης ενός πολιτισμικού συστήματος και συνεπώς, η μελέτη της τοπικής πολιτιστικής ανάπτυξης πρέπει να μελετάται όχι μόνο συγχρονικά αλλά και στη διαχρονία της.¹⁵⁸

Σκοπός μια τέτοιας ανάλυσης είναι να αναδείξει, μέσα από τη διερεύνηση διαδοχικών στοιχείων, τον προσδιορισμό των ατομικών επιλογών όπως και τον τρόπο με τον οποίο περιορίζονται οι προσωπικές επιλογές από την κοινωνική τάξη πραγμάτων αλλά και συγχρόνως τη διαμορφώνουν. Κλειδί σε αυτού του είδους την εξέταση είναι η ίδια η ανθρώπινη συμμετοχή και δράση, όχι όμως μόνο ως συμπύκνωση της δύναμης μιας οργάνωσης ή ως συνάρθρωση ισχύος του συνόλου των φορέων που συμβάλλουν στην ΤΟ.Π.Α. Η ανθρώπινη συμμετοχή σε ένα τοπικό πολιτισμικό σύστημα παίρνει «σάρκα και οστά» από το γεγονός ότι όταν τα άτομα δρουν και συμμετέχουν σε μια οργάνωση:

- συμμερίζονται ιδέες και ενστερνίζονται κοινές αξίες και παραδόσεις,
- υπερασπίζονται σκοπούς και διατυπώνουν κοινούς στόχους,
- διεκδικούν αιτήματα και προτείνουν λύσεις,
- διαχειρίζονται πόρους και ασκούν αρμοδιότητες,
- αντιπροσωπεύουν και υποστηρίζουν κοινά συμφέροντα,
- αναδεικνύουν τρόπους συμπεριφοράς και παράγουν κοινωνικότητα,
- προβάλλουν νοοτροπίες και συναρθρώνουν τρόπους ζωής.

Όμως, παράλληλα και επιπρόσθετα, η ανθρώπινη συμμετοχή και δράση εγγράφεται και σε ένα πλαίσιο αξιών προσανατολισμένων σε ατομικές διαθέσεις και προσδοκίες, σε προσωπικές ανάγκες και επιθυμίες, σε απαιτήσεις και αιτήματα, σε στόχους και επιδιώξεις, σε ατομικά συμφέροντα και φιλοδοξίες. Ουσιαστικά, η δράση και συμμετοχή αποκτούν ιδιαίτερη σημασία και από τα ατομικά χαρακτηριστικά όσων συμμετέχουν και κινητοποιούνται στο τοπικό κοινωνικοπολιτιστικό γίγνεσθαι, δηλαδή και από όλα εκείνα τα στοιχεία που συνθέτουν τις διαστάσεις της ατομικότητας των ιδίων των *πρωταγωνιστών*:

- από τις αντιλήψεις τους και τις ιδεολογικές τους αναφορές,
- από τον τρόπο και τη στάση ζωής που επιλέγουν,
- από τις δεσμεύσεις και τις επιρροές που ασκούν αλλά και τους ασκούνται,
- από τις γνώσεις, τις εμπειρίες και τις δεξιότητες που αποκτούν,

158 Μόνο με δυναμική και διαχρονική ανάλυση είναι δυνατόν να μελετηθούν συγκεκριμένες εφαρμογές. Μία πιθανή σύγκρουση δύο επιμέρους πολιτισμικών συστημάτων σε μία ορισμένη περίοδο (για παράδειγμα ανάμεσα στους πολιτιστικούς φορείς του Δημόσιου τομέα και τις εθελοντικές πολιτιστικές οργανώσεις) είναι δυνατόν να διατυπωθεί και ως αντίθεση μεταξύ συγκεκριμένων διεκδικήσεων που προβάλλουν οι δεύτερες και της αδυναμίας των πρώτων να ανταποκριθούν με επάρκεια σε αυτές. Ως πιθανή συνέπεια μια τέτοιας σύγκρουσης μπορεί να είναι αλλαγές και μετασχηματισμοί με την ανάληψη πρωτοβουλιών από τις εθελοντικές οργανώσεις για την ικανοποίηση των διεκδικήσεων.

- από τη δημιουργικότητα και τη φαντασία που τους διακρίνει,
- από τις αδυναμίες που έχουν, τα λάθη και τις παραλείψεις που κάνουν,
- από τις διαθέσεις, τις επιθυμίες και τις προσδοκίες που προβάλλουν,
- από τα συναισθήματα και τις ευαισθησίες που εκδηλώνουν,
- από τα κίνητρα και τις φιλοδοξίες που κινητοποιούνται.
- από τις προσωπικές ανάγκες και τα ατομικά προβλήματα που τους απασχολούν,

Αυτός ο χάρτης ατομικών λογικών συλλογικής δράσης δηλαδή το σύνθετο *μείγμα ατομικότητας* αποκτά διαφορετικές διαστάσεις και αποδίδεται κάθε φορά με ιδιαίτερο νόημα διαμορφώνοντας ένα *δυναμικό διαθέσιμης συμμετοχής* που παρουσιάζει κινητικότητα και εμφανίζει ισχυρές τάσεις μετακινήσεων και μετατοπίσεων.¹⁵⁹

7. Μετακινήσεις συμμετοχής στην Τοπική Πολιτιστική Ανάπτυξη.

Μεταξύ των φορέων, των οργανώσεων και των ομάδων που δραστηριοποιούνται στην ΤΟ.Π.Α. υφίστανται και λειτουργούν τυπικοί και άτυποι διάυλοι επικοινωνίας με συνέπεια να διαμορφώνεται μια μεγάλη αλυσίδα διαρκώς ανανεούμενων κοινωνικών αλληλεπιδράσεων, διασυνδέσεων, αλληλεξαρτήσεων και αλληλενεργειών. Η αμοιβαία αυτή σχέση που οι οργανώσεις εγκαθιδρύουν για να ανταλλάσσουν την πολυπλοκότητά τους είναι γνωστή στη θεωρία των συστημάτων με τους όρους «αλληλοδιείσδυση» (interpenetration) και «σύζευξη» (coupling), όροι που εκφράζουν έννοιες συγγενείς με αυτή της «αλληλόδρασης».¹⁶⁰ Το ενδιαφέρον, όμως, για την πολιτιστική πραγματικότητα, στρέφεται στο ρόλο που διαδραματίζουν τα άτομα λόγω της συμμετοχής τους στο πολιτισμικό σύστημα. Η μελέτη της δυναμικής πλευράς ενός τοπικού πολιτισμικού συστήματος οδηγεί στην ανακάλυψη των τρόπων με τους οποίους τα άτομα δρουν στο πλαίσιο της κοινωνικής αλληλεπιδράσης και των κοινωνικών ανταλλαγών.

Το σημαντικότερο, λοιπόν, στοιχείο για να αποτελέσει το τοπικό πολιτισμικό σύστημα ένα δυναμικό σύστημα είναι η *κινητικότητα της συμμετοχής* ανάμεσα στις διαφορετικές ομάδες και οργανώσεις που συμβάλλουν στην ΤΟ.Π.Α. Η κινητικότητα αναφέρεται στη ρευστότητα και την κίνηση της ανθρώπινης συμμετοχής μεταξύ των δρώντων συλλογικών υποκειμένων στο τοπικό πολιτιστικό γίγνεσθαι. Η κίνηση της συμμετοχής μπορεί να είναι είτε *οριζόντια*, δηλαδή να συντελείται μεταξύ των οργανώσεων

159 Η ύπαρξη αυτού «ιδιαιτέρου νοήματος» στην ανθρώπινη δράση και συμμετοχή πιστεύουμε ότι επιβεβαιώνεται και δια του αντιθέτου του. Δηλαδή, αυτό που ο Κ. Τσουκαλάς αναφέρει «ότι η δράση του ανθρώπου εμπεριέχει εξ ορισμού ένα *απόθεμα πρόσθετης ενέργειας* που καταναλίσκεται χωρίς κανένα *συνειδητό στόχο*, και συνεπώς δεν μπορεί να συλληφθεί και να αποδοθεί καν ως *νόημα*», βλ. Τσουκαλάς 1991:129. Όσο όμως και αν είναι δύσκολο να «συλληφθεί», υφίσταται και επηρεάζει το δυναμικό της διαθέσιμης συμμετοχής και αποτελεί βασική συνιστώσα στη διαμόρφωση της Τοπικής Πολιτιστικής Ανάπτυξης.

160 Βλ. Τσιβάκου 1997: 80-81. Ο όρος «αλληλοδιείσδυση» που εισήγαγε ο N. Luhmann (Luhmann 1994), ταιριάζει περισσότερο στη δική μας ανάλυση καθώς είναι προσφορότερη για αυτοποιητικά συστήματα του ίδιου είδους όπως είναι η ανθρώπινη συμμετοχή. Όπως έχει αναφερθεί, το θέμα της «αλληλόδρασης» των ατόμων προσεγγίζεται από δύο θεωρίες: τη θεωρία της «επαναλήψεως της ομοιομορφίας» και τη θεωρία της «οργάνωσης της ανομοιότητας», βλ. Γκιζέλης, ο.π., 72-74

του ίδιου τομέα ως *μετατόπιση* συμμετοχής, είτε *κάθετη* δηλαδή να αφορά τη *μετακίνηση* συμμετοχής από μια ή περισσότερες οργανώσεις ενός τομέα σε οργανώσεις άλλων τομέων. Η αιτία και το είδος της μετακίνησης, το μέγεθος και η κατεύθυνσή της ανακαταμένουν το *δυναμικό της διαθέσιμης συμμετοχής* και διαμορφώνουν νέες ισορροπίες και συσχετισμούς.

Το δυναμικό της διαθέσιμης συμμετοχής υπόκειται σε συνεχείς εσωτερικές ανακατανομές και μετακινήσεις που συντελούνται στα πλαίσια της δράσης των οργανώσεων που συμβάλλουν στην ΤΟ.Π.Α. Η διαμόρφωση Τοπικής Πολιτιστικής Ανάπτυξης είναι αποτέλεσμα μιας σύνθετης και δυναμικής σχέσης ανάμεσα σε τέσσερις βασικούς και ανταγωνιστικούς πόλους εξουσίας: το κεντρικό κράτος που αναπτύσσει πολιτικές και στα πλαίσια της τοπικής κοινωνίας, της Τοπικής Αυτοδιοίκησης,¹⁶¹ των οργανώσεων του Ενδιάμεσου τομέα και των Εθελοντικών Συλλογικοτήτων.¹⁶² Μεταξύ, λοιπόν, των φορέων, των οργανώσεων και των ομάδων που δρουν στο τοπικό κοινωνικοπολιτιστικό γίνεσθαι αναδεικνύονται φαινόμενα *ιδιοποίησης* και *υπεξαίρεσης συμμετοχής* με συνέπεια να προκαλούνται μετακινήσεις συμμετοχής.

Η μετακίνηση και μετατόπιση της συμμετοχής είναι δυνατόν να διεξάγεται προς όλους και από όλους τους τύπους και τα είδη των πολιτιστικών οργανώσεων, είτε με οριζόντια είτε με κάθετη μορφή κίνησης. Μετατόπιση συμμετοχής οριζόντιας κίνησης διεξάγεται, κυρίως, στις πολιτιστικές οργανώσεις και στους φορείς του Δημόσιου και Ιδιωτικού τομέα. Οι αντιλήψεις για τις ενδοδιοικητικές διαμάχες που οδηγούν και σε μετατοπίσεις συμμετοχής σε τέτοιους φορείς «μπορούν να ενταχθούν στην προβληματική των ενδοοργανωσιακών συγκρούσεων που απασχολούν τη θεωρία των οργανώσεων και την κοινωνική ψυχολογία.»¹⁶³ Το ουσιαστικό ζήτημα είναι η εξέταση των παραγόντων που καθορίζουν την προσωπική στάση και τη συμπεριφορά ενός ατόμου μέσα σε μία οργάνωση. Είναι το ίδιο το πρόσωπο (ανεξάρτητα από τις αξίες του), είναι η ενδοδιοικητική του θέση ή είναι οι εξωοργανωσιακοί παράγοντες (όπως η ταξική προέλευση και η πολιτική ιδεολογία) που αλλάζουν τη συμπεριφορά ενός ατόμου, ανάλογα με το ρόλο που καλείται να αναλάβει σε μία οργάνωση;¹⁶⁴ Το σίγουρο, πάντως, είναι ότι οι συγκρούσεις μπορεί να είναι προσωπικές, διαπροσωπικές ή μεταξύ αντίπαλων ομάδων και είναι δυνατόν να προκύπτουν από την ίδια την οργανωτική δομή, τους ρόλους, τις αντιλήψεις και τα στερεότυπα των

161 Εκλαμβάνουμε την Τοπική Αυτοδιοίκηση ως θεμελιώδη θεσμό της τοπικής κοινωνίας που ασκεί μία διπλή, εκ πρώτης όψεως αντιφατική και όμως βαθύτατα συνθετική λειτουργία. Από τη μια πλευρά, «αποτελεί κεντρικό θεσμό διεύθυνσης των σχέσεων και λειτουργιών της τοπικής κοινωνίας και κατ' αυτήν τη διάστασή της είναι εξουσία και συναρθρώνεται με το κράτος. Από την άλλη πλευρά είναι –ορθότερα, μπορεί να είναι– η δομή μέσα από την οποία εκφράζεται, συμμετέχει και ολοκληρώνεται στην καθημερινή του λειτουργία ο πολίτης, συγκροτείται και θεσπίζεται η κοινωνία των πολιτών», βλ Μπαμπάς 1992: 10-11.

162 Οι τρόποι δράσης και συμμετοχής των πολιτών σε τοπικό επίπεδο είναι ποικίλοι, είτε αυτοί εκλαμβάνονται ως μεμονωμένα άτομα είτε ως μέλη συλλογικών οντοτήτων, βλ. Ψύλλα 2000: 126.

163 Σωτηρόπουλος 1996: 217. Ο Δ. Σωτηρόπουλος επισημαίνει ότι η πολιτική κοινωνιολογία έχει επικεντρώσει το ενδιαφέρον της μόνον στις εσωτερικές εξελίξεις των οργανωμένων πολιτικών φορέων για να ερμηνεύσει την εξωτερική συμπεριφορά τους, ο.π.

164 Ο Δ. Σωτηρόπουλος, παρουσιάζει τις διαφορετικές τάσεις στη θεωρητική διαμάχη της πολιτικής κοινωνιολογίας για τους παράγοντες που προσδιορίζουν τις ατομικές επιλογές των στελεχών του κρατικού μηχανισμού, ο.π., 219-220. Η έρευνα πεδίου που διεξάγει αφορά τις σχέσεις του ανώτερου διοικητικού και του πολιτικού προσωπικού σε τέσσερα ελληνικά υπουργεία την περίοδο 1981-1989, ο.π., 292.

ατόμων.¹⁶⁵ Παρόμοια φαινόμενα κάθετης μετατόπισης συμμετοχής έχουμε και μεταξύ των φορέων του ιδιωτικού τομέα με τη μορφή της «προσέλευσης και μεταγραφής» ικανών στελεχών. Η ανθρωπομορφική αντίληψη των οργανώσεων που αποδίδει πρωτεύουσα σημασία στο ορθολογικό υποκείμενο όπως και η λειτουργία του ανταγωνισμού για την απόκτηση πόρων, αποτελούν τους βασικούς παράγοντες που ωθούν σε παρόμοιες επιλογές.¹⁶⁶

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι *κάθετες μορφές* στη μετακίνηση συμμετοχής. Συχνότερη μετακίνηση συμμετοχής κάθετης μορφής φαίνεται να συντελείται από τις οργανώσεις του ενδιαμέσου και εθελοντικού τομέα προς τους φορείς του κράτους και, κυρίως, της αυτοδιοίκησης.¹⁶⁷ Επίσης, ιδιαίτερα συχνά εμφανίζονται μετακινήσεις συμμετοχής μεταξύ των πολιτιστικών συλλογικοτήτων του εθελοντικού τομέα και των οργανώσεων του ενδιαμέσου τομέα. Μετακινήσεις συμμετοχής από τις εθελοντικές οργανώσεις προς τα πολιτικά κόμματα διαμορφώνονται, συνήθως, όταν τα τελευταία δημιουργούν προσδοκίες για «συνολικότερες αλλαγές», ενώ μετακινήσεις από τα πολιτικά κόμματα προς τις εθελοντικές οργανώσεις δημιουργούνται όταν, για διάφορους λόγους, ακυρώνεται το ουσιαστικό νόημα της συμμετοχής σε κεντρικό επίπεδο και χάνεται το ενδιαφέρον ενασχόλησης με τις κεντρικές πολιτικές εξελίξεις.

Στην τελευταία περίπτωση, παρατηρούνται και στοιχεία που συνιστούν το φαινόμενο της *υποκατάστασης της συμμετοχής*. Υφίσταται, δηλαδή, σε κάθε χρονική περίοδο μία ποσότητα διαθέσιμης συμμετοχής που μετακινείται με βάση τις ατομικές λογικές συλλογικής δράσης. Τα δρώντα υποκείμενα συχνά αναζητούν διαφορετικούς τρόπους διάθεσης της συμμετοχής τους, δηλαδή ένα είδος *υποκατάστατου δράσης* για τις μορφές συμμετοχής που έχουν εγκαταλείψει διεκδικώντας να αναπληρώσουν το απολεσθέν νόημα. Αναζήτηση που οδηγεί σε *μετακύλιση* της συμμετοχής του σε άλλες οργανώσεις και έχει ως αφετηρία τις κεντρικές εξελίξεις και το κλίμα της εποχής, επηρεάζεται από τις τοπικές πολιτικοκοινωνικές συγκυρίες αλλά και από τις ατομικές λογικές συλλογικής δράσης.¹⁶⁸

165 Morgan 1986: 155.

166 Βλ. Τσόκας 1995: 309-310. Ο Χ. Τσόκας, προσεγγίζοντας το θέμα της τύχης και της αναγκαιότητας στις οργανώσεις, διαπιστώνει ότι οι οργανώσεις δυσχεραίνονται στην ορθολογική υιοθέτηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς για να προσαρμοσθούν στο περιβάλλον τους. Ο περιορισμένος ρόλος που παίζει η ανθρώπινη ορθολογικότητα στην εξέλιξη μιας οργάνωσης «μας ωθεί να επανορίσουμε τόσο την έννοια της ορθολογικότητας όσο και το πεδίο εφαρμογής της.», ο.π., 313.

167 Κλασικές περιπτώσεις μετακίνησης συμμετοχής από τα πολιτικά κόμματα προς το κράτος έχουμε στην Ελλάδα τις περιόδους διακυβέρνησης της χώρας από τα δύο μεγάλα κόμματα εξουσίας. Ιδιαίτερα στην περίπτωση διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ «η προικοδότηση του κράτους με κομματικό προσωπικό ήταν μαζική και το κόμμα απώλεσε τα ανώτερα και τα μεσαία στελέχη του. Το ΠΑΣΟΚ έχασε το καλύτερο προσωπικό του, ωθώντας το στο κράτος», βλ. Σωτηρόπουλος 2001: 99-100. Επίσης, ο Δ. Σωτηρόπουλος εξετάζει φαινόμενα «αιμορραγίας» της δημοσιούπαλλης προς την τοπική αυτοδιοίκηση και στον τρίτο τομέα, ο.π., 72-77. Περιπτώσεις μετακινήσεων συμμετοχής από εθελοντικές οργανώσεις προς τα κόμματα ή την τοπική αυτοδιοίκηση παρατηρούνται στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1980 και εξετάζονται στο τρίτο μέρος της διατριβής.

168 Τέτοια ιδιαίτερα φαινόμενα, όπως η *υποκατάσταση δράσης* και η *μετακύλιση συμμετοχής* (όπως και η *μεταλλαγή* της σε επαγγελματική ενασχόληση ή πολιτική και εκλογική συνεργασία), εμφανίζονται σε συγκεκριμένες φάσεις εξέλιξης των εθελοντικών πολιτιστικών οργανώσεων στη χώρα μας, ιδιαίτερα κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο, βλ. τρίτο μέρος της διατριβής.

Σημαντικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι μετακινήσεις και καταταμίσεις της ενεργούς συμμετοχής που συντελούνται με τη μορφή της *διπλής ένταξης*, δηλαδή εκείνες τις περιπτώσεις όπου τα δρώντα υποκείμενα χαρακτηρίζονται από παράλληλη ένταξη σε δύο οργανώσεις. Καθώς μάλιστα η συμμετοχή μπορεί να αφορά πολλαπλά συλλογικά υποκείμενα, μια τέτοια μορφή ένταξης θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως *πολυμερής ένταξη*, τα συγκεκριμένα μέλη ως *πολυμερισμένα μέλη*, η δε δράση τους ως *πολυμερής δράση*.¹⁶⁹ Το φαινόμενο της πολυμερούς ένταξης παρατηρείται, συνήθως, μεταξύ των οργανώσεων του ενδιάμεσου τομέα και των κοινωνικών κινήματων και πιο συγκεκριμένα μεταξύ των πολιτικών οργανώσεων και των εθελοντικών πολιτιστικών συλλογικοτήτων. Οι εθελοντικές συλλογικότητες και τα κινήματα που διακρίνονται από παρόμοιες μορφές ένταξης μελών αποτελούν χειραγωγούμενες οργανώσεις και μη αυτοδιοικούμενες οντότητες που δεν είναι σε θέση να ορίζουν τις δράσεις τους και να διαθέτουν τις «δικές τους» εσωτερικές διαδικασίες διοίκησης. Με την εξέλιξη αυτή τίθεται σε κίνδυνο η ανεξαρτησία και η αυτονομία τους και αίρεται ο ουσιαστικός τους ρόλος που είναι η ελεύθερη και συλλογική έκφραση ρευμάτων και ιδεών.¹⁷⁰ Οι προσδιορισμοί που έχουν δοθεί από τους αναλυτές για τέτοιου τύπου οργανώσεις ποικίλουν αλλά και αποτυπώνουν με χαρακτηριστικό τρόπο το συγκεκριμένο φαινόμενο.¹⁷¹

Τα κοινωνικά κινήματα και οι εθελοντικές οργανώσεις που διακρίνονται από πολυμερείς εντάξεις μελών δεν λογίζονται ως αυτόνομοι εκφραστές της δικής τους συλλογικής βούλησης και έτσι θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν ως *αποικισμένες* και *εποικισμένες* ή *οικειοποιημένες* οργανώσεις.¹⁷² Ο *αποικισμός* και ο *εποικισμός* των

169 Ισχυρές τάσεις *πολυμερών εντάξεων* παρουσιάζονται κατά την πρώτη περίοδο της μεταπολίτευσης στην Ελλάδα και κυρίως μεταξύ των πολιτικών κομμάτων και των πολιτιστικών συλλόγων. Την περίοδο αυτή η συμμετοχή σε μία πολιτική οργάνωση συνεπάγεται, τις περισσότερες φορές, την παράλληλη δραστηριοποίηση στο τοπικό πολιτιστικό σωματείο ή και στην περιβαλλοντική ομάδα, στο παράρτημα της ερηνιστικής κίνησης ή της ανάλογης γυναικείας οργάνωσης, ακόμη και στο τοπικό αθλητικό σωματείο.

170 Η ισχυρή πολιτικοποίηση που παρατηρείται και διεθνώς από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 επιφέρει και την εισβολή των πολιτικών κομμάτων σε όλα τα πεδία της καθημερινής ζωής, φαινόμενο που επηρεάζει αρνητικά τον δυναμισμό των εθελοντικών οργανώσεων, βλ. Grosjean ο.π., 38.

171 Παρόμοιες οργανώσεις χαρακτηρίζονται ως «θυγατρικές ή εξαρτημένες» οργανώσεις (Τερλεζής 1976: 197), ως «οργανωτικά παραπροϊόντα» άλλων φορέων (Olson 1991: 222-223, ορίζοντας έτσι τα λόμπυ των μεγάλων οικονομικών ομάδων που έχουν την ικανότητα να κινητοποιούν μια λανθάνουσα ομάδα με επιλεκτικά κίνητρα), ως «κομματικά υποκατάστατα» και «προθάλαμοι επαναστατικοποίησης των μαζών» (Ρεπούση 1996: 139 και 146), όπως επίσης και ως «ψευδείς ομάδες» που αξιοποιούνται και ως «δούρειοι ίπποι» στο πεδίο της πολιτικής αντιπαράθεσης (Μαραντζίδης 1996: 113 και 117). Τα άτομα *πολυμερούς ένταξης* προσδιορίζονται ως «επικαλυπτόμενα μέλη» (από τον Ιταλό συνδικαλιστή Bruno Trentin, βλ. Offe 1993:204) που «βρίσκονται συχνά κομμένα στα δύο, ζώντας δύο πολιτικές ζωές», μετατρέπονται σε «μιάνα μεταβίβασης» εντολών και αποφάσεων λειτουργώντας ως «πράκτορες των κομμάτων που ανήκουν» (Μαραντζίδης, ο.π., 110-112).

172 Χρησιμοποιούμε τον όρο *αποικισμένες* οργανώσεις για να προσδιορίσουμε τις οργανώσεις που ιδρύονται και στελεχώνονται από τα πολιτικά κόμματα. Με τον όρο *εποικισμένες* οργανώσεις προσδιορίζουμε εκείνες τις οργανώσεις που ήδη λειτουργούν και στις οποίες εντάσσονται μέλη κομμάτων υλοποιώντας κομματική γραμμή και υπόδειξη. Επιλέξαμε τους δύο αυτούς όρους λόγω της κυριολεξίας του νοήματός τους. «Αποικισμός» είναι η ίδρυση αποικίας και η αποστολή αποίκων σε νέους χώρους ενώ «εποικισμός» είναι η εγκατάσταση νέων κατοίκων σε ήδη κατοικημένο τόπο.

εθελοντικών οργανώσεων επιφέρει τη δομούμενη εξάρτησή τους με συνέπεια την αδυναμία τους να αυτοπροσδιορίζονται και να μετασχηματίζουν τους όρους και τους κανόνες που διέπουν την ύπαρξή τους όταν εκείνες το κρίνουν σκόπιμο και αναγκαίο.

Η *πολυμερής ένταξη* σε πολλές οργανώσεις έχει αντιμετωπισθεί από την κοινωνιολογική θεωρία και ως κριτήριο πλουραλισμού μιας κοινωνίας και χαρακτηρίζεται ως «διασταυρούμενη αλληλεγγύη» (cross-cutting solidarities).¹⁷³ Είναι σαφές, ότι μια τέτοια προσέγγιση της πολυμερούς ένταξης εκκινά από διαφορετικά δεδομένα για να ερμηνεύσει τα φαινόμενα πλουραλισμού στις κοινωνικές και πολιτικές εκφράσεις και δεν λαμβάνει καθόλου υπόψη τη στρατηγική του «εποικισμού». Η στρατηγική του εποικισμού προσδιορίζει τα φαινόμενα παθογένειας ενός πολιτικού συστήματος και δημιουργεί καθεστώς ανισορροπίας στο ίδιο το άτομο με τη συνύπαρξη δύο, τουλάχιστον, ισχυρών ανταγωνιστικών συλλογικών ταυτοτήτων που «διεκδικούν» την ολοκληρωτική του ένταξη. Και αυτό γιατί η πολυμερής ένταξη ενός ατόμου επιβάλλεται ως μία *καθετοποιημένη μορφή στράτευσης* από μια οργάνωση (π.χ. πολιτική οργάνωση) και μάλιστα με την αυτοτοποθέτηση της ίδιας στην κορυφή της πυραμίδας των προτεραιοτήτων ένταξης.¹⁷⁴ Όμως, ο πολιτικός πολιτισμός της κάθε εποχής (η συγκυρία, οι παραδόσεις, το περιβάλλον και κυρίως οι ατομικές επιλογές του υποκειμένου) είναι δυνατόν να αναδείξει μία διαφορετική ιεράρχηση προτιμήσεων στο *πολυμερισμένο* μέλος που πιθανόν αντιστρέφει την πυραμίδα των προτιμήσεών του. Οι ιεραρχικές αυτές διαβαθμίσεις αποτυπώνουν τα διαφορετικά ποιοτικά στοιχεία της κάθε ένταξης με αποτέλεσμα το πολυμερισμένο μέλος να επιλέγει την πρωτεύουσα και την *παρελκόμενη ένταξη* με βάση τα δικά του κριτήρια.¹⁷⁵ Υπάρχουν μάλιστα περιπτώσεις όπου η παρελκόμενη ένταξη και δράση εγκαταλείπεται από το δρων υποκείμενο, γεγονός που δημιουργεί σημαντικές μετακινήσεις συμμετοχής.¹⁷⁶

Συμπερασματικά, οι σημαντικές μετακινήσεις συμμετοχής που προκύπτουν από τις *πολυμερισμένες* και *παρελκόμενες* εντάξεις μελών αποτελούν το καθοριστικό στοιχείο που

173 Kornhauser 1959:84. Ο W. Kornhauser, προσδιορίζει ως βασικό γνώρισμα των «ολοκληρωτικών» κοινωνιών την ύπαρξη «αποκλειστικών» ενδιάμεσων οργανώσεων, δηλαδή εκείνων που διατηρούν το αποκλειστικό προνόμιο εκπροσώπησης συμφερόντων. Αντίθετα, η δυνατότητα πολλαπλής συμμετοχής σε «ανοικτές» και «μη αποκλειστικές» οργανώσεις προσιδιάζει σε «πλουραλιστικές κοινωνίες».

174 Δανεϊζόμαστε τον όρο *καθετοποιημένη στράτευση* από το χώρο της οικονομίας για να αναδείξουμε το στοιχείο της ιεράρχησης που επιβάλλει μια οργάνωση στα *πολυμερισμένα μέλη* της.

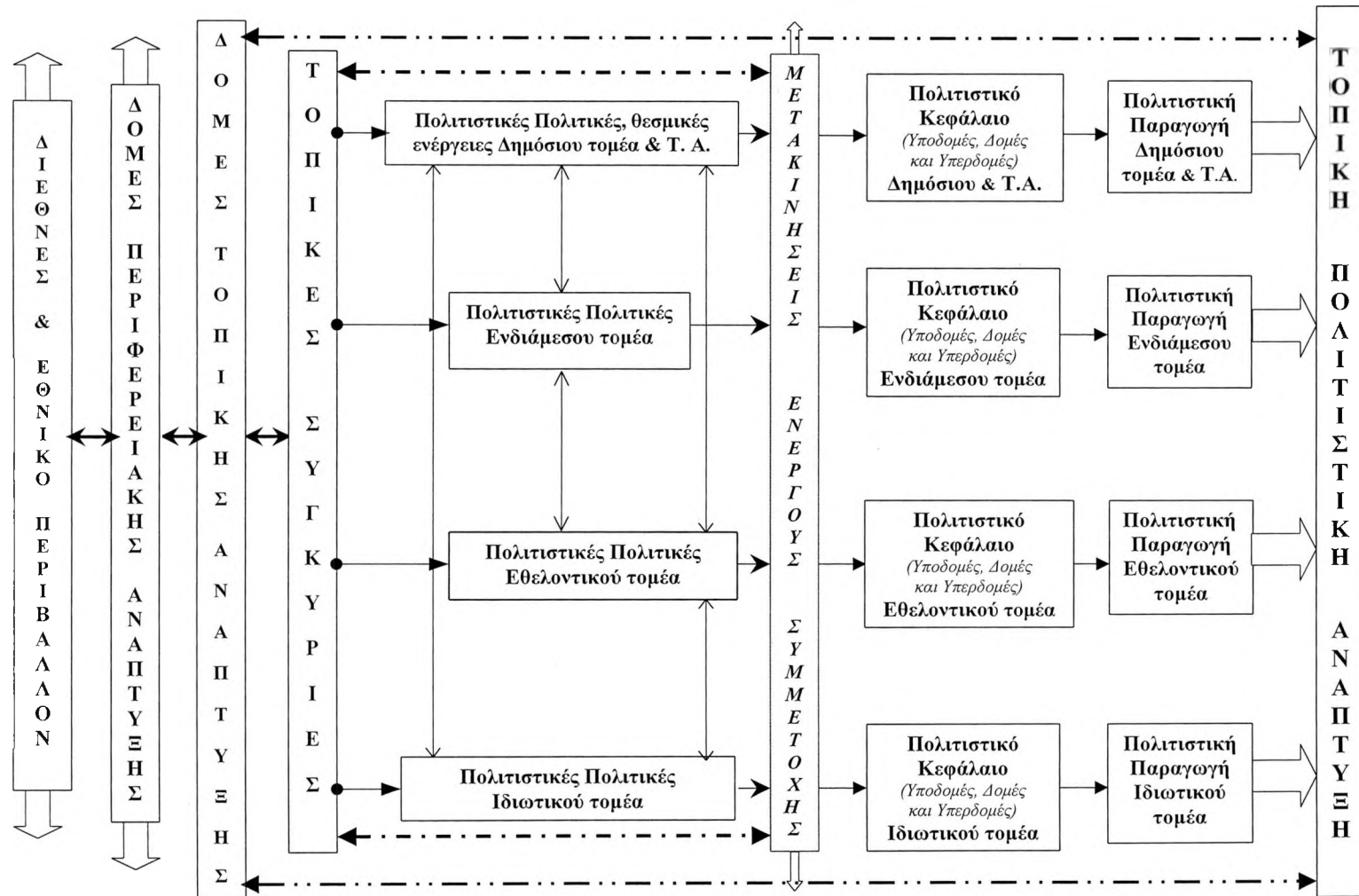
175 Η περίπτωση του Εργατικού κόμματος της Αγγλίας αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση. Στη δεκαετία του '60, τα μέλη του κόμματος που πληρώνουν την τακτική μηνιαία τους συνδρομή φθάνουν το ένα εκατομμύριο άτομα ενώ τα «μέλη» του κόμματος που συμμετέχουν ουσιαστικά στις «θυγατρικές και εξαρτημένες οργανώσεις» του κόμματος (λέσχες, σωματεία, φιλολογικούς συλλόγους κλπ) φθάνουν τα δύο εκατομμύρια, βλ. Τερλεξής 1976: 197.

176 Οι περιπτώσεις, όπου πολυμερισμένα μέλη «παραιτούνται» ή και εγκαταλείπουν το κόμμα τους στο όνομα του κινήματός τους και των εθελοντικών οργανώσεων, είναι πολλές και έχουν να κάνουν με την «μικροϊστορία» του κάθε τύπου, των συλλογικών του υποκειμένων και των ιδίων των προσώπων που αποτελούν τους «πρωταγωνιστές», πολλές φορές, όμως, με έναν ιδιότυπο τρόπο. Στο κομμουνιστικό κόμμα της Ισπανίας, οι κομμουνιστές που συμμετείχαν στα κινήματα πόλεων οδηγήθηκαν εκτός κόμματος στο όνομα του κινήματός τους, βλ. Μαραντζίδης, ο.π., 113. Ο Ν. Μαραντζίδης προσδιορίζει παρόμοια φαινόμενα εξετάζοντας τη σχέση των κομμουνιστικών κομμάτων και των κοινωνικών κινήματων της Μεσογειακής Ευρώπης. Επίσης, στην Ελλάδα υπήρξαν περιπτώσεις όπου πολλές φεμινίστριες εγκατέλειπαν το κόμμα στο όνομα της γυναικείας τους ταυτότητας, βλ. Κωτσοβέλου-Ρεπούση 1989: 19-24.

διαμορφώνουν το πολιτισμικό σύστημα ως ένα δυναμικό σύστημα και προσδίδουν στη μελέτη της ΤΟ.Π.Α. το στοιχείο της διαχρονικότητας.

Ο χάρτης των «Παραγόντων Διαμόρφωσης της Τοπικής Πολιτιστικής Ανάπτυξης» (Διάγραμμα 5), αποτυπώνει τα διαφορετικά περιβάλλοντα, τις περιφερειακές και τοπικές δομές ανάπτυξης (κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη) και, τέλος, τις τοπικές συγκυρίες μέσα από τις οποίες διαμορφώνεται η τοπική πολιτιστική ανάπτυξη. Επιπρόσθετα, αποτυπώνονται οι παράγοντες και οι αιτίες που ανάγονται στην ίδια τη λειτουργία των οργανώσεων του Δημόσιου, Ιδιωτικού, Ενδιάμεσου και Εθελοντικού τομέα.¹⁷⁷ Δηλαδή, τις Πολιτιστικές Πολιτικές που ασκούν και το Πολιτιστικό Κεφάλαιο (Υποδομές, Δομές και Υπερδομές) που διαχειρίζονται ώστε να παράγουν πολιτιστικά αγαθά/ υπηρεσίες και να συμβάλλουν στην Τοπική Πολιτιστική Ανάπτυξη. Τέλος, αποτυπώνεται η ατομικότητα των υποκειμένων μέσα από τις Μετακινήσεις της Ενεργούς Συμμετοχής τους.

177 Εντάσσουμε τους φορείς της Τοπικής Αυτοδιοίκησης στις οργανώσεις του «Δημόσιου τομέα» όχι γιατί δεν παρουσιάζουν ουσιαστικές διαφορές μεταξύ τους (αν και ανήκουν στον ευρύτερο Δημόσιο χώρο), αλλά μόνο για λόγους οικονομίας της αποτύπωσης. Αντίθετα, αν και κατά μία έννοια οι συλλογικότητες του εθελοντικού τομέα αποτελούν υποσύνολο των οργανώσεων του ενδιάμεσου τομέα, θεωρούμε τις διαφορές τους τόσο σημαντικές ώστε να αποτελούν ιδιαίτερο υποσύστημα, βλ. το σύστημα ταξινόμησης των εκφράσεων του εθελοντικού τομέα στο τέταρτο μέρος της διατριβής.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ
Ο ΕΘΕΛΟΝΤΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ.

Ιδιωτικός χώρος, Δημόσιος χώρος και η Κοινωνία των Πολιτών.

1. Το ιστορικό της σχέσης: Διαχωρισμοί και διαπλοκές.

Η διάκριση ανάμεσα στο δημόσιο και ιδιωτικό έχει μακρά ιστορία στη δυτική κοινωνική και πολιτική σκέψη. Οι δύο έννοιες του «Ιδιωτικού» και του «Δημόσιου» χώρου δεν είναι ξεκάθαρες ούτε αυστηρά οριοθετημένες, ιδιαίτερα όταν προσεγγίζονται ως μέρος του νοηματικού πλαισίου που επιδρά στην οργάνωση της δράσης σε ένα κοινωνικό περιβάλλον. Στους όρους αυτούς που αποτελούν ξεχωριστές κοινωνικές σφαίρες και διαφορετικές κοινωνικές εκφάνσεις ενυπάρχει ρευστότητα και πολυπλοκότητα.¹

Οι πρώτες καταγεγραμμένες χρήσεις της λέξης «δημόσιο» στην αγγλική γλώσσα εμφανίζεται στα μέσα του 15^{ου} και το «δημόσιο» ταυτίζεται με το κοινό συμφέρον της κοινωνίας. Εβδομήντα χρόνια αργότερα προστίθεται μια ακόμη έννοια του «δημόσιου» ως εκείνου το οποίο φανερώνεται και εκτίθεται σε κοινή θέα ενώ το «ιδιωτικό» χρησιμοποιείται με την έννοια του «προνομιούχου».² Με το τέλος του 17^{ου} αιώνα, η αντίθεση «δημοσίου» και «ιδιωτικού» πλησιάζει περισσότερο προς τον τρόπο που χρησιμοποιούνται σήμερα οι όροι. «Δημόσιο» σήμαινε ανοικτό στην εξουχιστική εξέταση του καθένα, ενώ «ιδιωτικό» σήμαινε την προστατευμένη περιοχή της ζωής. Τον 18^ο αιώνα, με την ανάπτυξη των πόλεων και την ανάπτυξη των δικτύων κοινωνικότητας, το «δημόσιο» καταλήγει να σημαίνει τη ζωή που ζει κανείς πέρα από την οικογένεια και τον κύκλο των στενών φίλων. Οι τρόποι της δημόσιας και ιδιωτικής έκφρασης, ως εναλλακτικές λύσεις, δεν λειτουργούσαν αντιθετικά. Το δημόσιο εκλαμβάνονταν ως ανθρώπινη δημιουργία και το ιδιωτικό ως ανθρώπινη κατάσταση. Ο δημόσιος χώρος αποτελούσε ένα αυτόνομο χώρο εκδίπλωσης του ατόμου και φυσικό πεδίο ανάπτυξης πολιτιστικών, πολιτικών, επαγγελματικών και ευρύτερα κοινωνικών δραστηριοτήτων. Η επαφή αλλά και η απόσταση από τους ξένους καθορίζονταν από κανόνες ευγενείας και συγκεκριμένων συμπεριφορών. Ο ιδιωτικός χώρος έκλεινε μέσα του τα ιδιαίτερα και εξατομικευμένα χαρακτηριστικά με βάση τα οποία ο άνθρωπος υπερασπιζόταν τη διαφορετικότητά του και αμυνόταν εναντίον οποιασδήποτε προσπάθειας εισβολής στην ιδιωτικότητά του που ισοδυναμούσε με κατάλυση και ισοπέδωσή της.

Η είσοδος όμως της προσωπικότητας στο δημόσιο χώρο του 19^{ου} αιώνα προετοίμασε το έδαφος για την «κοινωνία της οικειότητας» και οδήγησε στην αντίθεση του δημόσιου και ιδιωτικού χώρου.³ Η πρόταξη του ιδιωτικού στοιχείου απέναντι στο δημόσιο ως συνέπεια

1 Για μια λεπτομερή αναφορά στη διάκριση μεταξύ δημοσίου και ιδιωτικού χώρου, βλ. Habermas 1989: κεφ. 1 και Bobbio 1989: κεφ. 1.

2 Sennet 1999: 31-33. Ως παραδείγματα των προσεγγίσεων εκείνης της εποχής αποτελεί η αναφορά, στα 1470, προς τον αυτοκράτορα Λούκιο «...επίτροπο της κοινής ευημερίας στη Ρώμη» και το χρονικό του Hall, το 1542, όπου αναφέρει: «η ενδόμυχη μνησικακία τους δεν ήταν δυνατόν να καταπνίγει αλλά διαλλαλούνταν σε δημόσιους χώρους, καθώς και ιδιωτικά», ο.π.

3 Ο Sennet αξιολογώντας πηγές και παραδείγματα από τους τρεις τελευταίους αιώνες της ιστορίας του δυτικού πολιτισμού, αναφέρεται σε διεργασίες που από τον 19^ο αιώνα εμφανίζονται στη ζωή της πόλης και στην οικογένεια, στην πολιτική ρητορική και στο θέατρο, στη λογοτεχνική κίνηση και στην αρχιτεκτονική και «οδηγούν» τη δημόσια και ιδιωτική σφαίρα από μία κατάσταση εναρμόνισης σε αντιτιθέμενους χώρους και στη σύγκρουση.

του κατακερματισμού της κοινωνίας σε άτομα και συχνά με το πρόσχημα της αμεσότητας, γκρεμίζει ακριβώς τις λεπτές εκείνες αποστάσεις και συμβάσεις που καθιστούσαν δυνατή τη λειτουργία της δημόσιας σφαίρας. Ενώ φαίνεται ότι γκρεμίζονται τείχη, στην πραγματικότητα εγκαθιδρύεται η «τυραννία της οικειότητας», η ανελέητη πάλη των «ναρκισσισμών».⁴ Η οικειότητα δεν είναι πια προνόμιο που παραχωρεί κάποιος στον άλλο σε ένδειξη εμπιστοσύνης, εκτίμησης και αγάπης. Ο άνθρωπος θα αρχίσει να βιώνει την «τυραννία της οικειότητας» υπό όρους πραγματικής εισβολής και ο ιδιωτικός χώρος βλέπει τα τείχη που τον προστατεύαν παραδοσιακά να γκρεμίζονται, άλλοτε από τις «καταιγίδες» της επικοινωνίας και άλλοτε από τους «πολιορκητικούς κριούς» των πολύμορφων εξουσιών.⁵

Η απειλή του ιδιωτικού χώρου συναρτάται, επίσης, και από τα όρια παρέμβασης της συλλογικής γνώμης πάνω στην ατομική ώστε να προστατεύεται το άτομο σε κάθε μορφή δεσποτισμού. Η τυραννία της κοινής γνώμης ή η «τυραννία της πλειοψηφίας» δεσμεύει την ανάπτυξη και την εκδήλωση της ανθρώπινης προσωπικότητας και έναντι αυτού του δεσποτισμού προτάσσεται η αναγκαιότητα της ατομικής ανεξαρτησίας, ακόμη και της εκκεντρικότητας.⁶ Η ανατομία της σχέσης «ισότητα- δημοκρατία-ελευθερία» με κριτήριο την αξία και τη σημασία της τελευταίας, υποστηρίζεται από το σημαντικότερο φιλελεύθερο στοχαστή του πρώτου ημίσεως του 19ου αιώνα, τον Αλέξη Ντε Τοκβίλ. Με τον όρο «δημοκρατία» ο Τοκβίλ δεν εννοεί γενικά μια ιδιαίτερη μορφή διακυβέρνησης αλλά ως το πλαίσιο νέων αξιών αλληλεγγύης, συνεργασίας, δικαιοσύνης, ελευθερίας και ατομικότητας.⁷ Ενώ αναγνωρίζει τη σημασία της ισότητας που χρησιμεύει ως κριτήριο αναγνώρισης και κατανόησης της εποχής του, ωστόσο θεωρεί ότι ο μεγαλύτερος κίνδυνος από το πάθος για την ισότητα είναι η ενότητα και η ομοιομορφία που οδηγούν τελικά στη δουλεία.⁸ Η ορθή οργάνωση του πολιτικού συστήματος εξασφαλίζει την κοινωνία από την

4 Sennet ο.π., 282-285. Εκτός του ναρκισσισμού, ο Sennet προσδιορίζει ως δεύτερο χαρακτηριστικό της κοινωνίας της οικειότητας την «καταστροφική *gemeinschaft*», δηλαδή την αρχή της κοινότητας όχι με την έννοια ακέραιων και ανοικτών αμοιβαίων συγκινησιακών σχέσεων όπως εμφανίστηκε στις παραδοσιακές κοινωνίες και στον προ-αστικοποιημένο κόσμο αλλά με μια ψευδείςγραφη επανάκαμψη *gesellschaft* σχέσεων στις σύγχρονες κοινωνίες όπου οι άνθρωποι πιστεύουν πως όταν αποκαλύπτονται, αναπτύσσεται και ένα κοινωνικό πλέγμα για να τους συγκρατεί ενωμένους. Αυτή η αντίληψη της σύγχρονης κοινότητας είναι το ακριβώς αντίθετο της «κοινωνικής» κοινότητας του 18^{ου} αιώνα όπου η ακέραια και ελεύθερη συγκινησιακή επικοινωνία με τους άλλους ήταν δυνατή σε μια ιεραρχική κοινωνία.

5 Βλ. άρθρο του Π. Παυλόπουλου με τίτλο «Η τυραννία της οικειότητας» στο *BHMA* της 6/5/2001, όπου αναφέρεται ότι η χρήση του πληθυντικού στις κοινωνικές σχέσεις κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα χρησίμευε για να οριοθετήσει, σημειολογικά πάντα, τον δημόσιο από τον ιδιωτικό χώρο της προσωπικότητας. Η υφή του σύγχρονου πολιτισμού έχει μετακινήσει βίαια τα όρια ανάμεσα στη δημόσια και ιδιωτική σφαίρα της προσωπικότητας και η υποχώρηση του πληθυντικού έχει δώσει τη θέση του στον καταλυτικό ενικό, στην επιτηδευμένη ειλικρίνεια και στη δεσποτική οικειότητα που κυριαρχούν σήμερα σε πολλές πτυχές των κοινωνικών σχέσεων.

6 Mill 1975: 23. Ο Mill, ο σημαντικότερος εκπρόσωπος της φιλελεύθερης ατομικιστικής αντίληψης και επηρεασμένος από το έργο του Τοκβίλ, θεωρεί ότι η τυραννία της πλειοψηφίας εμπνέει φόβο, συμπεριφέρεται δεσποτικά και καταπιέζει το άτομο.

7 Μανιάτης 1987: 19-20.

8 Στη σύγχρονη κοινωνία «όλα απειλούν να γίνουν τόσο όμοια ώστε η ιδιαίτερη μορφή του κάθε ατόμου θα χαθεί εντός ολίγου μέσα στην κοινή φυσιογνωμία», Τοκβίλ 1987: 707. Ο φόβος του Τοκβίλ για αυτήν την διαδικασία μαζοποίησης και την άμβλυνση των ιδιαιτεροτήτων εκδηλώνεται για όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής με χαρακτηριστικό παράδειγμα τις παρατηρήσεις του για

τυραννία των πλειοψηφιών και διασφαλίζει τα συμφέροντα των μειοψηφιών, αναζητώντας το μέτρο μεταξύ ελευθερίας και ισότητας. Πρόκειται για την αντίδραση απέναντι στις διαλυτικές διαδικασίες που συνδέονται με την ανάπτυξη της αστικής κοινωνίας, διαδικασίες που ευνοούν τον απομονωτισμό, τον κατακερματισμό και την εξατομίκευση.

Στη σύγχρονη εποχή μια πρώτη και αρχική διερεύνηση της δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας είναι εκείνη που προσδιορίζει τις ιδιότητες του Δημόσιου και του Ιδιωτικού χώρου στη βάση γενικών τύπων και χαρακτηριστικών. Το πρώτο χαρακτηριστικό που καθορίζει τον ιδιωτικό ή δημόσιο χαρακτήρα είναι ο «έλεγχος της πρόσβασης ή της «προσπελασιμότητας» και πιο συγκεκριμένα της προσπελασιμότητας στο χώρο, στις δραστηριότητες, στη πληροφόρηση και στους πόρους. Το δεύτερο χαρακτηριστικό που είναι δυνατόν να προσδιορίσει το δημόσιο ή ιδιωτικό χαρακτήρα είναι ο «φορέας δράσης» όχι τόσο ως περιεχόμενο δραστηριότητας αλλά ως πηγή νομιμοποίησης των πράξεών του και την ευθύνη που συνδέεται με αυτήν. Το τρίτο χαρακτηριστικό παραπέμπει στις έννοιες του «δημόσιου και ιδιωτικού συμφέροντος», της διασύνδεσης ή και της αντιθετικότητάς τους.⁹

Μερικές από τις ποικίλες εκφάνσεις του δημόσιου χώρου αποτελούν οι διάφοροι κρατικοί και ημικρατικοί θεσμοί και οργανισμοί για δε τον ιδιωτικό χώρο ένα ευρύ φάσμα προσωπικών και οικογενειακών σχέσεων αλλά και οι ιδιωτικοί οικονομικοί οργανισμοί που λειτουργούν μέσα στην οικονομία της αγοράς και προσανατολίζονται στην πραγματοποίηση κέρδους. Παρόλο, όμως, την ύπαρξη αυτής της διπολικής θεώρησης για το «Δημόσιο» και «Ιδιωτικό» αναπτύσσονται παράλληλα και οργανώσεις του *ενδιάμεσου χώρου* που δεν ανήκουν ούτε στο κράτος ούτε μπορούν να ενταχθούν εξολοκλήρου στον ιδιωτικό χώρο. Τέτοιες ενδιάμεσες οργανώσεις αποτελούν τα μη κερδοσκοπικά φιλανθρωπικά ιδρύματα, οι συνεταιρισμοί αμοιβαίου οφέλους όπως οι λέσχες και οι εμπορικοί συνεταιρισμοί, οι οικονομικοί οργανισμοί που λειτουργούν σε συνεργατική βάση, τα πολιτικά κόμματα και οι ομάδες πίεσης που επιδιώκουν να εκφράσουν τις ιδιαίτερες απόψεις τους.

Οι βασικές θεωρήσεις για τον Δημόσιο και τον Ιδιωτικό χώρο συνδέονται και με τα σύγχρονα ιδεολογικοπολιτικά ρεύματα. Η κλασική μαρξιστική αντίληψη θεωρεί τον διαχωρισμό σε δημόσια και ιδιωτική σφαίρα ως επιφανόμενο των οικονομικών και πολιτικών σχέσεων που αποκρύπτει τις θεμελιακές αντιθέσεις της ταξικής κοινωνίας. Από την άλλη πλευρά, η φιλελεύθερη εκδοχή που είναι κυρίαρχη στη δυτικοευρωπαϊκή κουλτούρα διαπνέεται από τη διπολική θεώρηση για το «Δημόσιο» και «Ιδιωτικό» χώρο και εκφράζει την αστική αντίληψη για τη διάκριση ατομικού-συλλογικού και τη σχέση ατόμου-κοινωνίας και είναι δυνατόν να διακριθεί σε δύο μοντέλα, το ατομοκεντρικό και το οργανικό.

Στο ατομοκεντρικό μοντέλο το άτομο είναι η θεμελιώδης κατηγορία και το κύριο σημείο αναφοράς. Έτσι το Δημόσιο, σε αντίθεση με το Ιδιωτικό, είναι «ότι δεν έχει άμεση σχέση με συγκεκριμένο πρόσωπο αλλά μπορεί να αφορά απευθείας οποιοδήποτε μέλος μιας

την αδυναμία της δημοκρατίας να παράγει υψηλή τέχνη, θεωρώντας απαραίτητη την «ηθική προετοιμασία για τη δημοκρατία», ο.π., 44.

⁹ Benn-Gaus, 1983: 27-29. Οι διακρίσεις των Benn-Gaus μεταξύ του δημόσιου και ιδιωτικού χώρου αναλύεται στο Στατισινπούλου, ο.π. 85-86.

κοινότητας χωρίς διάκριση». Στο οργανικό μοντέλο αφετηρία δεν είναι το άτομο αλλά η κοινωνική ομάδα. Τα στοιχεία που αφορούν στο σύνολο και στην ιδιότητα των ατόμων ως μελών του συνόλου ονομάζονται δημόσια ενώ τα στοιχεία που αφορούν τα μέλη στην ιδιαιτερότητά τους ονομάζονται ιδιωτικά. Με βάση τα κριτήρια της «ατομικότητας» και της «δημοσιότητας» είναι δυνατόν να προσδιορισθούν τα επίπεδα διάκρισης του δημόσιου και ιδιωτικού χώρου τόσο στο οργανικό όσο και στο ατομοκεντρικό μοντέλο.¹⁰

Τα επίπεδα διάκρισης στο ατομοκεντρικό μοντέλο είναι τέσσερα. Στο πρώτο επίπεδο, το επίπεδο της «ατομικότητας του συγκεκριμένου προσώπου και της δημοσιότητας του μη καθορισμένου», το άτομο δεν αντιμετωπίζεται ως κοινωνική ατομικότητα αλλά ως μη κοινωνικό και μεμονωμένο άτομο ενώ η κοινωνία εμφανίζεται ως απλό άθροισμα αυτών των ατόμων. Στο δεύτερο επίπεδο, το επίπεδο «της ατομικότητας της ομάδας συγκεκριμένων προσώπων και της δημοσιότητας όλων», η αντίθεση του «δημόσιου» δεν είναι το «ιδιωτικό αγοραίο» αλλά το «οικιακό/ οικογενειακό». Στο τρίτο επίπεδο, το επίπεδο «της θεσμοποίησης της ατομικότητας και της δημοσιότητας», το ατομικό και το ιδιωτικό δεν ταυτίζονται αλλά μεσολαβούνται από το συλλογικό. Η τέταρτη διάκριση προσδιορίζει τον τρίτο τομέα των μη κυβερνητικών και εθελοντικών οργανώσεων ως τον «ενδιάμεσο χώρο» μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού χώρου.

Οι τρόποι διάκρισης στο οργανικό μοντέλο με βάση το κριτήριο της «ατομικότητας» και της δημοσιότητας» είναι επίσης τέσσερις. Ο πρώτος τρόπος διάκρισης είναι ο «δημόσιος χαρακτήρας των συνόλων και ο ιδιωτικός χαρακτήρας των ενώσεων» όπου τα στοιχεία που αφορούν το σύνολο και την ιδιότητα των ατόμων ως μελών του συνόλου ονομάζονται δημόσια ενώ τα στοιχεία που αφορούν την ιδιαιτερότητα των μελών θεωρούνται ιδιωτικά. Ο δεύτερος τρόπος διάκρισης είναι ο «δημόσιος χαρακτήρας του κράτους και ο ιδιωτικός χαρακτήρας της κοινωνίας των πολιτών» όπου το κράτος είναι εκείνο που οργανώνει το σύνολο και προάγει τη συνοχή του ενώ αντίθετα η κοινωνία των πολιτών αποτελεί το χώρο όπου τα άτομα επιδιώκουν τους δικούς τους ιδιαίτερους και ξεχωριστούς στόχους. Ο τρίτος τρόπος συγκρότησης του ιδιωτικού και του δημόσιου αφορά τις διαφορετικές κατηγορίες δραστηριοτήτων στη «Δημόσια και Ιδιωτική ζωή». Τέλος, ο διαχωρισμός σε «Δημόσιες και Ιδιωτικές πλευρές των ατόμων» σημαίνει ότι το άτομο ως ιδιώτης εκφράζει τα προσωπικά του συμφέροντα ενώ ως πολίτης βιώνει και εκφράζει το κοινό συμφέρον.¹¹

Οι απαρχές της διάκρισης ανάμεσα στο δημόσιο και ιδιωτικό χώρο μπορούν να ανιχνευτούν στις φιλοσοφικές συζητήσεις της κλασικής Ελλάδας. Ο διαχωρισμός της ιδιωτικής από τη δημόσια σφαίρα θεμελιώνεται στην Αρχαία Ελλάδα με τη διάκριση μεταξύ των εννοιών «ίδιον» και «κοινόν». Το «ίδιον» σχετίζεται με τον «οίκο», με τη σφαίρα του νοικοκυριού και της οικογενειακής ζωής και συνδέεται με την «ανάγκη» και τη φροντίδα για τη ζωή. Από την άλλη πλευρά, η αρχαία ελληνική «πόλις» είναι το «κοινόν»

10 Benn-Gaus, ο.π., 32-35.

11 Στασινοπούλου, ο.π., 88-94, όπου με βάση τα κριτήρια των Benn-Gaus αναλύονται τα τέσσερα επίπεδα διάκρισης στο οργανικό και στο ατομοκεντρικό μοντέλο. Η Ο. Στασινοπούλου καταλήγοντας, θεωρεί ότι η προσέγγιση των δύο μοντέλων της φιλελεύθερης αντίληψης διαχωρισμού του «δημόσιου» και «ιδιωτικού» δεν υπερβαίνει τη σύγχυση από τη σύνδεση που κάνει του ιδιωτικού με το ατομικό και του δημόσιου με το συλλογικό καθώς δεν αναγνωρίζεται η σημασία της ιστορικότητας και του πολιτισμικού προσδιορισμού αυτών των εννοιών.

που υπάρχει όχι μόνον ξέχωρα από το «ίδιον» αλλά σε αντίθεση με αυτό. Η δημόσια σφαίρα είναι ο χώρος της πράξης, το επίπεδο του κοινωνικά ορατού, η έκφραση της ανθρώπινης ιδιότητας ως συλλογικής κοινωνικής έκφρασης αποτελώντας τη σφαίρα του «πολιτικού» με την Αριστοτελική έννοια. Στη σφαίρα του πολιτικού δεν εντάσσεται η ανάγκη αλλά ανθεί η ελευθερία. Το «δημόσιο» αποκτά υπόσταση και στο χώρο, δηλαδή εκεί όπου οι πολίτες μπορούν να συναντηθούν, να συζητήσουν, να διαφωνήσουν, να βρουν κοινά σημεία, να πάρουν αποφάσεις δημιουργώντας από κοινού θεσμούς και κανόνες ως καρπό της άμεσης συμμετοχής και της συλλογικής τους δραστηριότητας.¹² Ουσιαστικά, ο Δημόσιος χώρος εκλαμβάνεται ως εκφραστής του «συλλογικού είναι» όπου τα άτομα συγκροτούν ένα ενδιάμεσο χώρο συλλογικών ταυτοτήτων και μορφών αλληλεγγύης, χώρος που προϋποθέτει την αυτονομία και την κοινή αποδοχή του άλλου.

Μία ακόμη βασική εννόηση της διχοτόμησης δημόσιο-ιδιωτικό είναι δυνατόν να γίνει με βάση το κριτήριο της «ορατότητας». Σύμφωνα με αυτό το κριτήριο «δημόσιο» σημαίνει «ανοικτό» ή «διαθέσιμο στο κοινό» και με την έννοια αυτή δημόσιο είναι το «ορατό» ή το «παρατηρήσιμο».¹³ Αντίθετα, το ιδιωτικό είναι αυτό που δεν φαίνεται, αυτό που λέγεται ή γίνεται ιδιωτικά ή με μυστικότητα και σε ένα περιορισμένο κύκλο ανθρώπων. Ουσιαστικά η διχοτόμηση αυτή έχει να κάνει με την «δημοσιότητα εναντίον της ιδιωτικότητας», με την «ορατότητα εναντίον του μη ορατού».

Με την ανάπτυξη του σύγχρονου συνταγματικού κράτους, το μη ορατό της εξουσίας περιεστέλλεται με διάφορους τρόπους. Επιπρόσθετα, η ανάπτυξη των νέων μέσων επικοινωνίας και νέων τρόπων διάχυσης της πληροφορίας δημιουργεί νέες μορφές δημοσιότητας και επανακαθορίζει τα όρια ανάμεσα στο δημόσιο και ιδιωτικό βίο. Η επανεφεύρεση της δημοσιότητας, αυτή η νέα μορφή «διαμεσολαβημένης δημοσιότητας», δημιουργεί νέες μορφές δημόσιας ζωής πέρα από τους θεσμούς του κράτους και αναδεικνύει μια νέα αντίληψη για το δημόσιο και ιδιωτικό χώρο. Η ανάδυση της διαμεσολαβημένης δημοσιότητας ουσιαστικά διαμορφώνει ένα «κοινό δίχως χώρο» καθώς η έκρηξη των μέσων επικοινωνίας μειώνει την «παραδοσιακή δημοσιότητα της συμπαρουσίας» (δημοσιότητα με εικόνα, ήχο, οπτική παρουσία αλλά και ομιλία) και αναδεικνύει μία νέα μορφή δημοσιότητας των ατόμων που δεν συνδέεται με την αίσθηση ενός κοινού τόπου.¹⁴

Χαρακτηριστικά, στην περίπτωση του Internet -επειδή η επικοινωνία δεν προϋποθέτει τη φυσική παρουσία- δίνεται η δυνατότητα στα άτομα να ορίσουν τα ίδια την

12 Οι προσεγγίσεις για το «ίδιον» και το «κοινό» της Αρχαίας Ελλάδας είναι ποικίλες, βλ. Αρέντ (1958, 1986): 19, 70-78 και D' Entreve 1995: 158-160. Επίσης, η προσέγγιση της Saxenhouse (βλ. Saxenhouse 1984: 7) αναφέρεται στο γεγονός ότι όχι μόνον το «κοινό» αλλά και το «ίδιον» για τους Αρχαίους Έλληνες ήταν συλλογικό και η αντίθεσή τους είναι αντίθεση εκφάνσεων του συλλογικού. Οι προσεγγίσεις τουξέχουν μεγάλη σημασία στην ανάλυση των νέων αντιλήψεων για την κοινωνία των πολιτών, όπως για παράδειγμα το κρίσιμο ερώτημα αν έχουμε ανάπτυξη μιας κοινωνίας πολιτών ή κοινωνίας ιδιωτών, βλ. Στασινοπούλου ο.π., 95-103.

13 Bobbio, ο.π., 17-18.

14 Thompson, 1998: 208-211 και 382-383. Όπως αναφέρει ο Thompson, στις απαρχές των σύγχρονων κοινωνιών θα ανακαλύψουμε ανεπτυγμένες μορφές κοινωνικής δραστηριότητας πέρα από τις σφαίρες του κράτους που συμβάλλουν στη διαμόρφωση μιας ζωντανής πολιτικής κοινότητας. Οι δραστηριότητες αυτές ξεκινούν από τα σαλόνια, τα καφενεία και τα φιλολογικά στέκια της αστικής κοινωνικής ζωής, μέχρι και τις λαϊκές οργανώσεις και τις οργανώσεις της εργατικής τάξης, ο.π., 384.

ταυτότητά τους και να την αλλάζουν κατά το δοκούν. Αυτή η μεταβλητότητα των ταυτοτήτων δεν συμβαδίζει με το σχηματισμό μιας δημόσιας σφαίρας όπως τη γνωρίζαμε μέχρι σήμερα.¹⁵ Η διαφωνία στο διαδίκτυο δεν είναι δυνατόν να οδηγήσει σε συναίνεση παρά μόνον σε μια υπερβολική φόρτωση διαφορετικών απόψεων. Επιπλέον, αντί της εντοπιότητας που χάνεται γεννιούνται δημόσιες σφαίρες παγκόσμιων διαστάσεων χωρίς εδαφικές ρίζες και διαχωρισμένες η μία από την άλλη. «Οι κοινότητες του παγκόσμιου χωριού ή οι νησίδες επικοινωνίας δεν επεκτείνουν την δημόσια συνείδηση με κοσμοπολίτικη έννοια αλλά την υποβάλλουν σε ένα ανεπανόρθωτο κατακερματισμό».¹⁶ Αν η δημόσια σφαίρα κατακερματίζεται, η ιδιωτική σφαίρα συνθλίβεται κάτω από την πίεση ανεπιθύμητων εισβολέων. Ήδη από τη δεκαετία του 1970 τέθηκε το πρόβλημα της παραβίασης του ιδιωτικού χώρου με την εξέλιξη της πληροφορικής και τη δημιουργία τραπεζών δεδομένων. Στο Διαδίκτυο εντείνεται η παραβίαση της ιδιωτικότητας προσδίδοντας εξουσία και ισχύ σε ανεξέλεγκτα κέντρα ελέγχου. Η γνωστή διάκριση των ορίων ανάμεσα στη δημόσια και την ιδιωτική ζωή του κάθε πολίτη έχει γίνει εξαιρετικά θολή.

Το θέμα των προσεγγίσεων για το δημόσιο και ιδιωτικό χώρο είναι ιδιαίτερα πολύπλοκο. Αποκρυσταλλωμένες διχοτομήσεις όπως δημόσιο-ιδιωτικό και ατομικό-συλλογικό δεν έχουν πια την ίδια ισχύ. Η ένταση, τα όρια, η νομιμοποίηση και η αποδοχή των σφαιρών της δημόσιας και ιδιωτικής έκφρασης διαφέρουν σε κάθε ιστορική περίοδο. Ο σύγχρονος πλουραλισμός και η αναβίωση της «κοινωνίας των πολιτών» επαναθέτουν το θέμα σε νέες διαστάσεις και διαμορφώνουν καινούργιες προσεγγίσεις.

2. Η επανεμφάνιση της Κοινωνία των Πολιτών.

Η διχοτόμηση μεταξύ του «δημόσιου» χώρου (δραστηριότητες ή εξουσίες που σχετίζονται ή πηγάζουν από το κράτος) και «ιδιωτικού» χώρου (σφαίρες ζωής που εξαιρούνταν ή διαχωρίζονταν από το κράτος) συμπίπτει μερικώς με τη διάκριση που γίνεται ανάμεσα στο Κράτος και την «Κοινωνία των Πολιτών».

Η έννοια της Κοινωνίας των Πολιτών έχει μακρά ιστορία. Από την πολιτική κοινωνία του Αριστοτέλη και την *societas civilis* του Κικέρωνα, στον Kant και τον Rousseau, ο όρος δεν σηματοδοτεί μία σφαίρα του κοινωνικού χωριστά από εκείνη του πολιτικού. Συγχρόνως, εμπεριέχει και μία αντίληψη για τον πολιτισμένο βίο, τη συμμετοχή στα κοινά για τη ρύθμιση των υποθέσεών τους στη βάση κοινά αποδεκτών θεσμικών πλαισίων.

Η χρήση του όρου «κοινωνία πολιτών» αποδίδεται πρωταρχικά σε μια συγκεκριμένη ερμηνεία της εγγεληνής φιλοσοφίας του δικαίου. Ο Hegel θεωρεί ότι «αστική κοινωνία» και «κράτος/ πολιτική κοινωνία» συνθέτουν δύο ξεχωριστές και διϊστάμενες σφαίρες δράσης. Ο όρος «αστική κοινωνία» αποδόθηκε και ως «κοινωνία πολιτών» παρότι το περιεχόμενο της δεύτερης είναι ευρύτερο της περιοριστικής ερμηνείας της «αστικής

15 Ρήγου 2000: 79.

16 Haberbas 1996: 52

κοινωνίας» και των παραγώγων της.¹⁷ Σύμφωνα με αυτήν την προσέγγιση η «κοινωνία πολιτών» συνίσταται ως μια σφαίρα ιδιωτών, οργανισμών και τάξεων, ως ένα σύνολο κοινωνικών σχέσεων οι οποίες δεν ρυθμίζονται και δεν εμπίπτουν στη δικαιοδοσία του κράτους ούτε βέβαια της οικογένειας. Ως εκ τούτου, το πεδίο του ιδιωτικού θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι περιλαμβάνει την κοινωνία των πολιτών. Αυτός ο μάλλον ασαφής ορισμός αποκτά διαφορετικό νόημα ανάλογα με το εάν ο μη-κρατικός χώρος αναφέρεται σε μορφές προ-κρατικές, αντι-κρατικές ή μετα-κρατικές.¹⁸

Αν λοιπόν ο Hegel θεώρησε την Κοινωνία των Πολιτών ως μόνο μία φάση στη διαδικασία δημιουργίας του κράτους όπου η αλλοτρίωση του υποκειμένου αίρεται μέσα από την απορρόφηση της κοινωνίας των πολιτών από το κράτος¹⁹, ο Marx τη θεωρεί ως το πλέγμα των οικονομικών σχέσεων που συγκροτούν την υλική βάση, δηλαδή ως ένα κατ' εξοχήν πεδίο ανάπτυξης των κοινωνικών συγκρούσεων όπου η αλλοτρίωση του υποκειμένου διαλύεται μόνον όταν το κράτος θα απορροφηθεί από την κοινωνία των πολιτών.²⁰ Έτσι, η κοινωνία των πολιτών αποκτά ένα θετικότερο περιεχόμενο αφού υποδηλώνει το χώρο όπου πραγματοποιούνται οι αλλαγές στις σχέσεις κυριαρχίας.

Μια τρίτη έννοια του όρου χρησιμοποιεί ο Gramsci όπου προσδιορίζει την «πολιτική κοινωνία» ως το χώρο της εξουσίας και προσεγγίζει την «κοινωνία των πολιτών» ως το πεδίο δράσης των ιδεολογικών μηχανισμών που έχουν ως στόχο την άσκηση ηγεμονίας, το πεδίο της «διανοητικής και ηθικής ηγεμονίας». Η σημασία της κοινωνίας των πολιτών βρίσκεται στο ρόλο της για τη δημιουργία και τη διατήρηση αυτής της ηγεμονίας. Είναι ο χώρος της διαμόρφωσης και έκφρασης της κουλτούρας με την ευρεία έννοια που αφορά στους τρόπους και τα ήθη της κοινωνίας, τον τρόπο ζωής, τις κυρίαρχες αξίες και τα

17 Η παρατήρηση για την απόδοση του όρου «αστική κοινωνία», που αφορά και το έργο του Marx, προκύπτει από τις αναλύσεις του E. Gellner. Στο ερμηνευτικό δισυπόστατο της έννοιας συνέβαλε και η ίδια η γερμανική γλώσσα στην οποία το επίθετο «αστικός» (bürgerlich) μπορεί να αποδοθεί και με τον όρο «bourgeois» και με το λατινικό «civilis», βλ. Γεωργιάδου 1996: 17.

Ο καθηγητής Α. Μάνσης χρησιμοποιεί στον πρόλογο του βιβλίου του Θ.Κ. Παπαχρίστου, βλ. Παπαχρίστος: 1991:8, τον όρο «ιδιωτική κοινωνία». Επίσης, λίγες φορές έχει χρησιμοποιηθεί ο όρος «αστιακή κοινωνία». Τέλος, τον όρο «κοινωνία πολιτών» αρκετοί αμφισβητούν γιατί «δεν αποδίδει αρκετά έντονα την αντίθεση του “οικονομικού” με το “πολιτικό” και συνεπώς του “ιδιωτικού” με το “δημόσιο” πάνω στην οποία ο Hegel στηρίζει την πολιτική και κοινωνική του πρόταση», βλ. Τερλεξής 1996: 417-418.

18 Bobbio 1998 (β): 60.

19 Για το σύστημα του Hegel και την μαρξιστική αντίληψη για την κοινωνία των πολιτών, βλ. Bobbio, ο.π., 61-65. Η εγγεληνική «κοινωνία των πολιτών», ως το ενδιάμεσο στάδιο μιας ηθικής που πραγματώνεται μέσα στους θεσμούς, επιτρέπει τη δημιουργία ενός τριαδικού σχήματος που αντιπαραβάλλεται στα δύο δυαδικά μοντέλα. Αντιπαραβάλλεται στο αριστοτελικό μοντέλο που στηρίζεται στην αντίθεση μεταξύ οικογένειας και κράτους (societas domestica/ societas civilis όπου η λέξη civilis, προερχόμενη από τη λέξη civitas, αντιστοιχεί νοηματικά με τη λέξη «πολιτικός» από το «πόλις»). Αντιπαραβάλλεται επίσης και στο μοντέλο που προτείνει η θεωρία του φυσικού δικαίου (από τον Hobbes μέχρι τον Kant) που στηρίζεται στη συνεχή αντιπαράθεση της κοινωνίας των πολιτών με τη «φύσει κοινωνία» (natural society), με αποτέλεσμα η κοινωνία των πολιτών να καταλήξει να σημαίνει, κυρίως, την «τεχνητά κατασκευασμένη κοινωνία». Ουσιαστικά ο Hegel, καταλήγει ο Bobbio, δημιουργεί την υπολειπόμενη κατηγορία της κοινωνίας των πολιτών για να χωρέσει ότι περισσεύει από τις κατηγορίες της οικογένειας και του κράτους διαφώνοντας την σε τρία επίπεδα: στις κοινωνικές ανάγκες, στην οργάνωση της δικαιοσύνης και στην αστυνόμευση, βλ. Bobbio, ο.π., 66.

20 Τερλεξής, ο.π., 369. Με αυτήν την έννοια γίνεται καλύτερα αντιληπτή η φράση του Marx σύμφωνα με την οποία «η κοινωνία των ιδιωτών αποτελεί τον αληθινό χορηγό της Ιστορίας», βλ. Βεργόπουλος 1985: 22.

νοήματα, όπως αυτά δημιουργούνται, αμφισβητούνται, εδραιώνονται και αναπαράγονται.²¹ Υπό αυτή την έννοια, η κοινωνία πολιτών δεν μπορεί να αποτελέσει από μόνη της εφαλτήριο αλλαγής του κοινωνικού συστήματος. Όμως, η κυριαρχία της στους θεσμούς, δηλαδή ο έλεγχος της παραγωγής και αναπαραγωγής συγκεκριμένων προτύπων και σχέσεων επικοινωνίας και δράσης, αποτελεί στρατηγικό στόχο παρέμβασης.²² Στον Gramsci η κοινωνία πολιτών είναι ο δημόσιος χώρος άσκησης κριτικής στο κράτος όπου οι πολίτες απαιτούν διαφάνεια στις διαδικασίες λήψης των αποφάσεων, είναι ο χώρος διαμόρφωσης της δημοκρατικής κοινής γνώμης.²³

Είναι ιδιαίτερα δύσκολο να οριστεί η κοινωνία των πολιτών με θετικό τρόπο. Σε μια αρχική προσέγγιση η κοινωνία των πολιτών είναι ο χώρος που δημιουργούνται οικονομικές, κοινωνικές, ιδεολογικές και θρησκευτικές συνενώσεις και αναπτύσσονται συγκρούσεις. Η κλασική κοινωνιολογική εκδοχή προσεγγίζει την κοινωνία πολιτών ως τον ενδιάμεσο χώρο, έναν τρίτο δρόμο ανάμεσα στον απρόσωπο ανταγωνισμό της αγοράς και στην κρατική εξουσία. Ένα δρόμο που μπορεί να οδηγήσει τα άτομα στην ενίσχυση της συλλογικότητας χωρίς την εξάρτηση που καλλιεργεί το κράτος. Οι φορείς αυτών των συλλογικών δράσεων αλλά ταυτόχρονα και φορείς συγκρούσεων είναι οι κοινωνικές τάξεις (ομάδες, κινήματα και οργανώσεις που αντιπροσωπεύουν τις κοινωνικές τάξεις), οι ομάδες πίεσης, οι ενώσεις με κοινωνικούς και έμμεσα πολιτικούς στόχους, οι ομάδες για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, τα κινήματα νέων κ.λ.π. Όσο για τα πολιτικά κόμματα, αυτά στηρίζονται και στην κοινωνία των πολιτών και στο κράτος και λόγω αυτής της ενδιάμεσης θέσης τους, επιτυγχάνεται ο εμπλουτισμός του αντιθετικού σχήματος «κοινωνία-κράτος» με την εισαγωγή του όρου «πολιτική κοινωνία».²⁴ Στην πολιτική κοινωνία τα άτομα μαθαίνουν να είναι πολίτες μέσα από τη συμμετοχή τους σε θεσμούς συλλογικής δράσης αναπτύσσοντας κριτική στάση στην ηγεμονία του κράτους. Περνάμε έτσι από ένα σχήμα διχοτόμησης ανάμεσα στο κρατικό και το μη-κρατικό, στη μερική αυτονόμηση της δημόσιας σφαίρας και της συλλογικής δράσης από το κράτος.

Στο επίπεδο της κοινωνίας των πολιτών σχηματίζονται, σύμφωνα με τις σύγχρονες συστημικές θεωρίες, τα κοινωνικά αιτήματα (input). Αυτά τα αιτήματα μεταφέρονται στο πολιτικό σύστημα, που παράγει τις αντίστοιχες απαντήσεις (output). Η αντίθεση λοιπόν μεταξύ κοινωνίας των πολιτών και κράτους μπορεί να διατυπωθεί και ως αντίθεση μεταξύ της ποσότητας και ποιότητας των αιτημάτων, από τη μία πλευρά και της ικανότητας των πολιτικών θεσμών να ανταποκριθούν σε αυτά άμεσα και με επάρκεια, από την άλλη. Σε περιόδους θεσμικής κρίσης, η κοινωνία των πολιτών είναι ο κατεξοχόν χώρος στον οποίον αναπτύσσονται νέοι πόλοι εξουσίας που κινητοποιούνται ενάντια στις καθιερωμένες

21 Kumar 1993: 265, 273.

22 Στασινοπούλου ο.π., 78.

23 Ορισμένοι μελετητές, όπως ο Θ. Παπαδόπουλος μεταφραστής πολλά κειμένων του Gramsci (1972: 62-63 και 1973: 23, 110-111), αποδίδουν την γκραμισιανή έννοια της *Societa Civile* ως «κοινωνία ιδιωτών» για να αρμόσει καλύτερα στην εγγελιανή και μαρξική έννοια της «αστικής κοινωνίας», βλ. Δεμερτζής, ο.π., 338.

24 Bobbio ο.π., 60-61.

μορφές εξουσίας. Στην ακραία του μορφή, ένα ολοκληρωτικό κράτος που έχει απορροφήσει πλήρως την κοινωνία είναι ένα κράτος που δεν επιτρέπει την έκφραση δημόσιας γνώμης.²⁵

Η επανεμφάνιση της «κοινωνίας των πολιτών» κάνει δυναμικά την επανεμφάνισή της στις αρχές του 1980 σε χώρες του, τότε, υπαρκτού σοσιαλισμού. Η ομάδα διανοουμένων «Χάρτα 77» αποτελεί την πρώτη με διάρκεια παρέμβαση πολιτών στη δημόσια ζωή της Τσεχοσλοβακίας και λίγα χρόνια αργότερα το συνδικάτο «Αλληλεγγύη» διεκδικεί με επιτυχία μέρος της πολιτικής και οικονομικής εξουσίας από το κομμουνιστικό καθεστώς της Πολωνίας.²⁶

Στις δυτικές ευρωπαϊκές χώρες, από τα μέσα της δεκαετίας του 1970, η κοινωνία πολιτών κάνει αισθητή την παρουσία της, στην αρχή με τη μορφή διαφόρων κινήσεων και πρωτοβουλιών πολιτών στο επίπεδο της τοπικής κοινωνίας. Στη συνέχεια, αναπτύσσονται νέα κοινωνικά κινήματα και πληθώρα μη κυβερνητικών οργανώσεων που ασχολούνται με τα μεγάλα θέματα (ανθρώπινα δικαιώματα, περιβάλλον, πυρηνικά εργοστάσια, εξοπλισμοί, κλπ) ενώ επιπρόσθετα θέτουν τα θέματα της κρίσης της αντιπροσώπευσης και της νομιμοποίησης των πολιτικών θεσμών. Η κοινωνία των πολιτών σχεδόν ταυτίζεται με την ιδέα της ανοικτής και πλουραλιστικής κοινωνίας και τοποθετείται αντίπαλος όλων των ολοκληρωτικών συστημάτων και μορφών εξουσίας.²⁷

Η Κοινωνία Πολιτών, λοιπόν, είτε ως «δεδομένο» είτε ως κατάσταση «εν απουσία και σε αναζήτηση» αναγνωρίζεται ως μία αυτόνομη και οροθετημένη, ζωντανή και διαρκώς ανανεούμενη «νέα δημόσια σφαίρα» εντός της οποίας δρουν, συναλλάσσονται και οργανώνονται ελεύθερα κοινωνικές δυνάμεις και υποκείμενα που ανταγωνίζονται το κράτος αλλά και αγωνίζονται για την αναγνώριση από αυτό της αυτόνομης λειτουργίας τους.²⁸ Η Κοινωνία Πολιτών αποτελεί το στρώμα των οργανωμένων κοινωνικών ομάδων

25 Bobbio 1998 (β): 144-146. Ο Bobbio παρατηρεί ότι με βάση την ανάλυση των διακρίσεων ανάμεσα στη κοινωνία των πολιτών και το κράτος, χαρακτηρίζεται αντίστοιχα και η ιστορία του σύγχρονου κράτους.

26 Για περίπου δέκα χρόνια (δεκαετία 1980), η κοινωνία πολιτών και το κομματικό κράτος συνυπήρχαν στις χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού και οι δύο αυτοί θεσμικοί πόλοι θεωρήθηκαν από μερικούς αναλυτές ως μια «διπλή δύναμη» (dual power) και η κοινωνία των πολιτών εκλήφθηκε ως μια «δεύτερη κοινωνία» (Hankiss 1988: 42), «μη συμβιβαζόμενη με το επίσημο καθεστώς και προσφέρουσα μια καθαρή εναλλακτική κοινωνία», βλ. Di Palma 1991: 66. Άλλοι αναλυτές προσδιορίζουν την αναδυόμενη κοινωνία πολιτών σε αυτά τα καθεστώτα ως «υβριδική», «ατελή» και «παράλληλη κοινωνία», ούτε πλήρως ανταγωνιστική προς το επίσημο καθεστώς ούτε και απολύτως αφοσιωμένη σε αυτό, βλ. Arato 1981: 33. Αναφορές σε αυτές τις προσεγγίσεις στο Γεωργιάδου, ο.π., 34-39.

27 Κατσούλης 1996:14-16. Ο Κατσούλης υπογραμμίζει τη σημαντική αντίφαση που επισημαίνει ο Gellner μεταξύ μιας ολοκληρωτικής κοινωνίας που είναι βασισμένη στο μονοπώλιο της αλήθειας μιας καθολικής θεωρίας και μιας πλουραλιστικής κοινωνίας στην οποία το κράτος έχει περιορισμένες αρμοδιότητες και δεν ασχολείται με λεπτομέρειες της οικονομίας και της κοινωνίας. Ουσιαστικά, η κοινωνία πολιτών «ιδιωτικοποιεί την αρετή, τη σωτηρία και την αλήθεια», δηλαδή αφαιρεί από τη δημόσια σφαίρα και το δημόσιο λόγο τις μεγάλες αξίες της αρετής και της αλήθειας και τις αναθέτει στην ιδιωτική σφαίρα, στην ιδιωτική ευθύνη του καθενός, ο.π. Για την ανοικτή κοινωνία και την «αλήθεια» ως ρυθμιστικής ιδέας στην ανοικτή κοινωνία όπως επίσης και για την κλειστή κοινωνία και τη «κατηχητική γνώση», δηλαδή τη γνώση που συνδέεται με την ανάγκη διαφύλαξης της ακεραιότητας ή της ενότητας της φυλής, βλ. Δημητράκος 1996: 323-330.

28 Bernhard 1993: 308-309, γίνεται η διάκριση μεταξύ του κράτους, δηλαδή της «κυρίαρχης επίσημης δημόσιας σφαίρας» και της κοινωνίας των πολιτών, δηλαδή της «νέας δημόσιας σφαίρας».

που διαμορφώνουν τον ενδιάμεσο χώρο ανάμεσα στο ίδιο και στον πολίτη, ενώ συγχρόνως είναι σφαίρα εκούσιας συμμετοχής σ' ένα πολιτικό και πολιτιστικό σύνολο.²⁹

Ένας ολοκληρωμένος προσδιορισμός για την κοινωνία των πολιτών προτείνεται από τον Gellner ως το «σύνολο ποικίλων μη κυβερνητικών θεσμών, αρκετά ισχυρών ώστε να αντισταθμίζουν το κράτος που ενώ δεν το εμποδίζουν να εκπληρώσει το ρόλο του ως εγγυητή της ειρήνης και διαιτητή των μεγάλων συμφερόντων, μπορούν ωστόσο να το εμποδίσουν να κυριαρχήσει και να εκμηδενίσει το υπόλοιπο της κοινωνίας». Η κοινωνία πολιτών, υποστηρίζει ο Gellner, επειδή μας βοηθά να αποσαφηνίσουμε τους κοινωνικούς μας κανόνες και να ξεκαθαρίσουμε τι ακριβώς είναι αυτό που υποστηρίζουμε και για ποιους λόγους μας γοητεύει, είναι χωρίς αμφιβολία ανώτερη από μία έννοια όπως η δημοκρατία.³⁰

Στους κόλπους της κοινωνίας των πολιτών αποκρυσταλλώνονται οι αντιλήψεις για το επιθυμητό και διαμορφώνεται η γενική θέληση του λαού καθώς και τα καθολικά συμφέροντα, οι ανάγκες και οι σκοποί της κοινωνίας. Η εικόνα της κοινωνίας των πολιτών φαντάζει ως ένα μωσαϊκό αναγκών, ατομικών και ειδικών συμφερόντων, ιδεών, αντιλήψεων, αξιών, προτιμήσεων, ενδιαφερόντων, διαθέσεων, αισθημάτων, επιθυμιών, καθώς και συμβολικών μορφών παρουσίας όπως είναι οι διάφοροι μύθοι, δοξασίες και φαντασιώσεις. «Όλα αυτά συνιστούν τον “πραγματικό πλουραλισμό” της κοινωνίας των πολιτών».³¹

Ο πλουραλισμός της κοινωνίας των πολιτών θέτει μια σειρά ερωτημάτων σχετικά με τις μορφές και τους τρόπους εμφάνισης, ρύθμισης και αυτορύθμισης, διατήρησης και ανάπτυξης αυτής της ίδιας της κοινωνίας. Υφίσταται μια πραγματική ποικιλομορφία των τυπικών ενώσεων, των πάσης φύσεως οργανώσεων, ομάδων και συλλόγων στην κοινωνία των πολιτών. Ιδιαίτερο φαινόμενο αποτελούν οι «άτυπες μορφές συλλογικής δράσης» όπου τα μέλη τους αυτοπροσδιορίζονται με αυτόνομο τρόπο, συνδέονται στη βάση αμοιβαίας συμπάθειας και συμμερίζονται τις ίδιες αξίες. Οι σχέσεις στο εσωτερικό των άτυπων ομάδων βασίζονται στην άμεση διαπροσωπική επικοινωνία, σε φυσικούς αυτονόητους κανόνες δημόσιας συμπεριφοράς και σε αυτονόητες προσδοκίες για την συμβολή των συμμετεχόντων.³²

Συμπερασματικά, τον κεντρικό πυρήνα μιας σύγχρονης civil society³³ συγκροτούν τυπικές και άτυπες μορφές «αυθόρμητων και αυτόνομων μη οικονομικών και μη κρατικών

Η τελευταία καταλαμβάνεται από ενώσεις, κόμματα, κινήματα, πολιτικές ομαδώσεις κλπ., από κοινωνικές δυνάμεις, ενίοτε, αποκλεισμένες από την πολιτική ζωή.

29 Ο Δ. Δημητράκος, βλ. Δημητράκος, ο.π., 316, περιλαμβάνει στην Κοινωνία Πολιτών, μεταξύ άλλων, τις επαγγελματικές, οικονομικές και πολιτιστικές οργανώσεις αλλά και τα πολιτικά κόμματα, τα σχολεία, τα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα και τα μαζικά μέσα ενημέρωσης.

30 Gellner, 1996: 48 και 282. Η «Κοινωνία Πολιτών» είναι πιθανόν ένα καλύτερο και πιο διαφωτιστικό σύνθημα από τον όρο «δημοκρατία», επειδή ακριβώς τονίζει τις απαραίτητες θεσμικές προϋποθέσεις και το απαραίτητο ιστορικό πλαίσιο, ο.π., 258.

31 Ο ορισμός αυτός ανήκει στον Βούλγαρο ακαδημαϊκό Φότεφ και διατυπώνεται το 1992, σε μια δύσκολη συγκυρία της Βουλγαρίας, στην προσπάθειά του να «εκπαιδεύσει» τους πολίτες στο πνεύμα της κοσμικής δημοκρατίας όπου η αυτόνομη κοινωνία συγκροτεί το κοινωνικό όλο και αυτοσυγκροτείται, βλ. Φότεφ 1996: 33, 43 και 72.

32 Φότεφ, ο.π., 63.

33 Υπάρχουν θεωρητικοί, (κυρίως ο σκωτσέζος διανοητής Adam Ferguson με το έργο του *Essay on the History of Civil Society* στα 1767), όπου χρησιμοποιούν τη λέξη civilis όχι ως το επίθετο του civitas αλλά της λέξης civilitas. Έτσι, η κοινωνία των πολιτών μπορεί να σημαίνει επίσης και την

συνενώσεων»³⁴, ελευθέρων και πλουραλιστικών οργανώσεων και θεσμών, αντισταθμιστικών απέναντι στο κράτος, που λειτουργούν ως παράγοντες αποκατάστασης μιας ευρύτερης δημοσιότητας και κοινωνικής διεύρυνσης του ευρύτερου πολιτικού διαλόγου³⁵.

3. Οι περιπέτειες της Κοινωνίας Πολιτών.

Η Κοινωνία Πολιτών από τη μια μεριά χωρίζεται από το κράτος (αποτελώντας αναγκαία συνθήκη συγκρότησής της) και από την άλλη χρειάζεται το κράτος προκειμένου να αντισταθμίσει τις εγγενείς αδυναμίες της. Με βάση αυτή τη διπλή σχέση αναδεικνύεται ένας ιδιότυπος ανταγωνισμός και διαμορφώνεται μία κλίμακα στρατηγικών αντίστασης όπου η κοινωνία των πολιτών όχι μόνον ελέγχει το κράτος αλλά και αντιτίθεται σ' αυτό. Ενώ λοιπόν κατά την αρχική χρήση της έννοιας στην πρώιμη νεωτερικότητα η *civil society* προσλαμβάνεται ουσιαστικά ως μια πολιτική οργάνωση αναπόσπαστα συνδεδεμένη και «εναλλάξιμη» με το κράτος, η σύγχρονη κοινωνία πολιτών αποτελεί μια ενότητα δισταμένη από το κράτος και εμφανίζεται ως διαφορετική οντότητα.³⁶

Με βάση αυτή τη διαφορετικότητα η κοινωνία πολιτών δεν αναγνωρίζεται μόνον ως ο χώρος της ελευθερίας αλλά συχνά και ως ένας «νέος τρόπος κυριαρχίας». Ως τέτοια, η κοινωνία των πολιτών συνιστά μια σφαίρα στην οποία μετατοπίζονται δραστηριότητες που μέχρι πρότινος ανήκαν στο κράτος. Η «ιδιωτικοποίηση της δημόσιας εξουσίας» είναι που αναδεικνύει την κοινωνία πολιτών όχι μόνο «μέσα από τη διάκριση δημόσιου και ιδιωτικού» αλλά από την ίδια την ανασυγκρότηση του ιδιωτικού ως μιας «μοναδικής ενότητας δύναμης και κυριαρχίας».³⁷ Επιπρόσθετα, η κοινωνία των πολιτών δεν αποτελεί, σε σχέση με το κράτος, μια πανάκεια. Είναι δυνατόν να αποτελέσει και αυτή χώρο αναπαραγωγής στερεότυπων, ιεραρχιών και ανισοτήτων (ανισότητες με βάση το φύλο, την πολιτισμική ιδιαιτερότητα, την ηλικία κλπ), χώρο δόμησης και άσκησης εξουσίας, καταπίεσης και βίας.

Τα ερωτήματα που τίθενται είναι σημαντικά. Μήπως η κοινωνία πολιτών ως έννοια συσκοτίζει, παραμερίζει ή αποκρύπτει ότι τα κύρια ιστορικά υποκείμενα παραμένουν οι κοινωνικές τάξεις και όχι οι διάφορες κοινωνικές σωματώσεις και οργανώσεις; Αν η διευρυμένη, ενεργοποιημένη και πλουραλιστική κοινωνία των πολιτών προβάλλει ως σημαντικός φορέας άσκησης ελέγχου και κριτικής στο κράτος, ποιός θα ελέγξει την ίδια

«πολιτισμένη κοινωνία» (*civilized society*) όπου νοηματικά πλησιάζει τη λέξη «ευγενής» (*polished*), βλ. Bobbio 1998(β): 67. Επίσης, ο Gellner αποδίδει στον Ferguson το πρωτείο χρήσης της έννοιας «κοινωνία πολιτών» με το σύγχρονο της περιεχόμενο, δηλαδή ως χώρου καταμερισμού εξουσίας και πλούτου, βλ. Γεωργιάδου, ο.π., 26

³⁴ Haberbas 1992: 443.

³⁵ Αν και δεν είναι δυνατόν να παραβλεφθεί ότι η διασφάλιση μιας ευρύτερης σφαίρας στην οποία αναδεικνύεται μια πολλαπλότητα μη κρατικών θεσμών, κοινωνικών σχέσεων και ελευθέρων συμφερόντων, δεν μπορεί παρά να περιλαμβάνει και τις οικονομικές σχέσεις, η προεξάρχουσα σημερινή τάση εννοιολογικού προσδιορισμού της κοινωνίας των πολιτών είναι να τονίζεται και η μη οικονομική της δομή», βλ. Kumar ο.π., 383.

³⁶ Keanne 1988 (α): 35-39 και Keanne 1988 (β): 49-51.

³⁷ Meikins 1995:252-256. Αυτή τη διάσταση της κοινωνίας πολιτών που θέτει η Meikins, αποτελεί τον πυρήνα μιας σύγχρονης μαρξιστικής κριτικής, βλ. Γεωργιάδου ο.π., 18.

από τις υπερβολές της; Μήπως η ανάπτυξη της κοινωνίας πολιτών ως τρίτου χώρου δίπλα και πέρα από το κράτος και την αγορά δημιουργεί τον κίνδυνο υποκατάστασης ή και αντικατάστασης των παραδοσιακών αντιπροσωπευτικών θεσμών με πιθανή συνέπεια την αποδιοργάνωση των σύγχρονων δημοκρατιών;

Διατυπώνονται όμως και μεθοδολογικές ή άλλες αντιρρήσεις για το θέμα της κοινωνίας των πολιτών. Η έννοια της κοινωνίας των πολιτών θεωρείται ως μία ασαφής και θολή έννοια που περιλαμβάνει τα πάντα και τίποτα, αποτελεί μια πολιτιστικά βεβαρημένη έννοια αφού αφορά μόνο τις κοινωνίες της Δύσης και προϋποθέτει τον ευρωπαϊκό συνταγματικό πολιτισμό. Μήπως, λοιπόν, πρέπει να εγκαταλειφθεί η Κοινωνία Πολιτών ως μεθοδολογικό εργαλείο;³⁸

Οι πρώτες διαφορετικές θεωρητικές αναλύσεις για την κοινωνία των πολιτών ξεκινούν ήδη από την δεκαετία του 1970. Δύο είναι οι βασικές αναφορές, Η, μη εργαλειακή, προσέγγιση της έννοιας του κράτους ως πεδίου συμπίκνωσης του συσχετισμού των κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων (με κορυφαίο εκπρόσωπο τον Νίκο Πουλαντζά) και η ανάλυση των ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους (κυρίως και πρωταρχικά από τον Λ. Αλτουσέρ) ως λειτουργίες παραγωγής, αναπαραγωγής, συμπίκνωσης και ενστάλαξης ιδεολογίας (όπως τα μέσα ενημέρωσης, οι θρησκευτικές συσσωματώσεις, το εκπαιδευτικό σύστημα κ.ο.κ.).³⁹ Ο Αλτουσέρ αρνείται την «κοινωνία των πολιτών» ως αυτοτελή αναλυτική κατηγορία. Μάλιστα, θεωρεί τη διάκριση μεταξύ «πολιτικής κοινωνίας» και «κοινωνίας πολιτών» ως συστατικό στοιχείο της αστικής ιδεολογίας καθώς στην πράξη το κράτος πάντα διεισδύει βαθιά στην κοινωνία των πολιτών με τους κατασταλτικούς και με τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του.⁴⁰ Επίσης, έχει παρατηρηθεί ότι παράλληλα με τη διαδικασία κατάληψης της κοινωνίας από το κράτος εξελίσσεται και μια αντίστροφη αλλά εξίσου σημαντική κίνηση εποικισμού του κράτους από την κοινωνία. Ο εποικισμός του κράτους συντελείται μέσω της εξέλιξης διαφόρων μορφών συμμετοχής στη διαδικασία λήψης πολιτικών αποφάσεων και της ανάπτυξης μαζικών οργανώσεων που είτε έμμεσα είτε άμεσα ασκούν πολιτική επιρροή.⁴¹

Οι αντιρρήσεις και οι αμφισβητήσεις για την «κοινωνία των πολιτών» αποτελεί πλέον χαρακτηριστικό και της, κατά κάποιο τρόπο, τρέχουσας πολιτικής επικαιρότητας και αντιπαράθεσης. «Ενώ οι βασικοί συντελεστές του πολιτικού συστήματος μέχρι πριν από λίγο αντιμετώπιζαν την συζήτηση περί κοινωνίας πολιτών στη καλύτερη περίπτωση σαν

38 Τα ερωτήματα που προαναφέρθηκαν διατυπώνονται στο αφιέρωμα για την κοινωνία πολιτών με τίτλο «Αντιπαράθεση» στο περ. *Κοινωνία Πολιτών*, τ.5/ 2000.

39 Πουλαντζάς 1975: 55, 158, 190, 197 (τόμος Α') και 70 (τόμος Β') και Αλτουσέρ 1977: 69.

40 Αλτουσέρ 1980: 9, 16-21. Αναφορά σε αυτές τις θεωρητικές προσεγγίσεις για τις ιδεολογικές χρήσεις και τα όρια της έννοιας της «κοινωνίας πολιτών» γίνονται από τον Ε. Βενιζέλο στο «Οι περιπέτειες της Κοινωνίας των Πολιτών», περ. *Κοινωνία Πολιτών* τ. 5/ 2000. Ο Ε. Βενιζέλος προβαίνει στις δύο κλασικές συστηματικές διαζευκτικές εννοιών. Από τη μία πλευρά τοποθετεί την «ιδιωτική ή αστική κοινωνία» ή «κοινωνία των πολιτών» ή «κοινωνία» χωρίς άλλους προσδιορισμούς, την οικονομία και το «ιδιωτικό» στοιχείο ενώ από την άλλη πλευρά θέτει την «πολιτική κοινωνία», το κατά τον τρόπο αυτό νοούμενο «κράτος», το «δημόσιο» στοιχείο και το πεδίο της πολιτικής. Με βάση αυτή τη διάζευξη καταλήγει: «Μέσα σε ένα τέτοιο σύστημα εννοιών... το πεδίο της προστασίας της αξίας του ανθρώπου, το πεδίο του κράτους δικαίου αλλά και του κοινωνικού κράτους, με όλες τις συναφείς και συνακόλουθες εγγυήσεις και διασφαλίσεις, ήταν το πεδίο της πολιτικής κοινωνίας, δηλαδή το πεδίο του κράτους».

41 Bobbio ο.π., 70.

θεωρητικολογία και τον εθελοντισμό σαν γραφικότητα, τώρα συνωθούνται για «ρόλο». Η εμφάνιση ενός σημαντικού μέρους της κοινωνίας των πολιτών ως επάγγελμα αποτελεί μία αναμφισβήτητη πραγματικότητα. «Πλήθος «μη κερδοσκοπικών» φορέων αλλά χρηματοδοτούμενων με μεγάλα ποσά από το κράτος, τις επιχειρήσεις, τη Ευρωπαϊκή Ένωση και άλλους διεθνείς οργανισμούς, διαχειρίζονται μεγάλα κονδύλια και λειτουργούν άλλοτε ως υποκατάστατο του κράτους και των υπηρεσιών του και άλλοτε ως δίαυλοι προώθησης μακροπρόθεσμων και στρατηγικών επιχειρηματικών στόχων. Δωρητές, ευεργέτες, κοινωνικά δραστήριες κυρίες που προσφέρουν τις υπηρεσίες τους σε παιδιά με κινητικά προβλήματα ή βαριά νοσήματα υπήρχαν πολύ πριν ανακαλυφθεί ως αυτοτελής έννοια η μετανεωτερική έννοια της κοινωνίας των πολιτών».⁴² Παράλληλα, πολλά παραδείγματα πολιτικοκοινωνικών παρεμβάσεων είναι δυνατόν να τεθούν ως ερωτήματα για το αν αποτελούν εκφάνσεις της κοινωνίας των πολιτών.⁴³

Η κοινωνία πολιτών με τους φορείς και τις οργανώσεις της είναι δυνατόν να καλλιεργεί αντιλήψεις και νοοτροπίες, να ενεργοποιεί δυνάμεις και να γεννά ευαισθησίες, να ανοίγει νέα πεδία δράσης, να παράγει δυνάμεις και να επηρεάζει τις πολιτικές στάσεις, να κρυσταλλώνει ιδεολογίες αλλά δεν μπορεί να σχηματίζει πολιτικές, δεν μπορεί να μεταβάλλει τις κοινωνικές σχέσεις και δεν μπορεί να δώσει απαντήσεις στα μεγάλα θέματα της εποχής. Το πρόβλημα δημιουργείται, υποστηρίζεται από πολλούς αναλυτές, όταν συντελείται η συγκρότηση μιας αυτοτελούς έννοιας της «κοινωνίας των πολιτών», δηλαδή η συγκρότησή της σε ένα σύστημα συνολικής και συνθετικής αντιπροσώπευσης της κοινωνίας. Πολλές αντιρρήσεις για την κοινωνία των πολιτών αρχίζουν από την στιγμή που λειτουργεί ως προνομιακός συνομιλητής της κρατικής εξουσίας στην προσπάθειά της να υποκαταστήσει το παραδοσιακό πολιτικό σύστημα εντείνοντας έτσι την κρίση της πολιτικής αντιπροσωπευτικότητας της κοινωνίας και υπονομεύοντας, «εξ αντικειμένου και κατ' αποτέλεσμα, τη σημασία της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και των θεσμών της».⁴⁴

Οι προσεγγίσεις για την κοινωνία πολιτών δεν αξιοποιούνται μόνο σε σχέση με τις ανάγκες και απαιτήσεις της τρέχουσας πολιτικής συγκυρίας αλλά συνδέεται και με εκλογικές στρατηγικές και σημαντικές συνιστώσες μοντέλων διακυβέρνησης. Στην Δ. Ευρώπη και στο τελευταίο τέταρτο του εικοστού αιώνα διεξάγονται δύο πολιτικά εγχειρήματα –με ακριβώς την ίδια ονοματολογία- που αποτυπώνουν το βαθμό και τον

42 Βενιζέλος ο.π., όπου επισημαίνει με νόημα ότι «οι παραδοσιακές όψεις του ευεργητισμού και της κοινωνικής αλληλεγγύης (ιδρύματα, κληροδοτήματα, ορφανοτροφεία, προνοιακοί θεσμοί κλπ) είναι και στην Ελλάδα μια πολύ παλιά και πολύ εκτεταμένη υπόθεση».

43 Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα γεγονότα των Βαλκανίων και ιδιαίτερα αυτά της Σερβίας. Αρχικά, το κίνημα αμφισβήτησης στον Μιλόσεβιτς χαιρετίστηκε από τη Δύση ως κινήσεις πολιτών. Την μετέπειτα, όμως, περίοδο που εναντιώθηκε στους βομβαρδισμούς θεωρήθηκε ως ελεγχόμενη παρέμβαση. «Ήταν ή δεν ήταν φαινόμενο κοινωνίας πολιτών τα γεγονότα της Σερβίας; Αν λέγαμε πως ήταν, θα βοηθούσε να ξεπεραστεί η λογική ότι Κοινωνία Πολιτών αποτελεί μόνον ότι μας αρέσει.», βλ. το άρθρο των Βρετού-Παπαγιαννίδη στο περ. *Κοινωνία Πολιτών* τ. 5/ 2000.

44 Αυτή η απόλυτη κατάληξη με τη λέξη «υπονόμηση» γίνεται από τον Ε. Βενιζέλο, ο.π. Πιθανόν βέβαια να αποτελεί και απόδειξη της εμπλοκής της έννοιας «κοινωνία πολιτών» στην τρέχουσα πολιτική συγκυρία και τις απαιτήσεις που η ίδια θέτει, (το άρθρο δημοσιεύεται την εποχή που μερίδα του κυβερνητικού κόμματος σε συνεργασία με οργανώσεις και ενώσεις πολιτών διοργανώνουν κεντρική εκδήλωση με ομιλητή τον ίδιο τον πρωθυπουργό και με θέμα την κοινωνία των πολιτών).

τρόπο ένταξης της κοινωνίας πολιτών στον «τρίτο δρόμο». Στα τέλη της δεκαετίας του 1970 η προσπάθεια των Ιταλών κομμουνιστών να συγκυβερνήσουν με τους Χριστιανοδημοκράτες τους οδηγεί στην διατύπωση ενός «τρίτου δρόμου» ανάμεσα στις εμπειρίες της σοσιαλδημοκρατίας και εκείνες των ανατολικών χωρών. Βασικά σημεία αυτού του τρίτου δρόμου αποτελούν: η αναδιάταξη των σχέσεων κινήματος- κοινωνίας, τα θέματα των «νέων αγαθών (περιβάλλον, ατομική έκφραση, απελευθέρωση της γυναίκας κλπ), η συγκρότηση μιας νέας σχέσης δημόσιου- ιδιωτικού, οι νέες μορφές αυτόνομης πολιτικής και η πολλαπλότητα των υποκειμένων (κόμματα, συνδικάτα, κοινωνικές οργανώσεις, αντιπροσωπευτικοί θεσμοί, πολιτιστικοί θεσμοί και μορφές κουλτούρας, ημιδημόσιοι και ημιιδιωτικοί μηχανισμοί, μέσα πληροφόρησης κλπ).⁴⁵ Είκοσι χρόνια μετά, ένας άλλος «τρίτος δρόμος» διατυπώνεται από τον Α. Γκίντενς με προφανείς πολιτικούς στόχους που συνδέονται με την πολιτική του εργατικού κόμματος και της κυβέρνησης Μπλερ στην Μ. Βρετανία και επιπλέον με τις αναζητήσεις των Αμερικανών δημοκρατών επί κυβέρνησης Κλίντον. «Η καλλιέργεια μιας ενεργού κοινωνίας των πολιτών αποτελεί ουσιαστικό τμήμα της πολιτικής του τρίτου δρόμου» και διατυπώνονται έξι σημεία για την «ανανέωση της κοινωνίας των πολιτών».⁴⁶ Και οι δύο αυτές προσεγγίσεις, παρόλη τη χρονική απόσταση που τους χωρίζει και τη διαφορετικότητα των ιδεολογικών τους αναφορών, συγκλίνουν όσον αφορά τη θεώρησή τους για την Κοινωνία των Πολιτών.⁴⁷

3.1. Η αντιδιαστολή με το πολιτισμικό έθνος και τις συναισθηματικές κοινότητες.

Στον όρο «κοινότητα» έχει δοθεί τόσο πλατειά έννοια και συσχετίζεται τόσο εύκολα με τους όρους «κοινωνία», «πολιτεία» και «κράτος» ώστε να υπάρχουν περισσότεροι από εκατό ορισμοί.⁴⁸ Αν και υφίστανται διαφορετικοί ορισμοί, οι δύο βασικές αντιλήψεις που προκύπτουν για την έννοια της κοινότητας είναι η «γεωγραφική» και η «συναισθηματική» κοινότητα με κοινό στοιχείο το δεσμό των μελών που εδράζεται στο αίσθημα του

45 Ινγκράο 1983: 15, 34, 37, 47 και 64. Το βιβλίο του Ινγκράο προέρχεται από την συνέντευξη που έδωσε το 1978 με τίτλο «Η κρίση και ο τρίτος δρόμος». Σε πολλά σημεία της συνέντευξης επανέρχεται το θέμα των σχέσεων μεταξύ δημόσιου-ιδιωτικού και των πολιτικά αυτόνομων υποκειμένων, καταλήγοντας ότι «...δεν πιστεύω ότι η αυτονομία κι η δημιουργικότητα της κοινωνίας των ιδιωτών μπορούν να αναπτυχθούν, χωρίς να λάβουν υπόψη τους την ανάγκη μετασχηματισμού του κράτους», ο.π., 92.

46 Γκίντενς 1998: 7-11, 101, 112-113.

47 Η προσέγγιση του Γκίντενς για την κοινωνία των πολιτών είναι παρόμοια με εκείνης του Ινγκράο είκοσι χρόνια πριν: «Σε ποιο βαθμό άραγε μπορεί η “υποπολιτική” να αντικαταστήσει τις πιο συμβατικές σφαίρες της πολιτικής και της διακυβέρνησης;», θέτει το ερώτημα ο Γκίντενς αλλά αμέσως δίνει και την απάντηση: «η άποψη ότι οι ομάδες αυτές μπορούν να πάρουν τη θέση των κυβερνήσεων εκεί όπου αυτές αποτυγχάνουν ή ότι μπορούν να αντικαταστήσουν τα πολιτικά κόμματα είναι ανυπόστατη», ο.π., 78-79.

48 Mercer 1956: 27. Ο P.E. Mercer διατυπώνει ένα θεμελιωμένο σε κοινωνικοπολιτιστικά στοιχεία ορισμό για την Κοινότητα ως το «λειτουργικά συνδεδεμένο άθροισμα προσώπων που ζουν σε ένα ιδιαίτερο γεωγραφικό τόπο, σε μια ιδιαίτερη χρονική περίοδο, που συμμερίζονται μια κοινή κουλτούρα, έχουν ενταχθεί σε μια κοινωνική δομή και δείχνουν να συναισθάνονται τη μοναδικότητα και την ταυτότητα της ομάδας που απαρτίζουν». Ο ορισμός, όμως, του Mercer ταυτίζει την κοινότητα με άλλες συναφείς έννοιες όπως «κοινωνία» και «κράτος» και έτσι κινδυνεύει να χάσει την αυθυπαξία της, βλ. Πανατζόπουλος 1993: 17-19.

«κοινωνείν», στο αίσθημα ότι μοιράζονται κάτι κοινό.⁴⁹ Η γεωγραφική κοινότητα αναφέρεται σε ένα σύνολο προσώπων που μοιράζονται τον ίδιο βιοτικό χώρο. Σε ένα πιο αφαιρετικό επίπεδο, η έννοια της κοινότητας συνδέεται με εκφράσεις όπως «κοινότητα αισθημάτων, ενδιαφερόντων ή γνωρισμάτων» προσεγγίζοντας έτσι την θεωρητική έννοια που χρησιμοποίησε ο Toennies με τον όρο *gemeinschaft* για να εκφράσει ένα ιδεατό τύπο σύνδεσης μεταξύ προσώπων και όχι συγκεκριμένες ανθρώπινες ομαδοποιήσεις.⁵⁰

Κοινό στοιχείο της γεωγραφικής και συναισθηματικής κοινότητας αποτελεί ο δεσμός που συνέχει τα μέλη, ο κοινοτικός δεσμός.⁵¹ Τα χαρακτηριστικά στοιχεία που προϋποθέτουν, εκφράζουν και ισχυροποιούν τον κοινοτικό δεσμό έχουν σχέση, κυρίως, με την αίσθηση της κοινής ταυτότητας, τις κοινές αξίες και τους κοινούς τρόπους συμπεριφοράς μεταξύ των μελών.⁵² Τα μέλη, δηλαδή, μιας ομάδας ή ενός σχηματισμού συνδέονται ως συγκεκριμένα άτομα με μια βιωμένη αλληλεγγύη, με ένα βιωμένο υπαρκτικό δεσμό. Η κοινότητα μιας ομάδας ή ενός σχηματισμού είναι εγκαθιδρυμένη σε μια αντικειμενική βάση, βασίζεται σε κάτι που κάθε μέλος αναγνωρίζει ότι το έχει «κοινό» με όλα τα υπόλοιπα μέλη για δύο εντελώς διαφορετικούς λόγους. Είτε επειδή το έχουν «καταστήσει κοινό» βλέποντας σ' αυτό το αμοιβαίο συμφέρον τους είτε επειδή το έχουν ανέκαθεν από τη γέννησή τους όπως τη γλώσσα τους, τον πολιτισμό τους και την πατρίδα τους. Στη δεύτερη περίπτωση αναφερόμαστε στην «κοινότητα καταγωγής» ή «συστατική κοινότητα» ή «συγκινησιακή κοινότητα». Η συμμετοχή στη συστατική κοινότητα είναι προγενέστερη από την ένωση των μελών της και έχει ως βάση την κοινή εμπειρία και τις κοινές αναφορές όλων των μελών της για την ερμηνεία του κόσμου, χαρακτηρίζονται δηλαδή από ένα κοινά «βιωμένο κόσμο». Η συστατική κοινότητα είναι ομοιογενής και τα μέλη της ανήκουν ισότιμα σ' αυτή, όποια και αν είναι η ευρύτερη τοποθέτησή τους στην κοινωνία, η ηθική ή η πολιτική τους επιλογή.⁵³ Οι «συγκινησιακές κοινότητες» που έχουν

49 Hillery 1955: 11-18, όπου προσδιορίζονται 94 διαφορετικοί ορισμοί οι οποίοι περιλαμβάνουν 16 διαφορετικά στοιχεία ως κύρια συστατικά της έννοιας της κοινότητας.

50 Οι κοινωνικές σχέσεις που χαρακτηρίζουν μία κοινότητα (*Gemeinschaft*) είναι προσωπικές, ανεπίσημες και μικρής κλίμακας, σε αντίθεση με τις κοινωνικές σχέσεις της κοινωνίας (*Gesellschaft*) που είναι απρόσωπες, γενικές και εκτείνονται σε μεγάλη κλίμακα. Η ταύτιση της *Gemeinschaft* με την αγροτική κοινότητα και της *Gesellschaft* με την αστική οργάνωση -όροι που αναφέρονται στο έργο του Toennies- επικράτησαν για μεγάλο χρονικό διάστημα αλλά έχουν σε μεγάλο βαθμό παραμεριστεί. Η καθημερινή πραγματικότητα των ανθρώπινων σχέσεων εμπεριέχει και τους δύο τρόπους κοινωνικής σύνδεσης, βλ. Σταθόπουλος 1990:117-118 και Τσαούσης 1995: 286-289.

51 Λιβιεράτος 1992: 41 και 58-59, όπου εξετάζεται η παραδοσιακή ή ιστορική κοινότητα ως μορφή ανθρώπινης συνύπαρξης. Ο Λιβιεράτος, στην απόδοση της έννοιας της κοινότητας θεωρεί καλύτερο τον όρο «κοινοτικός τύπος» που προτείνεται στην ελληνική μετάφραση του Λεξικού Κοινωνικών Επιστημών της Unesco. Ο όρος «κοινότητα» έχει τη δική του θεωρητική ιστορία στη νεοελληνική σκέψη με το έργο, κυρίως, του Κ. Καραβίδα που χρησιμοποιεί μεν το ουσιαστικό για να δηλώσει γεωοικονομικά και θεσμικά προσδιορισμένες ομάδες και με τη χρήση του επιθέτου «κοινοτικός» και του παραγώγου «κοινοτισμός» για να υποδηλώσει την ιδέα ενός δεσμού αλληλεγγύης και συντροφικότητας.

52 Τα δηλωτικά στοιχεία που είναι δυνατόν να χαρακτηρίζουν την ύπαρξη ενός κοινοτικού δεσμού αναλύονται από τον W. Goode, βλ. Τσαούσης, ο.π., 288-289.

53 Gorz 1999: 247-253. Ο όρος «συστατική κοινότητα», αυτό που οι Γερμανοί αποκαλούν *Heimat*, πρωτοαναφέρεται το 1991 από τον Alain de Benoist. Ο Gorz αναλύει το γιατί η συστατική κοινότητα είναι για τα μέλη της η πηγή μιας ισχυρής και αμετακίνητης ταυτότητας. Κάποιοι ανήκουν π.χ. στην εβραϊκή ή στην κινεζική κοινότητα, απλώς εξαιτίας της εβραϊκής ή κινεζικής

συσταθεί από το συναίσθημα του «ανήκειν» σε μια πολιτισμική συλλογικότητα απαντούν στη θεμελιώδη ανάγκη του ανθρώπου να αναγνωριστεί ως ένα πρόσωπο, επιτρέπουν στα άτομα να δώσουν ένα νόημα στις αποτυχίες τους, να ισορροπούν την αξιοκρατία, τον ορθολογισμό του κοινωνικού κόσμου όπως και τον αφηρημένο χαρακτήρα της πολιτικής κοινωνίας και της πολιτικότητας.⁵⁴ Η συμμετοχή των ατόμων σε συγκινησιακές κοινότητες μπορεί να τους επιτρέψει να δώσουν ένα νόημα στον ανθρώπινο πόνο και να εγκαταστήσει άμεσες και συναισθηματικές σχέσεις με τα άλλα άτομα.

Η βιολογική, θρησκευτική, εδαφική, εθνική και τελικά «μη κοινωνική», ταυτότητα καταλήγει να καθορίζει το άτομο στην ολότητά του και να διεκδικείται σε πείσμα της περιβάλλουσας κοινωνίας ως μία ολοκληρωμένη ταυτότητα που δεν επιδέχεται κανένα επικαθορισμό. Η «εκ γενετής» ταυτότητα λειτουργεί ως υποκατάστατο της κοινωνικής ταυτότητας, προστατεύει το άτομο από τις ανταγωνιστικές κοινωνικές σχέσεις και τοποθετούν την ταυτότητά του σε ένα έδαφος άτρωτο από τις μεταβαλλόμενες αξίες, τις πιέσεις και τις απαιτήσεις της περιβάλλουσας κοινωνίας.

Οι συστατικοί δεσμοί και οι δεσμεύσεις της προσωπικής ταυτότητας δεν αποτελούν το αντικείμενο μιας επιλογής και το πιο πιθανό είναι να οδηγήσουν σε ένα πλήθος από περιχαρακωμένους δημόσιους χώρους παρά σε ένα κοινό δημόσιο χώρο. Ένας συγκροτημένος δημόσιος χώρος δεν μπορεί να προέλθει από την κοινοτική ταυτότητα καθώς η διαμόρφωση αυτού του χώρου προϋποθέτει την γέννηση μιας ταυτότητας «πολίτη» που είναι κοινή στους λαούς ή στις κοινότητες. Η δημοκρατική κουλτούρα συνεπάγεται ακριβώς ότι τα μέλη των διαφόρων κοινοτήτων δεν θα ισχυρίζονται ότι η πολιτισμική τους ταυτότητα είναι «δεδομένη», ότι αποτελεί τη «φύση» τους και ότι μπορεί μόνο να βαθαινει και όχι να αμφισβητείται ή να επιλέγεται. Τα προβλήματα που τίθενται στον πολίτη δεν μπορούν να επιλυθούν σύμφωνα με τις κληρονομημένες αξίες, πρακτικές και παραδόσεις. Ουσιαστικά, η ένταση και η σύγκρουση διεξάγεται ανάμεσα στους αντίθετους πόλους της κοινότητας και της κοινωνίας, ανάμεσα στους πόλους του «βιωμένου κόσμου» και του συστήματος, ανάμεσα στην περιοχή της αυτονομίας και σε εκείνη της ετερονομίας. Όλα όσα τείνουν να συγκαλύπτουν την αντίθεση αυτή, πνίγουν τη συζήτηση και την παραγωγή της ίδιας της κριτικής σκέψης και ωθούν την κοινωνία είτε προς έναν όλο και πιο εδραιωμένο γραφειοκρατικό και αυταρχικό κρατισμό είτε προς ένα ασφυκτικό και ομόφωνο κομπορμιισμό των ολοκληρωτικών ή εθνικοκοινοτικών κοινωνιών.⁵⁵

Η ιδέα της «κοινοτικής κοινωνίας» και της εθνικοκοινοτικής ιδεολογίας έχει μια ριζικά αντιπολιτική σημασία καθώς στις διαιρέσεις και τις συγκρούσεις της σύγχρονης κοινωνίας αντιτάσσει την ενότητα της κοινότητας καταγωγής. Είναι ιδιαίτερα σημαντικό να γίνεται διαχωρισμός ανάμεσα στην κοινωνία και την κοινότητα, ανάμεσα στην ιδιότητα του

τους ταυτότητας. Η εκ γενετής συμμετοχή σ' αυτή την κοινότητα εξασφαλίζει ταυτόχρονα την ταυτότητα του κάθε μέλους και τα δικαιώματά του. Δικαιώματα που δεν εξαρτώνται από το τι κάνει ο καθένας, αλλά από το τι είναι εκ γενετής, σ. 253-254.

54 Schnapper 2000: 289-291. Η Schnapper θεωρεί ως λειτουργίες συγκινησιακής κοινότητας διάφορες εκφάνσεις, από τις πρακτικές θρησκευτικής τάξης μέχρι την ταύτιση με μια ποδοσφαιρική ομάδα

55 Gorz, ο.π., 256, 259 και 262-263.

πολίτη και την εθνικότητα.⁵⁶ Έτσι, τα έθνη είναι δυνατόν να αποτελέσουν δύο διακριτούς «ιδεατούς τύπους», το «πολιτικό έθνος» (nation) και το «πολιτισμικό έθνος» ή «έθνος ως πολιτισμική κοινότητα» (ethnie). Τα πολιτισμικά έθνη βασίζονται πάνω στην πολιτιστική ομοιογένεια ενώ η ιδιότητα του πολίτη, σε αντίθεση με την πολιτισμική ταυτότητα, δεν είναι θεμελιωμένη πάνω στην πολιτιστική ταυτότητα.⁵⁷ Το πολιτικό έθνος αποτελεί μια ιδανική κοινωνία των πολιτών, γνωρίζει μόνο ίσους και αγνοεί αποφασιστικά τις πολιτισμικές, τοπικές, πολιτιστικές, γλωσσικές και θρησκευτικές ιδιαιτερότητες του καθενός. Το μέλλον όμως για την κοινωνία των πολιτών φαντάζει δυσόιονο «όταν κάποιοι επικαλούνται τις πολιτισμικές τους ιδιαιτερότητες ή τις θρησκευτικές τους ταυτότητες ενώ άλλοι συγχέουν τις υποχρεώσεις του ως πολίτες με τα δικαιώματά τους ως καταναλωτές».⁵⁸ Το σύγχρονο έθνος είναι αδιαχώριστο από τη δημοκρατία ενώ το πολιτισμικό έθνος δεν μπορεί να ζήσει παρά μόνο από την αναδίπλωση του καθένα στις οξυμένες πολιτισμικές του ιδιαιτερότητες. Βιώνουμε, λοιπόν, το τέλος των πολιτικών εθνών και την αναγέννηση των πολιτισμικών εθνών μέσα από την επιβολή μιας κυρίαρχης διαδικασίας που ονομάστηκε παγκοσμιοποίηση;⁵⁹ Ουσιαστικά, το ερώτημα που τίθεται είναι αν το πολιτισμικό έθνος και ο εθνικισμός είναι ενάντια στο πολιτικό έθνος και τη δημοκρατία.⁶⁰

Το είδος της Κοινωνίας των Πολιτών που θα πρέπει να μας ενδιαφέρει δεν έχει σχέση με τις τμηματικές κοινότητες, τις ξαδελφοκρατούμενες και τις τελετοκρατούμενες, ελεύθερες ίσως από μια κεντρική τυραννία, αλλά όχι πραγματικά ελεύθερες. Δεν έχει σχέση ούτε με τον συγκεντρωτισμό που συνθλίβει όλους τους βοηθητικούς κοινωνικούς θεσμούς ή τις υπο-κοινότητες, είτε αυτές είναι τελετουργικά αποπνικτικές είτε όχι. Η Κοινωνία

56 Ο Benoist προσδιορίζει ότι το ουσιαστικό ερώτημα που τίθεται είναι το «Ποιός γεννήθηκε να είμαι;» και όχι τα ερωτήματα «Ποιός πρέπει να είμαι;» και «Ποιού τύπου ζωή πρέπει να ζω;», βλ. Benoist 1994: 15-16. Με το πρώτο ερώτημα δεν είναι δυνατόν να διαμορφωθεί η αίσθηση της ιδιότητας του πολίτη, δηλαδή η αίσθηση ενός κοινού καλού σε μια «κοινότητα» πιο εκτεταμένη από αυτήν που ο καθένας «εκ γενετής» ανήκει.

57 Η διάκριση αυτή των εθνών σε «πολιτικά» και «πολιτισμικά» έθνη δεν διαμορφώνει αναλυτικές κατηγορίες αλλά κατασκευάζει ένα «ιδεότυπο» με την έννοια του Max Weber. Η διάκριση αυτή διαπερνά το έργο της D. Schnapper για το σύγχρονο έθνος, βλ. Schnapper, ο.π., 53-55 και υπογραμμίζεται στον πρόλογο του βιβλίου της για την ελληνική έκδοση, βλ. Παπαδοπούλου 2000: 15.

58 Schnapper, ο.π., 27.

59 Το ερώτημα αυτό, συμπληρώνεται και από το εξής, βλ. Ψημμένος 1999: 17 και 23. «Μήπως η αναγέννηση των πολιτισμικών εθνών αποτελεί και τη βασική αιτία της αποσύνθεσης των πρώην κρατών του υπαρκτού σοσιαλισμού, της αναβίωσης των εθνικιστικών κινημάτων, της διεκδίκησης των εθνικών ομάδων να αναγνωρισθούν ως «αυτόνομα έθνη» και άρα ως «πολιτικά έθνη», της αναβίωσης των θρησκευτικών και παραθρησκευτικών κινημάτων και τέλος της μετάβασης των ίδιων μας των κοινωνιών από κοινωνίες των πολιτών σε παγκοσμιοποιημένες κοινωνίες που υπακούουν σε ομογενοποιημένους κανόνες;».

60 «Η Δημοκρατία ενάντια στο Έθνος;» Το ερώτημα τίθεται από την D. Schnapper που θέτει παράλληλα και τα εγγενή όρια του ορθολογισμού σημειώνοντας: «Μέσα σε μια κοινωνία όλο και περισσότερο τεχνολογική όπου η διαχείριση των δημόσιων υποθέσεων είναι αναπόφευκτα προορισμένη για τους ειδικούς, επικαλούμαστε συνειδητά τις αξίες της τοπικής πολιτικότητας της οποίας οι πρακτικές επιτρέπουν να απαντήσουμε στην ανάγκη της «συμμετοχής» ή της «συμμετοχικής πολιτικότητας. Στο μέτρο που η ιδέα της αντιπροσώπευσης, που βρίσκεται στην καταγωγή του δημοκρατικού έθνους, εκλαμβάνεται από πολλούς ως ανεπαρκής, η πρακτική της τοπικής δημοκρατίας δίνει ικανοποίηση στις επιθυμίες μιας πολιτικότητας πραγματικά ενεργούς», βλ. Schnapper, ο.π., 271-288.

Πολιτών που μας ενδιαφέρει «αποκλείει εξίσου τον αποπνικτικό κοινοτισμό και το συγκεντρωτικό αυταρχισμό»⁶¹.

4. Προαπαιτούμενα μιας ισχυρής κοινωνίας πολιτών.

Οι χώρες της προβιομηχανικής Δυτικής Ευρώπης στις οποίες εγκαθιδρύθηκαν δημοκρατικά κοινοβουλευτικά καθεστώτα στον 19^ο και 20^ο αιώνα, είχαν από πολύ νωρίς επιτύχει μια λεπτή ισορροπία μεταξύ της συγκεντρωτικής μοναρχικής διοίκησης από τη μια μεριά και διάφορων αριστοκρατικών και μετέπειτα μεγαλοαστικών συμφερόντων από την άλλη. Αυτή η ισορροπία μεταξύ μοναρχίας και αριστοκρατίας είχε ως αποτέλεσμα την ύπαρξη κράτους δικαίου και την διαμόρφωση των περίφημων *corps intermediaries*, τα ενδιάμεσα στρώματα. Τα αυτόνομα ενδιάμεσα στρώματα αποτέλεσαν τον πυρήνα μιας ισχυρής κοινωνίας πολιτών. Ισχυρές κοινωνίες πολιτών, λοιπόν, εμφανίζονται σε εκείνες τις χώρες όπου υφίσταται ένα ισχυρό κράτος δικαίου το οποίο προστατεύει αποτελεσματικά τους πολίτες του. Παράλληλα, διαμορφώνονται καλά οργανωμένες μη κρατικές ομάδες συμφερόντων που διακρίνονται από ένα ισορροπημένο πλουραλισμό χωρίς να είναι δυνατή η απόλυτη κυριαρχία κανενός εις βάρος κάποιου άλλου.⁶²

Ένα από τα μεγαλύτερα επιτεύγματα του κράτους-έθνους ήταν η εσωτερική ειρήνευση τουλάχιστον στις βιομηχανικές κοινωνίες. Η οργανωμένη βία σταδιακά εκλείπει και παράλληλα η διαμόρφωση αλληλεγγύης στους κόλπους του κράτους- έθνους αποτελούν το πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύσσονται τα δικαιώματα των πολιτών. Τόσο η ιδέα όσο και η υλοποίηση του θεσμού της κοινωνίας των πολιτών υπήρξαν συνδεδεμένες με το κράτος και τον κρατικό συγκεντρωτισμό.

Η προϊούσα καταστροφή και περιθωριοποίηση τόσο της κοινοτικής δομής όσο και των μορφών κοινοτικής αλληλεγγύης είχε οδηγήσει στην αντικατάστασή τους από απρόσωπους δεσμούς οι οποίοι όφειλαν την ύπαρξη και το χαρακτήρα τους στην οικονομική κατανομή της εργασίας. Σε αυτή την περίπτωση η σχετική προστασία έναντι του κρατικού αυταρχισμού- που ο παραδοσιακός και καταταμητικός τρόπος οργάνωσης προσέφερε στα απλά μέλη της κοινότητας- μειώνεται και εξαφανίζεται. Έτσι, ισχυρά ενδιάμεσα στρώματα μεταξύ κυβερνώντων και κυβερνωμένων μπορούν να παρέχουν παρόμοια προστασία (έναντι της κεντρικής κρατικής εξουσίας) με αυτήν που η

61 Gellner, ο.π., 55-56.

62 Μουζέλης 1999: 41. Ο Μουζέλης προσδιορίζει τρεις τρόπους πολιτικής ένταξης των κατώτερων τάξεων στο εθνικό πεδίο κατά τη διαδικασία του εκσυγχρονισμού. Τη «λαϊκή συσσωμάτωση» με την απευθείας πρόσδεση των μαζών στον «ηγέτη», την «πελατειακή συσσωμάτωση» που βασίζεται σε προσωπικά δίκτυα προστασίας- πελατείας και τη διαδικασία της «ενσωμάτωσης». Η ενσωμάτωση σχετίζεται με τη σχετικά «αυτόνομη» οριζόντια ένταξη των ευρύτερων λαϊκών στρωμάτων στο εθνικό πολιτικό πεδίο, φαινόμενο που παρουσιάστηκε σε αρκετές χώρες της βόρειας και δυτικής Ευρώπης. Στις τελευταίες αυτές χώρες εμφανίζεται και ισχυρή κοινωνία πολιτών. Αντίθετα το Οθωμανικό κράτος στις βαλκανικές χώρες, που αποτελούσαν μέχρι και τις αρχές του 19ου αιώνα τμήματα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας (όπως και οι αποικίες της Ιβηρικής χερσονήσου στη Λατινική Αμερική), χαρακτηρίζεται από απόλυτη υποταγή τόσο της αριστοκρατίας όσο και των ανώτερων κρατικών αξιωματούχων στο δεσποτικό μονάρχη χωρίς καμία ανοχή για αυτόνομες ομάδες και ενδιάμεσες ενώσεις συμφερόντων, ο.π., 44- 45.

παραδοσιακή κοινότητα προσέφερε στα μέλη της προτού το κράτος κατορθώσει να διεισδύσει σε αυτήν.

Η διαμόρφωση, όμως, του σημερινού πλαισίου της κοινωνικής αποσύνθεσης οδηγεί στο ερώτημα με ποιους τρόπους θα μπορούσε να αναβιώσει η κοινωνία των πολιτών στις σύγχρονες συνθήκες απόκρουσης των παραδοσιακών θεσμών όπου παράλληλα απειλείται και η ίδια η ύπαρξη του κράτους από την εντεινόμενη παγκοσμιοποίηση. Η «μετα-παραδοσιακή κοινωνία των πολιτών δεν είναι δυνατόν να αναπτυχθεί με την επιστροφή στην κοινότητα ως μηχανική έκφραση αλληλεγγύης προς τα μέλη της που συνθλίβει την ατομική αυτονομία. Η αναβίωση της κοινωνικής αλληλεγγύης θα πρέπει να συμβαδίζει με την αναγνώριση της σημασίας της αυτονομίας και του εκδημοκρατισμού. Ένα τέτοιο σύστημα θα πρέπει να αναγνωρίσει την αξία όχι μόνο των δικαιωμάτων αλλά και των υποχρεώσεων».⁶³

Η Κοινωνία Πολιτών ως το αντιστήριγμα στο κράτος ασκεί ένα διπλό ρόλο, ανταγωνιστικό και επικουρικό. Ανταγωνιστικό γιατί ενισχύει τον ρόλο του πολίτη στη διεκδίκηση των δικαιωμάτων του και επικουρικό γιατί επιτελεί μια γνωστική και πολιτιστική διάσταση παρέχοντας έτσι μια οικολογική εστία γνώσης μέσα στην κοινωνία. Με την έννοια αυτή, «η ανάπτυξη της κοινωνίας πολιτών αποτελεί μέτρο πολιτιστικής ανάπτυξης και δημοκρατικής επιδεκτικότητας ενός κοινωνικού συνόλου».⁶⁴ Σύγχρονοι αναλυτές με βάση το είδος των πολιτικών λειτουργιών που μπορεί ή πρέπει να επιτελεί η μετα-παραδοσιακή κοινωνία πολιτών (ανταγωνισμός και σύγκρουση με το κράτος ή καλλιέργεια δημοκρατικών αξιών, αντιλήψεων και νοοτροπιών) διαμορφώνουν και διαφορετικές προσεγγίσεις. Προσεγγίσεις που έχουν σχέση με τον τρόπο προσδιορισμού των κοινωνικών ομάδων και οργανώσεων που είναι δυνατόν να συμπεριληφθούν σε μια κοινωνία των πολιτών. Ο χώρος μεταξύ κράτους και πολιτών προσδιορίζει τον «ενδιάμεσο χώρο» που περιλαμβάνει κόμματα, συνδικάτα, κινήματα και ομάδες πίεσης ώστε να αποφευχθεί «εξίσου ο αποπνικτικός κοινοτισμός και ο συγκεντρωτικός αυταρχισμός». Ο Ε. Gellner, που κάνει την προηγούμενη ανάλυση, αποδέχεται ταυτόχρονα και το σοβαρό μειονέκτημα του ορισμού του, ότι δηλαδή επιτρέπει να συμπεριληφθούν στην «Κοινωνία Πολιτών» πολλές μορφές οργάνωσης που δεν μας ικανοποιούν. Έτσι, θέτει και τις αναγκαίες ουσιαστικές προϋποθέσεις που θα πρέπει να χαρακτηρίζουν μία ισχυρή κοινωνία πολιτών. Αφενός την οικονομική αποκέντρωση και πλουραλισμό με την ύπαρξη αντισταθμιστικών δυνάμεων και εξισορροπητικών μηχανισμών και αφετέρου τον θεσμικό

63 Giddens 1999: 53-55. Ο A. Giddens τονίζει ότι η συναίσθηση της υποχρέωσης- όταν βασίζεται στην έμπρακτη εμπιστοσύνη- συνεπάγεται την αμοιβαιότητα, βασίζεται στη γνωστοποίηση της διαφοράς και επιφέρει την αναγνώριση της ακεραιότητας του άλλου. Η υποχρέωση δεν δημιουργείται από την ύπαρξη δικαιωμάτων καθώς τα δικαιώματα αποτελούν παράγοντες καθορισμού της προσωπικής αυτονομίας και δεν είναι κατάλογος υποχρεώσεων. Οι ενώσεις των πολιτών ερμηνεύονται ως συμπράξεις ατόμων που αποδέχονται την ιδιότητα του πολίτη ως παράγοντα αμοιβαίας σχέσης η οποία απαρτίζεται από κανόνες και καθορίζεται από την αναγνώριση κοινών πρακτικών. Η δημοκρατία απαιτεί για την επιβίωσή της μια νοοτροπία «κοινωνικής γενναιοδωρίας», είναι μια διαδικασία που μπορεί να αποκαλεστεί «διαλογική δημοκρατία».

64 Δημητράκος ο.π., 316. Όσο, δηλαδή, πιο ανεπτυγμένη είναι η κοινωνία των πολιτών τόσο πιο σημαντικές, πολυποικίλες αλλά και ρεαλιστικές είναι και οι αξιώσεις της από το κράτος και τόσο πιο ανεπτυγμένο είναι το δίκτυο των διασυνδέσεων και το πλέγμα αμφίδρομων ανταλλαγών και αμοιβαίων εγγυήσεων

και ιδεολογικό πλουραλισμό. Με βάση τις δύο αυτές θεσμικές προϋποθέσεις, που χωρίς αυτές η δημοκρατία είναι ελάχιστα σαφής και ελάχιστη εφικτή, διαμορφώνει μία κλίμακα επιλογών (χρησιμοποιώντας συγκεκριμένες μεταβλητές) και διατυπώνει ιδεοκρατικές παραλλαγές των βασικών κοινωνικών τύπων.⁶⁵

Η δύναμη, όμως, της κοινωνίας πολιτών δεν μπορεί να εξισώνεται με την ισχύ των μη κρατικών ενδιάμεσων ομάδων και στρωμάτων. Υφίστανται ενδιάμεσες οργανώσεις που συγκεντρώνουν τεράστια δύναμη και πόρους και ανθίστανται στον κρατικό έλεγχο ενώ ουσιαστικά υποσκάπτουν παρά προστατεύουν την αυτονομία των πολιτών. Με βάση αυτή την προσέγγιση, δεν αρκεί ο αθροιστικός προσδιορισμός της δύναμης των ενδιάμεσων οργανώσεων για να χαρακτηριστεί μια κοινωνία πολιτών ως ισχυρή ή ανίσχυρη. «Η ισχυροποίηση της κοινωνίας των πολιτών εστιάζεται στον ενδιάμεσο χώρο μεταξύ κράτους και αγοράς, σε ένα αυτοκυβερνώμενο κοινωνικό χώρο που αποτελείται από θεσμούς, ομάδες και οργανώσεις οι οποίες λειτουργούν τόσο κατά του άκρατου ατομικισμού της αγοράς όσο και κατά του κρατικού αυταρχισμού». Η έμφαση πλέον δίνεται στην ανάλυση και εξέταση ενός «τρίτου χώρου», ενός χώρου που αναδύεται μεταξύ κράτους και αγοράς.

Για τη μελέτη των συνθηκών που ισχυροποιούν ή υποσκάπτουν τον ενδιάμεσο χώρο μεταξύ αγοράς και κράτους, προτείνεται η ανάλυση τεσσάρων βασικών θεσμικών σφαιρών του αυταρχισμού από τις οποίες θα πρέπει να προστατεύεται η αυτονομία του ατόμου: τον κρατικό, τον οικονομικό, τον κοινωνικό και τον πολιτισμικό αυταρχισμό. Η μείωση του αυταρχισμού και η ενδυνάμωση της αυτονομίας του ατόμου και στους τέσσερις θεσμικούς χώρους των σύγχρονων κοινωνιών αποτελεί την ικανή και αναγκαία συνθήκη για την ύπαρξη μιας ισχυρής κοινωνίας πολιτών.⁶⁶ Η ανάλυση αυτή περιλαμβάνει την εξέταση σε δύο διαστάσεις: σε ενδοθεσμικό επίπεδο εξετάζεται ο βαθμός συγκέντρωσης δύναμης στο πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό χώρο ενώ σε διαθεσμικό επίπεδο εξετάζεται ο βαθμός ισορροπίας στις σχέσεις μεταξύ των αξιών και λογικών των τεσσάρων αυτών πεδίων.⁶⁷ Η πρώτη διάσταση έχει να κάνει με τον τρόπο παραγωγής και διανομής της δύναμης «ενδοθεσμικά», δηλαδή στο εσωτερικό ενός συγκεκριμένου θεσμικού χώρου. Η «κάθετη» ενδοθεσμική σχέση στον κάθε χώρο σημαίνει αποφυγή της συγκέντρωσης πολιτικής, οικονομικής, κοινωνικής και πολιτισμικής δύναμης και διάχυση «προς τα κάτω» των ανάλογων και αντίστοιχων πολιτικών, οικονομικών, κοινωνικών και πολιτισμικών δικαιωμάτων.⁶⁸

65 Gellner, ο.π., 56, 142, 149. Ο Gellner, με βάση την οικονομική αποκέντρωση και τον θεσμικό και ιδεολογικό πλουραλισμό, διατυπώνει ιδεοκρατικές παραλλαγές των βασικών κοινωνικών τύπων χρησιμοποιώντας δύο δυαδικές μεταβλητές. Η πρώτη έχει σχέση με το βαθμό διαχωρισμού της οικονομίας από την πολιτική και η δεύτερη με το μέγεθος του καταναγκασμού, ο.π., 275 και 278.

66 Βλ. το άρθρο του Ν. Μουζέλη «Τι είναι η κοινωνία των πολιτών» στο *ΒΗΜΑ* της 15/2/1997.

67 Ο Μουζέλης σε νεώτερες επεξεργασίες του κάνει αναφορά σε πέντε «θεσμικές σφαίρες», την οικονομική, την πολιτική, την κοινωνική, την πολιτιστική και την οικολογική σφαίρα, βλ. Μουζέλης 2001: 15 κ.ε.

68 Με βάση την προαναφερθείσα ανάλυση παρατίθενται μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα διάχυσης δύναμης και στους τέσσερις θεσμικούς χώρους. Η διάχυση δύναμης στον πολιτικό χώρο σημαίνει αποφυγή ολοκληρωτικού ελέγχου της πολιτικής δύναμης από την κορυφή της πολιτικής ιεραρχίας ώστε να προστατεύεται ο πολίτης από τον κρατικό δεσποτισμό. Διάχυση δύναμης στον οικονομικό χώρο σημαίνει αποφυγή μονοπωλιακών καταστάσεων, ανάπτυξη οργανώσεων προστασίας καταναλωτών, ενίσχυση του συνδικαλισμού, συμμετοχή των εργαζομένων στις

Η δεύτερη διάσταση έχει να κάνει με την εξέταση της «οριζόντιας» διαθεσμικής σχέσης μεταξύ του πολιτικού, του οικονομικού, του κοινωνικού και του πολιτισμικού χώρου. Η κοινωνία πολιτών δεν υποσκάπτεται μόνον από την υπερσυγκέντρωση δύναμης στο εσωτερικό του κάθε συγκεκριμένου χώρου. Η εξασθένηση και η αδρανοποίηση της κοινωνίας των πολιτών συντελείται και όταν οι αξίες και οι λογικές ενός χώρου κυριαρχούν πάνω στις αξίες και στις λογικές των άλλων χώρων. Η σχέση ισορροπίας/ ανισορροπίας που διαμορφώνεται μεταξύ των αξιών και των ιδιαίτερων λογικών του κάθε θεσμικού χώρου καθορίζει και τον βαθμό ισχυροποίησης της κοινωνίας πολιτών. Πιο συγκεκριμένα, ισχυρή κοινωνία πολιτών εμφανίζεται όταν επιτυγχάνονται σχέσεις ισορροπίας μεταξύ: της λογικής της δημοκρατίας στον πολιτικό χώρο, της λογικής της συλλογικής αλληλεγγύης στον κοινωνικό χώρο, της λογικής της παραγωγικότητας/ ανταγωνιστικότητας στον οικονομικό χώρο και της λογικής της αυτονομίας/ αυτοπροσδιορισμού στον πολιτισμικό χώρο.⁶⁹

Είναι σίγουρο ότι καμία κοινωνία δεν έχει, ούτε πρόκειται να πετύχει, πλήρη διάχυση δικαιωμάτων και πλήρη ισορροπία στις σχέσεις μεταξύ του πολιτικού, οικονομικού, κοινωνικού και πολιτισμικού χώρου. Είναι όμως δυνατόν να διεκδικηθούν μέτρα και να αναδειχθούν λύσεις για τη διαμόρφωση μιας ισχυρής κοινωνίας πολιτών και ενδυνάμωσης του ενδιαμέσου τρίτου χώρου. Του ενδιαμέσου χώρου των μη κερδοσκοπικών και μη κυβερνητικών εθελοντικών οργανώσεων, δηλαδή οργανώσεων και συλλογικοτήτων που δεν λειτουργούν ούτε με βάση την αγορά και το κέρδος ούτε με βάση την κομματικοκρατική λογική.

Οι αναφορές, οι προσεγγίσεις, οι κρίσεις και οι διαφορετικές εκδοχές και εκτιμήσεις για την «κοινωνία των πολιτών», για τον ραγδαία αναπτυσσόμενο «τρίτο τομέα» και για την δυναμική των οργανώσεων του «εθελοντικού χώρου» πληθαίνουν και αποτελούν κυρίαρχα θέματα της σημερινής πραγματικότητας. Τα ερωτήματα και οι υποθέσεις που διατυπώνονται έχουν να κάνουν με το εύρος και τα όρια του εθελοντικού τομέα. Επιπρόσθετα, τα ερωτήματα σχετίζονται με το βαθμό αυτονομίας των εθελοντικών οργανώσεων όχι μόνο από το κράτος και την αγορά αλλά και από την αυτοδυναμία και αυτοτέλειά τους από τις πολιτικές οργανώσεις και άλλους «ενδιάμεσους» φορείς στα πλαίσια του καταμερισμού δύναμης και ισχύος στο σύγχρονο πολιτικοκοινωνικό γίγνεσθαι.

Η διαμόρφωση και η αλληλουχία των διαφορετικών χώρων θα πρέπει να προσεγγίζονται στην ιστορική τους δυναμική. Οι διαδικασίες κυριαρχίας και εποικισμού από τις δυνάμεις του κράτους, της αγοράς και της κοινωνίας δεν είναι δυνατόν να θεωρηθούν ολοκληρωμένες τόσο λόγω της «αντιθετικότητάς τους» όσο και εξαιτίας της «συμβιωτικότητάς τους». Στις σημερινές συνθήκες ρευστότητας, οι νέες τάσεις μαρτυρούν μια κίνηση αν όχι προς την κατάργηση των κλασικών διχοτομήσεων, τουλάχιστον προς τη

αποφάσεις μιας επιχείρησης κλπ. Η διάχυση κοινωνικών δικαιωμάτων σημαίνει π.χ. ότι τα κοινωνικά περιθωριοποιημένα άτομα δεν θα έχουν μόνο αρνητικά αλλά και θετικά δικαιώματα (στην εργασία, στην περίθαλψη, στην παιδεία κλπ). Τέλος, στον πολιτισμικό χώρο διάχυση των δικαιωμάτων προς τα κάτω σημαίνει προστασία διαφόρων εθνικών, θρησκευτικών ή και άλλων μειονοτήτων από την πιθανή προσπάθεια της πλειονοψίας να επιβάλει τις δικές της πολιτισμικές αξίες, βλ. Μουζέλης «Τι είναι η κοινωνία των πολιτών», ο.π.

69 Χαρακτηριστικό παράδειγμα κυριαρχίας ενός χώρου σε άλλους θεσμικούς χώρους, αναφέρει ο Μουζέλης, έχουμε στις περιπτώσεις που το οικονομικό κεφάλαιο έχει τη δυνατότητα να «αγοράζει» πολιτική δύναμη (π.χ. ισχυρές χρηματοδοτήσεις κομμάτων) ή πολιτισμική επιρροή, ο.π.

μετατόπιση της έμφασης από τις διαχωριστικές γραμμές και τις αμιγείς ταξινομήσεις σε πιο σύνθετες μορφές σχέσεων και κοινών λειτουργιών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Το ιστορικό του ελληνικού εθελοντισμού.

1. Η εθελοντική παράδοση στον ελληνικό χώρο.

Μια συστηματική μελέτη της ιστορίας του ελληνικού εθελοντισμού από την αρχαιότητα μέχρι τη νεώτερη εποχή περιλαμβάνει την εξέταση του θεσμού της κοινωνικής πρόνοιας καθώς η κοινωνική πρόνοια σχεδόν ταυτίζεται, μέχρι τα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα, με τις διάφορες μορφές εθελοντικών δράσεων που έχουν σαν στόχο τη φροντίδα των ευπαθών τμημάτων του πληθυσμού.

Στην κλασική εποχή της αρχαίας Ελλάδας η εκδήλωση φροντίδας και συμπαράστασης προς τους αδυνάτους δεν παραμένει σε ατομικό επίπεδο αλλά αποτελεί κοινωνική υποχρέωση και θεσμοθετείται σε νόμους που η πολιτεία είχε ευθύνη να εφαρμόζει. Στη Σπάρτη επί Λυκούργου (800 π.Χ.), στη Κόρινθο επί Περίανδρου (669 π.Χ.), στην Αθήνα επί Σόλωνα (630 π.Χ.) και ιδιαίτερα στη διάρκεια του χρυσού αιώνα της Αθηναϊκής Δημοκρατίας, η θεσμοθέτηση της κοινωνικής πρόνοιας συμβαδίζει με την έκφραση κοινωνικής αλληλεγγύης και εθελοντικής προσφοράς.⁷⁰

Ο Χριστιανισμός εμφανίστηκε με έντονο κοινωνικό χαρακτήρα και οι αξίες του ασκούν σημαντική επίδραση στην ανάπτυξη μορφών εθελοντισμού. Τις πρώτες μορφές οργανωμένης εθελοντικής κάλυψης αναγκών τις συναντάμε στις πρωτοχριστιανικές κοινότητες και την δράση των Αγίων Αποστόλων. Κίνητρο για εθελοντική δράση αποτελεί η φιλανθρωπική δραστηριότητα ως έμπρακτη εκδήλωση αγάπης για τον άνθρωπο και όχι ως επιθυμία για ηθική αναμόρφωση της κοινωνίας. Η δημιουργία πολυλειτουργικών κέντρων κοινωνικής προστασίας στηριζόταν στις δωρεές και την εθελοντική εργασία. Τα κέντρα αυτά, με σημαντικότερο την «Βασιλειάδα» που δημιουργεί ο Μέγας Βασίλειος, στόχευαν όχι μόνον στην ανακούφιση και την άμεση ανταπόκριση στις ανάγκες επιβίωσης των ατόμων που χρειάζονται βοήθεια αλλά και στην καλλιέργεια της αυτονομίας και του αυτοπροσδιορισμού τους με την εκπαίδευση και την εκμάθηση επαγγελματικών τεχνών. Αυτή η παράδοση βρίσκεται στη βάση της οργανωμένης φιλανθρωπίας στο Βυζάντιο, όπου η εθελοντική προσφορά αποτέλεσε κύριο παράγοντα ανάπτυξης και λειτουργίας της ιδρυματικής κοινωνικής προστασίας. Η οργανωμένη φιλανθρωπία στους Βυζαντινούς χρόνους συνίσταται στην εθελοντική προσφορά, όχι ως υποχρέωση αλλά ως ύψιστη αξία και τρόπος καθημερινής ζωής. Οι εθελοντές-κυρίως γυναίκες-εκπαιδεύονταν για τα καθήκοντα που αναλάμβαναν σε νοσοκομεία, πτωχοκομεία και άλλα ιδρύματα.⁷¹

Η Βυζαντινή παράδοση της εθελοντικής φιλανθρωπικής δραστηριότητας συνεχίζεται στην Ελλάδα και την περίοδο της Τουρκοκρατίας με τη συμβολή του κατώτερου κλήρου και τη δράση των μοναστηριών. Η χριστιανική παρέμβαση εξακολουθεί να έχει τον αναπτυξιακό και ριζοσπαστικό χαρακτήρα της παράδοσης. Η επιρροή της θεολογίας της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ελληνική παράδοση είναι ιδιαίτερα σημαντική. Η παροχή βοήθειας στο συνάθρωπο όχι ως υποχρέωση και καθήκον αλλά ως

70 Για την ιστορική εξέλιξη της Κοινωνικής Πρόνοιας και της φιλανθρωπίας στην αρχαιότητα, βλ. Pinker 1979: 54-59 και Σταθόπουλος 1996: 107-109.

71 Στασινοπούλου 1997: 8.

στάση ζωής και σχέση αλληλεγγύης, όπως επίσης και το γεγονός ότι η προσφορά επεκτείνεται σε ανθρώπους άσχετα από φύλο, φυλή, θρησκεία και εθνότητα αποτελούν ιδανικά για τα οποία αγωνίζονται και οι σημερινές κοινωνίες.⁷² Εκτός όμως από τους Χριστιανούς, ορισμένοι φωτισμένοι Μωαμεθανοί αξιωματούχοι συμβάλλουν στην προώθηση της εθελοντικής προσφοράς και η φιλανθρωπία εντάσσεται στη θρησκευτική παράδοση των Οθωμανών. Παράλληλα, οι πλούσιοι έλληνες της διασποράς αναγνωρίζονται ως εθνικοί ευεργέτες καθώς διαθέτουν σημαντικά ποσά για την ίδρυση και λειτουργία διαφόρων ιδρυμάτων κοινωνικής προστασίας που υποστηρίζονται από εθελοντές. Μερικά από αυτά τα ιδρύματα όχι μόνο έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην εποχή τους, αλλά συνεχίζουν και σήμερα να εκπληρώνουν τον κοινωνικό τους ρόλο κάτω βέβαια από διαφορετικές συνθήκες αλλά με διατήρηση των χαρακτηριστικών της εθελοντικής συμμετοχής.

Στην περίοδο της Τουρκοκρατίας σημαντικό, επίσης, ρόλο παίζουν και οι τοπικές κοινότητες που έχουν την ευθύνη της φροντίδας των απόρων και το εθελοντικό προνοιακό έργο εντάσσεται στη συλλογική ζωή της κοινότητας όπου προϋπόθεση είναι η προσωπική σχέση μεταξύ εκείνων που βοηθούν και εκείνων που βοηθούνται. Οι ελληνικές κοινότητες παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον και αποτελούν ένα εξαιρετικό μείγμα κοινωνικής αλληλεγγύης, συλλογικής δράσης, εθελοντικής συμμετοχής και τοπικής ανάπτυξης, διαμορφώνοντας την όψιμη εκδοχή της ελληνικής κοινωνίας πολιτών.

2. Ο Κοινοτισμός ως η αρχαιολογία της ελληνικής κοινωνίας πολιτών.

Η εξέταση των συνθηκών συσχέτισης και διαχωρισμού μεταξύ «κοινότητας» και «κοινωνίας» είναι απαραίτητος για να εκφραστεί η ελληνική πολιτιστική παράδοση σε όλες τις εκφάνσεις της. Ιδανική ταύτιση μεταξύ «κοινότητας», «κοινωνίας» και πολιτείας έχουμε στην κλασική περίοδο της ιστορίας μας όπου το «κράτος» αφομοίωνε οργανικά τις επιμέρους αυτόνομες κοινοτικές μορφές (φυλές, φατρίες, δήμους) χωρίς να τις διαστρεβλώνει ή να τις καταργεί, αναπαράγοντας απ' αυτές την πολιτεία σαν ολοκληρωμένη μορφή κοινότητας.⁷³

Αν και στη ρωμαϊκή περίοδο η πολιτική αυτονομία συρρικνώνεται στην άσκηση μερικών πολιτιστικών δραστηριοτήτων, η κοινοτική παράδοση διατηρείται κατά τη

72 Στασινοπούλου, ο.π. 9 και Σταθόπουλος, ο.π. 124-127. Ιδιαίτερα σημαντικό θεωρείται το έργο δύο χαρακτηριστικών εκπροσώπων της εκκλησίας, της Φιλοθέης της Αθηναίας και του Κοσμά του Αιτωλού. Η Φιλοθέη η Αθηναία (1522-1589) όπου ιδρύει σχολεία, οικοτροφεία και εργαστήρια με την ενεργή υποστήριξη διακοσίων εθελοντριών γυναικών από τις πιο γνωστές οικογένειες της Αθήνας. Το έργο της δεν περιορίζεται στη στενά εννοούμενη ατομοκεντρική φιλανθρωπική δράση αλλά είδε την ανάγκη για κοινοτική δράση. Η δεύτερη σημαντική περίπτωση είναι του Κοσμά του Αιτωλού (1714-1779) που αποτελεί συνεκτικό εκφραστικό του κοινοβιακού πνεύματος της Ορθοδοξίας. Ο Κοσμάς ο Αιτωλός γυρνά σε όλη την υπόδουλη Ρωμοσύνη και υποστηρίζει τους θεσμούς που βασίζονται στη συλλογική ζωή και δράση πιστεύοντας ότι οι ατομικές ανάγκες και τα προβλήματα των ανθρώπων πρέπει να αντιμετωπίζονται συλλογικά.

73 Πανταζόπουλος 1946: 26 και 85. Ο Ν. Πανταζόπουλος επισημαίνει ότι ο κοινοτισμός ως πολιτειακό σύστημα εγκαθιπάζεται τον 6ο π.Χ. αιώνα στην Αθήνα με το θεμελιακό νόμο περί σωματείων του Σόλωνα. Ο νόμος αυτός αποτελεί την πρώτη διακήρυξη των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων στην ιστορία του Ευρωπαϊκού πολιτισμού και σηματοδοτεί την κοινωνιολογική εξέλιξη από το δεσμό του κοινού αίματος (οικογένεια) στο δεσμό του κοινού τόπου (δήμος) και του κοινού συμφέροντος, διαμορφώνοντας έτσι την ουσία της έννοιας «πόλις».

Βυζαντινή περίοδο και η μεταγενέστερη ανέλιξη του θεσμού της κοινότητας στην Τουρκοκρατία βασίζεται σε βυζαντινά πρότυπα.⁷⁴ Η περίοδος της Τουρκοκρατίας αποτελεί τη χρυσή περίοδο για τον κοινοτισμό, καθώς η διαφορά θρησκείας και γλώσσας και η μορφή του Οθωμανικού δημοσιονομικού συστήματος που έβλεπε τις κοινότητες ως φορολογικές μονάδες, διευκόλυναν την εσωστρεφή ανάπτυξη των κοινοτήτων σε βάσεις δημοκρατικές και σαν εστίες συντήρησης του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού. Στην Τουρκοκρατία το κοινοτικό σύστημα που στην τελειότερη μορφή του λειτουργεί σε τρεις βαθμούς (κοινότητα, επαρχία, νομός) εμφανίζεται σαν ένα οργανωμένο «παρακράτος» που κάτω από ξενική κατάκτηση διαμορφώνει ένα ζωντανό γραπτό ή άγραφο λαϊκό δίκαιο, πλουραλιστικού χαρακτήρα κάτω από την ενιαία θρησκευτική ηγεσία του Οικουμενικού Πατριάρχη.⁷⁵

Κατά τους δύο πρώτους αιώνες της Τουρκοκρατίας, ο κοινοτισμός ως μορφή αυτοδιαθέσης των υποδούλων περιορίζεται μόνο στις θρησκευτικές συσσωματώσεις (ενορίες, μοναστήρια, επισκοπές, μητροπόλεις). Από τις αρχές του 17^{ου} αιώνα συντελείται «ο μεταβολισμός του κοινοτικού πυρήνα από παθητικό όργανο πηγής ενέργειας σε δευτερογενές κέντρο εξουσίας στα πλαίσια του εξελισσόμενου θεσμού της Τοπικής Αυτοδιοίκησης».⁷⁶ Η ύπαρξη κενού στην άσκηση κεντρικής πολιτικής εξουσίας δίνει την δυνατότητα στην τοπική αυτοδιοίκηση να παίξει ουσιαστικό ρόλο στη διατήρηση των δημοκρατικών θεσμών και της συμμετοχής των πολιτών στα κοινά. Η τοπική αυτοδιοίκηση έχει να επιδείξει αξιοζήλευτη οικονομική και κοινωνική οργάνωση παρουσιάζοντας σημαντικά δείγματα αυτόνομης κοινωνικής δράσης και κοινοτικής ανάπτυξης. Τα 40 Ζαγοροχώρια της Ηπείρου και οι 12 μεγάλες αυτοδιοικούμενες κοινότητες της περιοχής των Μαντεμοχωριών αποτελούν ομάδες χωριών με κοινή δράση, ομοσπονδιακή οργάνωση και αυτονομία όπου εμφανίζονται αξιολογότερα δείγματα εθελοντικής προσφοράς και κοινοτικής δράσης των ίδιων των κατοίκων.⁷⁷

Επιπρόσθετα, η έλλειψη οργανωμένης κεντρικής εξουσίας δίνει τη ευκαιρία στην τοπική κοινότητα να αναδειχθεί σε βασικό κύτταρο για τη διαφύλαξη των ηθών, των εθίμων, των παραδόσεων, της γλώσσας και του πολιτισμού. Οι τοπικές κοινότητες αναδεικνύονται σε κύτταρο της συλλογικής ζωής και αποτελούν μια εστία αυτονομημένη σε μεγάλο βαθμό από την Τουρκική εξουσία. Οι κοινότητες δημιουργούν αυτόνομες και συνεργατικές μορφές οργάνωσης με πλούσια κοινωνική, πολιτική και οικονομική δράση. Ιδιαίτερα μάλιστα η οργάνωση συνεταιριστικών συντεχνιών αποτελεί μια σημαντική

74 Η άποψη αυτή εκφράζεται από τον Κ. Παπαρηγόπουλο, βλ. Παπαρηγόπουλος 1915: 400.

75 Πανταζόπουλος 1958: 14.

76 Ο μεταβολισμός συντελείται με αυτοδύναμες δημοκρατικές διαδικασίες και έτσι προβάλλεται ο αντιπροσωπευτικός χαρακτήρας του κοινοτικού συστήματος που βασίζεται «στο αιρετό, το ενιαίο και το υπεύθυνο της αρχής». Όσοι μάλιστα αντιπαραθέτουν το ατομικό σε βάρος του συλλογικού συμφέροντος χαρακτηρίζονται φανερά ως «δόλιοι προδότες και εχθροί της πατρίδας όσοι δίχα ευλόγου αιτίας ήθελον κατακρίνει και συκοφαντεί αυτούς», βλ. το άρθρο του Ν. Πανταζόπουλου «Ο κοινοτισμός σήμερα: καταβολές και προοπτικές», στο περ. *Νέα Κοινωνιολογία* τ. 16/ 1994.

77 Σταθόπουλος 1990: 45-46. Ομοσπονδιακή οργάνωση, επίσης, είχαν οι κοινότητες των μεταλλωρύχων της περιοχής Αργυρουπόλεως, τα 15 κεφαλοχώρια της Καλαμαριάς, τα 12 κεφαλοχώρια της Κασσάνδρας, τα 24 χωριά του Πηλίου, οι δύο ομοσπονδίες των Βλαχοχωριών της Ηπείρου, τα Μαστιχοχώρια της Χίου κλπ. Εκτός των θρησκευτικών, των πολιτικών και των οικονομικών συσσωματώσεων, ομοσπονδιακή οργάνωση είχαν να επιδείξουν και οι στρατιωτικές συσσωματώσεις του Σουλίου και της Μάνης. Παρουσίαση όλων αυτών των περιπτώσεων, βλ. Πανταζόπουλος, ο.π.

κατάκτηση των κοινοτήτων αφού εξασφαλίζει στους κατοίκους πολλών περιφερειών οικονομική άνεση και αυτοτέλεια. Οι συνεταιρισμοί αποτελούν πρωτοπόρες μορφές κοινωνικής και οικονομικής ζωής όπου συνυπάρχει η συλλογική δράση και η κοινοτική εργασία των κατοίκων για την διεκδίκηση κοινωνικών και οικονομικών δικαιωμάτων. Συνεταιρισμοί υπήρχαν σε όλη τη Θεσσαλία και την Ήπειρο. Στην Πελοπόννησο ο πιο γνωστός συνεταιρισμός είναι της Δημητσάνας με πλούσια κοινωνική, εθνική και πολιτική δράση, ενώ αρτιότερος συνεταιρισμός είναι εκείνος των Αμπελακίων που θεωρείται παράδειγμα της τελειότερης συνεργατικής του κόσμου.⁷⁸

Ιδιαίτερα σημαντική είναι και η παράμετρος της *τοπικής πολιτιστικής ανάπτυξης* στην ανάλυση του κοινοτικού φαινομένου. Το κοινό χαρακτηριστικό των κοινοτήτων, ιδιαίτερα εκείνων της Βόρειας Ελλάδας, είναι η ιδιαίτερη φροντίδα για την εκπαίδευση που πραγματώνεται με την ίδρυση σχολείων, την επάνδρωσή τους με το κατάλληλο διδακτικό προσωπικό και τη χορήγηση υποτροφιών με βάση την αξιοκρατία. Πολιτιστική ανάπτυξη συντελείται και στις περιοχές που έχει εγκατασταθεί το μεταναστευτικό ρεύμα ελλήνων επιστημόνων και βιοτεχνών στις οδικές αρτηρίες από τη Μακεδονία προς την Κεντρική Ευρώπη, τους δύο τελευταίους αιώνες της Τουρκοκρατίας.⁷⁹ Ο κοινοτισμός γνωρίζει ιδιαίτερη άνθηση στις περιοχές του αλύτρωτου και του απόδημου Ελληνισμού καθώς παραμένει περισσότερο πιστός στις παραδοσιακές αξίες του κοινοτισμού από τον αποδυναμωμένο κοινοτισμό της ελεύθερης πατρίδας. Έτσι, αποδίδεται μεγάλη σημασία στη διατήρηση και διάδοση όχι μόνον των πολιτικών (αυτονομία και αυτάρκεια) αλλά και των πολιτιστικών στοιχείων (αλληλεγγύη, σχολεία, φιλανθρωπικά ιδρύματα) της κοινοτικής ιδέας. «Δεν θα ήταν υπερβολή να ειπωθεί ότι από τη στάχτη του ελληνικού, αναγεννιέται ο ελλαδικός κοινοτισμός που αποβλέπει έστω και υποσυνείδητα στην πραγμάτωση της Μεγάλης Ιδέας στα πλαίσια της Μικρής Πατρίδας.»⁸⁰

Ο κοινοτισμός της ελεύθερης Ελλάδας αποδυναμώνεται γιατί οι νέες ιστορικές συνθήκες που δημιουργήθηκαν με την έκρηξη της επανάστασης του '21 και ιδιαίτερα στην μεταεπαναστική περίοδο απαιτούσαν ενιαία κεντρική εξουσία. Έτσι, επιβάλλεται η κατάργηση των τοπικών, κατά επαρχίες, διοικήσεων και ο θεσμός της κοινότητας διατηρείται σαν πρώτος βαθμός τοπικής αυτοδιοίκησης στην καποδιστριακή περίοδο. Το σκηνικό αλλάζει με την αντιβασιλεία του Όθωνα και την Βαυαροκρατία και τον νόμο περί συστάσεως των Δήμων του 1833. Στην ελεύθερη Ελλάδα, η αναμέτρηση του αντιπροσωπευτικού κοινοτισμού με το απολυταρχικό κράτος οδηγεί σταδιακά στην αποδυνάμωσή του και στη συρρίκνωσή του σε διοικητική περιφέρεια.⁸¹ Την περίοδο του

78 Σταθόπουλος ο.π., 48. Ο συνεταιρισμός των Αμπελακίων αριθμούσε δυναμικό 4.000 ανδρών και γυναικών που εργάζονταν σε βαφείο για υφαντά, έπαιρναν το μισθό τους και παράλληλα είχαν μέρος από τα κέρδη του συνεταιρισμού.

79 Πανταζόπουλος ο.π., 20-21. Η παράδοση για την εκπαιδευτική αποστολή των κοινοτήτων αποκρυσταλλώνεται στον κανονισμό της Κορυτσάς (1876) όπου συναντάμε τον απόηχο του κηρύγματος του Κοσμά του Αιτωλού. Άλλες τέτοιες κοινότητες ή παροικίες, όπου το ελληνικό συνυπάρχει με άλλα αλλοεθνή στοιχεία και παράλληλα τεκμηριώνεται ο εκπαιδευτικός ρόλος του ελληνικού κοινοτισμού, ήταν η Μοσχόπολη, η Καστοριά, το Αργυρόκαστρο, το Μοναστήρι, το Κρούσοβο, ο Τύρναβος, η Αχρίδα, η Κοζάνη, η Σιάτιστα, το Μελένικο, η Κοζάνη, το Σιδηρόκαστρο

80 Πανταζόπουλος 1993: 56.

81 Μοναδικό από κάθε άποψη υπόδειγμα επιβιώσεως γνήσιας κοινοτικής παραδόσεως στις ημέρες μας αποτελεί η κοινότητα του Αγίου Όρους, Πανταζόπουλος ο.π., 71-74.

μεσοπολέμου το θέμα της κοινότητας επανέρχεται στο προσκήνιο και υποστηρίζεται η άποψη (από τον Κ. Καραβίδα) για την αναδιοργάνωση του ελληνικού κράτους με βασικό πυρήνα οργάνωσης την κοινότητα.⁸²

Τις τελευταίες δεκαετίες γίνονται νέες προσεγγίσεις για την κοινότητα και τη δυνατότητα να αποτελέσει εναλλακτικό κοινωνικό σύστημα. Στα πλαίσια αυτά, επανεξετάζεται ο ρόλος και η σημασία των ελληνικών κοινοτήτων επί Τουρκοκρατίας. Υποστηρίζεται, δηλαδή, ότι οι ελληνικές κοινότητες έπαιξαν ενισχυτικό ρόλο στη λειτουργία του οθωμανικού πολιτικού συστήματος εφαρμόζοντας την οθωμανική νομιμότητα και πολιτική στον κοινωνικό της χώρο. Στις ελληνικές κοινότητες ήταν εμφανής η προσπάθεια της ηγετικής τάξης να διασφαλίσει την κατεστημένη κοινωνική και πολιτική διάρθρωση για αυτό και η προυχοντική ηγεσία αναπτύσσει συχνά μια προσωπική κατασταλτική δύναμη και στηρίζεται στην οθωμανική οπλική ισχύ και στα παρακοινωνικά στρώματα.⁸³ Ουσιαστικά, «το καθεστώς της σχετικής τοπικής αυτονομίας στη διάρκεια της τουρκοκρατίας ικανοποιούσε μια λειτουργική αναγκαιότητα και μια λογική συνέπεια του τουρκικού διοικητικού συστήματος και έτσι η υπόθεση ότι δημιουργήθηκε ενάντια στην πρόβλεψη του κατακτητή και παρά τη θέλησή του δεν μπορεί να ευσταθήσει».⁸⁴ Επιπρόσθετα, οι κοινότητες της Τουρκοκρατίας δεν θα ήταν ποτέ δυνατόν «να αντεξελιχθούν και να αποδώσουν ένα αυτόχθονο τρόπο οργάνωσης και διοίκησης» σε τοπικό και πόσο μάλλον σε εθνικό επίπεδο.⁸⁵

Πολλά σύγχρονα ρεύματα σκέψης έχουν ως κεντρικό άξονα και σημείο αναφοράς τους την κοινότητα είτε ως ιστορικά διαμορφωμένο θεσμό είτε ως τύπο κοινωνικής σχέσης.⁸⁶ Η σημαντικότερη μορφή με την οποία σήμερα προβάλλει στο διεθνές προσκήνιο ο κοινοτισμός είναι η Τοπική Αυτοδιοίκηση. Τοπική Αυτοδιοίκηση που δεν αντιμετωπίζεται σαν υπηρετικός διοικητικός μηχανισμός ή αντίπαλος της κεντρικής διοίκησης αλλά ως θεσμική έκφραση της πολιτικής δυναμικής της τοπικής κοινωνίας, δηλαδή της πραγματικής της ικανότητας για αυτοδιοίκηση. Η Τοπική Αυτονομία ως σύνθετη έκφραση και μορφή της Τοπικής Αυτοδιοίκησης υπήρξε -στις ιστορικές της καταβολές- δημιούργημα της κοινότητας στα πλαίσια της οποίας διαμορφώθηκαν τα ατομικά και τα ανθρώπινα δικαιώματα στη χώρα μας, πολύ πριν αυτά προβληθούν στις διακηρύξεις της Αμερικανικής και γαλλικής επανάστασης και τα άλλα ευρωπαϊκά συντάγματα. Η Τοπική Αυτονομία είναι αναπόσπαστα συνυφασμένη με το δημοκρατικό

82 Ο Κ. Καραβίδας, τόσο με το συγγραφικό του έργο για τον κοινοτισμό ως μορφή οργάνωσης της κοινωνικής και οικονομικής ζωής όσο και με την έμπρακτη προσφορά του (εκτέλεση εγγειοβελτιωτικών έργων σε κοινότητες της Β. Ελλάδας) θεωρείται ο κορυφαίος υποστηρικτής του κοινοτισμού στη χώρα μας. Για τον Κ. Καραβία, βλ. ειδικό τεύχος αφιέρωμα για τον κοινοτισμό στο περ. *Νέα Κοινωνιολογία*, τ. 16/ 1992.

83 Κοντογιώργης 1982: 19, 25, 417-419. Ο Γ. Κοντογιώργης αναφέρεται στη αναμφισβήτητη σύμπραξη της προυχοντικής τάξης με τα παρακοινωνικά στοιχεία (π.χ. τις διάφορες κατηγορίες αρματολισμού). Με τη σύμπραξη αυτή καταφέρνει να αντισταθμίσει την αντίπαλη Οθωμανική ή και κοινοτική δύναμη, να εδραιώσει την επιρροή τους στην περιοχή και να διατηρήσει τον «κοινό λαό» και τους εκπροσώπους του μακριά από την διαδικασίες εξουσίας. Άλλωστε, οι αρμοδιότητες για την πραγματοποίηση διαφόρων έργων κοινωνικής πρόνοιας, εκπαίδευσης, ύδρευσης κ.λ.π., πολύ λίγο συνάπτονται με το εθνικό πρόβλημα, όπως επιχειρήθηκε να υποστηριχθεί για να θεμελιωθεί η εικόνα της κοινότητας «κυματοθραύστη» απέναντι στον οθωμανικό κατακτητή, ο.π., 355-361 και 420. 84 Φιλίας 1985: 20-22.

85 Φλογαίτης 1987:166-167.

αντιπροσωπευτικό πολίτευμα που καλλιεργήθηκε και άκμασε στα πλαίσια της κοινότητας. Στον «Ευρωπαϊκό Χάρτη της Τοπικής Αυτονομίας» του 1985 επιχειρείται ο συγκερασμός της μόνιμης αντίθεσης ανάμεσα στο συγκεντρωτικό και το αποκεντρωτικό σύστημα διακυβέρνησης, θεμελιώνοντας την Τοπική Αυτονομία πάνω στον πρώτο βαθμό της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, δηλαδή την κοινότητα.⁸⁷

Η αναφορά στην έννοια της κοινότητας σήμερα, συνδυάζεται με την έκφραση μιας κριτικής κατά του ατομοκεντρισμού, της αποπροσωποποίησης και του μηχανοκεντρικού ρασιοναλισμού και συνάμα μιας άρνησης της σύγχρονης κοινωνίας, της κοινωνίας των μαζών, του ατομισμού, της ιδιώτευσης και του τεχνολογικού παροξυσμού.⁸⁸ Ο κοινοτισμός εμφανίζεται σαν έκφραση μιας κοινωνικής οντολογίας που θέλει να αποτελεί μία τρίτη εναλλακτική λύση τόσο απέναντι στον ατομικισμό του φιλελευθερισμού όσο και απέναντι σε μια «κοινωνιστική» θεώρηση της συλλογικότητας μαρξιστικού τύπου.⁸⁹

3. Πρώτες μορφές εθελοντικής δράσης στην νεοελληνική κοινωνία.

Στα πρώτα χρόνια του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους η επαιτεία και η περιπλάνηση, η φτώχεια και η εξαθλίωση αποτελούν το σοβαρότερο πρόβλημα της ελληνικής κοινωνίας. Η κεντρική εξουσία ποινικοποιεί την επαιτεία και εφαρμόζει κατασταλτικές μεθόδους εναντίον των ζητιάνων. Στα επόμενα χρόνια έρχεται να προστεθεί και η εικόνα του «εξαθλιωμένου πρόσφυγα» καθώς τα μεταναστευτικά κύματα από την Κρήτη και τα νησιά που εγκαθίστανται στην Αθήνα και τον Πειραιά διαβιούν και εργάζονται κάτω από τραγικές συνθήκες. Με την μεγάλη επιδημία χολέρας του 1854, που αποδεκατίζει τον πληθυσμό της χώρας, το πρόβλημα της φτώχειας αρχίζει να αντιμετωπίζεται και ως κοινωνικό ζήτημα. Την θέση της καταστολής παίρνει τώρα η κοινωνική πρόνοια και η φιλανθρωπική δράση.⁹⁰

Οι βάσεις του εθελοντισμού στα πλαίσια του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους τίθενται από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Δύο είναι οι βασικοί λόγοι που αναπτύσσεται εντυπωσιακά η εθελοντική φιλανθρωπική δραστηριότητα. Η σχεδόν ολοκληρωτική απουσία μιας συγκροτημένης κοινωνικής πολιτικής για την περίθαλψη του φτωχού πληθυσμού από το ελληνικό κράτος και η απουσία ενός ισχυρού εργατικού κινήματος

86 Με σημείο αναφοράς την κοινότητα καταγράφονται ποικίλοι και ετερογενείς δρόμοι που συγκλίνουν μεταξύ τους όπως είναι η ιδεολογική θεμελίωση της αυθύπαρκτης υπόστασης διαφόρων τοπικών, θρησκευτικών και εθνοτικών μειονοτήτων. Επίσης, με σημείο αναφοράς την κοινότητα αναδεικνύονται οικολογικοί προβληματισμοί που συγκροτούν την πολιτική τους πρόταση στην προοπτική της μικρής αυτοδιοικούμενης ομάδας, αναβαθμίζεται η σημασία της ανάπτυξης σε τοπική κλίμακα, προκύπτουν αναζητήσεις στο χώρο της διοικητικής και των οργανωτικών θεωριών για συνδυασμούς προσωπικής και συλλογικής εργασίας σε μικρές ομάδες και σε ευέλικτα σχήματα προγραμματισμού κ.λ.π., βλ. το άρθρο του Β. Ξυδιά «Η κοινότητα ως έννοια κριτική στην πολιτική σκέψη των νεότερων χρόνων», *Νέα Κοινωνιολογία*, τ. 16/ 1992.

87 Πανταζόπουλος 1994: 26 και Πανταζόπουλος 1992: 19 και 22-23.

88 Χαρακτηριστικά αναφέρουμε τον αμερικάνικης προέλευσης κοινοτισμό, τον «κομμουνταρισμό». Ένα ιδεολογικό, κοινωνικό και πολιτικό ρεύμα με θεωρητικές κατασκευές για τη σύγχρονη κοινωνία και τις σχέσεις της οικονομίας αλλά και του ατόμου με αυτήν, βλ.επόμενο κεφάλαιο.

89 Ξυδιάς,ο.π., *Νέα Κοινωνιολογία*, τ. 16/ 1992.

90 Κορασίδου 1997: 9-10.

οργανωμένου στη βάση της υπεράσπισης των δικών του συμφερόντων. Αυτό το κενό έρχεται να καλύψει η εθελοντική φιλανθρωπική δραστηριότητα.⁹¹

Η εκκλησία εξακολουθεί να παίζει σημαντικό ρόλο και στις αξίες της ορθοδοξίας προστίθενται και οι ιδέες του ευρωπαϊκού διαφωτισμού. Παράλληλα, η πολιτική του παλατιού σε συνεργασία με τα νέα αστικά στρώματα της ελληνικής κοινωνίας αναδεικνύεται σε ρυθμιστικό παράγοντα.. Η φιλανθρωπική δραστηριότητα διαμορφώνει ένα νέο και δυναμικό πεδίο κοινωνικής παρέμβασης και πρακτικής. Πολυάριθμοι σύλλογοι και εταιρείες φιλανθρωπικού χαρακτήρα λειτουργούν στην Αθήνα, στον Πειραιά, στην Πάτρα και στην Ερμούπολη ιδρύοντας νέους θεσμούς και ιδρύματα περίθαλψης για το φτωχό πληθυσμό και κυρίως για τα παιδιά και τις γυναίκες. Η χρηματοδότηση των ιδρυμάτων επιτυγχάνεται με τις δωρεές και τα κληροδοτήματα των πλούσιων ομογενών και εμπόρων της διασποράς.

Την οργάνωση και εμπύχωση της φιλανθρωπικής δραστηριότητας όπως και τη διοίκηση και διαχείριση αυτών των ιδρυμάτων αναλαμβάνουν εθελοντικά άνθρωποι από τα ανώτερα και μεσαία στρώματα της ελληνικής κοινωνίας. Η παρέμβασή τους νομιμοποιείται από τη θεώρηση της φτώχειας ως «φυσικής αρρώστιας» και από την αντίληψη ότι η ανισότητα αποτελεί απόρροια φυσικών νόμων και θεϊκής θέλησης. Η πρακτική τους χαρακτηρίζεται από παρεμβάσεις καθαρά «επανορθωτικού χαρακτήρα» που αποβλέπουν στην εκτόνωση των πιο φανερών και οδυνηρών κοινωνικών αντιθέσεων και αδικιών, χωρίς καμιά θεώρηση του προβλήματος της εξουδετέρωσης των αιτιών της κοινωνικής δυστυχίας. Στόχος τους, δηλαδή, δεν είναι η εξάλειψη της φτώχειας αλλά η άμβλυνση του υποτιθέμενου επικίνδυνου χαρακτήρα της που απειλεί να καταστρέψει το κυρίαρχο κοινωνικό και πολιτιστικό οικοδόμημα και τέλος, η ενσωμάτωση των φτωχών για την εξασφάλιση της κοινωνικής ειρήνης και τάξης. Τα φιλανθρωπικά ιδρύματα προσφέρουν περίθαλψη και επαγγελματική εκπαίδευση ενώ παράλληλα αποτελούν κέντρα ηθικής ανατροφής και αναμόρφωσης ώστε οι φτωχοί, κυρίως τα παιδιά, να μετατραπούν σε εργατικούς και πειθαρχημένους πολίτες.⁹²

Στο εσωτερικό του ευρύτερου φιλανθρωπικού πεδίου στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα αναδεικνύεται μια ξεχωριστή δραστηριότητα που απευθύνεται σε εργάτριες, υπηρέτριες και νοικοκυρές των φτωχών οικογενειών και ασκείται από γυναίκες προερχόμενες από πλούσιες οικογένειες αλλά και από τα μεσαία και μικροαστικά στρώματα της ελληνικής κοινωνίας. Η φιλανθρωπική παρέμβαση των γυναικών επιχειρεί να μεταδώσει στις φτωχές γυναίκες το θετικό πρότυπο της μητέρας παιδαγωγού. Μέσω, όμως, της άσκησης της «ηθικής της μητρότητας» οι γυναίκες βγαίνουν από το σπίτι τους, δραστηριοποιούνται στο δημόσιο χώρο και επιφέρουν ένα σημαντικό ρήγμα στη διχοτομική εκδήλωση που πρόβαλε

91 Κορασίδου 1995: 77-80

92. Τα σημαντικότερα ιδρύματα τα οποία στηρίζονται στην εθελοντική δράση είναι στην Αθήνα το «Ορφανοτροφείο Χατζηγκώστα» (1856), το «Δημοτικό Βρεφοκομείο Αθηνών» (1859), το «Κυριακό σχολείο των απόρων γυναικών και κοριτσιών» (1889) και το «Άσυλο των εργατριών και υπηρετριών της Αγίας Αικατερίνης» (1892) που ιδρύονται από την Καλλιόπη Παρρέν κλπ. Στον Πειραιά, ιδρύονται το 1874 το Γηροκομείο και το «Ζάννειο Ορφανοτροφείο», στην Ερμούπολη το «Ορφανοτροφείο κοριτσιών» (1854) και το «Δημοτικό Ορφανοτροφείο αγοριών» (1854) και στην Πάτρα το Δημοτικό Βρεφοκομείο (1873), βλ. Κορασίδου ο.π., 80-84, 90 και 131.

τον αυστηρό διαχωρισμό των δραστηριοτήτων, των καθηκόντων και των χώρων των δύο φύλων.⁹³

Αν και υφίστανται σημαντικές ενστάσεις για τον ιδεολογικό χαρακτήρα της φιланθρωπικής δραστηριότητας, η εθελοντική συμμετοχή ως κοινωνική πρακτική δημιούργησε ρήγματα στις κυρίαρχες αντιλήψεις της εποχής, όπως η δραστηριοποίηση των γυναικών στη φιλανθρωπική δράση. Παρουσιάζει, μάλιστα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον η εμφάνιση κινήτρων για την τόνωση της εθελοντικής δραστηριότητας. Έτσι, εκτός της κοινωνικής προβολής και καταξίωσης που παρέχει η εθελοντική δράση θεσπίζονται και κίνητρα⁹⁴ ως αντίκρισμα της εθελοντικής συμμετοχής.

Το σημαντικότερο όμως γεγονός από τη λειτουργία των πρώτων φιλανθρωπικών συλλόγων είναι η γέννηση νέων πεδίων κοινωνικής δράσης που ενισχύει τη διαδικασία κοινωνικής συγκρότησης διευρύνοντας έτσι τα πεδία δραστηριότητάς του ελληνικού εθελοντικού κινήματος. Παράλληλα, λοιπόν, με τις φιλανθρωπικές δραστηριότητες των εθελοντικών συλλόγων συνυπάρχουν οι πολιτιστικές δράσεις και οι εκπαιδευτικές επιμορφωτικές λειτουργίες με αποτέλεσμα να κάνουν την εμφάνισή τους και τα πρώτα δείγματα «πολιτιστικού εθελοντισμού». Η ανάπτυξη ενός διευρυμένου κοινωνικού πεδίου εθελοντικής συμμετοχής ενισχύεται και από το γεγονός ότι με το τέλος του Κριμαϊκού πολέμου και την εκθρόνιση του Όθωνα, το 1862, αρχίζει μια περίοδος ανόρθωσης για την επίλυση του εθνικού ζητήματος που ταυτόχρονα συνοδεύεται και από μια προσπάθεια πολιτισμικής ανόρθωσης μέσα από την αναζήτηση της ελληνικής πολιτιστικής ταυτότητας.⁹⁵ Σε αυτήν την προσπάθεια οι διανοούμενοι και το δυναμικό των μορφωμένων ανθρώπων που αποφοιτά από το Πανεπιστήμιο της Αθήνας θα κάνουν ιδιαίτερα αισθητή την παρουσία τους με τη δημιουργία πολυάριθμων μορφωτικών και φιλολογικών συλλόγων πρωταγωνιστώντας σε μια πλούσια πολιτιστική, εκπαιδευτική και φιλανθρωπική δραστηριότητα. Σημείο εκκίνησης όλης αυτής της δραστηριότητας υπήρξε η ίδρυση στην Κωνσταντινούπολη, το 1861, του «Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως», αυτής της «φωτεινής εστίας» που βρίσκει πολλούς μιμητές στο ελληνικό κράτος και τις ελληνικές παρούκιες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.⁹⁶ Στην Αθήνα, κορυφαίος και πρωτοπόρος σύλλογος θεωρείται ο «Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός» (1865) που από το 1872 ιδρύει τη «Σχολή των απόρων παιδών». Κορυφαία στιγμή του «Παρνασσού» αποτελεί το «Συνέδριο των Συλλόγων» που οργανώνει στην Αθήνα το 1879 με τη συμμετοχή αντιπροσωπειών 22 συλλόγων και εταιρειών από το ελληνικό κράτος και 41 συλλόγων από

93 Κορασίδου, ο.π., 222 και Κορασίδου 1997: 11, 14-15. Τα σημαντικότερα γυναικεία σωματεία που ιδρύουν φιλανθρωπικά ιδρύματα και σχολές είναι η «Φιλανθρωπική Εταιρεία Κυριών» που ιδρύει το «Αμαλίο Ορφανοτροφείο κοριτσιών» (1855), ο «Σύλλογος κυριών υπέρ της γυναικείας παιδείσεως» που ιδρύει το «Εργαστήριο απόρων» (1875), η «Φιλόπρωχος Εταιρεία Κυριών» που από το 1874 αναπτύσσει δράση προς την κατεύθυνση των απόρων αρρώστων, η «Αδελφότης η καλή προαίρεσις» που ιδρύει το «Άσυλο Ανιάτων» (1891), η «Ένωσις Ελληνίδων» που ιδρύει το 1897 την «Οικοκυρική και Επαγγελματική Σχολή».

94 Χαρακτηριστικά, μερικά από τα κίνητρα για τους άμισθους εθελοντές διδάσκοντες των διαφόρων τεχνικών σχολών είναι ότι προτιμώνται στα ορκωτά δικαστήρια, στις εφορευτικές επιτροπές και σε άλλα δημόσια αξιώματα., βλ. Δρακάκη 1986: 395.

95 Σκοπετέα 1988: 291.

96 Δημαράς 1985: 399-400.

ελληνικές παροικίες.⁹⁷ Το συνέδριο αυτό αποτελεί και την *πρώτη διασυλλογική συνεργασία* στην νεώτερη Ελλάδα και μάλιστα με συλλόγους από όλο το φάσμα του εθελοντικού κινήματος, στην πολιτιστική, εκπαιδευτική και φιλανθρωπική του διάσταση. Άλλοι σημαντικοί σύλλογοι του πολιτιστικού εθελοντισμού της Αθήνας είναι ο «Φιλολογικός Σύλλογος Βύρων» (1875) και ο «Σύλλογος προς Διάδοσιν των ελληνικών Γραμμάτων».⁹⁸

Την ίδια περίοδο, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, ανθούν στην Αθήνα και οι άτυπες μορφές συλλογικής πολιτιστικής έκφρασης και δράσης. Φιλολογικά εντευκτήρια και φιλολογικά στέκια, λογοτεχνικοί κύκλοι και συντροφικές που δημιουργούνται σε γραφεία εφημερίδων και περιοδικών και κυρίως φιλολογικά σαλόνια και φιλολογικά καφενεία αποτελούν κοινωνικούς και πολιτισμικούς χώρους ουσιαστικής επικοινωνίας και αναζητήσεων. Τα σημαντικότερα στέκια της εποχής είναι το καφενείο «Ωραία Ελλάς» που θα αποτελέσει το κέντρο της πολιτιστικής ζωής της Αθήνας για σαράντα περίπου χρόνια (1839-1879). Το αμέσως επόμενο λογοτεχνικό σταθμό θα αποτελέσει το καφενείο «Γιαννοπούλου» και στα τέλη του αιώνα το καφενείο της «Δεξαμενής» όπου συγχάζουν οι καθιερωμένες και δεσπόζουσες μορφές του Παράσχου και του Ροΐδη αλλά και οι νεότεροι λογοτέχνες όπως ο Παλαμάς, ο Δροσίνης, ο Σουρής, ο Ξενόπουλος κλπ.⁹⁹ Στέκια που καλλιεργούν το συλλογικό πνεύμα και αναδεικνύονται σε χώρους σημαντικής κοινωνικής και καλλιτεχνικής δράσης, αποτελώντας τις άτυπες μορφές του εθελοντικού πολιτιστικού χώρου.

Σημαντικές προσπάθειες στον πολιτιστικό εθελοντικό χώρο εμφανίζονται και στην πόλη του Πειραιά, που τις τρεις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα βρίσκεται σε τροχιά υψηλής ακμής και πολιτιστικής άνθησης και αποτελεί την πρώτη ελληνική πόλη της βιομηχανικής επανάστασης. Μετά την εμφάνιση της λέσχης «Αρμονία» στα 1841 που αποτελεί και την πρώτη οργανωμένη μορφή πολιτιστικού εθελοντισμού στην νεώτερη Ελλάδα, ιδρύονται το 1871 η Φιλαρμονική εταιρεία «Ευτέρπη» και ο μουσικός σύλλογος «Μελπομένη». Η διασύνδεση και η διαπλοκή πολιτιστικών, εκπαιδευτικών και φιλανθρωπικών δράσεων εμφανίζονται και στον Πειραιά.¹⁰⁰ Σημαντικότερη συλλογική πρωτοβουλία στον εθελοντικό χώρο του Πειραιά και σταθμός στην πολιτιστική ζωή της πόλης αποτελεί η ίδρυση στα 1894 του «Πειραϊκού Συνδέσμου», ενός πρωτοπόρου συλλόγου με πολιτιστικό, εκπαιδευτικό και αθλητικό περιεχόμενο που λειτουργεί μέχρι τις ημέρες μας.¹⁰¹

97 Από τους 41 συλλόγους των διαφόρων ελληνικών παροικιών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και της δυτικής Ευρώπης, 16 είναι από τη Θράκη, 12 από τη Μακεδονία, 5 από τη Μικρά Ασία, 3 από τα νησιά του Αιγαίου, 3 από τη δυτική Ευρώπη, 1 από την Αίγυπτο και 1 από τη Βουλγαρία, βλ. το δελτίο του 1888 του Φιλολογικού Συλλόγου Παρανασός, *Εκθεσις περί των έργων του συλλόγου (1875-1888)*.

98 Κορασίδου 1995: 74-75.

99 Παπακόστας 1988: 22, 45, 93, 94 και 116.

100 Ο πολιτιστικός σύλλογος «Η Μελπομένη» παρέχει μουσική εκπαίδευση στην πρώτη σχολή απόρων τεχνιτών που έχει ιδρυθεί από τον φιλεκπαιδευτικό σύλλογο «Σωκράτης» (1869) ενώ το 1874 ο Πειραϊκός φιλολογικός σύλλογος «Αι Μούσαι» ιδρύει τη «Σχολή Τεχνιτών». Στα 1875 ιδρύεται ένας ακόμη ένας φιλολογικός σύλλογος, ο «Ελικών». Χατζημανωλάκης 1973: 33-34.

101 Για την προσφορά του Πειραϊκού Συνδέσμου, Χατζημανωλάκης ο.π., 59-69. Επίσης, στον Πειραιά δημιουργούνται και άτυπες μορφές στον εθελοντικό πολιτιστικό χώρο. Το 1883 δημιουργείται το φιλολογικό στέκι νέων λογίων «Η Συντροφία των Δώδεκα» στο οποία συμμετέχουν και οι Π. Νιρβάνας, Γρ. Ξενόπουλος, Γ. Στρατήγιης, ενώ το 1895 ιδρύεται το «Καλλιτεχνικόν Κέντρον Πειραιώς» με πρωτοβουλία του μεγάλου θαλασσογράφου Κωνσταντίνου

Στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, το εθελοντικό κίνημα στην Ελλάδα εμπλουτίζεται με τις συλλογικότητες του πολιτιστικού εθελοντισμού που εμφανίζονται στις μεγάλες πόλεις και αποτελούν σημαντικούς παράγοντες *τοπικής πολιτιστικής ανάπτυξης*. Τα τελευταία χρόνια του 19^{ου} αιώνα κάνουν την εμφάνισή τους νέες συνιστώσες του εθελοντικού κινήματος που θα αποτελέσουν σημαντικές μορφές εθελοντικής συμμετοχής και συλλογικής δράσης του εικοστού αιώνα.

4. Διεύρυνση του εθελοντισμού στον κοινωνικοπολιτιστικό χώρο, 1900-1974.

Τα πρώτα 75 χρόνια του εικοστού αιώνα η ελληνική κοινωνία απασχολείται με συνεχή έκτακτα προβλήματα: Βαλκανικοί πόλεμοι, πρώτος παγκόσμιος, εθνικός διχασμός, μικρασιατική εκστρατεία και η μεγάλη προσφυγιά του 1,5 εκατομμυρίου προσφύγων, δικτατορία Μεταξά, δεύτερος παγκόσμιος και εμφύλιος πόλεμος και η δικτατορία του 1967.

Ιδιαίτερα στο πρώτο μισό του εικοστού αιώνα ο πόλεμος είναι το κυρίαρχο στοιχείο στη ζωή του έθνους. Οι απώλειες σε ανθρώπινο δυναμικό ανυπολόγιστες. Η περίθαλψη και η στέγαση εκατομμυρίων ατόμων γίνεται το κύριο μέλημα της κοινωνικής πρόνοιας. Η παράδοση του 19^{ου} αιώνα συνεχίζεται και στις πρώτες δεκαετίες του εικοστού με το κράτος να στηρίζεται στη εθελοντική φιλανθρωπική δραστηριότητα και τη λειτουργία των μεγάλων προνοιακών ιδρυμάτων που είχαν ιδρυθεί τον προηγούμενο αιώνα. Σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν πανελλαδικής εμβέλειας μη κυβερνητικοί οργανισμοί και ημι-δημόσιοι οργανισμοί που στηρίζονται στην εθελοντική συμμετοχή και εργασία όπως το «Πατριωτικό Ίδρυμα Κοινωνικής Πρόνοιας και Αντιλήψεως» (Π.Ι.Κ.Π.Α.), ο Εθνικός Οργανισμός Πρόνοιας (Ε.Ο.Π.). Παράλληλα δημιουργούνται μικρές ομάδες αυτοβοήθειας που με τα χρόνια εξελίσσονται σε οργανισμούς με αξιόλογη δράση, όπως η Χ.Ε.Ν Ελλάδας¹⁰² και η Χ.Α.Ν. Άλλα ιδρύματα και σωματεία που διακρίνονται για την γενικότερη κοινωνική τους προσφορά, κατά τη διάρκεια των μεταπολεμικών δεκαετιών, είναι ο «Εθνικός Οργανισμός Χριστιανικής Αλληλεγγύης», η «Ελληνική Μέριμνα», η «Λέσχη Εργαζόμενου Κοριτσιού», η «Χριστιανική Οργάνωσις Νέων» (Χ.Ο.Ν.).

Η Μικρασιατική καταστροφή σηματοδοτεί και μία αναγκαία στροφή. Παρ' όλο το μεγάλο έργο της εκκλησίας, την αξιόλογη φιλανθρωπική δραστηριότητα των ευεργετών, τη σημαντική λειτουργία των κοινωφελών ιδρυμάτων και των εθελοντικών οργανώσεων, το κράτος αναγκάζεται να παρέμβει δραστικά για να αντιμετωπίσει τα τεράστια και σύνθετα κοινωνικά προβλήματα στην υγεία και την πρόνοια. Στα επόμενα χρόνια η κατάσταση επιτείνεται με τα μεγάλα προβλήματα που δημιουργούνται από τον δεύτερο παγκόσμιο και τον εμφύλιο πόλεμο που καθιστούν επιτακτική την ανάγκη για υιοθέτηση συστημάτων υγείας, οργάνωση των υπηρεσιών υγείας και την εκπαίδευση στελεχών πρόνοιας. Μετά τον Β' παγκόσμιο πόλεμο, η ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους και του κράτους πρόνοιας αποτελεί μια νέα πραγματικότητα στην Ελλάδα όπως και στις άλλες χώρες της Δυτικής Ευρώπης, παρ' όλες τις ιδιαιτερότητες των συστημάτων κοινωνικής ασφάλισης, ασφάλειας

Βολανάκη που το φιλολογικό σαλόνι του Σουρή στο Ν. Φάληρο, το φιλολογικό καφενείο του «Διονυσιάδη», το «καφωδέιο Σουσάνα» κ.λ.π., βλ. Γκρέκα 1963: 32

102 Στασινοπούλου 1997: 15

και υγειονομικής προστασίας που εμφανίζεται σε κάθε χώρα.¹⁰³ Μεταπολεμικά, οι περισσότερες εθελοντικές οργανώσεις στον τομέα της κοινωνικής πρόνοιας ηγεμονεύονται από το κράτος και διεθνείς οργανισμούς με προφανείς ιδεολογικοπολιτικούς στόχους.

Σημαντική διεύρυνση του εθελοντικού τομέα, κατά το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα, συντελείται, κυρίως, στον πολιτιστικό χώρο. Εκτός των σημαντικών πολιτιστικών συλλόγων που ιδρύθηκαν στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και συνεχίζουν τη λειτουργία τους και αυτή την περίοδο, εμφανίζεται μια πανσπερμία συλλογικών μορφών δράσης και μια ποικιλία τρόπων πολιτιστικής έκφρασης και εθελοντικής συμμετοχής στην Αθήνα και σε μερικές μεγάλες ελληνικές πόλεις.¹⁰⁴ Πολιτιστικοί σύλλογοι και σωματεία, μορφωτικοί όμιλοι και λογοτεχνικές ομάδες, πολιτιστικές εταιρείες και καλλιτεχνικοί σύνδεσμοι, φιλολογικοί σύλλογοι και φιλελευθέρων ενώσεις εμπλουτίζουν το χώρο του πολιτιστικού εθελοντισμού. Επίσης, την ίδια περίοδο αναπτύσσονται και οι άτυπες μορφές οργάνωσης, που είναι γνωστές από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, με τα φιλολογικά εντευκτήρια και τα φιλολογικά καφενεία που συσπειρώνουν τον κόσμο της τέχνης και του πνεύματος.

Οι πολιτιστικές συλλογικότητες του εθελοντικού χώρου των μεγάλων πόλεων,¹⁰⁵ αν και οι περισσότερες δεν έχουν μεγάλη διάρκεια λειτουργίας, κατάφεραν να αποτελέσουν το επίκεντρο της τοπικής πνευματικής ζωής και να συμβάλλουν ουσιαστικά στη δημιουργία καλλιτεχνικής κίνησης. Μπροστά στην αδυναμία της πολιτείας και των τοπικών αρχών να διαμορφώσουν συγκροτημένη και ολοκληρωμένη πολιτιστική πολιτική, ο εθελοντικός πολιτιστικός χώρος, ιδιαίτερα την μεσοπολεμική περίοδο, αποτελεί σημαντικό παράγοντα καλλιτεχνικής και πολιτιστικής ανάπτυξης στις ελληνικές πόλεις.

Ήδη, από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, παρατηρείται το φαινόμενο της σημαντικής διεύρυνσης του πολιτιστικού εθελοντισμού και γενικότερα του εθελοντικού χώρου. Νέες συνιστώσες του εθελοντικού κινήματος κάνουν την εμφάνισή τους που θα αποτελέσουν σημαντικές μορφές εθελοντικής συμμετοχής και συλλογικής δράσης διαμορφώνοντας ταυτόχρονα ένα νέο εθελοντικό μείγμα στην ελληνική κοινωνία του μεσοπολέμου:

- η μεγάλη εξάπλωση του φυσιολατρικού και εκδρομικού κινήματος,

103 Για την ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας και του κοινωνικού κράτους στην Ελλάδα και την Ευρώπη βλ. Σταθόπουλος ο.π., 157-170 και 173-198.

104 Το μοντέλο του συγκεντρωτικού κράτους που επιβάλλεται, με αιχμή την πρωτεύουσα, δημιουργεί αρνητικά αποτελέσματα στις δυνατότητες αυτόνομης πολιτιστικής ανάπτυξης και ιδιαίτερης καλλιτεχνικής κίνησης στις άλλες ελληνικές πόλεις. Η Αθήνα έχει αρχίσει πλέον να αναπτύσσεται σε βάρος όλων των υπόλοιπων αστικών πόλεων αποτελώντας το «όχημα» του ταχέως επιβαλλόμενου εκσυγχρονισμού και «εκδυτικισμού» του Ελληνικού κράτους που εκφράζει και εφαρμόζει ο Βενιζέλος και το μεταρρυθμιστικό του κίνημα. Η Αθήνα αναπτύσσεται ραγδαία, αυξάνεται πληθυσμιακά, διευρύνεται οικιστικά και εξελίσσεται στο ένα και μοναδικό διοικητικό, μεταπρατικό, χρηματιστηριακό, οικονομικό και κυρίως πολιτικό και κοινωνικοπολιτιστικό κέντρο. Στην Αθήνα ζουν οι μεγάλοι οικονομικοί παράγοντες, τα ανώτερα αστικά στρώματα, η ανώτερη δημοσιοϋπαλληλία, ολόκληρος ο πολιτικός κόσμος και η διάνοηση, Καρδάσης 1997: 11.

Για μια συγκριτική ιστορία των ελληνικών πόλεων, την ταξική συγκρότηση, τις μορφές κοινωνικής πόλωσης και τις κοινωνικές τάξεις του μεσοπολέμου, βλ. Λεοντίδου 1989: 185-189 και 254-255.

105 Ο τύπος αυτόν των οργανώσεων που εξυπηρετεί το αστικό περιβάλλον έχει το χαρακτήρα της συλλογικής δράσεως «σχήματος μεσολαβήσεως» (mediation), όπως έχει ονομαστεί. Στην περίπτωση αυτή η συλλογικότητα αποτελεί «το όχημα» που οδηγεί σε καθορισμένους στόχους και η συμμετοχή του ατόμου στην ομάδα έχει την έννοια της εκπληρώσεως συγκεκριμένων ρόλων. Γκιζέλης, Αντωνοκοπούλου, Γαρδίκη-Πασά, Καρατζά, 1977: 20-21.

- η καλλιέργεια του αθλητισμού και ιδιαίτερα η εκρηκτική παρουσία των ποδοσφαιρικών ομάδων,
- η ραγδαία ανάπτυξη εθνικοτοπικών προσφυγικών και σωματείων αλληλεγγύης,
- η δυναμική εμφάνιση των οργανώσεων της εργατικής τάξης και των πολιτικών οργανώσεων.
- η σημαντική απήχηση του Θεάτρου Σκιών στις γειτονιές των πόλεων,
- η ιδιαίτερη άνθηση του ρεμπέτικου τραγουδιού στις μεγάλες πόλεις-λιμάνια,

Τα συγκεκριμένα αυτά φαινόμενα ξεφεύγουν από τις κλασικές οριοθετήσεις του εθελοντικού τομέα. Αναδεικνύουν όμως νέες συλλογικές μορφές πρωτοβουλιακής δράσης, εθελοντικής συμμετοχής και καλλιτεχνικής έκφρασης στον κοινωνικό και πολιτιστικό γίγνεσθαι. Με τον τρόπο αυτό διευρύνουν τον ίδιο τον εθελοντικό χώρο που αποκτά πλέον ιδιαίτερη σημασία για την εξέλιξη των τοπικών κοινωνιών και προσδίδουν στην κάθε πόλη ιδιαίτερα κοινωνικά και πολιτιστικά χαρακτηριστικά.¹⁰⁶ Οι νέες αυτές συνιστώσες του εθελοντικού χώρου που θα εμφανισθούν στην κοινωνική και πολιτιστική ζωή των ελληνικών πόλεων εκφράζουν διαφορετικά κοινωνικά στρώματα, το ανώτερο και κοσμοπολίτικο, το μεσαίο και μικροαστικό, το λαϊκό και εργατικό, τους ανέργους και άλλες περιθωριακές ομάδες.

4.1. Φυσιολατρία και προσκοπισμός.

Αν και οι πρώτες συλλογικές εθελοντικές μορφές στο χώρο της φυσιολατρίας ιδρύονται στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, το φυσιολατρικό/ εκδρομικό κίνημα εμφανίζεται συγκροτημένα και παρουσιάζει ιδιαίτερη άνθηση την περίοδο του μεσοπολέμου. Οι πρώτοι οργανωμένοι σύλλογοι ιδρύονται στην Αθήνα και τον Πειραιά.¹⁰⁷ Εκτός της εκδρομικής

106 Το στοιχείο της «τοπικότητας» που επικρατεί στον εθελοντικό πολιτιστικό χώρο κάθε πόλης καθιστούν δύσκολη την εξαγωγή γενικών συμπερασμάτων γιατί και οι τοπικές ιδιαιτερότητες είναι πολλές και οι σχέσεις και οι ανταγωνισμοί που αναπτύσσονται μεταξύ τους διαμορφώνουν διαφορετικά χαρακτηριστικά. Ενδεικτικά, ο ανταγωνισμός της Αθήνας με τον Πειραιά ή οι διαφορετικές φάσεις ανάπτυξης στις ελληνικές πόλεις που αποτελούν σημαντικά λιμάνια (Πειραιάς, Θεσσαλονίκη, Πάτρα, Βόλος και παλαιότερα η Σύρος) διαμορφώνουν διαφορετικά χαρακτηριστικά στο χώρο του πολιτιστικού εθελοντισμού. Τα συμπεράσματα που εκθέτουμε, κυρίως, εξάγονται από τη μελέτη των πόλεων της Αθήνας- Πειραιά και από τη σχέση που διαμορφώνεται μεταξύ τους όπως και από τις νέες συνιστώσες του εθελοντικού κινήματος που συναντώνται στις διάφορες μεγάλες ελληνικές πόλεις: από τις οργανώσεις της εργατικής τάξης και τις πολιτικές οργανώσεις (Αθήνα, Πειραιάς, Λαύριο, Πάτρα, Βόλος), από την ανάπτυξη του εκδρομικού/ φυσιολατρικού και αθλητικού κινήματος (Αθήνα, Πειραιάς, Θεσσαλονίκη), από τη σημαντική απήχηση του Θεάτρου Σκιών (Πάτρα, Αθήνα, Πειραιάς), και από την άνθηση του ρεμπέτικου τραγουδιού (Σύρος, Πειραιάς, Αθήνα, Θεσσαλονίκη).

107 Οι πρώτες πρωτοβουλίες στο χώρο της φυσιολατρίας στα τέλη του 19ου αιώνα, χωρίς όμως απήχηση και διάρκεια, είναι ο εκδρομικός όμιλος του Δ. Καμπούρογλου (1870) και ο «Περιπατητικός Όμιλος» (1887) στην Αθήνα και στον Πειραιά ο «Όμιλος Πεζοπόρων» (1896). Στις αρχές του εικοστού αιώνα οι πρωτοπόροι του χώρου είναι ο Ζαχ. Παπαντωνίου, ο Αλεξ. Πάλλης και ο εκδότης Κ. Ελευθερουδάκης στην Αθήνα και ο καθηγητής Θ. Κόντερης στον Πειραιά. Στην Αθήνα οι πρώτες συλλογικότητες που ιδρύονται είναι η «Φιλοδασική Ένωση Αθηνών» (1904), ο «Οδοπορικός Σύνδεσμος» (1921) που το 1937 μετονομάζεται σε «Ελληνική Περηγητική Λέσχη» και η «Υπαίθριος Ζωή». Στον Πειραιά ο «Φυσιολατρικός Όμιλος Πειραιώς» (1927) και ο «Οδοπορικός Σύλλογος» (1928), βλ. Σπανού 1995: 223-234 και Χατζημανωλάκης 1991: 14-15.

δραστηριότητας και τις πρωτοβουλίες για τη φύση και την προστασία του περιβάλλοντος (αναδασώσεις και δενδροφυτεύσεις, προστασία ζώων και φυτών κλπ), οι συλλογικότητες του φυσιολατρικού κινήματος θα επεκταθούν, την μεταπολεμική περίοδο και σε καθαρά πολιτιστικές δράσεις και θα έχουν μια αξιόλογη παρουσία στην κοινωνική και πολιτιστική ζωή των τοπικών κοινωνιών.

Την ίδια περίοδο εμφανίζεται μία παρόμοια μορφή εθελοντικής δράσης, η κίνηση του προσκοπισμού. Ο προσκοπισμός ξεκινά στην Αγγλία στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και «εισαγάγεται» στην Ελλάδα, τον Νοέμβριο του 1910. Η προσκοπική κίνηση διαδίδεται στη χώρα σε 21 ελληνικές πόλεις αμέσως μετά τους βαλκανικούς πολέμους 1912-1913, από απολυθέντες εφέδρους αξιωματικούς και οπλίτες.¹⁰⁸ Το «Σώμα Ελλήνων Προσκόπων» (Σ.Ε.Π.) αποτελεί κοινωφελές ίδρυμα, απασχολεί παιδιά και νέους 7-18 ετών με «σκοπό την παροχή εξωσχολικής αγωγής η οποία συνίσταται στην διάπλαση ηθικού χαρακτήρα και στην προσφορά φυσικής αγωγής κυρίως με την ομαδική δράση, την ζωή στο ύπαιθρο και το παιχνίδι», τις χρήσιμες γνώσεις και ικανότητες και την ιδέα της εθελοντικής προσφοράς.¹⁰⁹ Το 1923 ιδρύεται το αδελφό σωματείο των προσκόπων, το «Σώμα Ελληνίδων Οδηγών» (Σ.Ε.Ο.) που αποτελεί εθελοντική οργάνωση με παιδαγωγικό σκοπό που απευθύνεται κυρίως σε κορίτσια και το 1948 εντάσσεται στην «Παγκόσμια Οργάνωση Οδηγών».¹¹⁰

Το φυσιολατρικό/ εκδρομικό κίνημα αποτελεί δημιούργημα και έκφραση του ανώτερου στρώματος και στον μεσοπόλεμο συμπορεύεται με το διδακτορικό καθεστώς του Μεταξά. Παρ' όλες όμως τις ιδεολογικές ενστάσεις για την «καθεστωτική» αντίληψη διαχείρισης του ελεύθερου χρόνου, το εκδρομικό κίνημα αποτελεί μια διεύρυνση του εθελοντικού χώρου και συμβάλλει καθοριστικά στη γέννηση ενός νέου πεδίου κοινωνικής δραστηριότητας, συλλογικής οργάνωσης και εθελοντικής συμμετοχής που δημιουργεί ρήγματα στις κυρίαρχες αντιλήψεις της εποχής.¹¹¹

4.2. Το αθλητικό κίνημα.

Αν το εκδρομικό και το φυσιολατρικό κίνημα την μεσοπολεμική περίοδο αποτελεί δημιούργημα και έκφραση του ανώτερου στρώματος, το αθλητικό κίνημα εκφράζει -σε σχέση με τις διαφορετικές εκφάνσεις και μορφές του- τόσο το ανώτερο κοινωνικό στρώμα όσο και το μεσαίο και μικροαστικό, αλλά και τα λαϊκά κοινωνικά στρώματα. Τα περισσότερα, βέβαια, σωματεία παραδοσιακά εκπροσωπούσαν την αστική ζωή και

108 Ησαΐα 1949: 17, 18, 93. Ιδρυτής του ελληνικού προσκοπισμού θεωρείται ο καθηγητής γυμναστικής Αθ. Λευκαδίτης που «εισήγαγε» την ιδέα από το Λονδίνο. Οι πρώτες πόλεις που αρχίζουν να λειτουργούν προσκοπικές ομάδες είναι ο Πειραιάς, τα Ιωάννινα, η Καβάλα, η Σύρος και η Χίος, όπως και ομάδες στην Αίγυπτο και την Κύπρο.

109 Προεδρικό διάταγμα για την έγκριση του οργανισμού του Σ.Ε.Π., Φ.Ε.Κ. Α' 110-18/7/1991

110 Το Σ.Ε.Ο. ιδρύεται στην Αθήνα από την Ειρήνη Καλλιγά, αυτοδιαλύεται το 1938 λόγω πολιτικών επεμβάσεων και ανασυντάσσεται το 1944. Τα στοιχεία ελήφθησαν από την εφημερίδα της περιφέρειας της Αθήνας του «Σώματος Ελληνίδων Οδηγών», τεύχη 1-2/ 1997

111 Ιδιαίτερα σημαντικό γεγονός θεωρείται η ίδρυση της «Ομοσπονδίας Εκδρομικών Σωματείων Ελλάδος» (1935), η πρώτη συνένωση, σε δευτεροβάθμιο επίπεδο, οργάνωσεων του εθελοντικού (μη συντεχνιακού) τομέα. Επίσης, η άρση της διάκρισης των δύο φύλων που συντελείται σε γενική συνέλευση του 1932, στο πειραιώτικο φυσιολατρικό σωματείο «Ζήνων», με την έγκριση της εγγραφής και «αθλητών μελών», βλ, Χατζημανωλάκης, ο.π., 17-18.

εξέφραζαν νοοτροπίες και συμπεριφορές διαφορετικές από την κατά βάση αγροτική τότε ελληνική κοινωνία.¹¹²

Θα χρειασθεί η πληθυσμιακή έκρηξη που προκαλεί το προσφυγικό κύμα και η συνακόλουθη πολεοδομική ανασυγκρότηση, για να πάρει το φαινόμενο της ίδρυσης των αθλητικών σωματείων τις πανεθνικές του διαστάσεις. Τα σωματεία αυτής της περιόδου ιδρύονται από τα μεσαία στρώματα των τοπικών κοινωνιών, από αυτοδημιούργητους επιχειρηματίες ή από μικροαστικά στοιχεία και συσπειρώνουν τις λαϊκές τάξεις που ζουν σε δύσκολες συνθήκες και αποτελούν τον κόσμο της σκληρής δουλειάς και του μεροκάματου. «Οι καινούργιες πόλεις που αναπτύσσονται όπως η Καβάλα, η Δράμα, η Κατερίνη, ή οι πόλεις που ήδη βρίσκονται στο κέντρο της βιομηχανικής ζωής στην Ελλάδα αλλά που αναζωογονούνται από την εγκατάσταση των προσφύγων, όπως η Θεσσαλονίκη, ο Πειραιάς και ο Βόλος θα διεκδικήσουν και μέσα από τον αθλητισμό τη δική τους θέση στη νέα Ελλάδα που εισέρχεται ορμητικά στη δική της βιομηχανική εποχή. Ο αθλητικός σύλλογος θα γίνει το εφαλτήριο για την πρόοδο και συνάμα η συνάντηση επιδιώξεων και πόθων για επιτυχίες αθλητικές που διασκεδάζουν στο συμβολικό επίπεδο την κοινωνική απομόνωση των προσφύγων και των φτωχών ανθρώπων των αστικών κέντρων».¹¹³ Στα ιδρυτικά των συλλόγων προσδιορίζονται δραστηριότητες ευρύτερες των αθλητικών (πολιτιστικές, καλλιτεχνικές, φιλανθρωπικές, εκδρομικές κλπ) και έτσι ο σωματειακός αθλητισμός θα γίνει γρήγορα το κύτταρο, όχι μόνο, της αθλητικής αλλά και της κοινωνικής ζωής.

Το αθλητικό κίνημα θα αποτελέσει ένα βασικό και αξιόπιστο θεσμό στις τοπικές κοινωνίες και θα βάλει τη δική του σφραγίδα στην κοινωνική ζωή της χώρας.

4.3. Εθνικοτοπικοί σύλλογοι και σωματεία αλληλεγγύης.

Από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και μετά, τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα -αργότερα σε συμπαράταξη και με το προσφυγικό στοιχείο από την Μ. Ασία- μπορεί να αντιμετωπίζουν άθλιες συνθήκες στέγασης και εργασίας αλλά ταυτόχρονα συναποτελούν

112 Το αρχαιότερο Ελληνικό αθλητικό σωματείο ιδρύεται στον Πειραιά το 1885 και είναι ο «Όμιλος Ερετών», με ιδρυτή τον Παύλο Δαμαλά, κωπηλάτη και Δήμαρχο του Πειραιά, Χατζημανωλάκης, ο.π., 52 και 53. Στις αρχές του εικοστού αιώνα, τα σημαντικότερα αθλητικά σωματεία που εκπροσωπούν την αστική ζωή είναι ο Πανελλήνιος και ο Παναθηναϊκός για την κυρίως Ελλάδα, ο Ηρακλής, ο Απόλλων και ο Πανιώνιος για τον ευρύτερο ελληνισμό της εποχής εκείνης. Είναι δεδομένη η σχέση του Πανελληνίου Γυμναστικού Συλλόγου τόσο με την αστική τάξη της αθηναϊκής κοινωνίας, όσο και με την πολιτική εξουσία. Ο προηγούμενος ισχυρισμός πιστοποιείται και από την παρουσία σημαντικών παραγόντων της εποχής όπως ο Δ. Βικέλας, ο καθηγητής Σ. Λάμπρος, ο υπουργός Κ. Παπαμιχαλόπουλος, ο Α. Ραγκαβής, ο Π. Καλλιγιάς κ.ά. Ένα τμήμα αθλητών του πανελληνίου συνέβαλε στο σχηματισμό του Αθηναϊκού Ομίλου το 1908, μετέπειτα γνωστού ως Παναθηναϊκού, Καρδάσης, ο.π., 15.

113 Η ονοματολογία των σωματείων υποδηλώνει τη σχέση των ιδρυτών με τους χώρους εγκατάστασης (Παναθηναϊκός, Πειραιϊκός, Αθηναϊκός, Παναχαϊκή), τους χώρους προέλευσης (Απόλλων Σμύρνης, Πανιώνιος, Πανθεσσαλονίκειος Αθλητικός Όμιλος Κωνσταντινουπολιτών (Π.Α.Ο.Κ.), Αθλητική Ένωσις Κωνσταντινουπόλεως (Α.Ε.Κ.)). Άλλες φορές οι ονομασίες τους περικλείουν ιδεολογήματα υπό την ευρεία έννοια (Ολυμπιακός, Εθνικός) ενώ σε άλλες περιπτώσεις επιχειρείται να δοθεί η έκφραση στο επιδιωκόμενο μεγαλείο του συλλόγου (Δόξα, Ατρόμητος, Θύελλα, Νίκη). Αρκετά σωματεία θα ξεπεράσουν τα στενά τοπικά πλαίσια και θα εξασφαλίσουν υποστήριξη σε πανεθνικό επίπεδο «δανειζοντας», ορισμένες φορές, τα ονόματά τους (πολλοί Ολυμπιακοί, διάφοροι Π.Α.Ο. ή Α.Ε.Κ.), βλ. Καρδάσης ο.π., 16-17.

και ένα ολόκληρο κόσμο που ξέρει να συμμετέχει κοινωνικά και να διεκδικεί πολιτικά, να εκφράζεται και να δημιουργεί καλλιτεχνικά. Αυτός ο κόσμος είναι που ιδρύει σωματεία και συλλόγους σε επίπεδο γειτονιάς και συσπειρώνεται στα αγαπημένα του αθλητικά σωματεία. Από αυτό ακριβώς τον κόσμο ξεπηδούν, λίγο αργότερα, οι οργανώσεις της εργατικής τάξης. Ο ίδιος αυτός κόσμος είναι που φέρνει την άνθηση του ρεμπέτικου τραγουδιού και την εξάπλωση του καραγκιόζη στις γειτονιές των πόλεων.

Οι προσφυγικοί συνοικισμοί και οι λαϊκές γειτονιές χαρακτηρίζονται από μια αλληλεγγύη πρωτοφανή στην ιστορία των ελληνικών πόλεων. Οι ισχυροί δεσμοί γειννιάσης (που απαντώνται και μεταπολεμικά σε προσφυγικούς θύλακες)¹¹⁴ σε συνδυασμό και με την ανάγκη διατήρησης του ισχυρού αισθήματος για τον κοινό τόπο καταγωγής, δημιουργούν μια πληθώρα εθελοντικών οργανώσεων και ειδικότερα εθνικοτοπικών και προσφυγικών συλλόγων.¹¹⁵

Στο νέο του περιβάλλον ο κόσμος της εσωτερικής προσφυγιάς που έχει μεταναστεύει στα αναπτυσσόμενα αστικά κέντρα για να βρει δουλειά «θα διατηρήσει ζωντανούς τους δεσμούς με το γενέθλιο τόπο του, κρατώντας για γενιές ολόκληρες τα παλιά ήθη, τα έθιμα, τον παλιό τρόπο σκέψης, την μικροτοπική ιδεολογία. Για καιρό η μόνη συλλογική οργάνωση -φάντασμα της αλλοτινής κοινότητας- μένει το τοπικό σωματείο, αυτό θα συγκεντρώνει όλους τους συντοπίτες και θα τους εκφράσει πολιτικά σαν μόνος διάμεσος ανάμεσα σ' αυτούς και στην πολιτεία. Ανάλογα με την προέλευση και τη φιλορρόδοξη ή μεταπρατική χωρική τους ιδεολογία, η τέτοια μεσολάβηση θα βρίσκεται στα χέρια του μεγαλύτερου προύχοντα ή του πιο έξυπνου καταφερτζή δικηγόρου της συνοικίας, κάτω απ' τη σκέπη του δημοφιλέστερου των αγίων της γενέθλιας περιοχής».¹¹⁶

Επιπρόσθετα, από τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα και μέχρι να εμφανισθούν οι πρώτες οργανωμένες μορφές της εργατικής τάξης, ιδρύονται οργανώσεις αλληλεγγύης και αλληλοβοήθειας σε διάφορους επαγγελματικούς χώρους που χαρακτηρίζονται από «μία συντεχνιακή, φεουδαλική ακόμα μορφή. Η συντεχνιακή οργάνωση θα είναι τετμημένη σε ομάδες σύμφωνα με τη γεωγραφική προέλευση του επαγγελματία, κάποτε μάλιστα αυτοί οι γεωγραφικής προέλευσης σύνδεσμοι θα είναι οι συσσωματώσεις που θα αντικαθιστούν εντελώς την ίδια την συντεχνιακή οργάνωση κατά επαγγέλματα».¹¹⁷ Μέχρι, λοιπόν, το 1910, τα επαγγελματικά σωματεία «στηρίζονταν σ' ένα πνεύμα φιλανθρωπίας κι' ελεημοσύνης» και η συνηθέστερη ονομασία που έπαιρναν ήταν «Αλληλοβοηθητική

114 Λεοντίδου, ο.π., 245.

115 Γκιζέλης, Αντωνοκαπούλου, Γαρδικη-Πασά, Καρατζά, ο.π., 20-21. Αυτού του είδους η σωματειακή οργάνωση είναι γνωστή ως «σχήμα αφοσιώσεως» όπου το άτομο συμμετέχει σε «ένα κοινό πνεύμα» και ο σύλλογος ή το σωματείο λειτουργεί ως σημείο αναφοράς ενός κοινού κοινωνικού φορέα ενώ παράλληλα τα μέλη -μέσα από την ομάδα- ζουν μια «πολιτιστική ιστορία». Συλλογικότητες αυτού του τύπου αποτελούν το ιδεατό πρότυπο των συλλογικών εκφράσεων της αγροτικής κοινωνίας. Στην ελληνική κοινωνία έχει παρατηρηθεί ότι «οι περισσότεροι κοινωνικοπολιτιστικοί σύλλογοι των αστικών κέντρων παίζουν ρόλο διατήρησης των παραδοσιακών μορφών του ελληνικού πολιτισμικού συστήματος», ο.π.

116 Μοσκόφ 1985:176. Ο Μοσκόφ αναφέρεται στα πρώτα κύματα της εσωτερικής μετανάστευσης αναφέροντας χαρακτηριστικά: «δίπλα στους προλεταριοποιημένους τεχνίτες και άλλης προέλευσης, οικονομικής αλλά και πολιτιστικής, πληθυσμοί, Χιώτες, Κυδωνιάτες πρόσφυγες, αγρότες κάποτε ή ναυτικοί, γεωργοί των κάμπων του Μωρηά και της Ρούμελης, έρχονται να συγκροτήσουν τα εργατικά στρώματα της πόλης, κυνηγημένοι από τη βία ή την εξαθλίωση», ο.π.

117 Μοσκόφ ο.π., 340.

Αδελφότητας».¹¹⁸ Τα αλληλοβοηθητικά σωματεία σε μια εποχή που δεν είναι συγκροτημένο ούτε ένα στοιχειώδες δημόσιο σύστημα προστασίας, εκπροσωπούν μια διαφορετική αντίληψη από εκείνη των φιλανθρωπικών σωματείων. Στηρίζονται στην ιδέα ότι η κοινωνική δυστυχία δεν πρέπει μόνο να θεραπεύεται αλλά κυρίως να προλαμβάνεται αναγνωρίζοντας σε κάθε μέλος του σωματείου το δικαίωμα σε συγκεκριμένες παροχές «ως έκφραση των δεσμών συναδελφικής και ταξικής αλληλεγγύης των μελών του, που συμμετέχουν όλα με την οικονομική ή και άλλη συνεισφορά τους (γνώσεων και ενεργειών) στην πραγματοποίηση των αλληλοβοηθητικών του σκοπών».¹¹⁹

Σύλλογοι αλληλοβοήθειας και αδελφότητες αλληλεγγύης, προσφυγικοί σύλλογοι, εθνικοτοπικά και εξωραϊστικά σωματεία, αποτελούν μερικούς μόνο «τύπους» από τον πλούτο της συλλογικής εθελοντικής δράσης, της κοινωνικής προσφοράς και αλληλεγγύης που χαρακτηρίζουν αυτή την περίοδο.¹²⁰

4.4. Οργανώσεις της εργατικής τάξης και πολιτικές οργανώσεις.

Οι προσφυγικοί σύλλογοι και τα εθνικοτοπικά σωματεία δεν αποτελούν τις μοναδικές συλλογικές μορφές εθελοντικής συμμετοχής που ιδρύονται από τα λαϊκά στρώματα. Ο εθελοντικός χώρος στον μεσοπόλεμο διευρύνεται με μία νέα και ιδιαίτερη συνιστώσα. Οι οργανώσεις της εργατικής τάξης βρίσκονται ήδη στο προσκήνιο σε πολλές ελληνικές πόλεις. «Η Αθήνα, το Λαύριο, η Ελευσίνα, αλλά ιδιαίτερα ο Πειραιάς ήταν οι πρώτες ελληνικές περιφέρειες, οι οποίες έζησαν τις αλλαγές που προκάλεσε η εμφάνιση του προλεταριάτου στην Ελλάδα. Εδώ κυοφορήθηκε η εκβιομηχάνιση, οι νέες συνθήκες ζωής της εργατικής τάξης και η κουλτούρα της όπως εκφράζεται στα κινήματα και στους θεσμούς της.»¹²¹ Τα πρώτα Εργατικά Κέντρα ιδρύονται στο Βόλο, στην Αθήνα, την Πάτρα, τον Πειραιά και την Θεσσαλονίκη. Το 1918 ιδρύεται η «Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας» (Γ.Σ.Ε.Ε.) και το «Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδας» (Σ.Ε.Κ.Ε.), που μετονομάζεται το 1920 σε Κ.Κ.Ε.¹²²

118 Τα σωματεία αυτά βρίσκονται κάτω από την επίδραση της συνεχιζακής αντίληψης για την προάσπιση των ομαδικών συμφερόντων. Το πρώτο σωματείο ιδρύεται στη Σύρο το 1879 με τίτλο «Αδελφικός σύνδεσμος ξυλουργών του Ναυπηγείου Σύρου». Από τα πρώτα σωματεία της Αθήνας, ήταν η «Αλληλοβοηθητική Αδελφότης Τυπογράφων» (1901), η «Αλληλοβοηθητική Αδελφότης ο Σωτήρ των μαγειροϋπαλλήλων και υπαλλήλων ξενοδοχείων» (1907) κλπ., βλ. Κορδάτος 1972: 22 και 25.

119 Ανθόπουλος 1998: 250.

120 Απαιτείται ιδιαίτερη μελέτη στην κάθε τοπική κοινωνία για να αποτυπωθεί η ποικιλότητα της συλλογικής εθελοντικής δράσης που χαρακτηρίζουν αυτή την περίοδο. Με έρευνα στο «Πολιτικό Αρχείο του Πρωτοδικείου Πειραιά» αποτυπώσαμε τις τάσεις ίδρυσης νέων οργανώσεων (στην ευρύτερη περιοχή Πειραιά) κατά τις πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα και παράλληλα καταγράψαμε τις συχνότερα εμφανιζόμενες «λέξεις» στις ονομασίες των νέων συλλόγων, βλ. Παράρτημα Ι (Α. Η περιοδολόγηση στο Πολιτικό Αρχείο του Πρωτοδικείου Πειραιά).

121 Λεοντίδου, ο.π., 97.

122 Το πρώτο Εργατικό Κέντρο στην Ελλάδα είναι εκείνο του Βόλου που ιδρύεται το 1900, Κορδάτος ο.π., 135. Ο Μπενάρδου 1975: 214, αναφέρει ως πρώτο το Εργατικό Κέντρο της Πάτρας. Για τον σχηματισμό και την ιδεολογία των πρώτων εργατικών στρωμάτων, βλ. Μοσκόφ ο.π., 177-183.

Σε αυτή την πρώτη φάση ανάπτυξής τους, οι οργανώσεις της εργατικής τάξης είναι αποκομμένες από τις διάφορες εκφάνσεις της «κουλτούρας της φτώχειας». Οι οργανώσεις της εργατικής τάξης και οι κινητοποιήσεις τους δεν θα αποτελέσουν το επίκεντρο της κουλτούρας στις λαϊκές συνοικίες.¹²³ Οι νέες συλλογικές μορφές δράσης και εθελοντικής συμμετοχής που εκφράζονται μέσα από τις πολιτικές οργανώσεις δεν φαίνεται να αποκτούν «δύσωση» με τις ανάλογες μορφές στο χώρο του πολιτιστικού γίνεσθαι. Έτσι, την μεσοπολεμική περίοδο η διεύρυνση του ελληνικού εθελοντικού χώρου με τις οργανώσεις της εργατικής τάξης αποτελεί μεν ένα σημαντικό γεγονός που όμως δεν ασκεί επιδράσεις στο χώρο του πολιτιστικού εθελοντισμού, επιδράσεις και επιρροές που θα φανούν αρκετά αργότερα κατά τη δεκαετία του 1960.

Τη μεταπολεμική περίοδο¹²⁴ και ιδιαίτερα από τις αρχές της δεκαετίας του '60, η πολιτική δράση θα επανέλθει στο προσκήνιο της ελληνικής κοινωνίας.¹²⁵ Οι πολιτικοί σχηματισμοί της αριστεράς αναζητούν νέα πολιτικά υποκείμενα και νέες μορφές πολιτικής στράτευσης όπως επιβάλλουν οι ανάγκες της εποχής και τα αιτήματα μιας ριζοσπαστικοποιημένης νεολαίας. Ιδρύονται πλατιές και ενωτικές οργανώσεις που υπερβαίνουν τα υπάρχοντα κόμματα όπως η «ΔΑΣ 114», επιτροπές νέων, σπουδαστικές κινησεις και οργανώσεις για την ειρήνη όπως ο «Σύνδεσμος Νέων δια τον πυρηνικόν αφοσφαισμόν Μπέρτραντ Ράσελ». Σε αυτές τις πολιτικοκοινωνικές συνθήκες, το 1963, ιδρύεται η «Δημοκρατική Κίνηση Νέων Γρηγόρης Λαμπράκης» (Δ.Κ.Ν.Γ.Λ.) με πρωτοβουλία τριάντα προσωπικοτήτων, κυρίως, από το χώρο του πολιτισμού.¹²⁶ Το «πρόγραμμα των 5 σημείων» αποτελεί μία μεγάλη εκστρατεία που γύρω της αναπτύχθηκε μία πλούσια πολιτιστική δραστηριότητα και περιλαμβάνει την πάλη ενάντια στον αναλφαβητισμό, την ίδρυση λεισχών και ελεύθερων πανεπιστημίων, την εξυγίανση του αθλητισμού και την διοργάνωση φεστιβάλ νεολαίας. Οι πολιτιστικές λέσχες γίνονται κέντρα πολιτισμού με την δημιουργία βιβλιοθηκών, θεατρικών σχημάτων, χορωδιών,

123 Η Α. Λεοντίδου αναλύοντας τα πολιτισμικά πρότυπα στην καθημερινή ζωή των κατοίκων των λαϊκών συνοικιών επισημαίνει: «η ηγεσία του Κ.Κ.Ε. δεν μπορούσε να κατανοήσει τα ρεμπέτικα ως έκφραση της «κουλτούρας της φτώχειας.....Οι πολιτισμικές εκδηλώσεις, όπως ο χορός και το τραγούδι, είναι βασικές για τη μελέτη του λαϊκού πολιτισμού, ιδιαίτερα σε περιοχές όπου οι «μάζες» δημιουργήθηκαν σε πόλεις κατά τα πρώτα στάδια της εκβιομηχάνισης», βλ. Λεοντίδου, ο.π., 243-244.

124 Συλλογική και ερασιτεχνική πολιτιστική δημιουργία, κυρίως στον τομέα του θεάτρου, εμφανίζεται στην ελεύθερη Ελλάδα του 1944. Ο αρχηγός της Βρετανικής Στρατιωτικής Αποστολής στην ελεύθερη Ελλάδα την εποχή της Αντίστασης Γκουτχάουζ-Κρις, στο βιβλίο του «Το μήλο της Έριδος», στα 1958, γράφει: «Τα πλεονεκτήματα του πολιτισμού και της κουλτούρας εξεχύθηκαν στα βουνά για πρώτη φορά....Θέατρα, εργαστήρια, κοινοβουλευτικές συγκεντρώσεις, άρχισαν για πρώτη φορά...», βλ. Παπαγιάννης 1990: 20.

125 Οι πρώτες μεγάλες, μετεμφυλιακές, κινητοποιήσεις εμφανίζονται το 1962 στον ανένδοτο αγώνα ενάντια στο εκλογικό πραξικόπημα ενώ παράλληλα το εκπαιδευτικό πρόβλημα γίνεται κεντρικό θέμα πολιτικών αγώνων της νεολαίας με το κίνημα του 15% και του «114». Η μεγαλύτερη μεταπολεμική διαδήλωση συντελείται τον Μάιο του 1963 στην κηδεία του δολοφονημένου Γ. Λαμπράκη.

126 Σαιν-Μαρτέν 1984: 48-51. Από τους 30 υπογράφοντες, οι μισοί περίπου ανήκουν στο χώρο του πολιτισμού. Εκτός του Μ. Θεοδωράκη που είναι επικεφαλής, υπογράφουν ο ζωγράφος Μίνως Αργυράκης, ο Μεν. Μποστάντζολος, ο σκηνοθέτης Νίκος Κούνδουρος, η ζωγράφος Βάσω Κατράκη, ο συγγραφέας Νότης Περγιάλης κά

χορευτικών ομάδων και με την διοργάνωση κινηματογραφικών προβολών, εκθέσεων, συναυλιών και θεατρικών παραστάσεων.

Η Δ.Κ.Ν.Γ.Λ ξεπερνώντας τα αυστηρά πλαίσια λειτουργίας μιας κομματικής οργάνωσης, διακρίνεται από μια σχετική αυτονομία και εφαρμόζει μια πρωτότυπη οργανωτική δομή. Αναπτύσσεται με ομάδες νέων που ιδρύουν αυθόρμητα και, στη βάση πρωτοβουλιακών κινήσεων και μιας τοπικής ανεξαρτησίας, λειτουργούν «πολιτιστικές λέσχες» σε ολόκληρη τη χώρα. Σε λίγους μήνες ιδρύονται 56 λέσχες σε μεγάλες πόλεις. Οι λέσχες πολιτισμού γίνονται τοπικά κέντρα πολιτισμού με την δημιουργία βιβλιοθηκών, θεατρικών σχημάτων, χορωδιών, χορευτικών ομάδων και με την διοργάνωση μουσικών συναυλιών, θεατρικών παραστάσεων, εκθέσεων και κινηματογραφικών προβολών.¹²⁷ Η γόνιμη περίοδος της Δ.Κ.Ν.Γ.Λ, διατηρείται για 15 μήνες (Ιούνιος '63-Σεπτέμβριος '64) και στο απόγειο της δύναμής της (Μάρτιος 1965) αριθμεί περίπου 37. 000 μέλη, κατανέμεται σε 120 πολιτιστικές λέσχες, αντιπροσωπεύεται σε 1.200 χωριά και το 15-20% των μελών της είναι κορίτσια. Η ραγδαία ανάπτυξή της, οδηγούν τα κόμματα της αριστεράς στην απόφαση για συγχώνευσή της με την Νεολαία ΕΔΑ δημιουργώντας τον Σεπτέμβριο του 1965 την Δημοκρατική Νεολαία Λαμπράκη (ΔΝΛ). Η συγχώνευση προκαλεί ανοικτή κρίση στην οργάνωση καθώς ο κομματικός έλεγχος που ασκείται από την ΕΔΑ και το ΚΚΕ είναι ασφυκτικός. Νέες πολιτιστικές λέσχες δεν ιδρύονται, οι υπάρχουσες αποδυναμώνονται και βαθμιαία αφυδατώνονται, συρρικνώνονται και πέφτουν σε μαρασμό. Λίγους μήνες αργότερα, το πραξικόπημα του '67 θα δώσει και το οριστικό πλήγμα και η ΔΝΛ διαλύεται.¹²⁸

Οι πολιτιστικές λέσχες της νεολαίας Λαμπράκη, παρά το σύντομο διάστημα της ύπαρξής τους και των αρνητικών κομματικών παρεμβάσεων που αναπτύχθηκαν στο εσωτερικό τους, αναδείχθηκαν ως μια νέα συλλογική μορφή πρωτοβουλιακής δράσης και εθελοντικής συμμετοχής στο χώρο του πολιτιστικού εθελοντισμού, διευρύνοντας τον ίδιο τον εθελοντικό χώρο. Παράλληλα, μεταξύ των συλλογικοτήτων του πολιτιστικού εθελοντισμού και των πολιτικών οργανώσεων αναπτύχθηκαν αλληλενέργειες, διασυνδέσεις και διαπλοκές, εμφανίσθηκαν τάσεις αλληλεπίδρασης και αλληλεξάρτησης. Για πρώτη, δηλαδή, φορά παρατηρείται το φαινόμενο της *διαπίδυσης* του ενός εθελοντικού χώρου στον άλλον και η διαμόρφωση ενός πεδίου «ενδο-συλλογικών ανταλλαγών». Τέτοια φαινόμενα, όπως για παράδειγμα η αμφίδρομη μετακίνηση της «ενεργούς συμμετοχής» μεταξύ των οργανώσεων πολιτικής δράσης και των συλλογικοτήτων πολιτιστικής δραστηριότητας,

127 Σαιν Μαρτέν, ο.π., 48, 59, 62, 75, 96. Οι πρώτες λέσχες ανοίγουν και σε μεγάλα αστικά κέντρα (Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Πειραιάς, Βέροια, Σέρρες, Πάτρα κλπ), αλλά και σε ημιαστικά και αγροτικά κέντρα (Ιεράπετρα, Μυτιλήνη, περιοχή του Κιλκίς, της Χαλκιδικής, του Τύρναβου, κλπ).

128 Παράλληλα, υφίσταται μια έντονη αμφισβήτηση της εξουσίας της ιεραρχίας και ορισμένων ριζωμένων παραδόσεων της Αριστεράς που αφορούν στάσεις και κοινωνικές συμπεριφορές. Ο πουριτανισμός της οργάνωσης είναι πολύ έντονος, ιδιαίτερα της καθοδηγητικής ομάδας που αποτελείται από στελέχη της προηγούμενης γενιάς που μόλις απελευθερώθηκαν ύστερα από πολλά χρόνια εξορίας και δεν μπορούν να αντιμετωπίσουν τις νοοτροπίες των εικοσάρηδων της εποχής. Έτσι, κάθε ερωτική σχέση των μελών θα πρέπει να καταλήξει σε γάμο ή να διακοπεί αμέσως, με ποινή διαγραφής. Τα μακριά μαλλιά για τα αγόρια και τα παντελόνια ή το κάπνισμα για τα κορίτσια καταδικάζονται στο όνομα της πάλης ενάντια στον αμερικάνικο τρόπο ζωής, βλ. Μαρτέν, ο.π., 81, 183 και 184.

αποτελούν σημαντικούς παράγοντες που διαμορφώνουν τους όρους και το είδος της ανάπτυξης του εθελοντικού πολιτιστικού χώρου.¹²⁹

4.5. Η πολιτιστική συνιστώσα: Θέατρο σκιών και ρεμπέτικο τραγούδι.

Κατά τις πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα διαμορφώνουν ένα δικό τους και σχετικά αυτοδύναμο πολιτισμό, που είναι λαϊκός ως προς την κοινωνική του προέλευση, ιθαγενής ως προς τις βασικές του καταβολές και παραδοσιακός ως προς τον τρόπο που αναπαράγεται. Από αυτά τα λαϊκά στρώματα αναπτύσσονται τέχνες όπως το Θέατρο Σκιών¹³⁰ και λίγο μετά το ρεμπέτικο τραγούδι¹³¹ όπου κατορθώνουν να εκφράσουν το ιδιόμορφο συλλογικό τους «είναι» στην αστικοποιούμενη Ελληνική κοινωνία του γραπτού πολιτισμού. Αυτές οι δύο μορφές λαϊκής καλλιτεχνικής έκφρασης, προφορικής διάδοσης και συλλογικής αναδημιουργίας¹³² αναπαράγουν ένα σύνολο από κοινωνικές στάσεις, αντιλήψεις, εμπειρικές γνώσεις, αισθητικούς κανόνες, ιδεολογία και κοινωνικές πρακτικές ενώ ταυτόχρονα συνδέονται και με άλλες όψεις της κοινωνικής ζωής και ισχυροποιούν τις κοινωνικές δομές των ομάδων αναφοράς.¹³³ Έτσι, στο πολιτιστικό γίγνεσθαι και στον κοινωνικό χώρο του μεσοπολέμου αναδεικνύονται αυτές οι νέες *συλλογικές μορφές πρωτοβουλιακής δράσης, εθελοντικής συμμετοχής και ερασιτεχνικής καλλιτεχνικής δημιουργίας*.

Το ρεμπέτικο τραγούδι και το θέατρο σκιών, αποτελούν τις πιο ολοκληρωμένες μορφές εθελοντικής πολιτιστικής δράσης και δημιουργίας που έχει να επιδείξει ο χώρος σε ολόκληρη την ιστορική του διαδρομή.¹³⁴ Αυτές οι δύο μορφές θεατρικής και μουσικής

129 Τέτοια φαινόμενα προκύπτουν τις επόμενες δεκαετίες, και ιδιαίτερα στην πρώτη φάση της μεταπολίτευσης, όταν φορείς και οργανώσεις που συμμετέχουν στο κοινωνικοπολιτιστικό γίγνεσθαι θα αξιοποιήσουν τον εθελοντικό τομέα ως χώρο άσκησης πολιτικών με βάση προτεραιότητες και επιδιώξεις που δεν θα είναι πάντα συμβατές με τις ανάγκες και τις αξίες του εθελοντικού τομέα.

130 Το θέαμα του караγκιόζη γνωρίζει σημαντική διάδοση σε πολλά αστικά κέντρα όπως στην Πάτρα, την Αθήνα, τον Πειραιά, το Ναύπλιο, το Αργίριο και το Μεσολόγγι, βλ. Δαμιανάκος 1987: 195. Πολλές σκηνές караγκιόζη στήνονται στις γειτονιές και τις συνοικίες των μεγάλων πόλεων με μεγάλη επιτυχία. Επιπρόσθετα, οι μεγάλες πόλεις διαμορφώνουν διαφορετικές σχολές Θεάτρου Σκιών με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά.

131 Αν και η πόλη του Πειραιά αναδεικνύεται ως ο προνομιακός χώρος όπου ανθεί το ρεμπέτικο, εν τούτοις το ρεμπέτικο τραγούδι γρήγορα εξαπλώνεται σε όλες τις μεγάλες πόλεις. Αργότερα, οι δίσκοι με τα τραγούδια μπαίνουν στα σπίτια, οι πελάτες των μαγαζιών που έχουν φωνόγραφο απαιτούν να παίζονται οι ρεμπέτικοι δίσκοι και οι καταστηματάρχες καλούν ρεμπέτικα συγκροτήματα. Δεν υπήρχε πανηγύρι, μικρό ή μεγάλο, που πλάι στα δημοτικά συγκροτήματα να μην εμφανίζεται και ρεμπέτικο συγκρότημα, βλ. Σχορέλης 1977: 14.

132 Για τον προφορικό, δηλαδή παραδοσιακό, χαρακτήρα του ρεμπέτικου και του караγκιόζη και τον λαϊκό, δηλαδή συλλογικό, χαρακτήρα της αναδημιουργίας τους, βλ. Χατζηπανταζής 1984: 83-84, Δαμιανάκος, ο.π., 36, 39, 116-119, 193, 157 και Κοταρίδης 1996:20.

133 Κιουρτσάκης 1983: 93. Για τις κοινωνικές σχέσεις και αντιθέσεις που διαμορφώνονται στα μεγάλα αστικά κέντρα, στις αρχές του εικοστού αιώνα, βλ. και Κοταρίδης, ο.π. 16, 25.

134 Ο Σ. Δαμιανάκος αναφέρει παρόμοιες καλλιτεχνικές δημιουργίες συλλογικής έκφρασης ως δείγματα ενός αυθεντικού λαϊκού πολιτισμού σε πόλεις του εικοστού αιώνα, όπως τα νέγρικα μπλουζ της Αμερικής, τα εργατικά τραγούδια της μαντάμ Μπολντούκ στο Κεμπέκ, τα τραγούδια των Ασιακήδων στην Τουρκία, τα τραγούδια των παραγκουπόλεων του Σαντιάγκο και τα τραγούδια των «Φαβέλλας» στο Ρίο, βλ. Δαμιανάκος, ο.π. 166 και 172.

έκφρασης αποτελούν εξαιρετικά γεγονότα αφού συνδυάζουν την ερασιτεχνική καλλιτεχνική δημιουργία με τα εξής χαρακτηριστικά:

- Το χαρακτηριστικό της *συλλογικότητας* στη συμμετοχή και την καλλιτεχνική δράση.¹³⁵
- Το χαρακτηριστικό της *εθελοντικής διαθεσιμότητας* των ερμηνευτών και της *εθελοντικής συμμετοχής* του κοινού.¹³⁶
- Τα χαρακτηριστικά της *πολιτιστικής αποκέντρωσης* και της *πολιτιστικής δημοκρατίας* σε ένα ισχυρό ερασιτεχνικό πολιτιστικό κίνημα.¹³⁷

Έτσι, προσδιορίζεται με σαφήνεια ένας νέος χώρος στο πολιτιστικό γίγνεσθαι, χώρος ελεύθερης έκφρασης και επικοινωνίας, ομαδικότητας και συλλογικής δράσης, εθελοντικής συμμετοχής και ερασιτεχνικής καλλιτεχνικής δημιουργίας. Την περίοδο του μεσοπολέμου, λοιπόν, αναδεικνύεται ένας νέος πολιτιστικός χώρος με σαφή οριοθέτηση έναντι των κυρίαρχων πολιτισμικών εκδοχών, τόσο σε καλλιτεχνικό-αισθητικό όσο και σε ιδεολογικό-κοινωνικό επίπεδο, που τον κατατάσσει στο *μη κρατικό-κυβερνητικό τομέα* και τον προσδιορίζει ως *μη κερδοσκοπικό και μη εμπορευματικό χώρο*. Αποτυπώνεται δηλαδή για πρώτη φορά ο *τρίτος τομέας* στον πολιτισμό συγκροτώντας ένα δυναμικό ερασιτεχνικό κίνημα πολιτιστικού εθελοντισμού, κίνημα πολιτισμικής αντιδικίας με τις μορφές κοινωνικής και πολιτιστικής ζωής που επιβάλλονται από την αστικοποιούμενη ελληνική κοινωνία του γραπτού πολιτισμού.

Συμπερασματικά, μέχρι τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, ο εθελοντικός χώρος στην ελληνική κοινωνία χαρακτηρίζεται από τις δύο «κλασικές» παραμέτρους του: την ανάπτυξη των οργανώσεων της κοινωνικής πρόνοιας και των οργανώσεων του πολιτιστικού εθελοντισμού. Παράλληλα όμως, και ιδιαίτερα την περίοδο του μεσοπολέμου, ο εθελοντικός χώρος διευρύνεται σημαντικά και διαμορφώνει νέα πεδία κοινωνικοπολιτιστικής δραστηριότητας, συλλογικής οργάνωσης, εθελοντικής συμμετοχής και καλλιτεχνικής δημιουργίας. Αυτό το νέο και διευρυμένο *εθελοντικό μείγμα* συνίσταται από την εξάπλωση του αθλητικού κινήματος και της φυσιοατρίας μέχρι την δυναμική εμφάνιση των προσφυγικών-εθνικοτοπικών συλλόγων και των εργατικών-πολιτικών οργανώσεων. Το εθελοντικό μείγμα ολοκληρώνεται αποκτώντας και την πολιτισμική του συνιστώσα με την ιδιαίτερη άνθηση του ρεμπέτικου τραγουδιού και του θεάτρου σκιάων.

Οι νέες συνιστώσες του εθελοντικού κινήματος, που εμφανίζονται στην κοινωνική και πολιτιστική ζωή των ελληνικών πόλεων τον εικοστό αιώνα, εκφράζουν διαφορετικά κοινωνικά στρώματα και αποτελούν σημαντικό παράγοντα κοινωνικής συνοχής, πολιτιστικής και, γενικότερα, τοπικής ανάπτυξης διαμορφώνοντας τον *τρίτο χώρο* στον πολιτισμό και στην ελληνική κοινωνία.

135 Για τη συλλογική φύση της παραγωγής και της επεξεργασίας τους όπως και το συλλογικό ήθος των εκφράσεων του προφορικού πολιτισμού, για την ενεργό και δημιουργική συμμετοχή του κοινού και για τον κοινωνικό έλεγχο που μπορεί να ασκήσει στις μορφές λαϊκού πολιτισμού, βλ. Πούχχερ 1989: 17,18, Σηφάκης 1984: 12-13, Πετρήs 1986: 16-17 και Κιουρτσάκης, ο.π., 59-60 και 172.

136 Για την εθελοντικότητα των ερμηνευτών-δημιουργών αλλά και του ίδιου του κοινού, βλ. Κουρήs 1996: 219 και Δαμιανάκος, ο.π., 196.

137 Για τις καλλιτεχνικές δημιουργίες που στηρίζονται στην προφορική παράδοση και την αξιοποίησή τους ως δημοκρατικά εργαλεία πολιτιστικής αποκέντρωσης, βλ. Κιουρτσάκης, ο.π., 66-68.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Τάσεις και διεθνείς εξελίξεις στο εθελοντικό κίνημα.

1. Σημαντικές εθελοντικές δραστηριότητες μέχρι και το 19^ο αιώνα.

Με τη συγκρότηση των πρώτων κοινωνιών και την εμφάνιση των διάφορων πολυθεϊστικών και μονοθεϊστικών θρησκειών, η υποτυπώδης μορφή κοινωνικής πρόνοιας και τα πρώτα δείγματα φιλανθρωπίας και φροντίδας θεσμοθετούνται σε ιερούς κώδικες, θρησκευτικές δοξασίες και πρακτικές. Τα πρώτα δείγματα φιλανθρωπίας και μέτρων κοινωνικής πρόνοιας εμφανίζονται στην αρχαία Αίγυπτο (2000 π.Χ.) και στους Βαβυλώνιους (1972-1750 π.Χ.). Είναι επίσης γνωστό από την Παλαιά Διαθήκη οι πράξεις αγαθοεργίας των Ιουδαίων που προσφέρουν το ένα δέκατο των εσόδων για τους φτωχούς. Στην Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία η υποστήριξη σε απόρους, πάσχοντες και ανέργους αποσκοπούν στη διατήρηση της κοινωνικής γαλήνης και την αποφυγή κοινωνικών εξεγέρσεων.¹³⁸

Στην δυτική εκκλησία, ιδιαίτερα κατά το Μεσαίωνα, η ελεημοσύνη γίνεται μέσο άφεσης των αμαρτιών εκείνων που την ασκούσαν. Τα μοναστήρια διατηρούν την κοινοβιακή παράδοση, τόσο στη Δύση όσο και στην Ανατολή και ιδρύουν στο εσωτερικό τους ορφανοτροφεία, γηροκομεία και νοσοκομεία. Η εκκλησία μέχρι το τέλος του Μεσαίωνα (15^{ος} αιώνας) παίζει πρωταρχικό ρόλο για την ελεημοσύνη των πιστών και για την αντιμετώπιση των αναγκών των απόρων, των αρρώστων, ορφανών και επαιτών.

Η εποχή της Αναγέννησης, στις χώρες της δυτικής Ευρώπης, χαρακτηρίζεται από την καλλιέργεια του ανθρωπισμού (ουμανισμού) και μετά την Γαλλική επανάσταση η κοινωνική προστασία και αλληλεγγύη προς τον πολίτη δεν εξαρτάται από αισθήματα συμπόνιας και ηθικής υποχρέωσης αλλά θεμελιώνεται η αρχή ότι το κράτος είναι υπεύθυνο για την παροχή βοήθειας στα άτομα που χρήζουν φροντίδας και η πρόνοια χρηματοδοτείται μέσω φορολογίας. Παράλληλα η καθολική εκκλησία συνεχίζει το ενδιαφέρον της για την κοινωνική προστασία και κινητοποιεί τους πλούσιους για να χρηματοδοτήσουν τη λειτουργία ιδρυμάτων προστασίας. Σημαντικό επίτευγμα αυτής της περιόδου είναι η διαμόρφωση επιστημονικής προσέγγισης στα προβλήματα των απόρων και των ανέργων και αναπτύσσονται οι επιστήμες της κοινωνικής εργασίας και της κοινωνικής πολιτικής.¹³⁹

Την περίοδο της βιομηχανικής επανάστασης στην Ευρώπη, με τη συσσώρευση πλούτου και την πίεση της εργατικής τάξης τίθενται οι βάσεις για τη δημιουργία του κοινωνικού κράτους. Παράλληλα όμως, η ανάπτυξη και η διεύρυνση του εθελοντικού κινήματος είναι εντυπωσιακή. Στις ευρωπαϊκές χώρες, οι εθελοντικές φιλανθρωπικές οργανώσεις και οι εκκλησιαστικές οργανώσεις αναπτύσσουν αξιόλογη δράση. Τον 19^ο αιώνα οι προτεσταντικές εκκλησίες ιδρύουν αδελφότητες με αξιοθαύμαστη δράση και κοινωνική αλληλεγγύη και στη Γερμανία η Ρωμαιοκαθολική οργάνωση Caritas αναπτύσσει ένα τεράστιο δίκτυο υπηρεσιών κοινωνικής πρόνοιας. Αυτή την περίοδο ιδρύονται διεθνείς εθελοντικές

138 Για την ιστορική εξέλιξη της Κοινωνικής Πρόνοιας και της φιλανθρωπίας στην αρχαιότητα, Pinker 1979: 54-59 και Σταθόπουλος 1996: 107-109.

139 Την περίοδο αυτή, αν και το φιλανθρωπικό της έργο παραμένει σημαντικό, η εκκλησία αναγνωρίζει την πρωταρχική ευθύνη της κοσμικής εξουσίας σε θέματα κοινωνικής πρόνοιας, Σταθόπουλος ο.π., 133-140.

οργανώσεις με παγκόσμια προβολή και δραστηριότητα. Η σημαντικότερη οργάνωση του εθελοντικού τομέα στην Ευρώπη αυτής της περιόδου είναι η «Φιλανθρωπική Εταιρεία» που ιδρύεται στο Λονδίνο το 1869 και αξιοποιώντας ένα ευρύ δίκτυο εθελοντών συντονίζει το έργο διαφόρων εκκλησιαστικών, φιλανθρωπικών και προνοιακών οργανώσεων και διερευνά το πρόβλημα της φτώχειας. Μία ακόμη εθελοντική οργάνωση με παγκόσμια προβολή και δραστηριότητα είναι ο «Ερυθρός Σταυρός», (το 1863 υπογράφεται η συνθήκη του Ευρωπαϊκού Ερυθρού Σταυρού από 12 κράτη και τον επόμενο χρόνο συμμετέχει και η χώρα μας), που έχει σαν στόχο την υγειονομική περίθαλψη και προστασία θυμάτων φυσικών καταστροφών και πολέμων αλλά και την εξυπηρέτηση των απόρων με την ίδρυση νοσηλευτικών μονάδων και σταθμών πρώτων βοηθειών.¹⁴⁰

Στις Η.Π.Α. αναδεικνύεται ένας δυναμικός εθελοντικός τομέας τόσο από τις φιλανθρωπικές πρωτοβουλίες της υψηλής κοινωνίας όσο και από κινήματα αυτοβοήθειας, τα οποία είχαν την αφετηρία τους στα μέλη της κοινότητας, της εργατικής τάξης. Τα κινήματα αυτοβοήθειας στις πόλεις αντιμετωπίζουν κυρίως τα προβλήματα του τεράστιου μεταναστευτικού κύματος αυτής της περιόδου. Στα πανεπιστήμια ιδρύονται λέσχες κοινωνικής πρόνοιας και ψυχαγωγίας ώστε να βοηθούνται οι μετανάστες και τα παιδιά τους στις δυσκολίες προσαρμογής στην νέα τους πατρίδα.¹⁴¹

2. Νέοι ρόλοι του εθελοντισμού στην Ευρώπη και την Αμερική του 20^{ου} αιώνα.

Οι εθελοντικές οργανώσεις ακμάζουν σε χώρες της Ευρώπης και στην Αμερική από τις αρχές του εικοστού αιώνα και ιδιαίτερα στα χρόνια του μεσοπολέμου απολαμβάνουν την αναγνώριση και έχουν την υποστήριξη των κυβερνήσεων. Στη διάρκεια του δεύτερου παγκοσμίου πολέμου σε χώρες της Ευρώπης απαγορεύθηκε η δράση πολλών οργανώσεων από τις φασιστικές και ναζιστικές αρχές. Μερικές, μάλιστα, σχημάτισαν σημαντικά αντιστασιακά δίκτυα, που όχι μόνο βοήθησαν τα θύματα και τους πάσχοντες αλλά και σε ορισμένες περιπτώσεις πρόβαλαν αντίσταση σε δυνάμεις κατοχής.

Στην μεταπολεμική περίοδο, πολλές κυβερνήσεις των χωρών της Δ. Ευρώπης για την αποκατάσταση της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτιστικής ζωής στηρίχθηκαν στο δυναμισμό, την ευελιξία και την αποτελεσματικότητα των εθελοντικών οργανισμών για να αναπληρώσουν τις ελλείψεις σε μέσα και έμψυχο δυναμικό. Οι συνεργασίες ανάμεσα στις κυβερνήσεις και τις εθελοντικές οργανώσεις, αν και διαφοροποιούνται ανάλογα με την πολιτική παράδοση της κάθε χώρας, διατηρούν σταθερά χαρακτηριστικά καθώς ανταποκρίνονται στις ανάγκες εκείνης της εποχής και αποδεικνύονται αποτελεσματικές για, σχεδόν, τριάντα χρόνια. Τα συστατικά αυτών των συνεργασιών είναι δυνατόν να συνοψισθούν σε τρεις θεμελιώδεις αρχές που διαμόρφωσαν το πλαίσιο της συνεργασίας του δημόσιου τομέα και του εθελοντικού χώρου: την αρχή της «αναγνώρισης» (recognition), την αρχή της «δημόσιας χρηματοδότησης» (public funding) και την αρχή της «συμμετοχής» (participation).¹⁴²

140 Σταθόπουλος, ο.π., 147-149.

141 Gilbert-Specht 1981: 21.

142 Grosjean 1986: 14, 24-25. Στην εικοστή δεύτερη σύνοδο της Γενικής Συνδιάσκεψης της Unesco το 1983, που ακολούθησε την Παγκόσμια Συνδιάσκεψη για την Πολιτιστική Πολιτική που έγινε στο Μεξικό το 1982, η Πέμπτη Επιτροπή Προγράμματος που είχε αναλάβει την έρευνα με θέμα «Πολιτισμός και Μέλλον», αφιέρωσε μεγάλο μέρος των συνομιλιών της σε θέματα που σχετίζονται με το

Η πρώτη αρχή, η αρχή της «αναγνώρισης» διαμορφώθηκε με βάση το βαθμό της κοινωνικής αποδοχής και του κύρους που αποκτούσε ένας εθελοντικός οργανισμός. Η αναγνώριση ενός εθελοντικού οργανισμού συντελέστηκε ανεξάρτητα από το αν υλοποιεί δράσεις που του έχουν αναθέσει οι φορείς του δημόσιου τομέα. Η διαμόρφωση των κριτηρίων αναγνώρισης είναι ιδιαίτερα δύσκολη και επειδή ήταν υπαρκτός ο κίνδυνος να εξελιχθεί σε απλή κομματικοπολιτική σκοπιμότητα, η αναγνώριση αφορούσε εθελοντικούς οργανισμούς που υπηρετούν αξίες ευρύτατης συναίνεσης και οι δράσεις τους ανταποκρίνονται σε ευρέως αναγνωρισμένες κοινωνικές ανάγκες.

Κατά τον ίδιο τρόπο η δεύτερη αρχή, η αρχή της «δημόσιας χρηματοδότησης» δεν συνδέθηκε αποκλειστικά με το βαθμό αναγνώρισης καθώς η ίδια η απόφαση για χρηματοδότηση αποτελούσε μορφή επίσημης παραδοχής για την αξιοπιστία και την σημασία των δραστηριοτήτων ενός εθελοντικού οργανισμού. Η δημόσια χρηματοδότηση που ασκήθηκε εκείνη την περίοδο κατηγοριοποιείται σε τρεις μορφές επιχορηγήσεων: στις «επιχορηγήσεις γενικής υποστήριξης» (general maintenance grants), στις «προγραμματικές επιχορηγήσεις δράσεων» (programme grants) και στις «επιχορηγήσεις κεφαλαιουχικών δαπανών» (capital expenditure grants). Οι μορφές επιχορηγήσεων αντιστοιχούσαν, κατά κάποιο τρόπο, και στις ακολουθητέες πολιτικές πρακτικές χρηματοδότησης. Οι βασικές προσεγγίσεις που ακολούθησαν οι δημόσιοι φορείς στα θέματα χρηματοδότησης προς τους εθελοντικούς οργανισμούς παραπέμπουν στις συνθήκες και ανάγκες που χαρακτηρίζουν εκείνη την περίοδο: Η πρώτη εκδοχή είναι «η προσέγγιση της βασικής ανάγκης» (the need-based approach), μία ad hoc προσέγγιση της χρηματοδότησης η οποία αφορά τους σημαντικούς εθελοντικούς οργανισμούς που ουσιαστικά επιβάλλουν την χρηματοδότησή τους. Η δεύτερη εκδοχή χρηματοδότησης είναι η «προσέγγιση της ενθάρρυνσης» (the encouraged approach), μία προσέγγιση που βασίζεται σε μια ηθική αξιολόγηση των δράσεων των εθελοντικών οργανισμών, δηλαδή, σε μια εκτίμηση των δράσεων που βασίζονται σε ανθρώπινες αξίες και ιδανικά. Αυτή η εκδοχή προσομοιάζει περισσότερο στις μορφές προγραμματικής επιχορήγησης. Η τρίτη εκδοχή είναι η «προσέγγιση της ανατεθειμένης ευθύνης» (the devolved responsibility approach) που κυρίως επιλέγεται για οικονομικής υφής δραστηριότητες και υιοθετείται για την υλοποίηση πολιτικών εργασιών νέων και κοινωνικής εργασίας, παροχής υπηρεσιών εκπαίδευσης και ενημέρωσης.¹⁴³

Η τρίτη αρχή, η αρχή «της συμμετοχής», αποτυπώνει τις διάφορες μορφές σχέσεων που αναπτύχθηκαν για περισσότερα από πενήντα χρόνια στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης μεταξύ των φορέων του Δημόσιου τομέα και των εθελοντικών οργανισμών. Οι ιδιαίτερες μορφές «εμπλοκής» και «συνέργιας» του Δημόσιου και εθελοντικού τομέα αποτυπώνονται στα διαφορετικά επίπεδα συμμετοχής και είναι δυνατόν να διακριθούν σε τρία

ρόλο των εθελοντικών οργανισμών στην πολιτιστική ανάπτυξη. Αποτέλεσμα των συνομιλιών αυτών ήταν να ανατεθεί από τη Γραμματεία της Unesco η διενέργεια μελέτης στον Etienne Grosjean με σκοπό να ερευνήσει τις σχέσεις μεταξύ των θεσμοθετημένων αρχών των κρατών της Δυτικής Ευρώπης και των εθελοντικών οργανισμών αυτών των χωρών.

143 Αντιπροσωπευτικός τύπος της δεύτερης εκδοχής, της «προσέγγισης της ενθάρρυνσης», είναι τα «Βρετανικά Συμβούλια που δεν αποτελούν δημόσια αρχή αλλά ανεξάρτητες ενώσεις με θεσμοθετημένη ευθύνη διαχείρισης κονδυλίων που προορίζονται για συγκεκριμένες μορφές δράσεων. Η τρίτη εκδοχή συναντάται στις Σκανδιναβικές χώρες, στη Γερμανία και το Βέλγιο, Grosjean, ο.π., 17 και 18.

είδη: στην «συμβουλευτική» (consultation) συμμετοχή, στην «συνδιοίκηση» (joint management) και στη συμμετοχή μέσω της «σύναψης σύμβασης» (the contract).

Στην συμβουλευτική συμμετοχή, ή αλλιώς και «καθεστώς συμβούλου», ο ρόλος των αντιπροσώπων των εθελοντικών οργανισμών που συμμετέχουν σε επιτροπές και συμβουλευτικά σώματα οριζόμενα από τους φορείς του δημόσιου τομέα, είναι κυρίως γνωμοδοτικός χωρίς όμως αποφασιστική επίδραση στη διαμόρφωση και λήψη των αποφάσεων.

Στην «συνδιοίκηση», οι εθελοντικοί οργανισμοί συμμετέχουν ουσιαστικά στα κέντρα λήψης αποφάσεων και ως μορφή συνεργασίας εμφανίζεται συνήθως σε δραστηριότητες και υπηρεσίες που είναι αυτοχρηματοδοτούμενες από τις συνδρομές των ίδιων των χρηστών.¹⁴⁴

Η σύναψη «σύμβασης» αποτελεί ένα ακόμη τρόπο με τον οποίο οι εθελοντικοί οργανισμοί είναι δυνατόν να μοιραστούν ευθύνες με φορείς του δημόσιου τομέα για να υλοποιήσουν μια συγκεκριμένη δραστηριότητα κοινού ενδιαφέροντος, σε προσδιορισμένο χρόνο και με καθορισμένο τρόπο. Αυτός ο τύπος συνεργασίας συχνά ακολουθείται στον πολιτιστικό τομέα καθώς είναι δυνατόν να υποστηρίξει πολιτικές πολιτιστικής αποκέντρωσης και διάχυσης των πολιτιστικών δράσεων σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο. Αν και τέτοιες μορφές συνεργασίας εξασφαλίζουν στις οργανώσεις του εθελοντικού τομέα μία «ασφαλή» συμμετοχή, εν τούτοις διακρίνονται από υψηλό ρίσκο καθώς εξαρτώμενες άμεσα από τα χρηματοδοτικά προγράμματα του δημόσιου τομέα κινδυνεύουν να χάσουν την ανεξαρτησία και το αυθύπαρκτο της ύπαρξής τους.

Το γενικό, λοιπόν, πλαίσιο της σχέσης μεταξύ των φορέων του Δημόσιου τομέα και των εθελοντικών οργανισμών που βασίσθηκε στις τρεις θεμελιώδεις αρχές, της «αναγνώρισης», της «χρηματοδότησης» και της «συμμετοχής», εδραιώθηκε και σταθεροποιήθηκε σταδιακά στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης, στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια. Αποτέλεσμα αυτού του συστήματος συνεργασίας ήταν η δημιουργία και η ανάπτυξη σημαντικών εθνικών εθελοντικών οργανισμών που εδραιώθηκαν σε μεγάλο βαθμό και απέκτησαν ισχύ και επιρροή. Ιδιαίτερα από την περίοδο 1965-1970, η βελτίωση των μεθόδων διοίκησης και η σταθερότητα της οικονομικής ανάπτυξης έδωσε την ευκαιρία στα εθνικά κράτη να αυξήσουν τις κοινωνικές χρηματοδοτήσεις και να διευρύνουν τα πεδία συνεργασίας με τους εθελοντικούς οργανισμούς. Εξαιρέσεις σε αυτό τον κανόνα αποτελούν οι χώρες που κυβερνήθηκαν από φασιστικά ή στρατιωτικά καθεστάτα. Στις χώρες αυτές το έργο των εθελοντικών οργανώσεων τελούσε υπό την έγκριση των ανελεύθερων καθεστώτων και το μοναδικό πεδίο δραστηριοποίησης ήταν περιορισμένο στους παραδοσιακούς χορούς και σε «ουδέτερες» ενασχολήσεις του ελεύθερου χρόνου (π.χ. χειροτεχνία) με αποτέλεσμα οι εθελοντικές οργανώσεις να μοιάζουν περισσότερο με λέσχες και ολιγομελείς πυρήνες παρά με οργανισμούς κοινωνικής δραστηριοποίησης.

Την πρώτη μεταπολεμική δεκαετία, οι μεγάλοι εθελοντικοί οργανισμοί στις αναπτυγμένες χώρες της Ευρώπης και στην Αμερική αποτελούν ισχυρά σώματα με καλή οργάνωση και εξασφαλισμένη χρηματοδότηση που κινδυνεύουν να μετατραπούν σε στυλοβά-

144 Σε αυτήν την κατηγορία ανήκει το Γαλλικό ίδρυμα FONJEP που διαχειρίζεται πόρους για την υλοποίηση προγραμμάτων κοινωνικής εργασίας, το Ευρωπαϊκό Ταμείο Νέων και το Ευρωπαϊκό Κέντρο Νέων του Συμβουλίου της Ευρώπης, βλ. Grosjean, ο.π., 22.

τες καθιερωμένων και κατεστημένων αξιών και πρακτικών του κράτους παρά ζωντανή έκφραση του εθελοντικού κινήματος σε μια δημοκρατική κοινωνία. Επιπρόσθετα, για την εξασφάλιση σταθερότητας στις χρηματοδοτήσεις και αποτελεσματικότητας στις δράσεις τους, στηρίζονται ολοένα και περισσότερο στη «συνεργατική» και διοικητική διάσταση της συμμετοχής ενός μικρού αριθμού μελών και λιγότερο στην εθελοντική και ενεργητική διάσταση της συμμετοχής των απλών μελών. Την περίοδο αυτή η κριτική που γίνεται στις εθελοντικές οργανώσεις είναι ότι αξιοποιούνται από την άρχουσα τάξη για να ασκείται κοινωνικός έλεγχος σε ομάδες πληθυσμού που θα μπορούσαν να αμφισβητήσουν τη δύναμη, τα προνόμια και τα συμφέροντά της.¹⁴⁵ Οι εθελοντικές οργανώσεις δεν ανταποκρίνονται ιδιαίτερα στις ανάγκες των ασθενέστερων κοινωνικά και οικονομικά τάξεων. Σχετικές έρευνες στην Αμερική εκείνης της περιόδου δείχνουν ότι τα διοικητικά συμβούλια των εθελοντικών οργανώσεων χαρακτηρίζονται από μία ελιτίστικη σύνθεση και τα μέλη των συμβουλίων προέρχονται κατά κανόνα από επιχειρηματίες, επιτυχημένους δικηγόρους, γιατρούς, τραπεζίτες και διευθυντές μεγάλων οργανισμών.¹⁴⁶

Από την δεκαετία του 1960 το τοπίο αλλάζει και το περιεχόμενο του εθελοντικού τομέα μεταβάλλεται. Με την διάδοση των ψυχοκοινωνικών θεωριών που εστιάζονται στη «δυναμική της ομάδας», ενθαρρύνεται η δραστηριοποίηση των μελών για διεκδίκηση ακόμη μεγαλύτερης και ουσιαστικότερης δημοκρατικής συμμετοχής. Το κέντρο βάρους στις εθελοντικές οργανώσεις μετατοπίζεται -ιδιαίτερα μετά τα γεγονότα του Μάη του 68- από την επαγγελματική συνεισφορά των διοικητικών υπαλλήλων στην ενεργοποίηση των απλών μελών και στην πίεσή τους για νέες μορφές συμμετοχής. Παράλληλα, κυριαρχεί η αντίληψη ότι η πολιτική αγγίζει κάθε πλευρά της ζωής και η κάθε δραστηριότητα έχει πολιτικές προεκτάσεις. Οι τομείς δράσης των εθελοντικών οργανώσεων μετατοπίζονται προς την ευαισθητοποίηση των πολιτών, την υπεράσπιση των ατομικών δικαιωμάτων σε κάθε πεδίο της ανθρώπινης ζωής και την άσκηση πίεσης προς το κράτος και τους φορείς του. Αναδεικνύονται δράσεις που επικεντρώνονται στην κοινωνική εργασία γενικά και ειδικότερα στην κοινοτική εργασία¹⁴⁷, σε ομάδες αυτοβοήθειας, σε κοινοτικές ομάδες και στην ανάπτυξη πολιτιστικών προγραμμάτων σε τοπικό επίπεδο. Τέτοιου είδους κινήσεις συνοψίζονται στο σύνθημα «το μικρό είναι ωραίο» και οδηγούν στην ανάπτυξη συνεταιριστικών μορφών δράσης φέρνοντας σε επαφή τις διάφορες συνιστώσες του εθελοντικού χώρου με τους φορείς του ιδιωτικού τομέα. Οι εθελοντικές οργανώσεις αυτής της περιόδου διακρίνονται από τρία χαρακτηριστικά:

145 Σταθόπουλος 1996: 208.

146 Wilenski and Lebaux 1965: 266. Άλλες έρευνες αποδεικνύουν ότι ενώ εθελοντική εργασία προσφέρουν κυρίως οι γυναίκες, η διοίκηση και η διαμόρφωση πολιτικής των εθελοντικών οργανώσεων βρίσκεται στα χέρια των ανδρών. Σε αντιπροσωπευτικό δείγμα εθελοντικών οργανώσεων των Η.Π.Α., το 92% των εθελοντικών ήταν άνδρες ηλικίας άνω των 36 ετών, το 93% απόφοιτοι Πανεπιστημίου και απ' αυτούς εκείνοι με μεταπτυχιακές σπουδές αποτελούσαν το 68% του δείγματος, βλ. Zander-Forward-Albert 1968: 76-83.

147 Η κοινοτική εργασία χρησιμοποιείται ιδιαίτερα στα προγράμματα για την πολιτιστική ανάπτυξη στην Γαλλία με τη μέθοδο της παρακίνησης και εμφύχωσης του πληθυσμού για αυτόνομη δράση και τοπικές πρωτοβουλίες. Για το ιστορικό της κοινοτικής εργασίας και τον τρόπο ανάπτυξής της στις Η.Π.Α. στην Γαλλία, στην Μ. Βρετανία, στην Ελλάδα και στις χώρες του τρίτου κόσμου, βλ. Σταθόπουλος 1990: 43-72.

- από το μικρό χρονικό διάστημα ύπαρξης και λειτουργίας των οργανώσεων που σπάνια ξεπερνά την διάρκεια μιας γενιάς,
- από τις συνεργασίες μεταξύ των οργανώσεων που αποκτούν τη μορφή των «άτυπων δικτύων» οριζόντιας και «χαλαρής» συγκρότησης και λιγότερο την «επίσημη» μορφή των «ομοσπονδιών»,
- από την προώθηση συνεργασιών με αμειβόμενο προσωπικό πλήρους απασχόλησης, αξιοποιώντας προγράμματα επιδοτούμενων νέων θέσεων εργασίας.¹⁴⁸

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 ένα φαινόμενο που επηρεάζει αρνητικά τον δυναμισμό των εθελοντικών οργανώσεων είναι η εμφανιζόμενη ισχυρή πολιτικοποίηση και η συνεχής «εισβολή» των πολιτικών κομμάτων σε όλα τα πεδία της καθημερινής ζωής. Με την εξέλιξη αυτή τίθεται σε κίνδυνο η ανεξαρτησία και η αυτονομία των εθελοντικών οργανώσεων και αίρεται ο ουσιαστικός τους ρόλος που είναι η ελεύθερη και συλλογική έκφραση ρευμάτων και ιδεών και η κριτική αμφισβήτηση των καθιερωμένων τρόπων σκέψης και των κυρίαρχων αντιλήψεων. Η έλλειψη ενδιαφέροντος από τους νέους ανθρώπους για συμμετοχή τους σε παραδοσιακούς εθελοντικούς οργανισμούς πηγάει, σε μεγάλο βαθμό, από το γεγονός ότι απορρίπτουν την ταμπέλα της «κομματικοποίησης» και της ευθυγράμμισης με τα καθιερωμένα πολιτικά κόμματα και αναζητούν την συμμετοχή σε νέα εθελοντικά σχήματα που μπορούν να εκφράσουν το δικό τους «πολιτικό πλουραλισμό».¹⁴⁹

Επιπρόσθετα, την ίδια περίοδο στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης και στην Αμερική, η επιστροφή στον οικονομικό φιλελευθερισμό και η εδραίωση της οικονομίας της αγοράς διαμορφώνουν νέες πολιτικές και αντιλήψεις που θεωρούν τις εθελοντικές οργανώσεις ως εμπόδιο για την εφαρμογή αποτελεσματικών πολιτικών ελεύθερου ανταγωνισμού όπως ακριβώς συμβαίνει στο εμπόριο και τη βιομηχανία. Η κυριαρχία του κριτηρίου της οικονομικής αποδοτικότητας μειώνει την εμβέλεια και τη σπουδαιότητα του εθελοντικού τομέα. Αποτέλεσμα της νέας πολιτικής και οικονομικής συγκυρίας είναι η επικράτηση μιας τάσης υποτίμησης της σημασίας των εθελοντικών οργανώσεων και αρνητικής αξιολόγησης στα θέματα διαχείρισης των δραστηριοτήτων τους. Η «απουσία του κέρδους» καθιερώνεται ως η μοναδική προϋπόθεση για να χαρακτηριστεί μια οργάνωση ως εθελοντικός οργανισμός και

148 Grosjean ο.π., 33-36. Ιδιαίτερα η αξιοποίηση των επιδοτούμενων νέων θέσεων εργασίας ως «αποζημίωση» στις ελλείψεις κρατικές επιχορηγήσεις που έπαιρναν την περίοδο της οικονομικής κρίσης, αλλοτρίωσαν και οδήγησαν σε σοβαρή κρίση πολλές από τις εθελοντικές οργανώσεις καθώς γίνονταν δέσμιες μιας οικονομικής και εργασιακής πολιτικής ενώ είχαν ως κεντρικό και διακηρυγμένο στόχο να την υπερβούν. Επιπρόσθετα, γίνονται «σκλάβοι» των δυνάμεων της αγοράς καθώς προσπαθούν να παρέχουν υπηρεσίες σε εκείνο το τμήμα της αγοράς όπου η ζήτηση είναι αρκετά υψηλή για να έχουν τα απαραίτητα έσοδα συνέχισης των δραστηριοτήτων τους. Η απασχόληση αμειβόμενου προσωπικού αποτελεί μια ιδιαίτερα κρίσιμη παράμετρο για τις οργανώσεις του εθελοντικού τομέα καθώς προκύπτει συχνά διάσταση συμφερόντων ανάμεσα στους εθελοντές και τους έχοντες υπαλληλική σχέση με την οργάνωση που ενδιαφέρονται για τη διασφάλιση της θέσης εργασίας τους.

149 Ο Ε. Grosjean αναφέρει ως παράδειγμα την αντίδραση των Βέλγων πολιτικών στη «Πράξη της 16ης Ιουλίου 1971» που προέβλεπε η «Συνθήκη για τον Πολιτισμό» και έθετε μια σειρά «ηθικών αρχών» που θα έπρεπε να υιοθετούνται στην άσκηση πολιτιστικής πολιτικής ώστε να διασφαλίζεται η «πολιτιστική δημοκρατία» με τον σεβασμό και την ισότιμη μεταχείριση όλων των πολιτικοκοινωνικών και ιδεολογικών ρευμάτων και σχηματισμών. Λίγους μήνες μετά, οι αρχές που είχαν συμφωνηθεί ουσιαστικά καταπατώνται και η συγκεκριμένη Πράξη καθίσταται ανενεργή, βλ. Grosjean, ο.π., 38.

έτσι μειώνεται η αποτελεσματικότητα και η αποδοτικότητα της δράσης των ιδίων των εθελοντών. Σε συνδυασμό, μάλιστα, με την έλλειψη πείρας και οικονομικών πόρων οδηγούν πολλές από τις οργανώσεις του εθελοντικού χώρου σε ανυποληψία και μαρασμό.

Τα συγκριτικά όμως πλεονεκτήματα του εθελοντικού τομέα εξακολουθούν να υφίστανται. Οι εθελοντικές οργανώσεις έχουν την δυνατότητα αφενός να παρέχουν μια μεγάλη ποικιλία υπηρεσιών με ικανοποιητική αποτελεσματικότητα και αφετέρου να κινητοποιούν ένα μεγάλο δυναμικό αφοσιωμένων εθελοντών. Στο κοινωνικοπολιτιστικό πεδίο υφίστανται δραστηριότητες που «ταυρίζουν» ιδιαίτερα στη φύση των εθελοντικών οργανώσεων καθώς οι υπηρεσίες που παρέχουν χαρακτηρίζονται από μεγαλύτερη ευελιξία και μικρότερο κόστος σε σχέση με τις αντίστοιχες υπηρεσίες που θα μπορούσαν να παράσχουν οι φορείς του δημόσιου και του ιδιωτικού τομέα. Τέτοιες υπηρεσίες αφορούν διάφορες δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου (προγράμματα για τις «κοινοτικές τέχνες», προγράμματα πολιτικο-κοινωνικής εκπαίδευσης και πληροφόρησης κλπ) που είναι δυνατόν να υλοποιούνται απευθείας από τις εθελοντικές οργανώσεις. Επιπρόσθετα, υφίστανται σημαντικές και απαραίτητες υπηρεσίες που είναι δυνατόν να ανατίθενται από φορείς του δημόσιου τομέα σε εθελοντικές οργανώσεις (εκπαιδευτικές υπηρεσίες και υπηρεσίες ενημέρωσης, υπηρεσίες προστασίας και κοινωνικής πρόνοιας για παιδιά και ενήλικες και για άτομα που χρήζουν υποστήριξης και φροντίδας). Ιδιαίτερα στο χώρο του πολιτισμού, η κατοχύρωση της πολιτιστικής δημοκρατίας και ο δυναμισμός της πολιτιστικής πολιτικής έγκειται ουσιαστικά στο ρόλο που επιφυλάσσουν οι φορείς του δημόσιου τομέα στις εθελοντικές οργανώσεις.

Παράλληλα, διαφοροποιούνται και οι μορφές διοίκησης των εθελοντικών οργανώσεων. Οι σύγχρονες μορφές διοίκησης των εθελοντικών οργανώσεων φέρνουν έντονους επηρεασμούς από το χώρο της ιδιωτικής κερδοσκοπικής πρωτοβουλίας και ποικίλλουν σε κάθε χώρα ανάλογα με τις ιστορικές και πολιτισμικές παραδόσεις και τις ιδιαιτερότητες διαμόρφωσης του εθελοντισμού.¹⁵⁰

Τις τελευταίες δεκαετίες του εικοστού αιώνα και σε μια ιδιαίτερα ρευστή περίοδο, η μεγάλη πρόκληση των εθνικών κρατών και των φορέων του δημόσιου τομέα έγκειται στην προσπάθεια διαμόρφωσης ενός σταθερού πλαισίου αρχών σε όλα τα επίπεδα και σε διεθνή κλίμακα για την ανάπτυξη του εθελοντικού τομέα. Ο δυναμισμός του εθελοντικού χώρου δεν μπορεί να εξαρτάται από τις μεταβαλλόμενες οικονομικές ή πολιτικές καταστάσεις. Οι προσπάθειες αυτές έχουν σαν στόχο να τονωθεί η θέση και ο ρόλος των εθελοντικών οργα-

150 Στασινοπούλου 1992: 65-67. Στις ΗΠΑ οι εθελοντικές οργανώσεις αναπτύχθηκαν αρχικά μακριά από την άμεση επίδραση του κράτους. Παράλληλα και σε σχέση με την ιδιωτική πρωτοβουλία παρατηρείται μια τάση υιοθέτησης των αρχών του ανταγωνισμού και του μάρκετινγκ, της χρήσης νέων τεχνολογιών σε σύνδεση με την παραγωγικότητα και την αποτελεσματικότητα. Στην Γερμανία, όπου το κράτος από την αρχή είχε ένα έντονο ενδιαφέρον για τη διαμόρφωση του τρίτου τομέα σαν σημαντικού μοχλού υλοποίησης των πολιτικών του, τα προβλήματα εκσυγχρονισμού της διοίκησης στους μεγάλους μη κερδοσκοπικούς οργανισμούς τίθενται υπό το πρίσμα της λογικής του Δημόσιου τομέα. Στην Αγγλία, οι managers του εθελοντικού τομέα χαρακτηρίζονται από το κυρίαρχο κριτήριο της φροντίδας για τον άνθρωπο. Η διοίκηση στον εθελοντισμό εμφανίζεται ευέλικτη με έμφαση στις ανθρώπινες σχέσεις και τις συλλογικές μορφές, ανοικτή προς το περιβάλλον της, με κατανόηση και συμμετοχή της κοινωνικής βάσης. «Οι γενικές όμως αρχές πρέπει να εξειδικεύονται ανάλογα με τη συγκεκριμένη μορφή εθελοντικού οργανισμού, τις οικονομικές, ιστορικές και πολιτισμικές του ρίζες», ο.π.

νώσεων σε τοπικό, περιφερειακό και εθνικό επίπεδο και τέλος, να αναδειχθεί η σημασία και η σπουδαιότητά του σε παγκόσμιο επίπεδο.

Οι εξελίξεις και οι αλλαγές σε πολιτικό και κοινωνικοοικονομικό επίπεδο είναι ριζικές. Ο ατομικισμός και η γενικευμένη απάθεια κυριαρχούν και αποδυνάμωσαν τους σημαντικούς παράγοντες έκπτωσης των κοινωνικών αξιών και αποδυνάμωσης της κοινωνικής συνοχής. Οι νοοτροπίες, οι στάσεις και οι κοινωνικές αξίες, ιδιαίτερα των νέων ανθρώπων, επηρεάζονται, εάν δεν σχεδιάζονται, από τα μέσα ενημέρωσης και τις δυνάμεις της αγοράς. Σε διεθνές επίπεδο έχει διαμορφωθεί ένα ιδιαίτερα κρίσιμο περιβάλλον. Η οικονομική κρίση, η εκρηκτική και ενδημική εξάπλωση της ανεργίας, η αποδυνάμωση του σύγχρονου κράτους πρόνοιας και η κρίση των παραδοσιακών μορφών συμμετοχής διαμορφώνουν ένα νέο τοπίο. Οι αναφορές και οι προσεγγίσεις για τη δυναμικότητα της κοινωνίας των πολιτών πληθαίνουν και αποτελούν κυρίαρχα θέματα της σύγχρονης πραγματικότητας. Οι εθελοντικές συλλογικότητες και οι οργανώσεις του τρίτου τομέα αποτελούν ένα αναδυόμενο φαινόμενο σε όλους τους κοινωνικούς τομείς και σε παγκόσμιο επίπεδο.

3. Κοινωνικοοικονομικές απορρυθμίσεις και εθελοντικό κίνημα στη σύγχρονη εποχή.

Εκτεταμένες αλλαγές στον κοινωνικό ιστό, αποδόμηση και αναδόμηση της εργασίας, ρευστότητα σχημάτων, εξάπλωση της ηγεμονίας των νέων τεχνολογικών, όξυνση κοινωνικών προβλημάτων και εμφάνιση νέων, διευρυνόμενος κοινωνικός αποκλεισμός σημαντικών στρωμάτων, συρρίκνωση κοινωνικών δικαιωμάτων, αύξηση μεταναστευτικών ροών, πόλεμοι και γενοκτονίες-είναι μερικά από τα στοιχεία που συνθέτουν τη σύγχρονη πραγματικότητα.¹⁵¹ Ποτέ άλλοτε στην ιστορία όσο στη σημερινή εποχή ο κόσμος δεν παρήγαγε τόσο πλούτο και δεν διέθετε εντυπωσιακές, αν όχι απεριόριστες, δυνατότητες αύξησης της παραγωγής και της παραγωγικότητας με την τρομακτική αύξηση της πληροφορικής και των νέων τεχνολογιών. Το γεγονός όμως αυτό συνοδεύεται κατά παράδοξο τρόπο από ταυτόχρονη κατακόρυφη άνοδο ιδιαίτερα ανησυχητικών φαινομένων, όπως η φτώχεια, η ανεργία και η κοινωνική περιθωριοποίηση. Η επανάσταση της αυτοματοποίησης δεν επιφέρει μείωση του χρόνου εργασίας αλλά δραματική αύξηση της ανεργίας και εκρηκτική απορύθμιση της κοινωνικής συνοχής.

Στις Η.Π.Α. υπάρχουν πάνω από 60 εκατομμύρια φτωχοί και μόλις το 1% του πληθυσμού κατέχει το 39% του συνολικού πλούτου. Στην Ευρώπη οι φτωχοί ξεπερνούν τα 50 εκατομμύρια ενώ η επίσημη ανεργία περιλαμβάνει σχεδόν 20 εκατομμύρια εργατικού δυναμικού ή το 10,2% του ενεργού πληθυσμού. Σε παγκόσμια κλίμακα, η περιουσία των 358 πλουσιότερων ανθρώπων ξεπερνά το συνολικό ετήσιο εισόδημα των λιγότερων εύπορων ανθρώπων του πλανήτη που αντιπροσωπεύουν το 45% περίπου του συνολικού πληθυσμού. Το μισό της ανθρωπότητας-τρία περίπου δισεκατομμύρια άνθρωποι-επιβιώνουν με το ισόποσο 2 δολαρίων την ημέρα και το μισό του μισού ζει με λιγότερο από 1 δολάριο. Ακόμη όμως και στις πλέον ανεπτυγμένες ευρωπαϊκές χώρες η κατάσταση είναι τραγική. Στην Γαλλία, 5,5 εκατομμύρια άτομα ζουν κάτω από τη γραμμή της φτώχειας, οι άνεργοι είναι περισσότεροι από 12% ενώ τα πέντε τελευταία χρόνια, η ανεργία έπληξε μία στις πέντε οι-

151 Στασινοπούλου 1996: 295.

κογένειες και 11,7 εκατομμύρια εργαζόμενοι (στα 25 εκατομμύρια) αντιμετώπιζαν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό τον κίνδυνο του οικονομικού και κοινωνικού αποκλεισμού.¹⁵²

Καθώς η κοινωνία της ισόρροπης ανάπτυξης και της πλήρους απασχόλησης απομακρύνεται συνεχώς, νέες έννοιες και πολιτικές «ανακαλύπτονται» και διευρύνουν το αδιέξοδο. «Παγκοσμιοποίηση» στις κινήσεις κεφαλαίου και τις μεταναστευτικές ροές του εργατικού δυναμικού, «ευελιξία» για να αντιμετωπισθούν οι άκαμπτες αγορές εργασίας και «απορύθμιση» στις εργασιακές σχέσεις για την αναδιοργάνωση των παραγωγικών σχέσεων σε βάρος του κόσμου της εργασίας. Η λεγόμενη «απορύθμιση» επιτίθεται ακόμη σε θεσμούς και πολιτικές που εξασφάλιζαν την κοινωνική συνοχή και ιδιαίτερα το δημόσιο χαρακτήρα της εκπαίδευσης, των υπηρεσιών στον πολιτισμό, την υγεία, την πρόνοια και την ασφάλιση. Στα πλαίσια αυτά, οι περιθωριοποιημένοι της κοινωνίας θεωρούνται «βάρος» και το κόστος της αλληλεγγύης» θεωρείται δυσβάσταχτο. Η «μεγάλη αγορά» καταστρέφει την ίδια την κοινωνία. Το Κράτος-Πρόνοια και οι γενικότερες κυβερνητικές παρεμβάσεις για τις δημόσιες δαπάνες, υποστηρίζεται, ότι πλήττουν την ανάπτυξη γιατί αφαιρούν πόρους από την ιδιωτική οικονομία και επιβαρύνουν το κόστος των εγχώριων προϊόντων στις διεθνείς αγορές.¹⁵³

Η αποδυνάμωση του κοινωνικού κράτους και η μείωση της αμιγούς κρατικής παροχής στις ανεπτυγμένες χώρες αφορά όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής.¹⁵⁴ Όχι μόνον στους τομείς της κοινωνικής πρόνοιας και υγείας αλλά και τον τομέα του πολιτισμού, της καλλιτεχνικής έκφρασης, της πολιτιστικής δημιουργίας και της ψυχαγωγίας. Μία από τις διαστάσεις της «πολιτισμικής κρίσης» συνδέεται άμεσα με τη κρίση του κράτους πρόνοιας.

152 Engelhard 1999: 14-22 και 391. Λαμπριάς 2000: 379 και 385-386. Και οι δύο συγγραφείς δημοσιεύουν και αναλύουν ένα πλήθος στοιχείων όχι μόνο από επίσημους φορείς εθνικών κρατών αλλά και ευρωπαϊκών και διεθνών οργανισμών. Οι τίτλοι των βιβλίων τους, *Ο τρίτος παγκόσμιος πόλεμος έχει αρχίσει* και *Η Ευρώπη φάντασμα*, αντίστοιχα, είναι ενδεικτικοί της τραγικότητας της κατάστασης. Ο Engelhard αναφέρει κατηγορηματικά ότι «ο τρίτος παγκόσμιος πόλεμος έχει ξεκινήσει, όμως δεν το γνωρίζουμε ή υποκρινόμαστε ότι το αγνοούμε. Ο πόλεμος αυτός είναι ο πόλεμος που πρέπει να διεξαχθούμε εναντίον της φτώχειας μέσα στην οποία, αν δεν αντιδράσουμε, θα βυθιστούν τόσο οι χώρες του Νότου όσο και οι χώρες του Βορρά», ο.π., 14.

153 Ωστόσο, υπάρχουν και διαφορετικές θεωρητικές αναλύσεις που επισημαίνουν ότι η αγορά και το κράτος δεν είναι υποκατάστατα αλλά συμπληρωματικοί «παίκτες» στη διεθνή οικονομική σκηνή. Επιπρόσθετα, οι ανοικτές στη διεθνή οικονομία χώρες συνδεδεούν το υψηλό βιοτικό επίπεδο των πολιτών τους με ισχυρή παρουσία του δημόσιου τομέα στην οικονομία ως απαραίτητο παράγοντα διεθνούς ανταγωνιστικότητας. Σχετική ανάλυση για αυτή τη προσέγγιση, βλ. Πελαγίδης 1998: 17-20.

154 Η ελληνική περίπτωση αποτελεί εξαίρεση καθώς ακολουθεί μία αντίστροφη πορεία σε σχέση με τις δυτικές χώρες. Μεταπολεμικά, η Ελλάδα επέλεξε ως προτεραιότητα την νομισματική σταθερότητα ενώ ο κανόνας για τις ανεπτυγμένες χώρες ήταν η οικοδόμηση και επέκταση του κοινωνικού κράτους. Στη δεκαετία του 1980 όταν ο κανόνας για τις ανεπτυγμένες κοινωνίες ήταν η αναπροσαρμογή και ο περιορισμός του κοινωνικού κράτους, η Ελλάδα οικοδομούσε θεσμούς κοινωνικού κράτους που τοποθετείται -τουλάχιστον χρονικά- το 1981 με την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση και θεμελιώνεται κατά το μεγαλύτερο μέρος στην εισοδηματική πολιτική και στην πολιτική θεσμοθέτησης του «κοινωνικού μισθού». Η συρρίκνωση και η αποδυνάμωση των θεσμών αυτών συμπίπτουν με την παρουσία του ίδιου πολιτικού σχηματισμού στην κυβέρνηση. Αν και οι περισσότεροι παρατηρητές θεωρούν ότι «αυτή η μεταβολή στην πολιτική του ΠΑΣΟΚ διαμορφώνεται με την κυβέρνηση Σημίτη, ωστόσο, μια προσεκτικότερη θεώρηση των πραγμάτων δείχνει ότι η μεταστροφή αυτή στον προανατολισμό του ΠΑΣΟΚ ξεκινά ήδη από το 1993», βλ. Γκράβαρης, ο.π., 117-118.

Η σύγχρονη κρίση του «πολιτιστικού κράτους πρόνοιας»¹⁵⁵ συνδυάζεται με την επικράτηση μιας οικονομίστικης αντίληψης για τον πολιτισμό που μεταφράζεται σε συνεχή επίκληση της έλλειψης πόρων και της αναγκαιότητας βραχυπρόθεσμης απόδοσης των επενδύσεων στον πολιτισμό.¹⁵⁶

Η πολύπλευρη κρίση και αποδυνάμωση του κοινωνικού και «πολιτιστικού» κράτους συνδέεται παράλληλα και με την αύξηση του ενδιαφέροντος για δράσεις του μη κερδοσκοπικού τομέα και των εθελοντικών οργανώσεων. Χωρίς αμφιβολία, σημαντικός παράγοντας που συντελεί στην ενδυνάμωση του εθελοντισμού είναι η άσκηση περιοριστικών δημοσιονομικών πολιτικών και η κρίση των δημόσιων συστημάτων στήριξης και παροχής. Έτσι, τα τελευταία χρόνια παρατηρείται σε πολλές χώρες αύξηση του ρόλου της εθελοντικής δραστηριότητας αλλά και του ενδιαφέροντος για τον «τρίτο τομέα». Η οικονομική κρίση και η αναποτελεσματικότητα της κρατικής γραφειοκρατίας αναγκάζουν πλέον το κράτος να «επιστρέψει» στην κοινωνία δραστηριότητες που είχαν θεωρηθεί ως κατεξοχήν κρατικές υποθέσεις. Το σύγχρονο αυτό ενδιαφέρον πρέπει να ερμηνευθεί και σε σχέση με τον τρόπο που ορίζεται ο πολιτικός και ο μη-πολιτικός χώρος, η δημόσια και η ιδιωτική σφαίρα, τα όρια του κράτους και της ελεύθερης αγοράς. Οι οργανώσεις του τρίτου τομέα καλούνται να καλύψουν κενά και να αναλάβουν πρωτοβουλίες εισχωρώντας σε πεδία δράσης που το κράτος και η αγορά εμφανίζουν αδυναμία ή και απροθυμία να παρέμβουν ή, ακόμη, και ανελαστικότητα στη εφαρμογή κατάλληλων χειρισμών και πρακτικών. Ο εθελοντικός τομέας αναδεικνύεται σε ένα χώρο που μπορεί να ανταποκριθεί στις σύνθετες κοινωνικές ανάγκες προσφέροντας εξατομικευμένες υπηρεσίες και υψηλό απόθεμα ψυχικής διαθεσιμότητας.

Μία πρώτη προσέγγιση αυτής της νέας πραγματικότητας συναρτά την κινητοποίηση των εθελοντικών οργανώσεων του τρίτου τομέα και τη συμβολή τους στη κοινωνικοπολιτιστική ανάπτυξη και στη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής, σε σχέση με το μικρότερο κόστος με το οποίο επιβαρύνεται ο κρατικός προϋπολογισμός. Δηλαδή, η ανάπτυξη του εθελοντικού τομέα συσχετίζεται με την ανάγκη συγκράτησης ή μείωσης των κρατικών δαπανών λόγω της ικανότητας των εθελοντικών οργανώσεων να παράγουν υπηρεσίες και αγαθά αξιοποιώντας την εθελοντική εργασία των μελών τους ή πληρώνοντας χαμηλότερους μισθούς από τους ισχύοντες και, παράλληλα, να συμπληρώνουν τη δημόσια οικονομική ενίσχυσή τους με δωρεές ή άλλους πόρους. Αυτή ακριβώς η δυνατότητα του εθελοντισμού να εξασφαλίζει υπηρεσίες με σχετικά μικρότερο κόστος για το κράτος, εξηγεί το αυξημένο ενδιαφέρον που δείχνουν απέναντι στον εθελοντικό τομέα οι υποστηρικτές του νεοφιλελευθερισμού.¹⁵⁷ Η πιο ακραία έκφραση αυτής της αντίληψης προβάλλεται στις προσεγγίσεις της

155 Ο όρος «πολιτιστικό Κράτος Πρόνοιας» χρησιμοποιείται από την D. Schnapper (βλ. Schnapper ο.π., 280-281) στην ανάλυσή της για το πελατειακό κράτος και στον πολιτιστικό τομέα. Στη Γαλλία, στην Αυστραλία και τον Καναδά, αναφέρει, επινόησαν ή επανακατασκεύασαν τους «πολιτισμούς καταγωγής» χάρη της δραστηριότητας ενός σώματος «εθνικών» κοινωνικών λειτουργών και «εξειδικευμένων» διανοούμενων με αποτέλεσμα οι πολιτισμικές και πολιτιστικές κοινότητες να απολαύσουν ιδιαίτερα προνόμια αποδυναμώνοντας την υπεροχή των δικαιωμάτων του ατόμου.

156 Στην Ελλάδα, οι κρατικές παροχές στον πολιτιστικό τομέα ήταν πάντοτε λίγες, αφού σύμφωνα με την επικρατούσα νοοτροπία δεν απαιτούνται πολλά χρήματα γι' αυτόν, βλ. Δέφνερ 1992: 422-424. Το γεγονός όμως αυτό δεν εμποδίζει ένα ιδιαίτερα σημαντικό ποσόν να διατίθεται για διοικητικές δαπάνες, βλ. Κόνσολα 1990: 93-94.

157 Για τις πολιτικές των προέδρων της Αμερικής στην ανάπτυξη του εθελοντικού τομέα, βλ. Smith-Lipsky 1994: 17-19.

Νέας Δεξιάς ενάντια στο κράτος πρόνοιας με το επιχείρημα ότι το γραφειοκρατικό κράτος διογκώνεται σε βάρος της κοινωνίας, απομυζώντας πόρους οι οποίοι θα είχαν διαφορετικά διοχετευτεί στην παραγωγή περισσότερου πλούτου για το κοινωνικό σύνολο.

Από την πλευρά των ηθικών επιχειρημάτων, το υπερτροφικό κοινωνικό κράτος πρόνοιας κατηγορείται ότι δομεί την εξάρτηση, παθητικοποιεί τα άτομα συμβάλλοντας στην εξασθένηση της κοινωνικής συνοχής και αλληλεγγύης.¹⁵⁸ Αναδεικνύεται έτσι μία αντίληψη που τείνει στον επαναπροσδιορισμό των κοινωνικών δικαιωμάτων με όρους φιλανθρωπίας και στην αντιμετώπιση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού όχι πλέον ως κοινωνικού αλλά ως ηθικού ζητήματος, το οποίο πρέπει να λυθεί στο επίπεδο της ατομικής ευθύνης. «Το κράτος δεν φαίνεται ικανό να αντιμετωπίσει το φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού, ένα φαινόμενο νέο, τουλάχιστον ως προς τον ενδημικό του χαρακτήρα και τις πρωτόγνωρες διαστάσεις του. Οι διαδικασίες του κοινωνικού αποκλεισμού συνδέονται με περισσότερες από μία μορφές άνισης συμμετοχής στην κοινωνική ζωή, όχι μόνο με τη μαζική και μακροχρόνια ανεργία αλλά και με την υποαπασχόληση και τα χαμηλά εισοδήματα, με τις εκπαιδευτικές ανισότητες και τον εκπαιδευτικό αποκλεισμό, με τον γεωγραφικό αποκλεισμό, με τις ανισότητες στον τομέα της υγείας και της κατοικίας, με τις ρατσιστικές διακρίσεις, με τις δυσκολίες κοινωνικής ένταξης των απεξαρτημένων ατόμων, των πρώην φυλακισμένων και των ατόμων με ειδικές ανάγκες, κλπ., παράγοντες που λειτουργούν σωρευτικά και οδηγούν στην περιθωριοποίηση σημαντικές κοινωνικές ομάδες. Η παροχή υπηρεσιών στις ομάδες και τα άτομα που είναι αποκλεισμένα από τον ομαλό, κανονικό τρόπο ζωής, αποτελεί μία από τις θεμελιώδεις διαστάσεις του σύγχρονου εθελοντισμού».¹⁵⁹ Ο ρόλος, όμως, αυτός του εθελοντικού τομέα δεν πρέπει βέβαια να υπερεκτιμάται¹⁶⁰ ούτε να απαλλάσσει το κράτος από τα δικά του καθήκοντα και του δικού του χρέους κοινωνικής αλληλεγγύης απέναντι στους πολίτες.

Θα ήταν απλουστευτική η ερμηνεία της ανάπτυξης του εθελοντικού κινήματος που θα την συσχέτιζε αποκλειστικά με την ανάγκη συγκράτησης ή μείωσης των παροχών για να αντιμετωπισθούν τα προβλήματα χρηματοδότησης του κοινωνικού κράτους. Και θα ήταν απλουστευτική αυτή η ερμηνεία για δύο λόγους. Πρώτον, γιατί η συλλογική δράση και συμμετοχή σε εθελοντικές οργανώσεις προϋπήρχε του κοινωνικού κράτους, συνέχισε να υπάρχει στη διάρκεια της ανάπτυξης του και βέβαια υφίσταται και σε αυτή τη φάση της συγκρίνωσής του. Επιπρόσθετα, οι μορφές εθελοντισμού, την τελευταία τριακονταετία, αναπτύσσονται και σε τομείς που βρίσκονται έξω από τα κλασικά πεδία των κοινωνικών πολιτικών. Οι εθελοντικές οργανώσεις στον τομέα του περιβάλλοντος, στο πεδίο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και στο χώρο του πολιτισμού βρίσκονται πλέον στο προσκήνιο και αποτελούν σημαντικές συνιστώσες του εθελοντικού κινήματος.

Μία άλλη προσέγγιση και κριτική για το κοινωνικό κράτος γίνεται αυτή τη φορά «από τα αριστερά». Η προσέγγιση αυτή θεωρεί ότι το ίδιο κράτος ανέλαβε να εγγυηθεί και να υλοποιεί τη συμβολική κοινωνική αλληλεγγύη σε μια εποχή όπου η «εθελούσια» ανα-

158 Στασινοπούλου, ο.π., 64.

159 Για την έννοια και τις διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού, βλ. Ανθόπουλος 2000: 52-54.

160 Ο εθελοντισμός, συχνά, υπερφορτώνεται με καθήκοντα υποκατάστασης του Κοινωνικού Κράτους στα οποία δεν μπορεί να ανταποκριθεί καθώς οι παρεχόμενες υπηρεσίες του εθελοντικού τομέα είναι από τη φύση τους αποσπασματικές και ανεπαρκείς μπροστά σε κοινωνικές ανάγκες που απαιτούν εξειδικευμένες ή πολυδάπανες παρεμβάσεις, βλ. Salamon 1995:45.

διανομή είναι θεσμικά και λογικά αδιανόητη ως γενικευμένη κοινωνική υποχρέωση.¹⁶¹ «Ουσιαστικά, η θέσπιση της δημόσιας αλληλεγγύης έθασε και τα τελευταία ψήγματα της εκούσιας αλληλεγγύης ανάμεσα στα άτομα. Από τη στιγμή που ανοίχθηκαν θεσμικά οι πόρτες για μια ευρύτερη κοινωνική ελεημοσύνη, τα παράθυρα της ιδιωτικής φιλανθρωπίας και συμπάραστασης άρχισαν να σφαλίζουν. Το κοινωνικό κράτος ολοκλήρωσε την ιδιοτελή οικονομικοποίηση του ατόμου και οι εκούσιες αλληλέγγυες πρακτικές φαίνεται να περιορίζονται στις απαρέγκλιτες εξωγοραίες μορφές αμοιβαιότητας, που επιβιώνουν ακόμη στο επίπεδο των διαπροσωπικών σχέσεων».¹⁶²

Οι νέες προσεγγίσεις για το κοινωνικό κράτος έχουν σαν αφετηρία τις αξίες της κοινωνικής αυτονομίας και της αυτόνομης συμμετοχής των πολιτών στη διαδικασία παραγωγής της κοινωνικότητας και έχουν συμβάλει σημαντικά στη θεωρητική κατοχύρωση των εθελοντικών εμπειριών πέρα από τα ιδεολογικά θεμέλια του παραδοσιακού κοινωνικού κράτους. Το κοινό θεωρητικό και πολιτικό υπόβαθρο αυτών των προσεγγίσεων είναι ότι γύρω από ορισμένα θέματα- όπως εκείνα του πολιτισμού και του ελεύθερου χρόνου, της κατάρτισης και της απασχόλησης, της εκπαίδευσης και της υγείας- υφίσταται μια αυθεντική ικανότητα των πολιτών να αυτοοργανώνονται για να ανταποκριθούν σε συγκεκριμένες ανάγκες.¹⁶³ Η εκχώρηση στο κράτος του μονοπωλίου της κοινωνικότητας δεν αποτελεί πλέον αναμφισβήτητο δόγμα, δηλαδή, με βάση την πεποίθηση ότι η σφαίρα του κράτους αποτελεί το ιδεώδες πλαίσιο για τη δημιουργία μιας δίκαιης κοινωνίας. Το «λιγότερο κράτος»- που είναι ίσως αντικειμενικά αναπόφευκτο- δεν είναι κατ' ανάγκη συμμετρικό με «περισσότερη αγορά». Το «λιγότερο κράτος» μπορεί να ευνοήσει την ανάπτυξη μιας αυθεντικής κοινωνικότητας που θα κινητοποιήσει τις εθελοντικές λειτουργίες και δραστηριότητες της κοινωνίας στην προοπτική όχι μόνο μιας πιο δίκαιης κοινωνίας αλλά και λιγότερο κρατικοποιημένης και παθητικής.¹⁶⁴ Η εθελοντική δραστηριότητα και λειτουργία εμπεριέχει μία δυναμική στη διάπλαση συνθέσεων και αρχών και συνάμα την δυνατότητα των συλλογικά δρώντων υποκειμένων να μεταβάλλουν τους ίδιους του όρους και τους κανόνες του «παιχνιδιού».

Στις επεξεργασίες αυτές ο προβληματισμός για το κοινωνικό κράτος δεν βρίσκεται στην κατεύθυνση της αποδιάρθρωσής του αλλά της πλουραλιστικής του επανασυγκρότησης που αξιοποιεί τις εθελοντικές ενέργειες της κοινωνίας κατά το πρότυπο της αρχής της *επικουρικότητας*. Στο νέο διαμορφούμενο μείγμα ο εθελοντικός τομέας χαρακτηρίζεται από ένα είδος «θεσμικής αναγνώρισης» από το δημόσιο τομέα με εξασφαλισμένες, σχετικά, οικονομικές ενισχύσεις και άλλα μέτρα υποστήριξης. Στην περίπτωση αυτή ο εθελοντικός

161 Τσουκαλάς 1991: 511. Ο Κ. Τσουκαλάς επισημαίνει ότι η πραγματική διαδικασία της κοινωνικής διανομής δεν εξαντλείται στην αγοραία διανομή που διενεργείται πάντα με τους όρους της αγοράς. Ακολουθεί μια δεύτερη διορθωτική διαδικασία αναδιανομής ενός μέρους του κοινωνικού προϊόντος στη βάση εξωγοραίων πολιτικών κριτηρίων. Ένα θεσπισμένο και έννομο σύστημα διπλής διανομής ή διανομής δύο ταχυτήτων όπου η μεν οργανωμένη εξουσία παριστάνει τον παραγωγό κοινωνικής δικαιοσύνης, τα δε άτομα και οι οργανωμένες ομάδες παριστάνουν τους διεκδικητές της απονομής της. Με την έννοια αυτή, η δεύτερη διορθωτική διανομή είναι ακριβώς εκείνη που καθιστά υποφερτή και αποδεκτή την ανελήθη πρώτη μορφή, ο.π., 510 και 513.

162 Τσουκαλάς, ο.π., 512.

163 Ο προβληματισμός αυτός ανήκει σε πολλούς στοχαστές της «κοινωνικής αριστεράς» όπως ο Α. Caille, G. Latouche, A. Gorz, P. Hirst, M. Pevelli, J. Rifkin, βλ. Ανθόπουλος, ο.π., 56.

164 Για την έξοδο από την κοινωνία της εργασίας σε χώρους με λιγότερο κράτος και αγορά, τον αυτοπροσδιορισμό των ατόμων και την ανάγκη να δώσουν νόημα στην ύπαρξή τους, να παράγουν κοινωνικότητα μέσα από πράξεις αλληλεγγύης και εθελοντικής συνεργασίας, βλ. Gorz, ο.π., 13, 135 και 154.

τομέας αποτελεί ένα αξιόπιστο και φερέγγυο θεσμικό συνομιλητή του κράτους που προεκτείνει και εμπλουτίζει τις παρεχόμενες από αυτό υπηρεσίες.¹⁶⁵

Ανεξάρτητα από το είδος της κριτικής που ασκείται για το σύγχρονο κοινωνικό κράτος, η κρίση και αποδυνάμωσή του είτε θεωρηθεί ως έκφραση ευρύτερης κοινωνικής και οικονομικής κρίσης είτε ως γενεσιουργός της αιτία, σηματοδοτεί μία σημαντική στροφή. Δηλαδή, σηματοδοτεί την κάμψη της παντοδυναμίας ενός ιδεολογικού μοντέλου με θεσμική και αναδιανεμητική λογική που εδραίωσε το κράτος πρόνοιας, συνδέθηκε με τη μεταπολεμική συναίνεση και την Κεϋνσιανή οικονομική πολιτική ανάπτυξης όπως επίσης και με την αντίληψη ότι η κοινωνική πολιτική ταυτίζεται με το κοινωνικό κράτος και η συλλογική ρύθμιση με την κρατική παροχή. Η κριτική αξιολόγηση των κρατικών πολιτικών που εφαρμόστηκαν προήλθε από όλους, σχεδόν, τους ιδεολογικοπολιτικούς χώρους και έγιναν αποδεκτές οι αδυναμίες και τα όρια της διευρυμένης κρατικής παρέμβασης.¹⁶⁶ Η αποδυνάμωση, λοιπόν, του σύγχρονου κράτους αποτελεί σημαντικό παράγοντα που συντελεί στην ενδυνάμωση του εθελοντισμού και του ενδιαφέροντος για τις οργανώσεις του τρίτου τομέα. Η αύξηση του ενδιαφέροντος για εθελοντική δραστηριότητα και η ισχυροποίηση του ρόλου των εθελοντικών οργανώσεων έχουν σαν αφετηρία τις αξίες της αυθόρμητης πρωτοβουλίας και της συλλογικής δράσης, της κοινωνικής αυτονομίας και της αυτόνομης συμμετοχής των πολιτών.

4. Κρίση πολιτικής συμμετοχής και διαφοροποιήσεις στην κοινωνική δράση.

Η κυριαρχία της λογικής της, χωρίς όρια, ανταγωνιστικότητας και της ιδέας «όλοι εναντίον όλων» έχει οδηγήσει τους ανθρώπους στην απώλεια της αίσθησης του «να ζούμε μαζί» αλλά και στην απώλεια της αίσθησης και της αναγκαιότητας του δημόσιου- κοινού αγαθού, ενοχοποιώντας μάλιστα οποιαδήποτε μορφή συλλογικής δράσης ως αναχρονιστική, συντεχνιακή και επομένως υπεύθυνη της σημερινής κρίσης. Στο όνομα της «αλάνθιας» και «αριστοποιητικής» δράσης των αγορών, το κοινωνικό και το «συλλογικό» υποχωρούν. Η εγκαθίδρυση μιας «εγωιστικής κοινωνίας» συμπληρώνεται από την κρίση της πολιτικής εκπροσώπησης και την αυξανόμενη αναξιοπιστία των πολιτικών δυνάμεων. Η άλλη όψη των εξελίξεων αυτών είναι η δραματική μείωση του αριθμού των ατόμων που μετέχουν σε συλλογικές πολιτικές δράσεις και η αποψίλωση των πολιτικών δυνάμεων από εθελοντές και κοινωνικές δυνάμεις.¹⁶⁷

Η κρίση των πολιτικών κομμάτων και του πολιτικού συστήματος αφορά τις περισσότερες κοινωνίες των ανεπτυγμένων χωρών. Η ανίχνευση των αιτιών συνδέονται με την εξάρτηση της πολιτικής από τη σφαίρα της οικονομίας που αφήνει ελάχιστα περιθώρια στα κόμματα για ουσιαστικές παρεμβάσεις και μακροοικονομικές ρυθμίσεις οδηγώντας τα σε μια κρίση αξιοπιστίας η οποία με τη σειρά της παράγει φαινόμενα πολιτικής αποξένωσης και δυσπιστίας, πολιτικής αλλοτρίωσης και απάθειας. Επίσης, σημαντικός παράγοντας για

165 Με βάση την αρχή της επικουρικότητας, το κράτος αναγνωρίζει το δικαίωμα σε εθελοντικές οργανώσεις να δραστηριοποιούνται σε συγκεκριμένους τομείς υπηρεσιών προς το κοινωνικό σύνολο, βλ. Ανθόπουλος, ο.π., 56.

166 Στασινοπούλου 1995: 265-266.

167 Πελαγίδης ο.π., 14-15.

την κρίση των κομμάτων είναι η κρίση των ιδεολογιών και η σχετική αδυναμία τους να αρθρώσουν ολοκληρωμένο πολιτικό λόγο.¹⁶⁸ Η κρίση των κομμάτων παράγει και κρίση της πολιτικής στράτευσης και της πολιτικής συμμετοχής. Οι βασικοί λόγοι που έχουν οδηγήσει στην απομάκρυνση των πολιτών από τα κόμματα έχει να κάνει με τον μετασχηματισμό τους σε πολυσυλλεκτικούς¹⁶⁹ εκλογικούς μηχανισμούς και την εξάρτησή τους από τον κρατικό μηχανισμό που τα απομακρύνει ακόμη περισσότερο από τις κοινωνικές τους αναφορές.¹⁷⁰ Επιπρόσθετα, η ανάπτυξη της ηλεκτρονικής επικοινωνίας επιδείνωσε την κρίση και επιτάχυνε την παρακμή των μαζικών πολιτικών κομμάτων, αλλάζοντας ουσιαστικά τους ίδιους τους όρους του πολιτικού ανταγωνισμού. «Τα νέα ηλεκτρονικά μέσα κατέλαβαν το πολιτικό και επικοινωνιακό πεδίο που εγκατέλειψαν τα μαζικά κόμματα και επιτελούν άμεσα τις λειτουργίες πολιτικής κοινωνικοποίησης και πληροφόρησης, οργάνωσης της συναίνεσης και κυκλοφορίας των ιδεών.»¹⁷¹ Τα μέσα μαζικής ενημέρωσης με την εκρηκτική τους ανάπτυξη, ιδιαίτερα με την εμφάνιση των νέων τεχνολογιών επικοινωνίας, αποκτούν μία αυτόνομη ικανότητα πολιτικής νομιμοποίησης που μειώνει το πολιτικό βάρος των κομμάτων.¹⁷²

Η κρίση των πολιτικών κομμάτων δεν είναι κατ' αρχάς κρίση του πολιτικού αλλά υποδηλώνει το γεγονός ότι ο πολιτικός χώρος χαρακτηρίζεται από οργανώσεις και μηχανισμούς που λειτουργούν κυρίως ως μηχανές διακυβέρνησης και ως αντίγραφα του κρατικού μηχανισμού τον οποίο φιλοδοξούν να διευθύνουν. Η αδυναμία τους έγκειται στο να προσφέρουν μια «πολιτισμική διέξοδο», δηλαδή, να προσφέρουν μια εργασία αναστοχασμού και αυτομόρφωσης, μορφές αυτοοργάνωσης και ζωής που διεκδικούν εναλλακτικές εκδοχές κοινωνικής οργάνωσης και αρθρώνουν ως πεποιθήσή τους μια «συγκεκριμένη ουτοπία».¹⁷³ «Τα κόμματα μάλλον χαράσσουν την πολιτική τους με σκοπό να κερδίσουν τις εκλογές και δεν επιδιώκουν να κερδίσουν τις εκλογές για να εφαρμόσουν κάποια πολιτική».¹⁷⁴

Η κρίση επεκτείνεται και στους τρόπους συλλογικής δράσης που χαρακτηρίζουν τις παραδοσιακές μορφές πολιτικής συμμετοχής. Ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας δεν αντιστοιχίζεται με την τεχνολογία της πολιτικής κινητοποίησης και αντιπροσώπευσης. Η ολίσθηση σε ομοιομορφικές πρακτικές συλλογικής δράσης εμφανίζεται με την αντιστροφή της σχέσης μέσων-σκοπού, με την προτεραιότητα στις βραχυπρόθεσμες επιδιώξεις και με την έμφαση στα ποσοτικά κριτήρια στρατολόγησης και κινητοποίησης των μελών παρά σε ποιοτικά στοιχεία όπως είναι η συγκρότηση και έκφραση συλλογικών ταυτοτήτων. Η «γραφειοκρατικοποίηση» και «επαγγελματικοποίηση» της διαδικασίας λήψης αποφάσεων και η

168 Kitchelt 1992: 191-227. Σύμφωνα με τον H. Kitchelt, οι δύο αυτές βασικές αιτίες κρίσης (οικονομικοί παράγοντες και κρίση ιδεολογιών) αποτελούν και τις σύγχρονες προκλήσεις, κυρίως, για τα σοσιαλιστικά κόμματα.

169 Για τα χαρακτηριστικά των πανσυλλεκτικών κομμάτων, βλ. Kitchelt, ο.π., 77-104.

170 Για την απομάκρυνση των κομμάτων από την κοινωνία, βλ. Σπουρδαλάκης 1998: 72.

171 Βλ. Θ. Γιαλέτση «Τηλε-δημοκρατία», *Κ. Ελευθεροτυπία*, 15/9/1996.

172 Για την διερεύνηση της επίδρασης των ΜΜΕ στην αύξηση του πολιτικού κνισμού, της πολιτικής αποξένωσης και της δυσπιστίας, βλ. Δεμερτζής -Καφετζής 1996: 183-197 και για το ρόλο της τηλεόρασης και των δημοσκοπήσεων στην έκλειψη του μαζικού κόμματος, βλ. Μαυρής 1998: 243-244.

173 Γκορζ 1996: 367. Ο Α. Γκορζ αναφέρεται στο «πολιτικό» όπως το τοποθετούσαν όλες οι πολιτικές δυνάμεις που γεννήθηκαν σε περιόδους θεμελιακών αναταραχών. Το ίδιο το εργατικό κίνημα, τα συνδικάτα του και τα κόμματά του προήλθαν από κύκλους εργατικής κουλτούρας και αλληλοβοηθητικών συλλόγους, δηλαδή από μια εργασία ανασταχασμού και αυτομόρφωσης που αντιπαρατίθεται στην κυρίαρχη κουλτούρα και τις κυρίαρχες ιδέες.

174 Downs 1997: 51-52.

έμφαση σε ατομικιστικά κίνητρα οργάνωσης και συμμετοχής μετασχηματίζει τη διάρθρωση των οργανώσεων σε μια δομή που διευκολύνει την αυτονομία των ηγετικών ομάδων από τη συλλογική έκφραση της θέλησης και της δράσης των μελών.¹⁷⁵

Η κρίση πολιτικής συμμετοχής εμφανίζεται και στην Ελλάδα αλλά με χρονική υστέρηση. Στην ελληνική κοινωνία η κρίση των πολιτικών κομμάτων, ως υποκειμένων με πρωταγωνιστικό ρόλο και ισχυρή νομιμοποίηση, αρχίζει να γίνεται ορατή μετά το 1988-89 και σταθεροποιείται ως γενική τάση κατά τη δεκαετία του 1990. Τα πιο φανερά συμπτώματά της είναι η μαζική απομάκρυνση των νέων πολιτών από την κομματική στράτευση και η αυξανόμενη χαλάρωση των κομματικών τατίσεων σε ολόκληρο το κοινωνικό σώμα.¹⁷⁶ Οι εκλογές του 1993 και του 1996 κατέγραψαν, για πρώτη ίσως φορά στην ελληνική πολιτική, μια απογοήτευση και δυσaréσκεια του εκλογικού σώματος, που εκφράσθηκε με την αύξηση της αποχής καθώς και του ποσοστού των άκυρων και λευκών ψηφοδελτίων.¹⁷⁷ Τα πιο ανησυχητικά στοιχεία προέρχονται από εμπειρικές έρευνες που έγιναν πριν και μετά τις εκλογές του 1996, οι οποίες κατέγραψαν αυξανόμενες τάσεις κυνισμού, απάθειας και πολιτικής αποξένωσης. Ενώ τη δεκαετία του 1980, και ιδιαίτερα μέχρι το 1985, η Ελλάδα παρουσιάζει τους υψηλότερους βαθμούς πολιτικοποίησης και πολιτικής συμμετοχής από όλες τις άλλες νοτιοευρωπαϊκές χώρες,¹⁷⁸ η κατάσταση ανατρέπεται το 1996.¹⁷⁹ Οι βασικές αιτίες για την κρίση¹⁸⁰ του ελληνικού πολιτικού συστήματος, και ιδιαίτερα των κομμάτων, είναι ο έντονος λαϊκισμός όπου το πολιτικό κόστος και το κομματικό όφελος τοποθετείται πάνω από το κοινωνικό όφελος όπως επίσης και η κομματοκρατία, δηλαδή το γεγονός ότι τα κόμματα «κατακλύζουν» και χειραγωγούν όλα τα πεδία της κοινωνικής ζωής. Επιπρόσθετα, η μαζικοποίηση και η εντυπωσιακή οργανωτική ανάπτυξη των ελληνικών κομμάτων την περίοδο της μεταπολίτευσης δεν συνοδεύθηκε με τον εκδημοκρατισμό τους με αποτέλεσμα να

175 Offe ο.π., 192-199. Ο C. Offe, αναφερόμενος στις σύγχρονες οργανώσεις της εργατικής τάξης, καταλήγει στην διαπίστωση ότι ο ομοιομορφισμός δεν εμφανίζεται πλέον σαν μια παθολογία των οργανώσεων που προέρχεται από προδοσία ή από εξωτερική χειραγώγηση αλλά σαν μια εντελώς ορθολογική και ρεαλιστική στρατηγική μετασχηματισμού που θέλει να διασφαλίσει τις ευκαιρίες για επιτυχία ενώ ταυτόχρονα εξαφανίζει τις απειλές για επιβίωση. Αν μια οργάνωση θέλει να προστατεύσει και την ύπαρξη και τα δυνητικά επιτεύγματά της, ο μόνος τρόπος που φαίνεται να υπάρχει, είναι η μερική απώλεια της αυτονομίας που έχει γίνει περισσότερο βάρος παρά ενεργητικό στοιχείο.

176 Ανθόπουλος, ο.π., 57-58.

177 Λυριντζής 1998: 76-77.

178 Καφετζής 1988: 24-66.

179 Καφετζής 1997: 168-178. Χαρακτηριστικά, ενώ μέχρι το 1989 πάνω από το 53% του πληθυσμού δήλωνε «πολύ» ή «αρκετό» ενδιαφέρον για την πολιτική, το 1996 η κατάσταση ανατρέπεται: 31,9% δηλώνουν «λίγο» και 27% «καθόλου» ενδιαφέρον για την πολιτική.

180 Θα πρέπει να επισημανθεί ένα ιδιαίτερο φαινόμενο που χρήζει ιδιαίτερης μελέτης και έρευνας. Η Ελλάδα αποτελεί μοναδική περίπτωση εξαίρεσης -σε σχέση με όλες τις άλλες δυτικοευρωπαϊκές χώρες- στο θέμα της χρονικής υστέρησης τόσο στην «κρίση του κράτους πρόνοιας» όσο και στη «κρίση του πολιτικού συστήματος». Δηλαδή, την δεκαετία του 1980 που οι άλλες δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες περιορίζαν το κοινωνικό κράτος και παράλληλα παρουσίαζαν σημαντικά σημάδια κρίσης του πολιτικού τους συστήματος, η Ελλάδα οικοδομούσε θεσμούς κοινωνικού κράτους και εμφάνιζε υψηλό ενδιαφέρον «πολιτικής συμμετοχής». Λίγα χρόνια αργότερα, στην Ελλάδα παρουσιαζόταν η κρίση του κοινωνικού κράτους και παράλληλα εμφανίζονταν τα σημάδια κρίσης του πολιτικού συστήματος.

ενταθούν τα προδιδακτορικά κομματικά χαρακτηριστικά της διαφθοράς, του ρουσφετιού και των πελατειακών δικτύων.¹⁸¹

Η κρίση των πολιτικών κομμάτων και του πολιτικού συστήματος και η συνεπακόλουθη εγκατάλειψη των παραδοσιακών τρόπων και μορφών πολιτικής συμμετοχής προκαλούν σημαντικές διαφοροποιήσεις στην κοινωνική δράση. Οι ανακατατάξεις που αναδεικνύονται στα συστήματα αναγκών, κινήτρων και αξιών των ανεπτυγμένων δυτικών κοινωνιών αποτελεί ένα σημαντικό χαρακτηριστικό που χρήζει ιδιαίτερης ανάλυσης καθώς συνδέεται με την ανάδυση εναλλακτικών αξιών και με την ανάδειξη νέων υποκειμένων δράσης και εθελοντικής συμμετοχής.

5. Μεταϋλιστικές ανάγκες και αξίες: Τα εθελοντικά κοινωνικά κινήματα στο προσκήνιο.

Στις σύγχρονες κοινωνίες και σε συνθήκες γενικευμένης κρίσης, ρευστότητας και απόρριψης των καθιερωμένων προτύπων δράσης διακρίνονται έντονα τα χαρακτηριστικά της αποξένωσης και της ιδιότευσης, του ατομικισμού και της αποχής από συλλογικές δραστηριότητες. Τις τελευταίες δεκαετίες οι σχέσεις πολιτικού, οικονομικού και κοινωνικού στοιχείου έχουν αλλάξει με αποτέλεσμα να εγκαταλείπονται παραδοσιακές μορφές και κανόνες συμμετοχής και δράσης και να προκύπτουν σημαντικές ανακατατάξεις στα συστήματα αξιών των ανεπτυγμένων δυτικών κοινωνιών. Παράλληλα, διατυπώνονται σημαντικές κριτικές για την ισχύ της θεωρίας της «ορθολογικής συλλογικής δράσης» και γενικότερα των οικονομικών-νεοωφελμιστικών θεωριών που αναπτύχθηκαν από τη δεκαετία του 1950, με το χαρακτηρισμό ότι διακρίνονται από μεθοδολογικό ατομισμό και ηθικό σχετικισμό όπως επίσης και ότι περιεκλείουν πρόδηλες λογικές αντινομίες.¹⁸² Η κριτική απόρριψη της «δημόσιας» ή «κοινωνικής επιλογής» γίνεται κυρίως από τον Α. Hirschman (1982) που, χρησιμοποιώντας την έννοια του «Push-Effect» ως μια στάση οικονομικού και πολιτισμικού κορεσμού στις κοινωνίες της αφθονίας, καταγράφει τη στροφή της κοινωνικής δράσης και του «συλλογικού πράττειν», σε δραστηριότητες με «νόημα και περιεχόμενο».¹⁸³ Οι συλλογικές δράσεις, δηλαδή, αναφέρονται σε κοινωνικούς, πολιτικούς και πολιτισμικούς τομείς αλλά στην κατεύθυνση της επιτυχίας ανθρωπιστικών και αλτρουιστικών στόχων.

Επιπρόσθετα, η διαφοροποίηση της έννοιας της ανάγκης, η ανάδυση εναλλακτικών αξιών και η ανάδειξη νέων υποκειμένων δράσης αποτελούν χαρακτηριστικά μιας νέας πραγματικότητας. Η έννοια της ανάγκης δεν ταυτίζεται πλέον με εκείνη της έλλειψης, ούτε βιώνεται με αποκλειστικά αρνητικό τρόπο.¹⁸⁴ Θεωρείται ως αυτάξιο, θετικό και αυτοτελές

181 Μουζέλης 2000: 10.

182 Arrow 1951: 2-3. Ο Κ. Arrow, με το «περί αδυνάτου» θεώρημά του, υποστηρίζει ότι δεν υπάρχει καμιά διαδικασία συνάρθρωσης προτιμήσεων και συλλογικής ωφελιμότητας που να οδηγεί σε μια απαλλαγμένη από αντιφάσεις απόφαση και συγχρόνως να εκπληρεί ελάχιστες προϋποθέσεις δημοκρατικής λειτουργίας.

183 Βλ. τον πρόλογο του Ηλ. Κατσούλη στην ελληνική έκδοση του βιβλίου των Buchanan-Tullock *Ο λογισμός της συναίνεσης*, Παπαζήσης 1999.

184 Για τις διάφορες θεωρητικές προσεγγίσεις των εννοιών «ανάγκη» και «επιθυμία», όπως και τις ψυχολογικές και τις πολιτικοκοινωνικές θεωρίες που έχουν αναπτυχθεί, βλ. Σταθόπουλος 1996: 38-56.

κίνητρο δημιουργίας και θέσμισης νέων συνθηκών και όρων ζωής, ως αυτόνομη επιθυμία που ανασυνθέτει τους όρους ύπαρξης της συλλογικής συμβίωσης και της ατομικής παρουσίας στον κόσμο. Μορφές εθελοντικής συμμετοχής και συλλογικής δράσης, αμοιβαιότητας και αλληλεγγύης προσεγγίζονται στα πλαίσια συστημάτων ανταποδοτικότητας και έκφρασης κοινωνικής συνειδήσης και συνοχής. Τα κίνητρα ανταποδοτικότητας διαμορφώνονται σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο, αρθρωμένα μέσα από διαφορετικούς αξιολογικούς και επικοινωνιακούς κώδικες και με διαφορετικές θεσμικές μορφές.

Οι αξιακές ανακατατάξεις στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες συμπυκνώνονται στη μετατόπιση των αναγκών και αξιών από ένα «υλιστικό» (material) σε ένα «μετα-υλιστικό» (post-material) επίπεδο.¹⁸⁵ Τέτοιες μεταυλιστικές αξίες, συμπεριφορές και νοοτροπίες αφορούν το περιβάλλον, την ειρήνη, τα ανθρώπινα δικαιώματα, την αμεσότητα των ανθρώπινων σχέσεων, την ποιότητα του ελεύθερου χρόνου και τον τρόπο ζωής,¹⁸⁶ την απαίτηση για αυτοπροσδιορισμό της ταυτότητας των κοινωνικών υποκειμένων, κ.λ.π.¹⁸⁷ Μορφές δράσης και συμμετοχής που εκδηλώνονται και αναπτύσσονται σε διάφορους χώρους, στο χώρο της καλλιτεχνικής δημιουργίας και της πολιτιστικής κληρονομιάς, του περιβάλλοντος και της οικολογικής προστασίας, της διαπολιτισμικής κατανόησης και εκπαίδευσης, της κοινωνικής πρόνοιας και του κοινωνικού αποκλεισμού, της ανθρωπιστικής βοήθειας και της διαφύλαξης της ειρήνης, της αποτροπής συγκρούσεων και της ανάπτυξης του τρίτου κόσμου κ.λ.π.¹⁸⁸ Τα μέλη που κινητοποιούνται για την εκπλήρωση παρόμοιων αντιωφελμιστικών σκοπών συμμετέχουν σε οργανώσεις που θα μπορούσαν να αποκληθούν ως «μεταυλιστικές» οργανώσεις όπως επίσης και ως «μεταπαραδοσιακές»¹⁸⁹ ή «αντιρεαλιστικές» ή «δεύτερης γενιάς» οργανώσεις.¹⁹⁰ Αντιωφελμιστικοί σκοποί που «αφίστανται ενός στενά νοούμενου ή και ευρύτερου υλικού συμφέροντος μιας κατηγορίας του πληθυσμού, αγγίζο-

185 Ο «μεταυλισμός» είναι όρος που χρησιμοποιεί πρώτος, από την δεκαετία του 1970, ο R. Inglehart και προξενεί ποικίλες κριτικές και εκτιμήσεις, βλ. Inglehart 1977: 23 κ.ε. και 1990: 11 κ.ε. Για το έργο του, βλ. Bean-Papadakis «Polarised priorities or flexible alternatives?» στο *International Journal of Public Opinion Research*, τ.3/1997.

186 Το Ινστιτούτο Gutas στη Γερμανία πρωτοχρησιμοποίησε μεθόδους έρευνας για τον προσδιορισμό της πολιτικής συμπεριφοράς εισάγοντας την έννοια του «τρόπου ζωής» ως εξατομικευμένη εξωτερική «στάσεων ζωής, αναγκών και κινήτρων δράσης», βλ. Κατσούλης-Ράσκη 1988: 519-520.

187 Ο A. Giddens στο έργο του και ιδιαίτερα στα βιβλία, *Πέραν της αριστεράς και δεξιάς*, (Εκδόσεις Πόλις 1999) και *Ο Τρίτος Δρόμος* (Εκδόσεις Πόλις 1998), θεωρεί ότι η ισότητα ευκαιριών (όπως στην εκπαίδευση ή στην απασχόληση) -που τις προσδιορίζει ως «πολιτικές ευκαιριών ζωής»- χαρακτηρίζει την πρώιμη περίοδο της νεωτερικότητας. Στην ύστερη περίοδο της νεωτερικότητας που διερχόμαστε δίνεται στους ανθρώπους η δυνατότητα αναστοχασμού, δηλαδή η δυνατότητα της προσωπικής απόφασης πάνω σε πληθώρα ζητημάτων όπου ο καθένας μπορεί να κατασκευάσει ένα προσωπικό σχέδιο ζωής (μία βιογραφία). Με τον τρόπο αυτό επιλέγει όχι μόνο τρόπο ζωής και οικογενειακή κατάσταση αλλά και κοινωνική ταυτότητα. Αυτές οι δυνατότητες χαρακτηρίζονται από τον Giddens ως «πολιτικές ζωής», ως «πολιτικές πολιτιστικής χειραφέτησης».

188 Γιαννής, 2001: 31-32. «Είναι αυτός ακριβώς ο “μεταυλιστικός” και “αντιρεαλιστικός” χαρακτήρας που κάνει όσους αδυνατούν να δουν τον κόσμο έξω από έναν ιδιωτικό και τελικά ατομικός χρησιμοθηρικό πρίσμα, δηλαδή όσους αντιμετωπίζουν με παραδοσιακό και μονοδιάστατο τρόπο την πολιτική διαδικασία και την κοινωνική μηχανική, μη ανεχόμενοι εύκολα μάλιστα αποκλίσεις από αυτήν τη μόνη αλήθεια, είτε να λιοιδορούν τις ΜΚΟ και τα στελέχη τους, είτε να στέκονται απορημένοι και αμήχανοι μπροστά τους, αντιμετωπίζοντάς τους λίγο-πολύ σαν “κινέζους”», ο.π.

189 Giddens 1998: 12-26.

190 Βλ. Ε. Γεωργάκη «Σχέση κράτους-πολίτη και οι κινήσεις των αντι-ρεαλιστικών ομάδων» στο περ. *Επίκεντρο*, τ. 4/1997.

ντας προσωπικές ανησυχίες που αφορούν μακρινούς τόπους ή χρόνους, ανθρώπινες ευαισθησίες, αφηρημένα πλανητικά δικαιώματα, ουτοπικές προσδοκίες ή με την κοινή λογική καταρχήν ανέφικτες στοχεύσεις, πολύ γενικές επιδιώξεις, περιέχουν ιδεολογικές βλέψεις-αμφισβητούμενης αξίας σήμερα-, εξορθολογισμένες μεταφυσικές αγωνίες και περιέχουν εν γένει μη υλιστικά στοιχεία».¹⁹¹

Η δυναμική του «μεταϋλιστικού» φαινομένου οδηγεί στην ανάσχεση εκείνου που ο Weber είχε διαγνώσει ως κύρια τάση: την αντικατάσταση της λογικής των αξιών από τη λογική των μέσων. Οι μεταϋλιστικές αξίες αναδεικνύουν νέες ποιότητες στα ανθρώπινα κίνητρα και προσδοκίες (μεταϋλιστικά κίνητρα), γεννούν ανταξίες, νέες ευαισθησίες και «συμβιωτικά εργαλεία» που αποκαθιστούν την συμμετοχή σε ανθρώπινη κλίμακα και αξιώνουν πιο ουσιαστικές από άποψη νοήματος και πιο αποτελεσματικές από πρακτική άποψη εναλλακτικές μορφές δράσης.¹⁹² Κίνητρα ικανά να αναδείξουν τη διαθεσιμότητα προσφοράς, να συμβάλλουν στην εμψύχωση και την κινητοποίηση των ενδιαφερομένων, να συμβάλλουν στην εκπαίδευση και την εξειδίκευσή τους, στην απόκτηση γνώσεων, εμπειριών και δεξιοτήτων, στην πρόσληψη βιωμάτων, στην ανάπτυξη της προσωπικότητας, στην κοινωνική καταξίωση και αυτοπραγμάτωση. Κίνητρα εύλογης στράτευσης, κίνητρα με πραγματικό αντίκρισμα συμμετοχής, με υιοθέτηση ρόλων που αποκτούν λειτουργικό νόημα και κοινωνική αναγνώριση. Καθολικά κίνητρα που τονίζουν τη σημασία της προσφοράς και της συλλογικής δράσης ενάντια στην αποξένωση και τον ατομικισμό. Εξατομικευμένα κίνητρα που είναι συμβατά με τις βαθύτερες ανάγκες, τις επιδιώξεις και τις προσδοκίες του υποκειμένου.

Στο σημερινό κόσμο η «μοναξιά» δεν είναι η έλλειψη σχέσεων ούτε η έλλειψη επικοινωνίας αλλά το χαρακτηριστικό πλαίσιο μέσα στο οποίο πραγματοποιείται η επικοινωνία και είναι δυνατόν να ευδοκιμήσουν νέες μορφές έκφρασης και δράσης. «Μοναξιά» και «επικοινωνία» δεν αποτελούν αντίθετους πόλους αλλά δύο καταστάσεις όπου η μία εμπεριέχει την άλλη.¹⁹³ Το καθεστώς της αμοιβαιότητας βιώνεται με εντελώς ατομικό τρόπο και αυτή η «αδιωτική αμοιβαιότητα» εμφανίζει μια νέα δυναμική, θεσπίζει καινούργιους κώδικες επικοινωνίας και αναδεικνύει ξεχωριστούς τρόπους συμπεριφοράς. Στη θέση του «ατομικού» ανθρώπου που συνθλίβεται κάθε όριο της προσωπικής του αυτονομίας, η νέα ανάγκη προβάλλει ως αίτημα μιας θρυμματισμένης κοινωνίας που δεν οργανώνεται πλέον σε μεγάλες συλλογικότητες και δεν σκέφτεται πια με όρους κοινότητας αλλά με όρους ατομικής αυτονομίας και βίωσης της ατομικής ετερότητας. Η διαφύλαξη της ατομικότητας αποτελεί κρίσιμο συστατικό και ιδιαίτερο στοιχείο της ποιότητας που εμπλουτίζει τα νέα συστήματα εθελοντικής συμμετοχής, συλλογικής δράσης και επικοινωνίας, αμοιβαιότητας και αλληλεγγύης.

191 Γιαννής, ο.π., 31.

192 Ο Ν. Δεμερτζής αναφέρεται στην πολυπαράγοντική ανάλυση του Inglehart και αναλύει τις βασικότερες παραμέτρους του μετα-υλιστικού φαινομένου (ηλικία, φύλο, εκπαίδευση, επάγγελμα), βλ. Δεμερτζής 1989: 287-293.

193 Το μη αντιθετικό δίπολο «μοναξιά-επικοινωνία» μας φέρνει στο νου το τελευταίο κεφάλαιο με τίτλο «Η διαλεκτική της μοναξιάς» από το βιβλίο του Οκτάβιο Πας «Ο λαβύρινθος της μοναξιάς», που πενήντα χρόνια μετά, παραμένει επίκαιρο όσο ποτέ. Η διττή έννοια της μοναξιάς, ως ρήξης με τον κόσμο αλλά ταυτόχρονα και απόπειρας δημιουργίας ενός άλλου, αναδεικνύει μία αμφίδρομη κίνηση παλίνρροιας και άμπωτης που περιγράφει το σύγχρονο μοναχικό άνθρωπο, μία *διαλεκτική της μοναξιάς* (the twofold motion of withdrawal-and return). Το βιβλίο κυκλοφόρησε στα Ελληνικά το 1995 από τις εκδόσεις Αλεξάνδρεια με τίτλο *ο λαβύρινθος της μοναξιάς*.

Η αναζήτηση συλλογικής ταυτότητας προϋποθέτει την έκφραση της ατομικότητας και αυτονομίας του υποκειμένου και ταυτόχρονα την κοινή αποδοχή του άλλου, όχι απλά ως ατόμου, αλλά ως «εξατομικευμένης συλλογικότητας», ως «συλλογικού προσώπου», ή καλύτερα ως «συλλογικής ατομικότητας»¹⁹⁴. Αναδεικνύεται, λοιπόν, ένας *ενδιάμεσος χώρος συλλογικών ταυτοτήτων*, νέων μορφών κοινωνικότητας, αλληλεγγύης και εναλλακτικών τρόπων ζωής και επικοινωνίας που εκφράζονται σε κοινές αλλά όχι καθολικές κοινωνικές αντιλήψεις και πρακτικές.¹⁹⁵ Αντιλήψεις και πρακτικές που αναζητούν διαφορετικούς τρόπους και επιλογές ζωής, διαφορετικά συστήματα αξιών και διαφορετικά μοντέλα κοινωνικής οργάνωσης, που νοσταλγούν την κοινωνικότητα, βιώνουν την προσωπική ετερότητα και διεκδικούν την αναγνώριση στην ίδια την πράξη. Που επιζητούν τη γνώση και αναζητούν την τέχνη του «ζειν» πέρα από μια τεχνογνωσία του «παράγειν». Μέσα από τέτοιους είδους ατομικές τροχιές, που είναι δυνατόν να συναντηθούν με το συλλογικό βίο, διαμορφώνεται μια *συλλογική ωφελιμότητα* ικανή να παράγει περισσότερη ευτυχία για περισσότερους ανθρώπους.

Οι ατομικές λογικές συλλογικής δράσης που αποκρυσταλλώνονται σε εθελοντικά κινήματα και οργανώσεις προσανατολίζονται στον σχηματισμό ταυτοτήτων, στην εγκαθίδρυση συλλογικής αλληλεγγύης, τη σφυρηλάτηση δεσμών ή ακόμη και σε συμπεριφορές με καθαρό συμβολικό χαρακτήρα. Εθελοντικές μορφές δράσης που απευθύνονται στη σφαίρα του συλλογικού αλλά ταυτόχρονα «επιθυμούν» να αντιστοιχούν στην κλίμακα του ανθρώπινου και του οικείου. Μορφές εθελοντικής συμμετοχής, συλλογικής δράσης, αμοιβαιότητας και αλληλεγγύης που από τη μία πλευρά είναι δυνατόν να θεωρηθούν ως μια μορφή «πολιτικοποίησης της κοινωνίας» και από την άλλη, ως μια μορφή «κοινωνικοποίησης της πολιτικής».¹⁹⁶ Εθελοντικά κοινωνικά κινήματα που νοσηματοδοτούν την ανθρώπινη ύπαρξη και το συλλογικό βίο, που διεκδικούν την ηθική της δράσης και της ευθύνης, την αλληλεγγύη ενάντια στην εξατομικευση και στον πολυκερματισμό, την εγγύτητα ενάντια στον αποκλεισμό, την ανάδειξη της ατομικότητας ενάντια στην ιδιώτευση και την ανωνυμία.

Τα «νέα» ή «εναλλακτικά» κοινωνικά κινήματα, που εμφανίζονται στις ανεπτυγμένες χώρες από τη δεκαετία του '70, επαναφέρουν στο προσκήνιο το «πολιτικό» στοιχείο με διαφορετικό τρόπο αναδύοντας ένα νέο πρότυπο συμμετοχικού πολίτη.¹⁹⁷ Αυτές οι μορφές εθελοντικής κοινωνικοπολιτικής συμμετοχής δεν αποτελούν ούτε μορφές πολιτικής συμμετοχής της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, ούτε οικονομικής συμμετοχής της οργανωμένης αγοράς. Αντίθετα, ενσαρκώνοντας μια ριζοσπαστικοποιημένη μορφή κινητοποίησης,

194 Ο όρος «εξατομικευμένη συλλογικότητα» χρησιμοποιείται από την Ο. Στασινοπούλου, ο.π., 74, αναλύοντας τη σύνδεση της κάθε μιας οικογένειας όχι ως απομονωμένη ομάδα αλλά ως συλλογικό πρόσωπο.

195 D'Entreve 1995: 159

196 Το σχήμα αυτό χρησιμοποιείται από τον G. Cotturi στην ανάλυσή του για την ανάπτυξη των non profit οργανώσεων στην Ιταλία, βλ. Ανθόπουλος, ο.π., 60 και 74.

197 Όπως επισημαίνει η Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, «η οριοθέτησή τους ως “νέων” και ο χαρακτηρισμός τους ως εναλλακτικών επιτρέπουν να θεωρηθεί ως αναμενόμενη η σημαντική θεωρητική εισφορά που απορρέει τόσο από το νεότερο στοιχείο που χαρακτηρίζει τη φυσιογνωμία και τη δράση των νέων κοινωνικών κινημάτων, αυτές καθεαυτές, όσο και από τη μελέτη που το αφορά», βλ. Παντελίδου-Μαλούτα «Κοινωνικά κινήματα και κοινωνικές επιστήμες» στην *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τ.8/ 1996. Στο ίδιο τεύχος παρατίθεται βιβλιογραφικός οδηγός από το Θ. Τσακίρη για τη μελέτη των νέων κοινωνικών κινημάτων.

μετασχηματίζουν την ίδια την ποιότητα της συλλογικής δράσης και συντελούν στη μεταβολή του τρόπου με τον οποίο γινόταν συνήθως αντιληπτή η πολιτική. «Τα εναλλακτικά κοινωνικά κινήματα είναι, πριν απ' όλα, «φορείς συνθετότητας» είτε από την άποψη των κοινωνικών χώρων που τα συγκροτούν είτε από την άποψη των περιεχομένων και των διεκδικήσεών τους».¹⁹⁸ Μία από τις κύριες δυνάμεις της ανάπτυξης των νέων κοινωνικών κινήματων από την δεκαετία του 1970 και μετά είναι η «εκπαιδευτική επανάσταση» που αποτελεί βασική αιτία της «ατομικής κοινωνικής κοινωνικότητας». Η εκπαιδευτική επανάσταση με την εξάπλωση της ανώτερης εκπαίδευσης έχει επίδραση «απελευθερωτική» και «προκαλεί μια γενική στροφή στον προσανατολισμό των πολιτικών αξιών προς αντιταξιαρχικά αιτήματα χειραφέτησης».¹⁹⁹

Τα κριτήρια ανάλυσης των νέων και εναλλακτικών κινήματων προσδιορίζονται στο μέτρο που: δεν εμπλέκονται στην πολιτική μεσολάβηση, απορρίπτουν τη θέση της κατάληψης της πολιτικής εξουσίας, στοχεύουν στον άμεσο έλεγχο των συνθηκών ύπαρξης του χώρου τους, επενδύουν τη δημόσια πολιτική σφαίρα με υπαρξιακά ερωτήματα που αφορούν τη συναισθηματική, σεξουαλική και βιολογική ταυτότητα του ατόμου και, τέλος, αναζητούν νέες ταυτότητες με βάση την επιστροφή σε πρωταρχικές ιδιότητες που συνδέονται με το φύλο, την ηλικία, τον πολιτισμό, την ποιότητα ζωής, το περιβάλλον και τον ελεύθερο χρόνο.²⁰⁰ Η ανάδειξη του νοήματος και της ουσίας του εθελοντικού στοιχείου στην ανθρώπινη δράση αποτελεί το απαραίτητο συστατικό για τη συγκρότηση νέων συλλογικών οντοτήτων που αναζητούν καινούργια οράματα, ταυτότητα και φυσιογνωμία, ενώ ταυτόχρονα διεκδικούν διαφορετικές μορφές οργάνωσης και λειτουργίας με καινοτόμες και αποτελεσματικές δράσεις.

Συμπερασματικά, η κρίση των παραδοσιακών μορφών πολιτικής συμμετοχής επεκτείνεται και στους ίδιους τους τρόπους και τις μορφές της συλλογικής δράσης. Παράλληλα, όμως, τις τελευταίες δεκαετίες η αναζήτηση μεταϋλιστικών αξιών στρέφει το «συλλογικό πράττειν» σε δραστηριότητες με αξία και περιεχόμενο που αποκρυσταλλώνονται σε νέα εθελοντικά κινήματα και οργανώσεις στην κατεύθυνση της επιτυχίας ανθρωπιστικών και αλτρουιστικών στόχων. Εθελοντικά κοινωνικά κινήματα και συλλογικότητες εθελοντικής συμμετοχής που νοηματοδοτούν την ανθρώπινη ύπαρξη και το συλλογικό βίο και προσανατολίζονται στον σχηματισμό νέων ταυτοτήτων με ιδιαίτερη φυσιογνωμία και χαρακτήρα. Τα εθελοντικά κινήματα και οι οργανώσεις του τρίτου τομέα αποτελούν, πλέον, ένα αναδυόμενο φαινόμενο σε όλους τους κοινωνικούς τομείς και σε παγκόσμιο επίπεδο.

198 Εναλλακτικά κοινωνικά κινήματα δεν αποτελούν μόνο τα κινήματα των νέων, των γυναικών, των φοιτητών και των οικολόγων αλλά και «μια ακόμη σειρά μορφών συλλογικής δράσης και αμφισβήτησης, όπως τα κινήματα για τις πόλεις, το κίνημα των καταναλωτών, οι εθνικές και γλωσσικές μειοψηφίες, τα κοινοτικά κινήματα και τα κινήματα αντικουλτούρας, οι αγώνες για την υγεία και εναντίον των θεσμών της απομόνωσης», βλ. Ψημίτης «Εναλλακτικά κοινωνικά κινήματα. Η αναζήτηση του εφικτού ανάμεσα σε υποκειμενικές ανάγκες και κρατικές πολιτικές», στην *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τ.8/ 1996.

199 Από τα συμπεράσματα του H. Kriesi μετά τη δεκαπενταετή μελέτη του για τα κοινωνικά κινήματα σε τέσσερις δυτικοευρωπαϊκές χώρες (Γαλλία, Γερμανία, Ολλανδία και Ελβετία), βλ. Kriesi «Νέα κοινωνικά κινήματα στη Δυτική Ευρώπη» στην *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τ.11/ 1998.

200 Ο Α. Melucci προσδιορίζει δέκα υποθέσεις για τη ανάλυση των νέων κοινωνικών κινήματων και αναφέρονται στο Ψημίτης, ο.π.

6. Η εντυπωσιακή ανάπτυξη του εθελοντισμού σε παγκόσμια κλίμακα.

Η ανάδειξη του νοήματος και της ουσίας του εθελοντικού στοιχείου στην ανθρώπινη δράση αποτελεί την απαραίτητη προϋπόθεση στη συγκρότηση νέων συλλογικών οντοτήτων που αναζητούν καινούργια οράματα, ταυτότητα και φυσιογνωμία και διεκδικούν διαφορετικές μορφές οργάνωσης και λειτουργίας με καινοτόμες και αποτελεσματικές δραστηριότητες. Η αποκατάσταση της σημασίας, του ρόλου αλλά και των δυνατοτήτων της εθελοντικής συμμετοχής και της συλλογικής δράσης αποτελεί μία αδήριτη πραγματικότητα.

Την τελευταία εικοσαετία σε ολόκληρο τον κόσμο διεξάγεται ένα είδος «πολιτιστικής μετάλλαξης».²⁰¹ Η ανάπτυξη των εθελοντικών οργανώσεων και γενικότερα του τρίτου τομέα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως εκρηκτική. Ο τρίτος τομέας διαδραματίζει έναν κεντρικό ρόλο σε παγκόσμιο επίπεδο, τόσο στις ανεπτυγμένες χώρες των Η.Π.Α., της Ιαπωνίας και της Ευρώπης, όσο και στον τρίτο κόσμο και στα αναπτυσσόμενα έθνη του νότιου ημισφαιρίου, στην Ασία, στην Αφρική και στην Λατινική Αμερική. Ο συνεχώς αυξανόμενος αριθμός, η εύστοχη δραστηριότητα και η απήχηση των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων (ΜΚΟ) τις αναγορεύει σε παράπλευρη εξουσία ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις αναδεικνύονται πιο αποτελεσματικές από τις αρμόδιες αρχές. Τα δίκτυα των μεγάλων ΜΚΟ σε διεθνή κλίμακα όσο και οι πρωτοβουλίες τους σε εθνικό ή τοπικό επίπεδο έχουν επιπτώσεις που υπερβαίνουν τα όρια του κράτους και συμβάλλουν έτσι στη δημιουργία ευρύτερων κινήματων, τονώνουν τη διεθνή κοινή γνώμη και αφυπνίζουν την παγκόσμια συνείδηση. Οι ΜΚΟ στις βιομηχανικές κοινωνίες συνέβαλαν στην αναζωογόνηση του ενδιαφέροντος για βιώσιμη ανάπτυξη, αμφισβήτησαν την κυριαρχία των αναπτυξιακών μοντέλων του Βορρά και κατέδειξαν την ακαταλληλότητά τους για τις χώρες του Νότου. Στις αναπτυσσόμενες χώρες οι ΜΚΟ λειτουργούν ως μοχλοί ανάπτυξης, δημιουργούν τις συνθήκες για μια κοινωνική δυναμική και προωθούν τη συμμετοχική δημοκρατία, καλύπτοντας ένα πλούσιο φάσμα δραστηριοτήτων. «Κατά το Διεθνές Παρατηρητήριο που εδρεύει στην Ουάσιγκτον λειτουργούν σε όλο τον κόσμο περί τα δύο εκατομμύρια ΜΚΟ, τα 70% των οποίων συστήθηκαν κατά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες. Την ίδια περίοδο ο αριθμός εκείνων που αναπτύσσουν διεθνή δραστηριότητα τετραπλασιάστηκε και υπερβαίνει τώρα τις 20.000».²⁰² Η J. Fisher, υπεύθυνη του προγράμματος Μη Κερδοσκοπικών Οργανώσεων στο πανεπιστήμιο του Γέιλ, υπολογίζει σε 35.000 τις εθελοντικές και μη κυβερνητικές οργανώσεις που δραστηριοποιούνται στον Τρίτο Κόσμο προσφέροντας υπηρεσίες σε 375 εκ. ανθρώπους.²⁰³ Συντηρητικότερες, αλλά εξίσου εντυπωσιακές, εκτιμήσεις υπολογίζουν ότι οι εθελοντικές οργανώ-

201 Τον όρο «πολιτιστική μετάλλαξη» χρησιμοποιεί ο Α. Gorz θέλοντας να υπογραμμίσει την ανάπτυξη πολυάριθμων εθελοντικών δραστηριοτήτων και την διεκδίκηση από το σύγχρονο άνθρωπο της ατομικής και επανιδιοποίησης του χρόνου του και της οργάνωσής του, βλ. Gorz 1999: 142, 154 και 176. Αναφέρεται μάλιστα σε έρευνες που έγιναν στην Ευρώπη και την Αμερική που δείχνουν ότι η αδιαφορία για την «εργασία» αυξάνεται και το χάσμα ανάμεσα στην «εργασία» και τη «ζωή» παρουσιάζεται βαθύτερο παρά ποτέ, Gorz, ο.π., 141-142.

202 Λαμπρίας, ο.π., 586 και 649.

203 Fisher 1993: 75, 80 και 91.

σεις στα αναπτυσσόμενα έθνη επηρεάζουν τη ζωή 250 εκ. ανθρώπων.²⁰⁴ Ακόμη και οι πλέον συντηρητικές εκτιμήσεις που προέρχονται από την Ένωση Διεθνών Οργανώσεων, αποδεικνύουν την αλματώδη ανάπτυξη των ΜΚΟ σε παγκόσμια κλίμακα: από τις 3.836 το 1981 και τις 7.522 οργανώσεις το 1991, στις 23.153 οργανώσεις το 1996.²⁰⁵

Οι ΜΚΟ του Τρίτου Κόσμου αντιπροσωπεύουν τις εναλλακτικές πηγές δύναμης αυτών των χωρών. Συμμετέχουν στη ανάπτυξη της γεωργίας και στην αγροτική μεταρρύθμιση, στην επισιτιστική βοήθεια, στην παροχή υγειονομικών υπηρεσιών, σε εκστρατείες κατά του αναλφαριθμητισμού, στην υπεράσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στη βελτίωση των συνθηκών στέγασης και απονομής δικαιοσύνης. Ο τρίτος τομέας έχει αναπτυχθεί περισσότερο στην Ασία όπου υπάρχουν πάνω από 20.000 εθελοντικές οργανώσεις ενώ κατά την τελευταία δεκαετία έχουν πολλαπλασιαστεί ιδιαίτερα οι οικολογικές κινήσεις και οι γυναικείες οργανώσεις.²⁰⁶ Στην Λατινική Αμερική, η καθολική εκκλησία έχει συμβάλλει στην έκρηξη των εθελοντικών οργανώσεων και μόνο στη Βραζιλία έχουν δημιουργηθεί πάνω από 100.000 Κοινότητες Χριστιανικής Βάσης με περισσότερα από 3 εκατομμύρια μέλη. Στην Αφρική υπάρχουν περισσότερες από 4.000 ΜΚΟ που θεωρούνται ως η σημαντικότερη κινήτρια δύναμη ανάπτυξης.²⁰⁷

Η ανάπτυξη των εθελοντικών οργανώσεων και των οργανώσεων του τρίτου τομέα χαρακτηρίζεται, επίσης, ως εκρηκτική και στις χώρες του αναπτυσσόμενου κόσμου. Στις ΗΠΑ υφίστανται περισσότεροι από 1.400.000 μη κερδοσκοπικοί οργανισμοί και οργανώσεις που πρωταρχικό σκοπό έχουν την παροχή υπηρεσιών ή τον αγώνα για ένα συγκεκριμένο σκοπό. Σε εκτεταμένη δημοσκόπηση του 1991 περισσότεροι από 94,2 εκατομμύρια ενήλικοι Αμερικανοί ή το 51% του πληθυσμού διέθεσαν το χρόνο τους σε διάφορες οργανώσεις, αφιερώνοντας περισσότερες από 20,5 δισεκατομμύρια ώρες σε εθελοντικές υπηρεσίες, ή κατά μέσον όρο 4,2 ώρες σε εβδομαδιαία βάση.²⁰⁸ Επιπρόσθετα, στις ΗΠΑ έχει αναπτυχθεί την τελευταία δεκαετία ένα ιδεολογικό κοινωνικό ρεύμα, το ρεύμα του «κομμουνταρισμού», ένα ρεύμα με θεωρητικές κατασκευές για τη σύγχρονη κοινωνία και τις σχέσεις της οικονομίας αλλά και του ατόμου με αυτή. Ο κομμουνταρισμός (ο αμερικάνικης προέλευσης κοινοτι-

204 Το Πρόγραμμα των Ηνωμένων Εθνών για την Ανάπτυξη (UNDP) που κάνει αυτές τις διαπιστώσεις, υπολογίζει τον αντίστοιχο αριθμό στη δεκαετία του 1980 σε 100 εκατομμύρια άτομα, βλ. Human Development Report 1993: 93.

205 International Associations 1996/7: 1685. Οι μεγάλες διαφορές στις εκτιμήσεις για τον αριθμό των ΜΚΟ, εκτός της αντικειμενικής δυσκολίας που έχει η ακριβής μέτρηση των οργανώσεων σε παγκόσμιο επίπεδο, θέτουν και το πρόβλημα της ταξινόμησής τους. Η χρησιμοποίηση διαφορετικών όρων, (Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις, Μη Κερδοσκοπικές Οργανώσεις, Οργανώσεις του τρίτου τομέα, Εθελοντικές οργανώσεις) και η έλλειψη αντικειμενικών κριτηρίων ταξινόμησης διαμορφώνει και διαφορετικές εκτιμήσεις στον υπολογισμό του αριθμού των οργανώσεων.

206 Χαρακτηριστικά στο Νεπάλ, οι ΜΚΟ σε συνεργασία με τον ντόπιο πληθυσμό έχτισαν εξήντα δύο φράγματα με το ¼ του κόστους ανάλογων έργων που αναλαμβάνει η κυβέρνηση, βλ. Fisher, ο.π., 167.

207 Χαρακτηριστικό παράδειγμα στην Αφρική είναι η Κέννα και το Κίνημα της Πράσινης Ζώνης, που αποτελείται από 80.000 γυναίκες, έχει φυτέψει πάνω από 10 εκατομμύρια δένδρα και διδάσκει στα μέλη του πώς να αναζωογονούν και να συντηρούν το έδαφός τους με φυσικά λιπάσματα. Χαρακτηριστικές πρωτοβουλίες του τρίτου τομέα σε κράτη του Τρίτου Κόσμου αναφέρονται στο Rifkin, ο.π., 482-485.

208 Rifkin, ο.π., 422.

σμός) αποτελεί και πολιτικό ρεύμα που εκφράζει την αναζήτηση του ρόλου του ατόμου στη σύγχρονη εποχή και στην ανάγκη να υπάρξει μια «πολιτική ευαισθησιών» στηριγμένη σε αξίες και σε αντιπαράθεση με τον αμερικάνικο φιλελευθερισμό και με εκείνες τις θεωρίες της νεωτερικότητας που θεοποίησαν τον ατομισμό και την ιδιώτευση.²⁰⁹ Ο κομμουνισμός θεωρεί τις κοινότητες με ισχυρούς διαπροσωπικούς δεσμούς ως τον ενδιάμεσο εθελοντικό χώρο ανάμεσα στο άτομο και το κράτος, δημιουργώντας κοινωνικούς χώρους «μέσα στους οποίους τα μέλη των κοινοτήτων ενισχύουν τα πλέγματα των κοινωνικών τους σχέσεων και αρθρώνουν τη δική τους ηθική φωνή».²¹⁰

Στην Ιαπωνία, μια χώρα με ιδιαίτερη παράδοση στη εθελοντική συμμετοχή και τη συλλογική δράση, λειτουργεί ένα εξαιρετικά δυναμικό κίνημα του τρίτου τομέα με περισσότερες από 1.300.000 οργανώσεις. Σημαντικότερες συνιστώσες αυτού του εθελοντικού κινήματος οι 270.000 αυτόνομες τοπικές ομάδες γνωστές ως «τζιτσικάνι» οι οποίες λειτουργούν σε επίπεδο γειτονιάς, οι 23.000 φιλανθρωπικές οργανώσεις που δραστηριοποιούνται και στους τομείς των επιστημών και του πολιτισμού, και οι 12.000 οργανισμοί κοινωνικής μέριμνας που βασίζονται, κυρίως, στην υποστήριξη από το κράτος.²¹¹

Στην Ευρώπη, υφίστανται αρκετές διαφοροποιήσεις σε κάθε κράτος. Η εμπειρία της Μ. Βρετανίας μοιάζει περισσότερο με εκείνη των Ηνωμένων Πολιτειών, με περισσότερες από 350.000 εθελοντικές οργανώσεις και με το 39% του πληθυσμού να συμμετέχει σε εθελοντικές δραστηριότητες του τρίτου τομέα. Στη Γαλλία τα τελευταία χρόνια, ο τρίτος τομέας γίνεται αισθητός ως μία σημαντική κοινωνική δύναμη ενώ στη Γερμανία, στα τέλη της δεκαετίας του 1980, υπήρχαν πάνω από 300.000 εθελοντικές οργανώσεις με το 1/3 των μη κερδοσκοπικών οργανώσεων σε στενή σχέση με εκκλησίες και θρησκευτικές οργανώσεις. Ιδιαίτερα όμως στην Ιταλία, το εθελοντικό κίνημα έχει σαν κεντρικό άξονα την καθολική εκκλησία, ενώ υπολογίζεται ότι πάνω από το 15,4% του ενήλικου πληθυσμού της χώρας προσφέρει εθελοντικά τις υπηρεσίες του σε δραστηριότητες του τρίτου τομέα.²¹² Σύμφωνα με άλλα στοιχεία, 1.000.000 Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις είναι καταγεγραμμένες στην Ε.Ε.

209 Το κοινοτιστικό δημοκρατικό ρεύμα στις ΗΠΑ έχει μεγάλη παράδοση. Εκπρόσωπος του ρεύματος του κομμουνιστικού είναι ο Α. Etzioni ο οποίος είναι και πρόεδρος της αντίστοιχης εταιρείας στις ΗΠΑ, βλ. τον πρόλογο του Κ. Κοτζιά στην ελληνική έκδοση του βιβλίου του Α. Ετζιόνι *Η κοινωνία της αφθονίας*.

210 Ετζιόνι 1999: 99 και 336. Ο Ετζιόνι συμπεριλαμβάνει στις εθελοντικές οργανώσεις τις εκκλησίες, τις συναγωγές, τα τζαμιά, τις λέσχες Λάιονς θεωρώντας μάλιστα ότι «αφήνουν πολύ περισσότερο χώρο στην ηθική φωνή σε σχέση με άλλες εθελοντικές οργανώσεις», ο.π., 337. Είναι αναμφισβήτητο ότι οι παραδόσεις και οι ιδιοτυπίες κάθε χώρας προσδίδουν στο εθελοντικό φαινόμενο διαφορετικές έννοιες και προσδιορισμούς και για το λόγο αυτό ο καθορισμός συστήματος κριτηρίων για την ταξινόμηση των εθελοντικών οργανώσεων θεωρείται απολύτως αναγκαία, βλ. τέταρτο μέρος της διατριβής.

211 Amenomori 1993: 18-21. Οι οργανώσεις του τρίτου τομέα στην Ιαπωνία είναι διαρθρωμένες είτε στη βάση της τοπικότητας (συννοικιακοί σύλλογοι, οργανώσεις γειτονιάς κλπ) είτε σε επίπεδο αναγκών της κάθε ηλικιακής ομάδας (οργανώσεις συνταξιούχων και σύλλογοι ηλικιωμένων, παιδικό σύλλογοι, συνεταιρισμοί νέων κλπ).

212 Rifkin, ο.π., 472-474.

ενώ 7 εκατομμύρια θέσεις εργασίας δημιουργούνται σε αυτές, περίπου το 4,5% των εργαζομένων στην Ευρώπη.²¹³

Η αυξανόμενη επιρροή του τρίτου τομέα έχει γίνει ακόμη περισσότερο έντονη στις χώρες του πρώην «υπαρκτού σοσιαλισμού». Ο τρίτος τομέας έχει γίνει πηγή νέων ιδεών και μεταρρυθμίσεων και υπολογίζονται πάνω από 70.000 ΜΚΟ στην Κεντρική Ευρώπη και την πρώην Σοβιετική Ένωση, οι οποίες προσφέρουν τα πρώτα μαθήματα για την άσκηση της συμμετοχικής δημοκρατίας. Ήδη από το 1988, περισσότερες από 40.000 μη κυβερνητικές οργανώσεις λειτουργούσαν παράνομα στη Σοβιετική Ένωση. Εξετάζοντας μάλιστα τις εξελίξεις που οδήγησαν στη πτώση των καθεστώτων της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης υποστηρίζεται, από τον ιστορικό F. Starr, ότι «το φλογερό πάθος των ΜΚΟ όλων των τύπων είναι το βασικότερο χαρακτηριστικό των επαναστάσεων του 1989».²¹⁴

Το 1993, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή πραγματοποίησε έρευνα για το ρόλο των σωματείων και των ιδρυμάτων στην Ευρώπη σε όλα τα κράτη μέλη της Ε.Ε. Παρ' όλες τις επιμέρους εθνικές διαφοροποιήσεις, η έρευνα απέδειξε ότι το 65% των σωματείων έχουν ιδρυθεί μετά το 1971 και μετά το 1981 έχουν ιδρυθεί το 45% των σωματείων. Οι αιτίες αυτής της δυναμικής ανάπτυξης του εθελοντικού τομέα έχουν σχέση με την αύξηση του ελεύθερου χρόνου, την στροφή προς τον τομέα της παροχής υπηρεσιών, την εμφάνιση μιας ολόκληρης σειράς νέων αναγκών, την ανάπτυξη νέων κοινωνικών προβληματισμών και κινήματων όπως για θέματα ισότητας, περιβάλλοντος, πολιτισμού και τέλος, συνδέονται με διάφορους ιστορικούς λόγους και με τη διαφορετική παράδοση διαφόρων κρατών αλλά και περιοχών. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα στοιχεία για το είδος των δραστηριοτήτων των ευρωπαϊκών εθελοντικών οργανώσεων. Χαρακτηριστικά, ο τομέας «Κοινωνικές υπηρεσίες» αποτελεί κύρια δραστηριοποίηση για τις περισσότερες οργανώσεις (30%), ο τομέας «Πολιτισμός και ψυχαγωγία» έρχεται δεύτερος σε συχνότητα με 13,5% ενώ μόνο το 6% των οργανώσεων ασχολείται με τα «Πολιτικά δικαιώματα» ως κύρια δραστηριότητα. Περισσότερες από τις μισές οργανώσεις στην Ευρώπη δηλώνουν ότι ασχολούνται παράλληλα και με τον τομέα των κοινωνικών υπηρεσιών ενώ περισσότερες από μία στις τρεις οργανώσεις δηλώνουν ότι ασχολούνται παράλληλα και με τον τομέα του πολιτισμού. Η πολυλειτουργικότητα των δράσεων που εμφανίζεται στην έρευνα αποτελεί δείγμα της φιλοσοφίας των εθελοντικών οργανώσεων και αντικατοπτρίζει το ρόλο που διαδραματίζουν ως βασική πηγή υποστήριξης σε όλους σχεδόν τους τομείς της κοινωνικής ζωής.²¹⁵

213 Σύμφωνα με στοιχεία που ανακοίνωσε η επιτροπος Α. Διαμαντοπούλου και δημοσιεύθηκαν στον Ελληνικό τύπο, βλ. *Κ. Ελευθεροτυπία* 27/5/2001.

214 Οι απόψεις του F. Starr δημοσιεύθηκαν στο *World Development*, τόμος 19 #1, 69, με τίτλο, *The Third Sector in the Second World* και αναφέρονται στο Rifkin, ο.π., 478.

215 Ευρωπαϊκή Επιτροπή 1997: 25-26. Η έρευνα διεξήχθη το 1993 από τη Γενική Διεύθυνση XXIII της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και συγκεντρώθηκαν 2300 απαντήσεις. Για το είδος των δραστηριοτήτων των οργανώσεων, η έρευνα σε δέκα τομείς δράσης παρουσιάζει δύο στοιχεία σε ποσοστιαία αναλογία. Το πρώτο ποσοστό δηλώνει τον «τομέα κύριας δραστηριότητας» (σύνολο 100%) ενώ το δεύτερο στοιχείο υποδηλώνει το ποσοστό που «έλαβε» ο κάθε τομέας δραστηριότητας καθώς όλες σχεδόν οι οργανώσεις ασχολούνται με πολλούς τομείς. Η έρευνα έδωσε τα ακόλουθα αποτελέσματα: Κοινωνικές υπηρεσίες 30% και 57%, Πολιτισμός- ψυχαγωγία 13,5% και 36%, Ανάπτυξη-στέγαση 12,5% και 40%, Εκπαίδευση- έρευνα 9% και 46%, Διεθνείς δραστηριότητες 9% και 35%, Υγεία 7% και 26%, Πολιτικά δικαιώματα 6% και 35%, Περιβάλλον 6% και 18%, Φύλανθρωπία 5% και 23%, Επιχειρηματικά - επαγγελματικά σωματεία 2% και 8%, βλ. Ευρωπαϊκή Επιτροπή, ο.π., 30-31. Να σημειωθεί ότι στην ανακοίνωση, από μεταφραστικό λάθος, τα ποσοστά στην παρένθεση δεν

Το 1996, πραγματοποιείται ένα ακόμη ευρωπαϊκό διακρατικό ερευνητικό πρόγραμμα για τις εθελοντικές οργανώσεις, το Volmed Project.²¹⁶ Στα αποτελέσματα της έρευνας καταγράφονται οι τάσεις και τα χαρακτηριστικά ανάπτυξης του εθελοντικού κινήματος και επισημαίνονται οι διαφοροποιήσεις του εθελοντικού χώρου της κάθε χώρας (θεσμική μορφή και ιδεολογικό στίγμα οργανώσεων, αριθμός και προφίλ εθελοντών, σχέσεις με Δημόσιο τομέα και σύνδεση με κόμματα και εκκλησία κλπ). Το Volmed αποτέλεσε τμήμα ενός ευρύτερου ευρωπαϊκού διακρατικού προγράμματος του Eurovol. Αν και οι μελέτες πεδίου είχαν εμφανείς διαφορές, εν τούτοις, η συνθετική αναφορά και για τα δύο προγράμματα²¹⁷ υπογραμμίζει ότι οι εθελοντικές δραστηριότητες αποτελούν ένα απαραίτητο στοιχείο για την κοινωνική πρόοδο και την δημοκρατική εξέλιξη των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης και ιδιαίτερα εκείνων της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης που εγκαταλείπουν τον «μακρύ λήθαργο» στον οποίο είχε περιπέσει η «κοινωνία των πολιτών» τους.²¹⁸

Εκτός των διακρατικών ερευνών που αποδεικνύουν την εντυπωσιακή ανάπτυξη των εθελοντικών οργανώσεων, η σπουδαιότητα του σύγχρονου εθελοντισμού αποκτά και την διεθνή «ακαδημαϊκή» πιστοποίησή της στο σημαντικότερο ερευνητικό πρόγραμμα της τελευταίας δεκαετίας, το συγκριτικό πρόγραμμα Johns Hopkins.²¹⁹ Παρόλο ότι τα κριτήρια ταξινόμησης και προσδιορισμού των εθελοντικών οργανώσεων του τρίτου τομέα προσανατολίσθηκαν στην αμερικάνικη πραγματικότητα και σε μια οικονομική, πρωτίστως, προσέγγιση,²²⁰ η διακριτή θέση του εθελοντισμού και των εθελοντικών οργανώσεων αναδεικνύεται με απόλυτη σαφήνεια στο πλαίσιο του ευρύτερου τομέα των οργανώσεων του τρίτου τομέα και των non-profit οργανισμών.

Σε όλες τις έρευνες της τελευταίας δεκαετίας, πρωταρχική αναφορά για τις περισσότερες εθελοντικές οργανώσεις αποτελεί ο καθοριστικός ρόλος της συμμετοχής των εθελοντών σε συλλογικές δραστηριότητες, ο ανιδιοτελής προσανατολισμός τους και η αλληλεγγύη τους ενάντια στην εξατομίκευση, την περιθωριοποίηση και τον κοινωνικό αποκλεισμό. Οργανώσεις που κινητοποιούνται για την εκπλήρωση σκοπών οι οποίοι αφίστανται ενός στενά νοούμενου ατομικού ή και ευρύτερου υλικού συμφέροντος.

δηλώνουν τον «κύριο τομέα δραστηριότητας», όπως αναφέρεται (σελ.30, παρ. 1.24.) αλλά τους «τομείς δραστηριότητας», γεγονός που επιβεβαιώνεται και από την ανάλυση που ακολουθεί (σελ. 31, παρ.1.27.), όπου σωστά αναφέρεται το ποσοστό 6% ως το ποσοστό κύριας δραστηριότητας στον τομέα των «πολιτικών δικαιωμάτων».

216 Το Volmed πραγματοποιήθηκε σε τέσσερις μεσογειακές χώρες (Ελλάδα, Ιταλία, Πορτογαλία και Ισπανία), με την υποστήριξη της XXIII Γενικής Διεύθυνσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης και τον συντονισμό του Fondazione Italiana per il Volontariato, βλ. Volmed Project 1996: 3.

217 Η συνθετική αναφορά είχε τίτλο, «The Organisations of Volunteering in Europe». Το Eurovol, που η πρώτη του φάση είχε προηγηθεί του Volmed, εξέταζε τους Μη Κερδοσκοπικούς Οργανισμούς εννέα κρατών (Βέλγιο, Βουλγαρία, Δανία, Δυτική και Ανατολική Γερμανία, Ιρλανδία, Σλοβακία, Σουηδία, Μεγάλη Βρετανία), με τον συντονισμό της Μ. Βρετανίας, βλ. Volmed Project, ο.π., 47-48.

218 Volmed Project, ο.π., 49.

219 Η έρευνα του πανεπιστημίου Johns Hopkins της Βαλτιμόρης διενεργήθηκε από το 1990-1995 και εξέταζε τις μη κερδοσκοπικές οργανώσεις σε 12 χώρες (ΗΠΑ, Ηνωμένο Βασίλειο, Γαλλία, Γερμανία, Ιταλία, Ουγγαρία, Ιαπωνία, Βραζιλία, Γκάνα, Αίγυπτος, Ταϊλάνδη, Ινδία), με την επιστημονική επίβλεψη δύο εκ των κορυφαίων ειδημόνων του τρίτου τομέα, των καθηγητών L. Salamon και H. Anheier, βλ. Salamon- Anheier 1992: 267 κ.ε., και Salamon 1996: 1-8. Τα σημαντικά θέματα που τίθενται, κυρίως, στο επίπεδο των κριτηρίων ταξινόμησης των μη κερδοσκοπικών οργανώσεων του τρίτου τομέα αναφέρονται σε επόμενο κεφάλαιο της διατριβής.

220 Ανθόπουλος, ο.π., 29-30 και 47.

Η εντυπωσιακή ανάπτυξη του εθελοντικού τομέα συνιστά ένα διεθνές φαινόμενο με παγκόσμιες διαστάσεις. Οι εθελοντικές οργανώσεις αποτελούν χώρους όπου καλλιεργούνται προσωπικές σχέσεις, χαράσσονται κοινωνικές σταδιοδρομίες και δημιουργούν μια κοινοτική αίσθηση. Ο ανεξάρτητος τομέας των εθελοντικών οργανώσεων αποτελεί τον συνδυαστικό ιστό και την κοινωνική «κόλλα» που βοηθά να συντίθενται τα διαφορετικά ενδιαφέροντα των ατόμων σε μια ευρύτερη κοινωνική οντότητα. Οι οργανισμοί του τρίτου τομέα αποτελούν «εκκολαπτήρια νέων ιδεών», είναι χώροι όπου πολλοί άνθρωποι πρωτομαθαίνουν να ασκούν την τέχνη της δημοκρατικής συμμετοχής. Ο ανεξάρτητος τομέας δίνει την δυνατότητα στους ανθρώπους να χαλαρώνουν και να παίζουν, απολαμβάνοντας καλύτερα τις χαρές της ζωής και της φύσης. Επιπρόσθετα, προσφέρει χρόνο για εξερεύνηση της πνευματικής διάστασης της ζωής και της ανθρώπινης ύπαρξης. Ο τρίτος τομέας εμπεριέχει πολλά από τα αναγκαία στοιχεία για ένα συναρπαστικό όραμα διαφορετικό από την χρησιμοθηρία της αγοράς.²²¹ «Ο ανεξάρτητος τομέας είναι ο χώρος όπου οι πολίτες βρίσκουν τον εαυτό τους και προσδιορίζουν την κοινωνική τους προσωπικότητα, εκφράζουν τις απόψεις τους, δοκιμάζουν το ταλέντο τους και έχουν την αίσθηση της αποτελεσματικότητας των δράσεών τους. Όλα όσα έχουν πραγματική σημασία, που ενσωματώνουν τα πιο βαθιά πιστεύω μας για τον τρόπο που θα έπρεπε να ζει κανείς τη ζωή του, εξαρτώνται από κάποια μορφή-συχνά πολλές μορφές-εθελοντικής προσφοράς των υπηρεσιών μας».²²²

Η ποιότητα της πολιτικής και οικονομικής δραστηριότητας και του κάθε εθνικού πολιτισμού είναι βαθιά συνδεδεμένη με την ισχύ και τη ζωτικότητα των σωματείων και των συλλόγων. Μια δημοκρατική κοινωνία είναι η κοινωνία που ελέγχεται από τα μέλη της, όχι μέσω μιας μοναδικής διαδικασίας αυτοκαθορισμού, αλλά μέσω ενός μεγάλου αριθμού διαφορετικών και μη συντονισμένων λειτουργιών και διαδικασιών. Η ανεκτικότητα μιας κοινωνίας αποτελεί και το έδαφος συγκρότησης μιας πολυπολιτισμικής και πολυδιάστατα προσδιορισμένης κοινωνίας. Δηλαδή, μιας κοινωνίας όπου τα άτομα διαθέτουν μια ποικιλία προσδιορισμών της ταυτότητάς τους, πολλαπλούς ρόλους, ενδιαφέροντα, συμμετοχή σε διαφορετικές συλλογικότητες, καθώς και πολλαπλές σφαίρες δράσης. Πολλαπλές σφαίρες δράσης στην οικονομία (και όχι μόνον στην αγορά) αλλά και πολλαπλές στην κοινωνία (και όχι μόνον στην οικονομία).²²³ Ο σύγχρονος άνθρωπος δεν επενδύει παρά ένα μέρος της ταυτότητάς του στα συλλογικά σχήματα στα οποία ανήκει και τα οποία περισσότερο τα δημιουργεί παρά τα υφίσταται. Ο εθελοντικός τομέας και γενικότερα η κοινωνία πολιτών αποτελεί «ένα πλαίσιο πλαισίων», σε αυτό περιλαμβάνονται όλα χωρίς να προτιμάται κανένα. «Μια καλή ζωή μπορεί να υπάρξει μόνον σε κοινωνία πολιτών, στη σφαίρα της διάσπασης και του αγώνα, αλλά επίσης και της συμπαγούς και αυθεντικής αλληλεγγύης», εκπληρώνοντας την πρόκληση «διασυνδεθείτε μόνον». Ο Μ. Walzer υπερασπίζεται μια προοπτική που

221 Rifkin 1996: 419, 426, 428. Ο Rifkin αναφέρεται στα «εκκολαπτήρια νέων ιδεών» ως τους χώρους «που ακούγονται τα κοινωνικά προβλήματα» και προσδιορίζει διάφορους μη κερδοσκοπικούς οργανισμούς που συμβάλλουν στη διατήρηση παραδόσεων αλλά παρέχουν και τις ευκαιρίες για νέες πνευματικές εμπειρίες όπως είναι τα μουσεία, οι βιβλιοθήκες και οι ιστορικοί κύκλοι.

222 Απόσπασμα από το αφιέρωμα «Europeans Ponder Working Less So More of Them Can Have Jobs», *New York Times* 22/11/1993.

223 Η δράση του σύγχρονου ανθρώπου σε συλλόγους και σωματεία μπορεί να μην είναι σημαντική για τον προσδιορισμό της ουσίας του αλλά μπορεί να αποκτήσει πρωταρχικότητα στην πρακτική του υπόσταση καθώς το καθημερινό του γίνεσθαι περνά μέσα από αυτές και αποτελούν τη βάση για τη δημιουργία μιας κοινότητας σύνθεσης αξιών και αρχών συμπεριφοράς, βλ. Κοτζιάς, ο.π.

θα μπορούσε να αποκληθεί «κριτική θεωρία της ζωής σε συλλόγους και οργανώσεις»²²⁴ και συμπυκνώνει την προσέγγισή του στο σύνθημα «ενταχθείτε στο σύλλογο και στο σωματείο της επιλογής σας» θεωρώντας ότι η εμπλοκή σε συλλόγους και σωματεία αποτελεί ένα «πιθανώς τόσο σημαντικό σχέδιο όσο οποιοδήποτε από τα άλλα», «ένα σχέδιο των σχεδίων».²²⁵

7. Διακρατικός και διεθνικός εθελοντισμός: Προς μια νέα διεθνιστική αλληλεγγύη;

Ο εθελοντισμός δεν αναπτύσσεται μόνο σε εθνικό αλλά και σε διακρατικό και διεθνικό επίπεδο. Οι πρωτοβουλίες του Συμβουλίου της Ευρώπης, της Ευρωπαϊκής Ένωσης και του Ο.Η.Ε είναι σημαντικές την τελευταία δεκαετία.

Το Συμβούλιο της Ευρώπης ενδιαφέρεται κυρίως για την αναγνώριση ενός νομικού status του εθελοντή νέου 18-25 ετών σε ευρωπαϊκό επίπεδο, που διευκολύνει την ανάπτυξη της εθελοντικής υπηρεσίας μακράς διάρκειας και αφορά τις λεγόμενες δραστηριότητες «au pair» (νέοι που διαμένουν ένα χρόνο σε οικογένειες στο εξωτερικό για να μάθουν τη γλώσσα της χώρας που τους φιλοξενεί και να έρθουν σε επαφή με τον πολιτισμό της).²²⁶ Στο πιο πρόσφατο σχέδιο της Σύμβασης αναφέρονται τα δικαιώματα του εθελοντή που έχουν σχέση με θέματα εκπαίδευσης και πληροφόρησης, προγράμματα γλωσσικής κατάρτισης και πολιτισμού, αποζημίωσης και ασφαλιστικής κάλυψης.²²⁷

Τα Ευρωπαϊκά θεσμικά όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης διατηρούσαν μακρά παράδοση επαφών και ανεπίσημων διαβουλεύσεων, σε βάση ad hoc, με τον τρίτο τομέα και ειδικότερα με μη κυβερνητικούς οργανισμούς ανθρωπιστικής βοήθειας, με περιβαλλοντικές οργανώσεις αλλά και με πολυάριθμα σωματεία. Παρ' όλα αυτά, μόνο το 1992, με τη δήλωσή 23 που επισυνάπτεται στη Συνθήκη του Μάαστριχ για την Ευρωπαϊκή Ένωση, τονίσθη-

224 Πρώτος ο Τοκβίλ είχε αναφερθεί στην σημασία των συλλόγων και των σωματείων στη δημοκρατική ζωή διατυπώνοντας την άποψη ότι «η «επιστήμη του συλλογικού είναι η επιστήμη μητέρα» των δημοκρατικών χωρών, είναι μια ουσιάδης «τέχνη» «ώστε οι άνθρωποι να παραμείνουν πολιτισμένοι ή να γίνουν», βλ. J. Y. Theriault, «Είναι η κοινωνία πολιτών δημοκρατική;» στο *Κοινωνία Πολιτών*, τ.5/ 2000. Ο τίτλος του πρωτοτύπου άρθρου του J.Y. Theriault είναι: *La societe civile est-elle democratique?*, και δημοσιεύθηκε στο συλλογικό έργο των Boismenu Gerard, Hamel Pierre, Labica Georges, 1992, *Les formes modernes de la democratie*, Paris: L' Harmattan.

225 Ο Walzer προσεγγίζοντας την Κοινωνία των Πολιτών, δίνει απαντήσεις για «μια καλή ζωή», παρατηρώντας ότι «η σωματειακή ζωή της κοινωνίας πολιτών είναι το πραγματικό πεδίο όπου όλες οι εκδοχές του καλού υφίστανται επεξεργασία και υπόκεινται σε έλεγχο και όπου ορισμένες αποδεικνύονται ανολοκληρώτες, τελικώς μη ικανοποιητικές. Δεν μπορεί να ισχύει ότι είναι αφ' εαυτού καλό να ζούμε έτσι, δεν υπάρχει άλλος τρόπος να ζήσει κανείς», βλ. M. Walzer, «Η θέση για μια κοινωνία πολιτών», *Κοινωνία Πολιτών*, τ.5/ 2000. Ο τίτλος του πρωτοτύπου άρθρου του M. Walzer είναι: *The Civil Society Argument*, στο Ronald Bremer (επιμ.), *Theorizing Citizenship*, State University of New York Press, 1995, Albany.

226 Έκθεση προς την Ευρωπαϊκή Επιτροπή του Steering Group of Voluntary Service Organisations 1998: 86-88.

227 Η οργάνωση αποστολής ή υποδοχής, που έχει και την ευθύνη των αποστολών, χορηγεί πιστοποιητικό ως επιβεβαίωση της αποκτηθείσας εμπειρίας του, βλ. Ανθόπουλος, ο.π., 31.

κε για πρώτη φορά επισήμως η σημασία των δεσμών με τον τρίτο τομέα.²²⁸ Η σημαντικότερη εξέλιξη που σημειώνεται, μετά την Συνθήκη, ήταν η πραγματοποίηση του πρώτου Ευρωπαϊκού Φόρουμ Κοινωνικής Πολιτικής τον Μάρτιο του 1996, που συγκέντρωσε πάνω από 1.000 Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις. Ο κύριος στόχος ήταν να συστηματοποιηθεί ένας επίσημος διάλογος ώστε αφ ενός να λαμβάνονται υπόψη οι απόψεις και οι εμπειρίες των οργανώσεων από τους υπεύθυνους χάραξης πολιτικής και αφ ετέρου να διαβιβάζονται πληροφορίες και στοιχεία, από το Ευρωπαϊκό σε τοπικό επίπεδο, για την ενημέρωση των πολιτών στις εξελίξεις του τρίτου τομέα.²²⁹

Στις αρχές του 1997, η «Επιτροπή των Σοφών» υποβάλλει στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο την έκθεσή της για την αναθεώρηση της κοινωνικής χάρτας όπου προτείνει την θεσμοθέτηση κοινωνικού διαλόγου «με την ενεργή παρουσία και συμμετοχή ΜΗ.ΚΥ.Ο.» και αναγνωρίζει τις ΜΗΚΥΟ ως «κοινωνικό εταίρο».²³⁰ Επίσης το 1997 δημιουργείται μια νέα γραμμή προϋπολογισμού, η Β3-4101, με στόχο την προώθηση της συνεργασίας και της ανταλλαγής εμπειριών των ΜΚΟ σε πανευρωπαϊκό επίπεδο. Γενικότερα όμως, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή έχει αναπτύξει ένα ευρύ φάσμα χρηματοδότησης όπως τα διαρθρωτικά ταμεία, τα προγράμματα Phare και Tacis, το πρόγραμμα «Ευρωπαϊκής Εθελοντικής Υπηρεσίας για Νέους» (EVS) που ενθαρρύνει τη διεθνική εθελοντική εργασία²³¹ και άλλα. Εκτιμάται ότι συνολικά περίπου 800 εκατομμύρια Ecu (εκ των οποίων τα 196 εκ. με τη μορφή της συγχρηματοδότησης) διατίθενται ετησίως ως αναπτυξιακή βοήθεια μέσω των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων.²³² Η προώθηση των εθελοντικών δραστηριοτήτων στην Ευρωπαϊκή Ένωση αναγνωρίζεται, πλέον, ως στοιχείο των πολιτικών της Ένωσης για την ανάπτυξη της κοινωνικής αλληλεγγύης, με τη Δήλωση 38 που προσαρτήθηκε στη Συνθήκη του Άμστερνταμ.²³³

Ο διακρατικός εθελοντισμός στον ευρωπαϊκό χώρο, ως αντικείμενο ενδιαφέροντος πρωτοβουλιών και ρυθμίσεων του Συμβουλίου της Ευρώπης ή της Ευρωπαϊκής Ένωσης,

228 Η δήλωση 23 αφορούσε μόνο τις φιланθρωπικές οργανώσεις και όριζε τα εξής: «Η συνδιάσκεψη τονίζει τη σημασία που έχει, στην επιδίωξη των στόχων του άρθρου 117 της Συνθήκης για την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, η συνεργασία μεταξύ της Κοινότητας και των διαφόρων φιλανθρωπικών οργανώσεων και ιδρυμάτων, ως φορέων υπεύθυνων για κοινωνικές υπηρεσίες και για μονάδες παροχής κοινωνικών υπηρεσιών», βλ. Ευρωπαϊκή Επιτροπή, ο.π., 13.

229 Ευρωπαϊκή Επιτροπή, ο.π., 14

230 Κατσέλη 1998: 46 και 49. Η «Επιτροπή των Σοφών» συγκροτείται από εμπειρογνώμονες το 1995 από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή για την αναθεώρηση της κοινωνικής χάρτας και την υποβολή συγκεκριμένων προτάσεων εν όψει της Διακυβερνητικής του 1996, ο.π., 11.

231 Το EVS απευθύνεται σε νέους ηλικίας 18 έως 25 ετών, νομίμους κατοίκους ενός από τα κράτη μέλη της ΕΕ, και τους παρέχει τη δυνατότητα να πραγματοποιήσουν σε ένα άλλο κράτος μέλος μια κοινωνικά χρήσιμη δραστηριότητα, ενταγμένη σε ένα τοπικό σχέδιο. Στην πρότυπη αυτή δράση συμμετείχαν περισσότεροι από 2500 νέοι και 1000 τοπικές οργανώσεις από όλες τις χώρες της Ε.Ε., βλ. Fitzimons 1999: 53 και Libreau 1998: 13-17.

232 Ευρωπαϊκή Επιτροπή, ο.π., 15.

233 Η Δήλωση 38 στη Συνθήκη του Άμστερνταμ υπερβαίνει την μονοδιάστατη αντίληψη του εθελοντισμού ως φιλανθρωπία, (που είχε εκφρασθεί στη Συνθήκη του Μάαστριχ) και ορίζει τα εξής: «Η διάσκεψη αναγνωρίζει ότι οι εθελοντικές δραστηριότητες συμβάλλουν σημαντικά στην ανάπτυξη της κοινωνικής αλληλεγγύης. Η Κοινότητα θα ενθαρρύνει την ευρωπαϊκή διάσταση των οργανώσεων εθελοντικής παροχής υπηρεσιών, εξαίροντας ιδιαίτερα την ανταλλαγή πληροφοριών και εμπειριών, αλλά και τη συμμετοχή των νέων και των ηλικιωμένων στις εθελοντικές δραστηριότητες», για το κείμενο της Δήλωσης, βλ. Μαριάς-Πολυχρονάκη 1999: 264-265.

προσδιορίζεται με βάση κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Κεντρική θέση σε αυτές τις δράσεις κατέχει η παιδαγωγική διάσταση και η διαπολιτισμική μαθητεία σε νέους 18-25 ετών που κινητοποιούνται με στόχο την απόκτηση νέων εμπειριών αξιοποιώντας εθελοντικές μορφές πλήρους απασχόλησης.²³⁴ Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή θεωρώντας ότι οι εθελοντικές οργανώσεις και γενικότερα ο τρίτος τομέας διαδραματίζουν ένα σημαντικό ρόλο σε όλους σχεδόν τους τομείς κοινωνικής δραστηριότητας, εισηγείται μια σειρά μέτρων που μπορούν να ληφθούν σε επίπεδο κρατών-μελών και διατυπώνει ορισμένους στόχους που μπορούν να τεθούν σε κοινοτικό επίπεδο σύμφωνα με τις αρχές της «επικουρικότητας» και της «αναλογικότητας».²³⁵

- απόκτηση βαθύτερης γνώσης και κατανόηση των οργανώσεων του τρίτου τομέα σε όλα τα επίπεδα και συλλογή αξιόπιστων και συστηματικών στοιχείων για τις δράσεις του,
- ανάπτυξη της συνεργασίας του τρίτου τομέα με τις δημόσιες αρχές, στη βάση της αυτοτέλειάς του,
- προσαρμογή των νομικών πλαισίων για την ανάπτυξη του δυναμικού των οργανώσεων του τρίτου τομέα,
- εφαρμογή σαφών και απλών φορολογικών κανόνων, όπως και κινήτρων και απαλλαγών, που θα διαφοροποιούν τις οργανώσεις του τρίτου τομέα από τους παραδοσιακούς οικονομικούς φορείς,
- ενθάρρυνση και διασφάλιση της σταθερής οικονομικής ευεξίας του τρίτου τομέα με συστηματικές χρηματοδοτήσεις από φορείς του δημόσιου και ιδιωτικού τομέα,
- προώθηση υποδομών κατάρτισης για την ανάπτυξη ειδικεύσεων και δεξιοτήτων στις οργανώσεις του τρίτου τομέα ώστε να αντιμετωπίζουν τις νέες και σύνθετες ανάγκες,
- διευκόλυνση της πρόσβασης των οργανώσεων του τρίτου τομέα στις πηγές χρηματοδότησης και στα προγράμματα που συγχρηματοδοτούνται από τα διαρθρωτικά ταμεία της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Η στρατηγική που προωθεί η Ευρωπαϊκή Επιτροπή είναι η καλύτερη προβολή και η διασφάλιση της αποδοχής και της αναγνώρισης των οργανώσεων του τρίτου τομέα σε όλα τα επίπεδα, ώστε ο τρίτος τομέας να συμμετέχει σε όλα τα ζητήματα πολιτικής και εφαρμογής ως ισότιμος κοινωνικός εταίρος. Ως ισότιμος εταίρος, ο τρίτος τομέας μπορεί να ασκήσει τον εξαιρετικά σημαντικό ρόλο ως μέσο διασύνδεσης μεταξύ των πολιτών και των δημόσιων αρχών σε Ευρωπαϊκό, εθνικό, περιφερειακό και τοπικό επίπεδο.²³⁶

Εκτός του διακρατικού εθελοντισμού που προωθεί το Συμβούλιο της Ευρώπης και τα όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αναπτύσσονται και άλλες μορφές διεθνικού εθελοντισμού. Στα τέλη του 1993 ιδρύθηκε ένας νέος διεθνής οργανισμός, το CIVICUS, με αποστολή να συμβάλλει στην καλλιέργεια των εθελοντικών και κοινοτικών υπηρεσιών, ιδίως σε περιοχές όπου ο τρίτος τομέας μόλις έχει αρχίσει να αναπτύσσεται. «Η απογοήτευση που προκαλούν παραδοσιακά εδραιωμένοι θεσμοί, όπως είναι τα εργατικά σωματεία, τα πολιτικά κόμματα και οι εκκλησίες» δημιουργούν ένα σημαντικό κενό που καλύπτεται από μικρές Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις και κοινοτικές ομάδες σε δεκάδες χώρες. Το CIVICUS

234 Ο διακρατικός εθελοντισμός λειτουργεί προωθητικά για τη διάδοση του εθελοντισμού και σε εθνικό επίπεδο, αφού οι εθελοντές νέοι αξιοποιούν την εμπειρία που αποκτούν στην ανάληψη νέων εθελοντικών πρωτοβουλιών στις χώρες τους, βλ. Ανθόπουλος, ο.π., 34.

235 Ευρωπαϊκή Επιτροπή, ο.π., 4 και 20-22.

236 Ευρωπαϊκή Επιτροπή, ο.π., 23-24.

«προσφέρει ένα βήμα σε αυτές τις ομάδες, μια ευκαιρία για την προβολή διεθνών νομικών θέσεων, ενώ θα υπηρετεί επίσης και ένα οικουμενικό δικαστήριο ηθικής».²³⁷ Το CIVICUS έχει σαν στόχο να ενδυναμώσει τις τοπικές κοινωνίες, να διεκδικήσει ένα καλύτερο νομικό πλαίσιο για τον τρίτο τομέα, να δημιουργήσει μηχανισμούς εύρεσης οικονομικών πόρων και να αναδεικνύει ένα νέο χώρο ανοιχτού και δημόσιου διαλόγου, χώρο διαφάνειας, επικοινωνίας και πληροφόρησης.²³⁸

Άλλες διεθνικές πρωτοβουλίες είναι το «Κέντρο Ευρωπαϊκού Ιδρύματος» για την ενδυνάμωση της οργανωμένης φιλανθρωπίας. Το Κέντρο ουσιαστικά θέτει το θέμα της «κοινοτικής φιλανθρωπίας», δηλαδή δράσεις ανεξάρτητων πολιτών και τοπικών οργανώσεων που, διαθέτοντας το χρόνο και τις ικανότητές τους, αναλαμβάνουν να διανείμουν χρήματα και αγαθά για να προωθήσουν την αλληλεγγύη σε δοκιμαζόμενους πολίτες και να καλυτερεύσουν την κοινότητα στην οποία ζουν και εργάζονται. Το Κέντρο αναπτύσσει διάφορα προγράμματα δράσης, με σημαντικότερο το πρόγραμμα της διεθνούς συνεργασίας με τίτλο «Νεανική Εξουσιοδότηση και Κοινωνική Συνοχή-Μαθαίνοντας να είσαι Ενεργός Πολίτης», με στόχο την προώθηση της ατομικής ευθύνης των πολιτών, της καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού των μειονοτήτων και της εξέλιξης της συμμετοχικής δημοκρατίας.²³⁹

Αποτελεί, πλέον, συχνή πρακτική η εκπόνηση μελετών, η διενέργεια ερευνών και η υλοποίηση προγραμμάτων και δράσεων για την ανάπτυξη του εθελοντισμού σε προσδιορισμένους γεωγραφικούς χώρους που παρουσιάζουν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Ενδεικτικά αναφέρουμε την περιοχή της νοτιοανατολικής Μεσογείου όπου παρουσιάζει έντονα χαρακτηριστικά ατομικιστικής συμπεριφοράς, έλλειψη συλλογικής οργάνωσης και οργανωμένης συνείρεσης, απουσία δομών κατάρτισης για την εκπαίδευση εθελοντών και εμψυχωτών. Η προσπάθεια ανάπτυξης ενός μεσογειακού υποδείγματος για τον εθελοντισμό και τις μη κυβερνητικές οργανώσεις, (Med model), αποτελεί πρωταρχικό στόχο για τις οργανώσεις του τρίτου τομέα και τους φορείς του δημόσιου τομέα.²⁴⁰

Σημαντικές πρωτοβουλίες διεθνικού εθελοντισμού αναλαμβάνει και ο ΟΗΕ. Οι 15 οργανώσεις του εθελοντικού συστήματος του ΟΗΕ είναι: το Κέντρο του ΟΗΕ για τους Ανθρώπινους Οικισμούς (HABITAT), η Σύμβαση του ΟΗΕ για την Καταπολέμηση της Ερημοποίησης (UNCCD), η Οικονομική επιτροπή του ΟΗΕ για την Ευρώπη (UNECE), η Οικονομική Επιτροπή του ΟΗΕ για την Ασία και τον Ειρηνικό (ESCAP), η UNESCO, η UNICEF, το Πρόγραμμα του ΟΗΕ για την Ανάπτυξη (UNDP), το Πρόγραμμα του ΟΗΕ για τον Διεθνή Έλεγχο των Ναρκωτικών (UNDCP), η Ύπατη Αρμοστέα για τους Πρόσφυγες (UNHCR), το Γραφείο των Ηνωμένων Εθνών για Υπηρεσίες Έργων (UNOPS), το Ερευνητικό Ινστιτούτο του ΟΗΕ για την Κοινωνική Ανάπτυξη (UNRISD), το Διεθνές Ταμείο για

237 Από δηλώσεις του πρώτου γενικού διευθυντή του οργανισμού και πρώην αντιδημάρχου Βουδαπέστης Μ. Μάρσαλ, βλ. Rifkin, ο.π., 477.

238 Από την ιστοσελίδα του CIVICUS, <http://www.civicus.org>.

239 Από τις ιστοσελίδες του κέντρου, <http://www.efs.be> και <http://www.salsem.ac.at>.

240 Γιαννής 1997:35-38. Ο Γιαννής περιγράφει τα χαρακτηριστικά και τις δυσκολίες του εθελοντισμού αλλά και τις προοπτικές ανάπτυξής του στη περιοχή της νοτιοανατολικής Μεσογείου και του βαλκανικού χώρου.

Γεωργική Ανάπτυξη (IFAD), η Διεθνής Οργάνωση Εργασίας (ILO), η UNAIDS και το Παγκόσμιο Πρόγραμμα Τροφίμων (WFP).²⁴¹

Το 1985 η Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών όρισε την 5^η Δεκεμβρίου ως Διεθνή Ημέρα των Εθελοντών (IVD) και το 1996 η Οργάνωση Εθελοντών του ΟΗΕ (UNV), είχε την ιδέα για τον εορτασμό ενός Διεθνούς Έτους Εθελοντών για το 2001 (IYV 2001) που θα συνέπιπτε και με την είσοδο του κόσμου στον εικοστό πρώτο αιώνα. Η πρωτοβουλία αυτή αναλήφθηκε σε συνεργασία με διεθνείς Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις όπως η Διεθνής Ένωση Εθελοντικής Προσπάθειας (IAVE), που έχει οργανώσεις μέλη σε πάνω από εκατό χώρες, το Ευρωπαϊκό Κέντρο Εθελοντών (EVC) που εκπροσωπεί είκοσι χιλιάδες οργανώσεις εθελοντών και η χριστιανική Ένωση Νεανίδων (YWCA) που αριθμεί 25 εκατομμύρια μέλη σε όλο τον κόσμο. Το IYV 2001 επεδίωξε να έχει ένα βασικό χαρακτηριστικό, την πεποίθηση ότι το παγκόσμιο ξεκινάει από το τοπικό και τέσσερις βασικούς στόχους για την υποστήριξη του εθελοντισμού: περισσότερη αναγνώριση, μεγαλύτερη διευκόλυνση, καλύτερη δικτύωση και αποτελεσματικότερη προώθηση.²⁴²

Με αφορμή το IYV 2001, το εθελοντικό σύστημα του ΟΗΕ αποτύπωσε εθελοντικές δραστηριότητες που υπηρετούν τους τέσσερις βασικούς στόχους του Οργανισμού, με βάση τις εμπειρίες εκατό χωρών στον εθελοντισμό κατά τη διάρκεια της δεκαετίας 1988-1997. Η καταγραφή περιελάμβανε ένα ευρετήριο δράσεων που συνίστατο σε τρία μέρη:

- «Βοηθώντας τους Ανθρώπους», με επιμέρους ενέργειες σε ανθρωπιστικές δράσεις και δράσεις αλληλεγγύης, αστικές και αναπτυξιακές δράσεις, περιβαλλοντικές δραστηριότητες, εκπαιδευτικές δράσεις, συγκέντρωση χρηματικών πόρων και εξασφάλιση χορηγιών.
- «Υποστήριξη του εθελοντισμού», με επιμέρους ενέργειες σε θέματα αναγνώρισης και προώθησης, διευκόλυνσης και στρατολόγησης, διευκόλυνσης και κυβερνητικής υποστήριξης, διαδίκτυωσης και ανταλλαγής εμπειριών, απασχόλησης των μελλοντικών εθελοντών.
- «Εορτασμός», με επιμέρους ενέργειες σε θέματα πολιτισμού και ψυχαγωγίας.²⁴³

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι προτροπές του Οργανισμού με τη μορφή σημειώσεων, οδηγιών, ερωτήσεων και προτάσεων που απευθύνονται σε όλα τα επίπεδα εθελοντικής συμμετοχής και δραστηριότητας, από τις ομάδες σε μικρές κοινότητες και τις Μη

241 Κέντρο Πληροφοριών ΟΗΕ, 1998: παράγραφος 3 και 4. Το Κέντρο Πληροφοριών του ΟΗΕ σε συνεργασία με τη Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς κυκλοφόρησαν στα Ελληνικά ενημερωτικό σημείωμα για το IYV 2001. Ο τίτλος του αγγλικού πρωτότυπου: *Background Note: International Year of Volunteers, 2001*.

242 Κέντρο Πληροφοριών ΟΗΕ, ο.π., παρ. 7-10.

243 Κέντρο Πληροφοριών ΟΗΕ, ο.π. Ο τίτλος του αγγλικού πρωτότυπου: *Ideas for the International Year of Volunteers 2001: «Yes, but What Will We do?»*. Στο ευρετήριο των δράσεων που παρατίθεται έχουν αποτυπωθεί ορισμένες καινοτόμες ενέργειες όπως για παράδειγμα οι εκστρατείες «δωρεάς χρόνου» ή οι μικρές πολιτιστικές παραγωγές για τον εθελοντισμό (τραγούδι, βίντεο κλπ) ή η διοργάνωση εκδηλώσεων με αξιοποίηση ανακυκλωμένων υλικών κλπ. Παράλληλα όμως, αποτυπώνονται και ενέργειες που διέπονται από παραδοσιακές αντιλήψεις για τη στρατολόγηση των νέων εθελοντών και δράσεις που παραπέμπουν σε αυστηρά ιεραρχημένες δομές, θυμίζοντας κλειστές σέχτες ή προσκοπικές εξορμήσεις χωρίς φαντασία και ουσιαστικό περιεχόμενο.

Κυβερνητικές Οργανώσεις μέχρι τα μεμονωμένα άτομα, αφήνοντας σε κάθε χώρα να καθορίσει τις παραμέτρους της εθελοντικής συνεισφοράς.²⁴⁴

Ο ΟΗΕ, την τριετία 1999-2001, διοργάνωσε σημαντικές συναντήσεις ειδικών και διασκέψεις εμπειρογνομόνων πάνω στον εθελοντισμό και το νέο ρόλο που καλείται να παίξει σε τοπικό, εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο. Ο βασικός στόχος ήταν να κατατεθούν και να ανταλλάγουν απόψεις και προβληματισμοί, πορίσματα και αναλύσεις, μελέτες θεωρητικών και αποτελέσματα ερευνών για την αποτελεσματικότητα της δράσης των ΜΚΟ και των εθελοντικών οργανώσεων. Αποτέλεσμα αυτών των συναντήσεων ήταν ότι, στη διάρκεια ΙΥV 2001, τα αρμόδια όργανα του ΟΗΕ διατύπωσαν ολοκληρωμένες θέσεις και απόψεις για τον εθελοντισμό, κατέθεσαν συγκεκριμένες προτάσεις για την υποστήριξή του και προέβησαν σε σαφείς συστάσεις και κατευθύνσεις. Ουσιαστικά ο ΟΗΕ με την απόφασή του να αφιερώσει το 2001 στον εθελοντισμό, έθεσε σε πρώτη προτεραιότητα της πολιτικής του τις εθελοντικές συλλογικότητες, τις Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις, την Κοινωνία των Πολιτών ή την λεγόμενη «Διπλωματία του Πολίτη».²⁴⁵

Το κεντρικό σύνθημα στην Παγκόσμια Διάσκεψη του Άμστερνταμ, που άνοιξε τον εορτασμό του Έτους με την συμμετοχή εκπροσώπων από 180 χώρες, ήταν: «2001. Το Έτος που άλλαξε τον κόσμο». «Κάτω ακριβώς από το κεντρικό σύνθημα για το “Έτος που άλλαξε τον κόσμο” φιγουράριζε η διεθνώς αναγνωρίσιμη “λέξη-κλειδί”, ο στόχος που μετέτρεπε μία τέως ενασχόληση για φιλόanthropous (τον εθελοντισμό) σε ριζοσπαστικό σύνθημα, το «Partnership». Το Partnership είναι η «συνεργασία», ή ο «συνεταιρισμός», ή η «εταιρική σχέση», αποτελεί τη σύνδεση και τη συνευθύνη του Κράτους και της Κοινωνίας Πολιτών για τις –τέως αμιγώς κρατικής αρμοδιότητας-δημόσιες υποθέσεις».²⁴⁶ Οι λαοί είναι, μέσω εθελοντικών δράσεων, ενεργά εμπλεκόμενοι στις πρώτες γραμμές πολλών τομέων των παγκόσμιων σημαντικών υποθέσεων. Έτσι, ο εθελοντισμός αποτελεί σημαντικό συστατικό κάθε στρατηγικής που αποσκοπεί σε παγκόσμια ζητήματα όπως οι τομείς «της μείωσης της φτώχειας, της περιβαλλοντικής προστασίας και αναγέννησης, της υγείας, της διαχείρισης καταστροφών και της ανακούφισης των προβλημάτων».²⁴⁷

244 Κέντρο Πληροφοριών ΟΗΕ, ο.π. Οι τίτλοι των αγγλικών πρωτοτύπων είναι: *Guidance Note for Preliminary Reflection, 1, Guidance Note for community-Based Groups and NGOs, 2, Guidance Note: Some Guidance for the Individual, 3, Guidance Note: Enhanced Recognition of Volunteer Service, 7, Guidance Note: Enhanced Facilitation of Volunteer Service, 8, Guidance Note: Enhanced Networking of Volunteer Service, 9*, και το *Guidance Note: Enhanced Promotion of Volunteer Service, 10*.

245 Βλ. τον πρόλογο του Γ. Παπανδρέου στην ελληνική έκδοση, *Θέσεις του ΟΗΕ για τον εθελοντισμό με αφορμή το 2001 ως Διεθνές Έτος Εθελοντών*. Ο Έλληνας Υπουργός Εξωτερικών Γ. Παπανδρέου αναφέρει την «Διπλωματία του Πολίτη» ως την εκδοχή της Κοινωνίας των Πολιτών που προσιδιάει σε ζητήματα εξωτερικής πολιτικής. Το Ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών δημιούργησε στα τέλη του 1999 την «Υπηρεσία Διεθνούς Αναπτυξιακής Συνεργασίας» (ΥΔΑΣ) και την «Επιτροπή για τις ΜΚΟ» προωθώντας το κατάλληλο οργανωτικό πλαίσιο για στενές σχέσεις με εκείνους του πολίτες που αναπτύσσουν δράσεις εκτός Ελλάδας ή διατηρούν δεσμούς με διεθνή δίκτυα, ο.π.

246 Βλ. το σημείωμα του Ν. Λιοναράκη στην ελληνική έκδοση, *Θέσεις του ΟΗΕ για τον εθελοντισμό με αφορμή το 2001 ως Διεθνές Έτος Εθελοντών*. Ο Ν. Λιοναράκης, ως πρόεδρος της Επιτροπής για τις Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις του Υπουργείου Εξωτερικών σημειώνει ότι: «χιλιάδες ΜΚΟ προσβλέπουν στον ΟΗΕ και αποκτούν το λεγόμενο “καθεστώς συμβούλου”. Η πρόσκλησή τους, ως partners, στη διαδικασία λήψης αποφάσεων έχει γενικευτεί σε όλους τους Οργανισμούς που συνδέονται με τον ΟΗΕ», ο.π.

247 Θέσεις του ΟΗΕ για τον εθελοντισμό με αφορμή το 2001 ως Διεθνές Έτος Εθελοντών, 2002: 19, 25 και 45.

Ο ρόλος της Κοινωνίας των Πολιτών και ιδιαίτερα των εθελοντικών και Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων στο πλαίσιο της διεθνούς συνεργασίας, συχνά, αποτελεί αντικείμενο έντονου προβληματισμού και αντιπαράθεσης. Η εμπειρία της κάθε χώρας όσον αφορά το ρόλο των ΜΚΟ και όλων των άλλων εκφάνσεων της κοινωνίας των πολιτών είναι συνάρτηση της ιστορίας, του πολιτισμού και της κοινωνικής της συγκρότησης. «Σε γενικές γραμμές οι αναπτυγμένες βιομηχανικά κοινωνίες αποδέχονται τη δράση και τη δράση και την παρέμβαση των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων ιδιαίτερα σε τομείς όπως η προστασία του περιβάλλοντος, οι ανθρωπιστικές δράσεις, η αναπτυξιακή συνεργασία και η κοινωνική πολιτική. Οι αναπτυσσόμενες, όμως, χώρες τηρούν μια περισσότερο επιφυλακτική στάση στη δράση των ΜΚΟ, που στην πλειοψηφία τους προέρχονται από τις δυτικές πρώην αποικιοκρατικές δυνάμεις, και είναι ιδιαίτερα ευαίσθητες σε ότι αφορά τις πιθανές παρεμβάσεις των διεθνών οργανώσεων σε ζητήματα που σχετίζονται με τις πολιτικές εξελίξεις και τις δράσεις σε θέματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων». Ο ρόλος και η δράση των εθελοντικών και Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων στο πλαίσιο των πολιτικών για τη διεθνή ανάπτυξη στο βαθμό που δεν προωθούν την κοινωνική δυναμική και τη συμμετοχική δημοκρατία στις χώρες που δραστηριοποιούνται θα μπορούσαν να κατηγορηθούν για «νεοϊμπεριαλιστικό παρεμβατισμό». Αντίθετα ο σεβασμός του ρόλου όλων των τοπικών παραγόντων και ιδιαίτερα της κοινωνίας και των τοπικών θεσμών αποτελεί καθοριστικό παράγοντα για ουσιαστικό προγραμματισμό, αποτελεσματικότητα και διαφάνεια στη διαχείριση των πόρων.²⁴⁸

Η πληροφόρηση και οι «ανάλυσεις για τις ΜΚΟ που προέρχονται από κρατικούς και διεθνείς οργανισμούς είναι αναξιόπιστες στο βαθμό που συνιστούν, κύρια, μέρος του τομέα δημοσίων σχέσεων τους, χωρίς ιδιαίτερη βούληση για την εμπειριστατωμένη μελέτη των ΜΚΟ. Οι υπάρχουσες μελέτες των κρατικών και διεθνών οργανισμών επικεντρώνονται μόνο στην ανάπτυξη των σχέσεων μεταξύ των ΜΚΟ και των συγκεκριμένων κρατικών φορέων ή διεθνών οργανισμών καθώς και την προώθηση της συνεργασίας μεταξύ τους. Είναι ενδεικτικό ότι η πλειοψηφία τέτοιων μελετών και αναλύσεων αντιλαμβάνονται τους ΜΚΟ ως «απλούς διεκπαιρωτές» των κρατικών πολιτικών χωρίς να λαμβάνουν υπ' όψη τους την περίπτωση ή την δυνατότητα των ΜΚΟ να συμμετέχουν στη διαδικασία σχεδιασμού, υλοποίησης και αξιολόγησής τους».²⁴⁹ Οι «παραδοσιακές θεωρίες» για την μελέτη των ΜΚΟ, που βασίζονται στο κρατοκεντρικό μοντέλο λειτουργίας του πολιτικού συστήματος, εστιάζ-

248 Βλ. το άρθρο του Α. Θεοδωράκη «Διεθνής επικουρία ή νεοϊμπεριαλιστικός παρεμβατισμός; Ο ρόλος των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων στο πλαίσιο της πολιτικής της Ε.Ε. για τη διεθνή ανάπτυξη», *Κοινωνία Πολιτών*, τ.4/2000. Ο Α. Θεοδωράκης διατυπώνει τις προϋποθέσεις και τα επίπεδα εφαρμογής ώστε ο διεθνής ρόλος των ΜΚΟ να μην χαρακτηρίζεται από στοιχεία «νεοϊμπεριαλιστικού παρεμβατισμού» αλλά να αποτυπώνεται η συμπληρωματικότητα των ρόλων και των δράσεων όλων των παραγόντων προς την κατεύθυνση της «διεθνούς επικουρίας». Χαρακτηριστικά, αναφέρεται στο σύστημα της «Συγχρηματοδότησης» των προγραμμάτων (π.χ. Ευρωπαϊκή Επιτροπή και ΜΚΟ) που προβλέπει χρηματοδότηση εκ μέρους της Επιτροπής του 50% ενώ οι ΜΚΟ καλύπτουν εξ ιδίων πόρων το 15% των συνολικών δαπανών που απαιτούνται για την υλοποίηση ενός σχεδίου. Έτσι, γίνεται πραγματικότητα η εγγύηση του σεβασμού της αυτονομίας των ΜΚΟ, η ανεξαρτησία των πρωτοβουλιών και των θέσεών τους.

249 Βλ. τον πρόλογο του Κλ. Κουτσούκη για το βιβλίο του Π. Σκλιά, 1999, *Ο ρόλος των Μη Κυβερνητικών Οργανισμών στην εποχή της παγκοσμιοποίησης: Θεωρητικές προσεγγίσεις*, σ.5. Ο Κλ. Κουτσούκος, διευθυντής του Ελληνικού Κέντρου Πολιτικών Ερευνών στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, επισημαίνει το σημαντικό κενό στη σύγχρονη ελληνική και ξενόγλωσση βιβλιογραφία, ιδιαίτερα στο βαθμό που το θεωρητικό υπόβαθρο των ΜΚΟ ελάχιστα έχει απασχολήσει τους ερευνητές.

ζονται σε αναλύσεις με βάση τις οποίες οι ΜΚΟ πρέπει να προσαρμόζονται με τέτοιο τρόπο ώστε να συμβιβάζονται με τις ευρύτερες λειτουργίες των κρατών.²⁵⁰ Παρόμοιες προσεγγίσεις έχουν αναπτυχθεί από διπλωμάτες, νομικούς καθώς και αντιπρόσωπους της «Ρεαλιστικής Σχολής», ή αλλιώς της «Πολιτικής της Ισχύος» που θεωρούν ότι οι ΜΚΟ αποτελούν ένα μόνο μέρος των σχέσεων μεταξύ των κρατών και οι διεθνείς οργανισμοί αναπόσπαστο μέρος των διακρατικών σχέσεων και της προσπάθειας των κρατών να κερδίσουν επιπλέον δύναμη.²⁵¹

Ιδιαίτερη σημασία έχουν οι «διεθνικές προσεγγίσεις» (transnational approaches) για τις ΜΚΟ οι οποίες διευρύνουν το ρόλο και τη σημασία τους. Οι διεθνικές προσεγγίσεις αναφέρονται σε αλληλεπιδράσεις που παρακινούνται και στηρίζονται όχι μόνο από τις κυβερνήσεις αλλά και από μη κυβερνητικούς φορείς, ιδιώτες ή οργανισμούς και αποκαλούνται «διεθνικές αλληλεπιδράσεις». Η χρήση του όρου «διεθνική αλληλεπίδραση» χρησιμοποιείται όταν «ένας τουλάχιστον φορέας δεν είναι παράγοντας κρατικού ή διακρατικού οργανισμού». Οι σημαντικότερες μορφές αλληλεπίδρασης αφορούν τις επικοινωνίες, τις μεταφορές, τα χρηματοοικονομικά και τη δυνατότητα μετακίνησης.²⁵²

Ιδιαίτερα οι αλληλεπιδράσεις στον τομέα των επικοινωνιών, δηλαδή στη διακίνηση των πληροφοριών αποτελεί σημαντική ασφαλιστική δικλείδα στις πιέσεις κρατικών αυταρχισμών και στη διαφύλαξη της αυτονομίας των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων. Η δυνατότητα της αμφίδρομης επικοινωνίας που εξασφαλίζει η εξέλιξη της πληροφορικής και η δυνατότητα κινητοποίησης των εθελοντικών και Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων μέσα από το Internet, αποτελεί πλέον μία αδιαμφισβήτητη πραγματικότητα. Οι αυτόνομες οργανώσεις πολιτών δικτυώνονται και συντονίζουν τις δράσεις τους για την επίτευξη κοινών στόχων και διεκδικήσεων και το Internet αποτελεί ένα πολυεπίπεδο πολλαπλασιαστή της δύναμής τους. Παράλληλα, αναδύονται νέες μορφές παγκόσμιας συλλογικής δράσης που οφείλουν την ύπαρξή τους ακριβώς στην ύπαρξη του διαδικτύου και οι στόχοι τους είναι συνυφασμένοι με την πορεία του, υπογραμμίζοντας την ανάγκη αυτορύθμισης και αυτοδέσμευσης των «netizens».²⁵³ Ο κυβερνοχώρος λειτουργεί ως ένα σύγχρονο πεδίο έκφρασης της Κοινωνίας των Πολιτών δημιουργώντας νέες μορφές επαφής και επικοινωνίας, λειτουργίας και δρά-

250 Gordenker – Weiss 1995: 373.

251 Σκλιάς 1998: 10. Ο Π. Σκλιάς αναφέρεται στις διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις για τις ΜΚΟ και αναλύει τις Μαρξιστικές και νεομαρξιστικές προσεγγίσεις οι οποίες μελετούν το ρόλο των ΜΚΟ υπό την οπτική της λειτουργίας των κοινωνικών τάξεων. Ως εκ τούτου και αυτή η προσέγγιση είναι ιδιαίτερα περιοριστική για την μελέτη του ρόλου των ΜΚΟ, ο.π., 12.

252 Keohane- Nye 1981: XII. Ανάλυση για τη διεθνική προσέγγιση, βλ. Σκλιάς, ο.π., 15-16.

253 Ρήγου «Internet, δημόσια σφαίρα και κοινωνία πολιτών», *Κοινωνία Πολιτών*, τ.4/2000. Η Μ. Ρήγου, εξετάζοντας τα προβλήματα αλλά και τις ευκαιρίες που παρέχει το διαδίκτυο στην ενδυνάμωση της δημόσιας σφαίρας και της κοινωνίας των πολιτών, αναφέρει σαν παραδείγματα «παγκοσμιοποιημένης αντίδρασης» τις κινητοποιήσεις των οργανώσεων πολιτών στο Σιάτλ το 1999 που συνέβαλαν στην αποτυχία της διάσκεψης και τις κινητοποιήσεις για δημοκρατικότερους όρους παγκοσμιοποίησης και ίσες ευκαιρίες ανάπτυξης στη Σύνοδο των Ηνωμένων Εθνών στην Μπανγκόκ, το Φεβρουάριο του 2000. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα διαδικτυακής δραστηριοποίησης της κοινωνίας πολιτών αποτελεί η περίπτωση της Πολυμερούς Συμφωνίας για τις Επενδύσεις (ΜΑΙ). Η ΠΣΕ επεξεργασμένη στους κόλπους του ΟΟΣΑ, που χαρακτηρίστηκε και ως το μανιφέστο του παγκόσμιου καπιταλισμού, παρέμενε άγνωστη στους πολίτες και ως ένα βαθμό στους πολιτικούς, έως την ημέρα που ένα αντίγραφο του κειμένου έπεσε στα χέρια ενός διεθνούς συνασπισμού κινημάτων πολιτών. Σε ελάχιστο χρόνο, η Πολυμερής Συμφωνία για τις Επενδύσεις είδε το φως της δημοσιότητας μέσα από την ιστοσελίδα του «Public Citizen», ενός κινήματος άμυνας των καταναλωτών.

σης. Η ανάδυση αυτού του νέου δημόσιου χώρου επικοινωνίας ευνοεί τόσο την ευέλικτη συλλογική δράση όσο και την ελεύθερη και την αμφίδρομη επικοινωνία εκ μέρους των μεμονωμένων χρηστών, με αποτέλεσμα να αναπτύσσεται μια νέα δημιουργική ατομικότητα. Η ανάπτυξη των ανεξάρτητων οργανώσεων του εθελοντικού κινήματος κατοχυρώνεται και από την αξιοποίηση των ευκαιριών και των δυνατοτήτων που παρέχουν οι νέες τεχνολογίες στην επικοινωνία και την πληροφόρηση.

Η δυναμική αλλαγή που προσέδωσαν οι τεχνολογικές καινοτομίες και που στηρίζεται σε συνεχείς εξελίξεις στις επικοινωνίες και τις μεταφορές, έφεραν στην κεντρική σκηνή «νέες οργανώσεις η προσπάθεια των οποίων να διεκδικούν εξωτερικούς πόρους και να δρουν σε συνεργασία με ανάλογους φορείς εκτός συνόρων, έχει διευρύνει την ακτίνα δράσης τους»²⁵⁴ και προσδίδει νέο ρόλο και σημασία στις οργανώσεις του εθελοντικού χώρου. Το παραδοσιακό κρατοκεντρικό μοντέλο μελέτης και ανάλυσης των μη κρατικών οργανώσεων είναι πλέον ξεπερασμένο αφού έχουν επέλθει σημαντικές αλλαγές κύρια μέσα από την ανάπτυξη των διεθνικών αλληλεπιδράσεων.²⁵⁵ Η διεθνική προσέγγιση για τις ΜΚΟ προσέδωσε νέες διαστάσεις στη λειτουργία και το ρόλο του εθελοντικού τομέα και των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων, προσδίδοντας στον εθελοντισμό την διεθνιστική του διάσταση.

254 Rosenau 1980: 1-6. Ο J. Rosenau αναλύοντας την διεθνική προσέγγιση για τις ΜΚΟ προσδιορίζει την ανάδειξη δύο ισχυρών αλλά αντικρουόμενων διαδικασιών. Μια διαδικασία ενοποίησης μέσα από την οποία οι κοινωνίες γίνονται συνεχώς όλο και πιο πολύ εξαρτώμενες η μία από την άλλη, και μια διαδικασία διάσπασης μέσω της οποίας οι διαφορετικές ομάδες ζητούν αυτονομία δράσης. Εμφανώς και οι δύο διαδικασίες οδηγούν σε μια μεταλλαγή του συστήματος του κράτους-έθνους, όπως αυτό μας ήταν γνωστό.

255 Σκλιάς, ο.π, 16.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

Διαστάσεις του σύγχρονου εθελοντικού κινήματος.

1. Η φυσιογνωμία και ο χαρακτήρας των εθελοντικών οργανώσεων

Είναι ιδιαίτερα δύσκολο να προσδιορισθεί η έννοια του «εθελοντισμού» γιατί πρόκειται για ένα φαινόμενο που αλλάζει συχνά μορφή και περιεχόμενο, μεθόδους και τρόπους λειτουργίας, δραστηριότητες και πεδία παρέμβασης, ακολουθώντας τις εξελισσόμενες ανάγκες και απαιτήσεις της κοινωνίας στην οποία επιχειρεί να ανταποκριθεί. Ο εθελοντισμός δεν αποτελεί νέο φαινόμενο. Ανεξάρτητα αν βρίσκει τις ρίζες του σε παλαιότερες ιστορικές περιόδους με εκφράσεις φιλάνθρωπίας ή θρησκευτικής πίστης, κοινωνικής στήριξης ή ταξικής αλληλεγγύης, υπήρξε πάντοτε έκφραση της πολιτισμένης συμπεριφοράς της ανθρωπότητας. Στις περισσότερες κοινωνίες ο εθελοντισμός αποτελεί θεμελιακό τμήμα της ζωής των ανθρώπων και στις περισσότερες γλώσσες υπάρχουν όροι που τον περιγράφουν. «Σραμαντάνα» στη Νότια Ασία, «χαράμπι» στην Ανατολική Αφρική, «μίνγκου» στη Λατινική Αμερική και «αλ τσαβούν βαλ ταβασούλ» σε πολλά Αραβικά Κράτη, η πράξη είναι πολύ οικεία ακόμη και αν η λέξη «εθελοντής» δεν είναι. Η εθελοντική δραστηριότητα, με τα πολλά της ενδύματα και ονόματα, είναι στις περισσότερες κουλτούρες βαθιά συνδεδεμένη με τις μακροχρόνια εγκαθιδρυμένες, αρχαίες παραδόσεις της συμμετοχής.²⁵⁶

Ο εθελοντισμός, σε μία πρώτη προσέγγιση, θα μπορούσε να προσδιορισθεί ως μία δραστηριότητα που αναπτύσσεται «κατά τρόπο προσωπικό, αυθόρμητο, ελεύθερο, χωρίς σκοπό ατομικού κέρδους, από μεμονωμένους πολίτες ατομικά ή διαμέσου των οργανώσεων των οποίων αποτελούν μέλη, για σκοπούς κοινωνικής αλληλεγγύης, προαγωγής και ανάπτυξης του ανθρώπινου προσώπου και κοινωνικής, πολιτιστικής και περιβαλλοντικής πρόοδου».²⁵⁷ Η εθελοντική προσφορά αυτοαναιρεί κάθε έννοια εξαναγκασμού, είναι πέρα και πάνω από το χαρακτήρα του καθήκοντος, αποτελεί μια υλική ή ηθική πράξη και μια θέση προσφοράς που προϋποθέτει μια μορφή αυτοθυσίας, ένα περίσσειμα που ξεχειλίζει και τελικά λειτουργεί απελευθερωτικά. Ο τομέας του εθελοντισμού αποτελεί ένα χώρο ικανό να προσδιορίζει την ευημερία με όρους ευτυχίας και ευχαρίστησης δημιουργώντας μια *αίσθηση προσφοράς και συμμετοχής* σε μια κοινή προσπάθεια. Ο εθελοντισμός δεν αποτελεί εργασιακή κατηγορία αλλά ένα διαδεδομένο τρόπο και μορφή κοινωνικής συμπεριφοράς βαθιά ριζωμένης στις κοινωνικές δομές.

Ιδιαίτερα στη σημερινή εποχή, η ανάπτυξη του οργανωμένου εθελοντισμού είναι εντυπωσιακή και αποδεικνύεται από το αυξημένο επιστημονικό ενδιαφέρον για μια συστηματική προσέγγιση του φαινομένου. Ενδιαφέρον που προκύπτει από τις νομοθετικές και διοικητικές πρωτοβουλίες για τη θεσμική αναγνώριση και προώθηση του εθελοντισμού, από το ζωηρό ενδιαφέρον των μέσων μαζικής επικοινωνίας, από την αύξηση της συμμετοχής των νέων σε εθελοντικές δραστηριότητες και την αύξηση του αριθμού των εθελοντικών ορ-

256 Θέσεις του ΟΗΕ για τον εθελοντισμό, ο.π., 22. Χαρακτηριστικά στην Ινδία ο εθελοντισμός είναι μια αρχαία κοινωνική συμπεριφορά και κατά συνέπεια η σπουδαιότητά του δεν απαιτεί διευκρίνιση. Το κίνημα του Γκάντι ήταν βασισμένο στο πνεύμα της εθελοντικής εργασίας, ο.π., 23.

257 Ανθόπουλος, ο.π., 142.

γανώσεων. Ο αναβαθμισμένος ρόλος των εθελοντικών και γενικότερα των μη κυβερνητικών και μη κερδοσκοπικών οργανώσεων του τρίτου τομέα είναι αναμφισβήτητος και πιστοποιείται από όλες τις μελέτες του φαινομένου και τις αναφορές των επιστημόνων, των ερευνητών και των εμπειρογνομώνων.

Οι οργανώσεις του εθελοντικού τομέα, είτε ενσωματώνονται στον ιστό της καθημερινής κοινωνικής, τοπικής και οικογενειακής ζωής είτε αποτελούν μεγάλους οργανισμούς εθνικής και διεθνούς σημασίας, διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο και αναλαμβάνουν σημαντικές ευθύνες σε όλους σχεδόν τους τομείς της κοινωνικής δραστηριότητας. Οι εθελοντικές οργανώσεις συμβάλλουν όχι μόνο στη διαφύλαξη των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αλλά και στη δραστήρια άσκηση των δικαιωμάτων του πολίτη, παρέχουν ένα ευρύ φάσμα υπηρεσιών, διευκολύνουν την απόκτηση δεξιοτήτων και εμπειρίας, διευρύνουν το πεδίο των επαγγελματικών επιλογών και συμβάλλουν στη δημιουργία απασχόλησης. Από την υποστήριξη σε προσωπικό επίπεδο μέχρι την κοινωνική εργασία, από την αμοιβαία υποστήριξη στις ομάδες αυτοβοήθειας μέχρι τη συμμετοχή σε κινήματα και καμπάνιες ευρείας βάσης, η εθελοντική δραστηριότητα ποικίλει τόσο πολύ όσο και η δημιουργικότητα των εθελοντών, η φύση του πολιτιστικού της περιβάλλοντος και το εύρος των προβλημάτων με τα οποία καταπνέεται. Όμως, αν και η εθελοντική δραστηριότητα ποικίλλει, είναι δυνατόν να κατηγοριοποιηθεί ως εξής.²⁵⁸

- Αμοιβαία βοήθεια και αυτό-βοήθεια. Από τις μικρές, ανεπίσημες, συγγενικές και φυλετικές ομαδοποιήσεις έως τις πιο επίσημες ενώσεις «κυκλώμενης πίστωσης» και ομάδες πρόνοιας, η εθελοντική δραστηριότητα είναι κεντρική δραστηριότητα και αποτελεί στυλοβάτη των κοινωνικών και οικονομικών συστημάτων υποστήριξης σε πολλά μέρη του αναπτυσσόμενου κόσμου και σημαντική συνιστώσα στις εκβιομηχανισμένες χώρες, ιδιαίτερα στον τομέα της υγείας.
- Επίσημη παροχή και προσφορά υπηρεσιών. Οι πολίτες προσφέρουν εθελοντικά το χρόνο τους μέσω επίσημων οργανισμών σε τομείς όπως η υγεία, ο αναλφαριθμητισμός, το περιβάλλον, ο πολιτισμός, ο αθλητισμός, η κοινωνική πρόνοια κλπ. Η υπηρεσία είναι δυνατόν να είναι τοπικής, εθνικής ή διεθνούς εμβέλειας και μπορεί να αποτελεί τμήμα του κυβερνητικού, μη-κυβερνητικού ή του ιδιωτικού τομέα.
- Αστική ενασχόληση. Ανεξάρτητα αν αφορά αντιπροσώπευση σε συμβουλευτικά κυβερνητικά όργανα ή εμπλοκή του χρήστη σε έργα τοπικής ανάπτυξης, η δραστηριοποίηση των πολιτών στη ζωή της κοινωνίας αποτελεί ουσιαστικό συστατικό کاملής διακυβέρνησης και σημαντικό παράγοντα αποτελεσματικών στρατηγικών ανάπτυξης.
- Εκστρατείες και καμπάνιες. Η απαγόρευση στη χρήση ναρκών ξηράς, η καταπολέμηση των διακρίσεων και των καταχρήσεων στον τομέα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της περιβαλλοντικής καταστροφής, αποτελούν συνέπεια μαζικής εθελοντι-

258 Ο ΟΗΕ προσδιορίζει κριτήρια και παραμέτρους για τη διάκριση του εθελοντισμού και με βάση αυτά κατηγοριοποιεί την εθελοντική δραστηριότητα σε συγκεκριμένες μορφές, βλ. Θέσεις του ΟΗΕ για τον εθελοντισμό, ο.π., 10, 12 και 22-23.

κής δράσης με τη μορφή εκστρατείας ή καμπάνιας, είτε είναι σε τοπικό είτε σε παγκόσμιο επίπεδο.

Όπως και αν αντιλαμβανόμαστε τον εθελοντισμό είτε ως αμοιβαίο βοήθημα και αυτοβοήθεια, είτε ως φιλανθρωπία και υπηρεσία, είτε ως συμμετοχή σε αναπτυξιακές πρωτοβουλίες και σε εκστρατείες, η εθελοντική πρακτική είναι η έκφραση της θέλησης των λαών και η ικανότητά τους να βοηθούν ελεύθερα τους άλλους και έτσι να καλυτερεύουν την κοινωνία. Το νέο στοιχείο είναι η προσέγγιση της εθελοντικής δράσης ως ένα στρατηγικό μέσο που εμπλουτίζει τους πόρους, που αντιμετωπίζει παγκόσμια ζητήματα και βελτιώνει την ποιότητα ζωής. Ο εθελοντισμός αποτελεί «σπουδαίο συστατικό οποιασδήποτε στρατηγικής που αποσκοπεί στη μείωση της φτώχειας, τη βιώσιμη ανάπτυξη και την κοινωνική ενσωμάτωση και ειδικά το ξεπέρασμα του κοινωνικού αποκλεισμού και των διακρίσεων».²⁵⁹ Ο σύγχρονος εθελοντισμός προσδιορίζεται από νέα ποιοτικά χαρακτηριστικά και αποκτά μία δομική λειτουργία που αποτελεί αφενός τη βασική εγγύηση των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων- κινητοποιώντας την κοινωνία σε αλτροϋστικούς σκοπούς- και αφετέρου την αυθεντική έκφραση των αρχών του πλουραλισμού, της συμμετοχής, της αλληλεγγύης και της επικουρικότητας. «Συγκεκριμένα, ο εθελοντισμός αποτελεί μια μορφή αυτό-οργάνωσης της κοινωνίας (*πλουραλισμός*) που προσφέρει μια σημαντική δυνατότητα στους πολίτες να διαμορφώσουν ή να τροποποιήσουν την κοινωνική πραγματικότητα (*συμμετοχή*) με την αυθόρμητη και ανιδιοτελή παροχή υπηρεσιών από τις οποίες ωφελούνται άμεσα «τρίτοι» συμπολίτες τους (*αλληλεγγύη*), σε μια σχέση συνεργασίας και επικοινωνίας με τους δημόσιους θεσμούς (*επικουρικότητα*)».²⁶⁰

Οι ιδιαιτερότητες του σύγχρονου εθελοντισμού εκδηλώνονται σε πολλά επίπεδα και η συμβολή και η συνεισφορά των εθελοντικών οργανώσεων είναι σημαντική τόσο σε κοινωνικό όσο και σε πολιτικό και οικονομικό επίπεδο:

- Εγκαθιδρύουν ένα νέο πλαίσιο δημόσιας συμμετοχής μέσα από μια ποικιλία δράσεων που συνδυάζουν παραδοσιακές πρακτικές (οικονομική και υλική βοήθεια) με πρωτότυπες και αποτελεσματικές πρωτοβουλίες «εντάσεως φαντασίας»,²⁶¹ με την ανάπτυξη νέων θεσμών και την χρήση καινοτόμων μεθόδων (πχ δικτυωμένη κοινωνική εργασία, τράπεζες χρόνου,²⁶² διάχυση πληροφόρησης κλπ).

259 Ο ορισμός αυτός για τον εθελοντισμό εμπεριέχεται στην Έκθεση της Επιτροπής για την Κοινωνική Ανάπτυξη του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών και αποτέλεσε το πλαίσιο για την έκθεση του γενικού γραμματέα του Οργανισμού, βλ. Θέσεις του ΟΗΕ για τον εθελοντισμό, ο.π., 19. Επιπρόσθετα, στο παράρτημα όπου αποτυπώνονται οι πιθανοί τρόποι με τους οποίους οι Κυβερνήσεις και ο οργανισμός θα μπορούσαν να υποστηρίξουν τον εθελοντισμό, γίνεται αναφορά στην «ενσωμάτωση του εθελοντισμού στον εθνικό αναπτυξιακό σχεδιασμό» και στην «αναγνώριση της δυνητικής συνεισφοράς του για την επίτευξη αναπτυξιακών σκοπών που μπορούν να διατηρηθούν», βλ. ο.π., 51.

260 Ανθόπουλος, ο.π., 143. Ο Χ. Ανθόπουλος, που αναλύει τον εθελοντισμό ως φαινόμενο συνταγματικού ενδιαφέροντος, αναφέρεται στην απουσία συνταγματικών διατάξεων για τη ρητή προώθηση του ρόλου του εθελοντισμού που ουσιαστικά θα εμπλουτίζε το παραδοσιακό περιεχόμενο της ελευθερίας του συνεταιρίζεσθαι, ο.π.

261 Ο όρος «εντάσεως φαντασίας» στο Παναγιωτίδου 2000: 96.

262 «Οι τράπεζες χρόνου συνταιριάζουν έξοχα την κοινωνική συνείδηση με τη δημιουργική λαϊκή φαντασία», βλ. Ανθόπουλος 2001: 73.

- Αναπτύσσουν σημαντικές δικτύώσεις (networking) επιτυγχάνοντας ισχυρές αλληλεπιδράσεις και ισχυρές διόδους επικοινωνίας και συνεργασίας είτε με άλλους μη κυβερνητικούς φορείς είτε με κρατικούς και διακρατικούς φορείς είτε με διεθνείς οργανισμούς.
- Συνεισφέρουν στη διαμόρφωση μιας «εκτατικής» αντίληψης για την απασχόληση,²⁶³ επιδρώντας θετικά στην αντιμετώπιση της ανεργίας και συμβάλλοντας στην ανάπτυξη ενός τρίτου τομέα στην οικονομία, του τομέα της «κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας». Οι εθελοντικές οργανώσεις, παράλληλα, επιδιώκουν μια διαρκώς μεγαλύτερη κοινωνική επαγγελματικότητα και εξειδίκευση των υπηρεσιών τους υλοποιώντας προγράμματα κατάρτισης και εκπαίδευσης των εθελοντών οι οποίοι αποκτούν σημαντικές γνώσεις και εμπειρίες και αναπτύσσουν ιδιαίτερες δεξιότητες.
- Αποκτούν, μία συνεχώς αυξανόμενη, νομιμοποιητική βάση για την ανάπτυξη της δραστηριότητας και του ρόλου τους με αποτέλεσμα να ασκούν ισχυρές πιέσεις, να δημιουργούν lobbies και να επηρεάζουν τις πολιτικές προτεραιότητες και τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων των κρατικών φορέων. Παράλληλα όμως, η αυξανόμενη νομιμοποιητική τους θέση τους επιτρέπει να σχεδιάζουν και να υλοποιούν εναλλακτικά μοντέλα παραγωγής πολιτικής αναδεικνύοντας τα συγκριτικά πλεονεκτήματά τους έναντι των κρατικών φορέων σε συγκεκριμένους τομείς δράσης (περιβάλλον, ανάπτυξη, κοινωνική πολιτική).²⁶⁴
- Διευρύνουν την έννοια της σύγχρονης δημοκρατίας καθώς αναδεικνύουν τη «συμμετοχή στα κοινά» ως βασική αξία της κοινωνικής συνύπαρξης και συμβάλλουν, αν όχι στην άρση των ανισοτήτων, στη βελτίωση των όρων ίσης πρόσβασης των πολιτών στη κοινή ζωή και τον κοινό πλούτο. Παράλληλα και επιπρόσθετα, την έννοια της σύγχρονης δημοκρατίας την εφαρμόζουν στη δομή και στην εσωτερική τους λειτουργία ως πεδίου έκφρασης του κοινωνικού πλουραλισμού, του πνεύματος αλληλεγγύης και της αυτοαντιπροσώπευσης των πολιτών μέσω της άμεσης και ενεργητικής συμμετοχής τους.²⁶⁵
- Ανταποκρίνονται στις ποικίλες ευαισθησίες, τα όνειρα και τις προσδοκίες για ένα καλύτερο κόσμο και βελτιώνουν την αμοιβαία κατανόηση μεταξύ των πολιτών διαφορετικής προέλευσης προάγοντας τα αισθήματα ανεκτικότητας και αλληλεγγύης αλλά και καλλιεργώντας την ατομική ευθύνη.
- Προάγουν την ιδέα της ενίσχυσης των πεδίων της μη εμπορευματοποιημένης ανθρώπινης δραστηριότητας και της ανάδειξης μιας κοινωνίας αξιών, εμπλουτίζοντας την έννοια της ανάπτυξης με το πολύτιμο στοιχείο της «ανθρώπινης ευημερίας» που περιλαμβάνει, μεταξύ των άλλων, και την οικολογική βιωσιμότητα.²⁶⁶

263 Gaskin- Smith 1995: 7-8.

264 Σκλιάς, ο.π., 22-23.

265 Ανθόπουλος, ο.π., 74.

266 Γιαννής, ο.π., 36.

Η ανάδυση του εθελοντισμού, που άπτεται όλων των σφαιρών της κοινωνικής ζωής, αποτελεί μια αναμφισβήτητη πραγματικότητα. Οι ξεχωριστές σημασίες, οι νέοι ρόλοι και οι καινούργιες προκλήσεις που χαρακτηρίζουν τον εθελοντισμό, απαιτούν μια συστηματικότερη εξέταση. Η ανάλυση των επιμέρους συνιστωσών και των διαστάσεων του σύγχρονου εθελοντισμού στο κοινωνικό, το πολιτικό και το οικονομικό πεδίο προσδιορίζει τα ιδιαίτερα στοιχεία της φυσιογνωμίας του φαινομένου και ολοκληρώνει την εξέτασή του στις σημερινές συνθήκες, προσδίδοντάς του εκείνα τα συστατικά χαρακτηριστικά και στοιχεία που το καθιστούν ένα σύγχρονο δυναμικό φαινόμενο σε παγκόσμια κλίμακα.

2. Κοινωνία και Εθελοντισμός: Η κοινωνική του δυναμική.

Ο σύγχρονος άνθρωπος στην αδιάκοπη αναζήτηση στην οποία επιδίδεται για να αυτοπροσδιοριστεί και να δώσει νόημα και συνοχή στην ύπαρξή του, αντί να αναζητά μάταια από την κοινωνία τον «κοινωνικό ρόλο» μέσα από τον οποίο θα ικανοποιήσει την επιθυμία τους για μια ταυτότητα, αναλαμβάνει ο ίδιος την παραγωγή της κοινωνικότητας, επινοεί τις καθημερινές του πράξεις αλληλεγγύης και κοινωνικοποιείται μέσα από τη συνεχή αναζήτηση των σημείων στα οποία μπορεί να συμφωνήσει.²⁶⁷ Συνεπώς, ο σύγχρονος άνθρωπος περισσότερο δημιουργεί τα συλλογικά σχήματα στα οποία ανήκει, παρά τα υφίσταται. Η αυθεντική ικανότητα των πολιτών να αυτό-οργανώνονται για να ανταποκριθούν σε συγκεκριμένες ανάγκες έχει σαν αφετηρία τις αξίες της κοινωνικής αυτονομίας και της αυτόνομης συμμετοχής στη διαδικασία παραγωγής της κοινωνικότητας και έχουν συμβάλλει σημαντικά στη θεωρητική κατοχύρωση των εθελοντικών εμπειριών πέρα από τα ιδεολογικά θεμέλια του παραδοσιακού κοινωνικού κράτους. Η ανάπτυξη μιας αυθεντικής «κοινωνικότητας του κοινωνικού» κινητοποιεί τις εθελοντικές ενέργειες της κοινωνίας στην προοπτική όχι μόνο μιας πιο «δίκαιης κοινωνίας» αλλά και λιγότερο κρατικοποιημένης και παθητικής.²⁶⁸ Ουσιαστικά, ο εθελοντικός τομέας αποτελεί ένα χώρο όπου οι άνθρωποι «σχετίζονται και επικοινωνούν ελεύθερα μεταξύ τους, σχηματίζοντας και ανασχηματίζοντας ομάδες κάθε είδους, όχι χάρη οιοδήποτε συγκεκριμένου σχηματισμού -οικογένειας, φυλής, έθνους, θρησκείας, κοινότητας, αδελφότητας, ομάδας συμφερόντων ή ιδεολογικού κινήματος-, αλλά χάρη της ίδιας της κοινωνικότητας».²⁶⁹ Η ανάπτυξη της

267 Gorz 1999: 135. Ο Gorz αναλύοντας την αδιάκοπη αναζήτηση των ατόμων για να αυτοπροσδιοριστούν και να δώσουν νόημα και συνοχή στην ύπαρξή τους, αναφέρεται στην «κοινωνιολογική παρέμβαση» του Αλέν Τουρέν και την παραγωγή της κοινωνικότητας.

268 Τέτοιες αναλύσεις συνδέονται κυρίως με τις νέες προσεγγίσεις για το κοινωνικό κράτος με θεωρητικό και πολιτικό υπόβαθρο την διαπίστωση ότι έχει πλέον αρθεί η εκχώρηση του μονοπωλίου της κοινωνικότητας στο κράτος. Ο προβληματισμός αυτός ανήκει σε πολλούς στοχαστές της «κοινωνικής αριστεράς» όπως ο A. Caille, G. Latouche, A. Gorz, P. Hirst, M. Pevelli, J. Rifkin, βλ. Ανθόπουλος 2000: 56.

269 Βλ. Walzer, ο.π. Ο M. Walzer, θεωρώντας ότι οι άνθρωποι από τη φύση τους είναι κοινωνικά, πριν γίνουν πολιτικά ή οικονομικά όντα, αναφέρεται στην αξία της σωματειακής ζωής της κοινωνίας των πολιτών και συνδέει την ποιότητα της πολιτικής και οικονομικής ζωής με τη ζωτικότητα των σωματείων και των συλλόγων.

κουλτούρας της κοινωνικότητας δημιουργεί ένα αίσθημα «κοινότητας»,²⁷⁰ προσδίδει στις εθελοντικές οργανώσεις την κοινωνική τους διάσταση και τις καθιστά σημαντικό παράγοντα κοινωνικής δυναμικής με αναβαθμισμένη την κοινωνική τους αντιπροσωπευτικότητα.

Ο εθελοντισμός εμπλουτίζει τον κοινωνικό συνεκτικό ιστό και διαμορφώνει μια ισχυρή αίσθηση αμοιβαίας εμπιστοσύνης και συνοχής. Αποτελεί μια τεράστια δεξαμενή δεξιοτήτων, ενέργειας και τοπικής γνώσης, συμβάλλει στη δημιουργία ενός σημαντικού κοινωνικού προϊόντος για την προώθηση της κοινωνικής ανάπτυξης και διαμορφώνει το κατάλληλο πεδίο όπου δοκιμάζονται καινούργιες μορφές παραγωγής κοινωνικού κεφαλαίου. Η θέληση για εθελοντική δραστηριότητα αποτελεί έκφραση των κοινωνικών σχέσεων με την οποία οι άνθρωποι επιδιώκουν να καλυτερεύσουν τη δική τους ζωή. Επιπρόσθετα, έχοντας τις ρίζες της στην εμπιστοσύνη και την αμοιβαιότητα, η εθελοντική δραστηριότητα επεκτείνει το αποθηκευμένο κεφάλαιο της κοινωνίας, κτίζει καινούργιες σχέσεις, γεννά νέα δίκτυα κοινωνικής αλληλεπίδρασης και διευρύνει τους ιστούς της κοινωνικής αμοιβαιότητας. Τα δίκτυα της κοινωνικής αλληλεπίδρασης που δημιουργούνται από την εθελοντική δραστηριότητα υπερβαίνουν την παραδοσιακή διαίρεση μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού τομέα. Τα δίκτυα του κοινωνικού κεφαλαίου που υπάρχουν πέρα από τον ορίζοντα της δημόσιας ορατότητας αποτελούν απαραίτητο συστατικό κάθε στρατηγικής που σκοπεύει στην καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού και στην ενδυνάμωση της ανάπτυξης.²⁷¹

Οι εθελοντικές οργανώσεις διαδραματίζουν καίριο ρόλο στην διάδοση των επιστημονικών ιδεών και των τεχνολογικών εξελίξεων και πρωτοστατούν στον αγώνα για την αναγνώριση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και την ανθρώπινη αξιοπρέπεια σε όλους τους τομείς της κοινωνίας. Από την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος και της πολιτιστικής κληρονομιάς μέχρι την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού και των φυλετικών διακρίσεων, την παροχή υπηρεσιών στην εκπαίδευση, την υγεία, την πρόνοια και τον πολιτισμό. Επιπρόσθετα, οι εθελοντικές οργανώσεις παρέχουν αποτελεσματική κατάρτιση στους εθελοντές και τα μέλη τους προσφέροντας ευκαιρίες εμπλουτισμού εμπειριών και απόκτησης κοινωνικών δεξιοτήτων που βελτιώνουν την ικανότητα μελλοντικής απασχόλησής τους, συνεισφέρουν στην κοινωνική συνειδητοποίησή τους και τονώνουν το αίσθημα του μέλους μιας κοινότητας. Οι εθελοντικές οργανώσεις είναι πιο ευέλικτες και πιο προσβάσιμες στον πολίτη, επισημαίνουν και ανακαλύπτουν νέες ανάγκες, καινοτομούν και πειραματίζονται καινούργιους τρόπους αντιμετώπισής τους και, συχνά, οι πρωτοβουλίες τους χαρακτηρίζονται ως «εντάσεως φαντασίας».²⁷² Οι εθελοντικές οργανώσεις λειτουργούν ως

270 Γκίντενς, ο.π. 113-114. Ο Α. Γκίντενς υποστηρίζει ότι η παγκοσμιοποίηση καθιστά την υπόθεση της κοινότητας θεμελιώδες ζήτημα, όχι ως αναβίωση των χαμένων πια μορφών τοπικής αλληλεγγύης αλλά ως «προώθηση της κοινωνικής και υλικής αποκατάστασης της γειτονιάς, των πόλεων και των ευρύτερων τοπικών περιφερειών». Το αίσθημα κοινότητας δημιουργείται εκεί όπου άνθρωποι με ίδιες ανησυχίες, ανήκοντας σε μικρές ομάδες ανθρώπων, έχουν τακτικές συναντήσεις για την ανάπτυξη των κοινών τους ενδιαφερόντων, (από την αναφορά του Γκίντενς στην έρευνα του R. Wuthnow για την εξέλιξη του κινήματος των μικρών ομάδων στις ΗΠΑ, ο.π., 115)

271 Θέσεις του ΟΗΕ για τον εθελοντισμό, ο.π., 11 και 13.

272 Η Παναγιωτίδου (Παναγιωτίδου, ο.π., 96), αναφερόμενη σε νέες μορφές εθελοντικής δράσης στην ελληνική κοινωνία χρησιμοποιεί τον όρο «πρωτοβουλίες εντάσεως φαντασίας», όπου η δράση τους αποτελεί «όχι μόνον ικανοποίηση των ανθρωπιστικών αρχών, αλλά μια πολύ ευχάριστη και δημιουργική ενασχόληση». Μία από τις περιπτώσεις που αναφέρεται στην έρευνά της είναι η έκδοση του περιοδικού «Δρομολόγια» που πωλείται αποκλειστικά στο δρόμο από άνεργους, άστεγους και μετανάστες και οι οποίοι εισπράττουν το 50% από την τιμή πώλησης.

«κατάσκοπος νέων αναγκών»²⁷³ και «αποτελούν το φυτώριο ή την «τράπεζα γονιδίων» απ' όπου θα αναπτυχθούν, τελικά, οι μελλοντικές κοινωνικές και άλλες πολιτικές αλλά και δημιουργούν το κατάλληλο πολιτικό, κοινωνικό και πνευματικό κλίμα μέσα στο οποίο οι μεταρρυθμίσεις θεωρούνται όλο και περισσότερο απαραίτητες».²⁷⁴

Συμπερασματικά και από κοινωνική σκοπιά, η επίδραση των εθελοντικών οργανώσεων είναι ανεκτίμητη και τα επιτεύγματά τους είναι ιδιαίτερα σημαντικά. Ο εθελοντισμός αποτελεί μία ουσιαστική παρέμβαση στη συμβατή καθημερινότητα προσδίδοντας στους συμμετέχοντες το πολύτιμο συναίσθημα «του ανήκειν»,²⁷⁵ αποτελεί τον ιχνηλάτη και ανιχνευτή των νέων αναγκών της κοινωνίας, συμβάλλει στη δημιουργία ενός σημαντικού κοινωνικού προϊόντος και προωθεί την κοινωνική ανάπτυξη.

3. Πολιτική και Εθελοντισμός: Η πολιτική του διάστασης.

Ο κίνδυνος υποβιβασμού του ρόλου του πολίτη σε απλό πελάτη προνομιών και καταναλωτή δικαιωμάτων, οδηγεί στην αναγκαιότητα αναπροσδιορισμού της έννοιας του πολίτη και αναδεικνύει καινούργιες διαστάσεις στην «ιδιότητα του πολίτη» (site of citizenship).²⁷⁶ Στη σημερινή εποχή, η «ιδιότητα του πολίτη» εξελίσσεται βαθμιαία σε μια μεγάλη ποικιλότητα ρόλων λήψης αποφάσεων που, συχνά, μετασχηματίζεται σε κοινωνικά χρήσιμες δραστηριότητες. «Η πολιτική ισότητα, που είναι σύμφυτη με την έννοια του πολίτη, συνυπάρχει με πολλαπλές και ουσιαστικές διαφορές που χωρίζουν τους πολίτες, όχι ως απλές διχοτομήσεις (όπως για παράδειγμα, γυναίκες-άνδρες) αλλά ως πλειάδα διαφοροποιήσεων (αφού υπάρχουν πολλαπλές διαφορές μεταξύ, τόσο των γυναικών όσο και των ανδρών) που πρέπει να αναγνωριστούν ως τέτοιες, ώστε, τελικά να καταστούν ουσιαστικά συμβατές με την πολιτική ισότητα. Μόνο έτσι οι πολίτες θα μπορούν να διεκδικήσουν ίσες δυνατότητες εμπλοκής στην πολιτική διαδικασία, όχι παρά τις διαφορές στις κοινωνικές συνθήκες της ζωής τους, (κάτι που πάντα λειτουργεί υπέρ των προνομιούχων), αλλά αφού αναγνωριστούν οι σχετικές διαφορές ως ουσιαστικές και για την ιδιότητά τους ως πολίτες στις σημερινές συνθήκες».²⁷⁷

Τα κοινωνικά κινήματα, οι ΜΚΟ, οι ενώσεις πολιτών και οι εθελοντικές οργανώσεις παίζουν σημαντικό ρόλο στις πολιτικές διαδικασίες της κοινωνίας, και σε τοπικό και σε παγκόσμιο επίπεδο, αναδεικνύοντας την συμμετοχική διάσταση στην ιδιότητα του πολίτη. Οι εθελοντικές δραστηριότητες «φέρουν μαζί τους» την τιμή της ιδιότητας του πολίτη και

273 Ο όρος «κατάσκοπος των νέων αναγκών» χρησιμοποιείται από τον Ανθόπουλο, ο.π., 55.

274 Ευρωπαϊκή Επιτροπή, ο.π., 11.

275 Βλ. Δημητροπούλου «ΜΚΟ: Μια παρέμβαση στη συμβατή καθημερινότητα», περ. *Δρομολόγια* τ.23/2000.

276 Για τη σημαντική αξία και το νόημα της ιδιότητας του πολίτη βλ. Audigier 1999:19 και Council of Europe 1999: 3.

277 Παντελίδου-Μαλούτα 1993: 98-99. Ουσιαστικά, το σημαντικό θέμα είναι με ποιους τρόπους η έννοια της διαφοράς θα αποδεσμευτεί από αυτή των διακρίσεων ώστε να παραπέμψει όχι σε μια κοινωνία που χαρακτηρίζεται από καταναγκασμούς αλλά σε μια πολυφωνική κοινωνία στην οποία οι πολίτες θα έχουν επίλογό.

προσφέρουν μία ισχυρή δίοδο συμμετοχής σε ανθρώπους όλων των κοινωνικών ομάδων με ισχυρή θεμελίωση στο να είναι και να «νοιώθουν» πολίτες μέσω του εθελοντισμού. Οι εθελοντικές οργανώσεις «δίνουν νόημα στον τρόπο ζωής» των μελών τους²⁷⁸ καθώς τους «προσφέρουν» σημαντικές εμπειρίες αμοιβαιότητας και αλληλεπίδρασης, ενώ παράλληλα τους «εγγυώνται» τη δυνατότητα να αυτό-οργανώνονται και να διεκδικούν, να εκφράζονται και να αποφασίζουν αυτοπροσώπως, βιώνοντας τα συγκεκριμένα αποτελέσματα των δράσεών τους. Για πολλούς ανθρώπους η εθελοντική δράση και συμμετοχή προσφέρει μια πολύ σημαντική δυνατότητα για να λειτουργήσουν ως πολίτες και να δείξουν έμπρακτα ότι ενδιαφέρονται για τους συμπολίτες τους και για την κοινωνία, διαμορφώνοντας ή τροποποιώντας την κοινωνική πραγματικότητα. Ο εθελοντισμός ενισχύει το αίσθημα αλληλεγγύης και συνείδησης του πολίτη και ισχυροποιεί την αντιπροσωπευτικότητα της δημοκρατίας. Οι εθελοντικές οργανώσεις αποτελούν χώρους όπου πολλοί πρωτομαθαίνουν να ασκούν την τέχνη της δημοκρατικής συμμετοχής. «Για πολλούς ανθρώπους η συμμετοχή σε ένα σωματείο μπορεί να είναι η μοναδική εμπειρία ουσιαστικής δημοκρατικής διαδικασίας πέ- ραν της συνήθους εκλογικής διαδικασίας».²⁷⁹

Οι εθελοντικές οργανώσεις διαδραματίζουν ένα αυτόνομο πολιτικό ρόλο ενσταλάζοντας στα μέλη τους και διαδίδοντας στο κοινωνικό σώμα την αξία της συλλογικής δράσης και της κοινωνικής αλληλεγγύης ως θεμελιωδών διαστάσεων της «ιδιότητας του πολίτη». Οι συλλογικότητες εθελοντικής συμμετοχής επαναφέρουν στο προσκήνιο το «πολιτικό στοιχείο» με διαφορετικό και ριζοσπαστικό τρόπο, νοηματοδοτούν την ανθρώπινη ύπαρξη και το συλλογικό βίο, αναδύουν ένα νέο πρότυπο συμμετοχικού πολίτη και αποτελούν σημαντική μορφή «πολιτικοποίησης της κοινωνίας»²⁸⁰. Οι εθελοντικές οργανώσεις αναδεικνύονται ως χώροι οικοδόμησης νέων δικαιωμάτων και άσκησης «καθημερινής δημοκρατίας», ένα «εκκολαπτήριο νέων ιδεών» και εργαστήριο επεξεργασίας προτάσεων πρακτικών, αξιών και νοημάτων. Ένας χώρος στον οποίο παράγονται για εαυτούς και τρίτους, όχι μόνο καινούργια δικαιώματα αλλά και νέες ευθύνες και καινοτόμες μορφές δράσης, δηλαδή «ένα εργαστήριο επαναπροσδιορισμού της ιδιότητας του πολίτη». Ένα εργαστήριο αξιών και δραστηριοτήτων όπου δοκιμάζονται νέες μορφές συμμετοχής και αναπτύσσονται κοινωνικοί δεσμοί επικοινωνίας και αλληλεγγύης.

Ουσιαστικά, οι εθελοντικές οργανώσεις συνθέτουν καινούργιους χώρους όπου συντελούνται καινοτόμες μορφές διαχείρισης της δημοκρατικής ζωής και ο βαθμός ανάπτυξης τους αποτελεί ένα από τους σημαντικότερους δείκτες υγείας και ποιότητας της δημοκρατίας. Συμπερασματικά, από πολιτική σκοπιά, ο εθελοντισμός προσδίδει ουσία, αξία και νόη-

278 Βλ. το άρθρο του R. Stebbins «Volunteering: A serious leisure perspective», στο *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, τ.3/ 1996.

279 Ευρωπαϊκή Επιτροπή, ο.π., 12. Βέβαια, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή επισημαίνει ότι όσο και αν οι εθελοντικές οργανώσεις διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη δημοκρατική διαδικασία, δεν σημαίνει ότι μπορούν να αναλάβουν και το ρόλο που έχουν οι εκλεγμένοι αντιπρόσωποι.

280 Ανθόπουλος, ο.π., 60, 61 και 75. Ουσιαστικά, η εθελοντική δραστηριότητα από τη μια πλευρά πολιτικοποιεί την κοινωνία και από την άλλη κοινωνικοποιεί την πολιτική, προτείνοντας νέες μορφές παρέμβασης και δικτύωσης που εγγράφονται στην ίδια φιλοσοφία της απόκτησης μιας αυτόνομης πολιτικής υποκειμενικότητας. Οι προσεγγίσεις αυτές αναφέρονται σε σχήματα που χρησιμοποιούν οι Ιταλοί, κυρίως, αναλυτές για να προσεγγίσουν την ανάπτυξη των ιταλικών non profit οργανώσεων, ο.π., 74.

μα στην έννοια του πολίτη και αναδεικνύει καινούργιες παραμέτρους και νέες διαστάσεις της ιδιότητας του πολίτη.

4. Οικονομία και Εθελοντισμός: Η οικονομική του συνιστώσα.

Οι συμβατικοί οικονομικοί δείκτες δεν αποτυπώνουν βασικές πηγές πλούτου γιατί σε μία σειρά από συναλλαγές δεν κυκλοφορεί χρήμα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν παρέχονται υπηρεσίες και ότι δεν παράγεται κεφάλαιο, κεφάλαιο ανθρώπινο, κοινωνικό και τελικά οικονομικό. Αυτή η οικονομία απαρτίζεται από το πολύπλοκο πλέγμα των κρίσιμων ανθρώπινων ανταλλαγών που συγκροτούν τις οικογενειακές και συγγενικές σχέσεις, τις φιλικές και λοιπές κοινωνικές σχέσεις που έχουν ανυπολόγιστη αξία αλλά δεν καταγράφεται σε κανένα ΑΕΠ ή άλλο δείκτη. Η σημαντικότερη «κρυφή πηγή» θα μπορούσε να αποκληθεί ως «η οικονομία των εθελοντών». Είναι όσα προσφέρουν οι «επαγγελματίες» ή οι «ερασιτέχνες» εθελοντές, οι πάσης φύσεως φιλανθρωπικές και μη κυβερνητικές οργανώσεις, χωρίς να παίρνουν χρήματα σε αντάλλαγμα. Όσο πιο ισχυρός είναι ο επίσημος εθελοντικός τομέας σε μια χώρα, τόσο σημαντικότερη είναι η συμβολή του στην οικονομική ανάπτυξη και την εξομάλυνση των κοινωνικοοικονομικών προβλημάτων και ανισοτήτων.²⁸¹ Η προσπάθεια αποτίμησης της οικονομικής αξίας του εθελοντισμού συσχετίζεται με την ανάπτυξη πολιτικών που βασίζονται σε συγκεκριμένα στοιχεία και λαμβάνουν υπόψη τα διάφορα επίπεδα συμμετοχής σε διαφορετικούς τομείς του εθελοντισμού.²⁸²

Ο επονομαζόμενος *τρίτος τομέας* της οικονομίας, που αναδείχθηκε και ήλθε στο προσκήνιο στα μέσα της δεκαετίας του 1970, αναφέρεται συχνά και ως *μη κερδοσκοπικός τομέας* ή ως *τομέας της κοινωνικής οικονομίας*.²⁸³ Ο μη κερδοσκοπικός τομέας απαρτίζεται από κοινωνικοοικονομικές πρωτοβουλίες διαφόρων οργανώσεων που δεν ανήκουν ούτε στον παραδοσιακό ιδιωτικό (κερδοσκοπικό) χώρο ούτε και στο δημόσιο τομέα. Η κοινωνική οικονομία και οι οργανώσεις του τρίτου τομέα συνενώνουν πολύ διαφορετικές δομές ως προς το μέγεθος και το χαρακτήρα των δραστηριοτήτων τους. Οι οργανώσεις αυτές ενεργοποιούνται σε διάφορους τομείς δραστηριοτήτων (υγεία και φροντίδα, εκπαίδευση και κατάρτιση, πολιτισμός και ψυχαγωγία κλπ) και ο ρόλος τους μπορεί να είναι είτε συμβουλευτικός είτε και παραγωγικός υπό την έννοια της παραγωγής αγαθών και υπηρεσιών.²⁸⁴ Αν

281 Βλ. το άρθρο του Π. Δρακόπουλου, «Η αόρατη οικονομία εθελοντών και φίλων», στην *Κ. Ελευθεροτυπία* 27/5/2001.

282 Θέσεις του ΟΗΕ για τον εθελοντισμό, ο.π., 50. Κατά τη διάρκεια του 2001 εκδόθηκε από τους Εθελοντές των Ηνωμένων Εθνών το εγχειρίδιο «Μέτρηση του Εθελοντισμού: ένα Πρακτικό Εργαλείο», αξιοποιώντας τις πληροφορίες που παρασχέθηκαν από χώρες με εμπειρία στη μέτρηση των εθελοντικών συνεισφορών, ο.π., 35.

283 Οι ρίζες της κοινωνικής οικονομίας απλώνονται μέχρι τον Μεσαίωνα. Τα σωματεία, οι αδελφότητες και οι ενώσεις, οι συνεταιρισμοί και οι συντεχνίες αποτελούν τους μακρινούς προγόνους της και είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ιστορία του εργατικού κινήματος.

284 Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας (Ε.Ι.Ε.) 2000: 1 και 15. Το θεωρητικό πλαίσιο για τον μη κερδοσκοπικό τομέα τίθεται για πρώτη φορά από τις εργασίες της επιτροπής Filer που διεξήγαγε το 1976 το Πανεπιστήμιο του Γέιλ. Από τότε έχει αναπτυχθεί σημαντική βιβλιογραφία που συμπεριλαμβάνει ένα μεγάλο αριθμό επιστημονικών μελετών και ερευνών σε διεθνές επίπεδο στις οποίες έχουν συμβάλει διάφορες επιστήμες όπως η οικονομική, η κοινωνιολογία, η νομική, η ιστορία κλπ. Στην Ευρώπη, η ύπαρξη διαφορετικών κοινωνικο-πολιτικών, πολιτισμικών και οικονομικών συνθηκών δεν

και δεν υφίσταται ένας καθολικά αποδεκτός ορισμός της Κοινωνικής Οικονομίας, τρεις είναι οι επιμέρους συνιστώσες της, οι συνεταιρισμοί, οι οργανισμοί αλληλοβοήθειας και οι ενώσεις. Όμως, «είτε έχουν τη μορφή αλληλοασφαλιστικών ή επικουρικών ταμείων, συνεταιρισμών, ενώσεων ή ιδρυμάτων στη Γαλλία, την Ιταλία, την Ισπανία και τη Γερμανία, είτε τη μορφή των οργανισμών αυτοβοήθειας (self-help organizations), των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων (charities), ή των μη κερδοσκοπικών οργανισμών (non-profit organizations) του εθελοντικού τομέα στην Βρετανία, τα ιδρύματα αυτά διαβεβαιώνουν ότι μοιράζονται πέντε ιερές αρχές, ένα θεμελιώδη στόχο και ορισμένες κοινωνικές προδιαγραφές. Η ανεξαρτησία απέναντι στο κράτος, η ελεύθερη προσχώρηση των μελών, η δημοκρατική διάρθρωση της εξουσίας (ένα άτομο, μία ψήφος), ο αναπαλλοτρίωτος και συλλογικός χαρακτήρας του κεφαλαίου και η έλλειψη ανταποδοτικότητας του κεφαλαίου, είναι οι αρχές τους».²⁸⁵ Το βασικό, λοιπόν, χαρακτηριστικό αυτού του τομέα που είναι ο μη κερδοσκοπικός του χαρακτήρας θα πρέπει να συνδέεται άμεσα και με ένα θεμελιώδη στόχο που συνίσταται στην εξυπηρέτηση σαφέστατα εκφρασμένων κοινωνικών σκοπών.

Ο τρίτος τομέας, στη σύγχρονη περίοδο, συνδέεται άμεσα τόσο με την ανάπτυξη καινούργιων μορφών απασχόλησης όσο και με την ικανοποίηση νέων αναγκών οι οποίες δεν καλύπτονται ούτε από το κράτος ούτε από τον ιδιωτικό τομέα. Όλες αυτές οι πρακτικές που συντελούνται στο οικονομικό και κοινωνικό πεδίο και ανταποκρίνονται με την προσφορά αγαθών και υπηρεσιών, ορίζονται γενικά ως «Τρίτο Σύστημα».²⁸⁶ Το «Τρίτο Σύστημα» είναι μια γενική έννοια που καλύπτει όλα τα μοντέλα απασχόλησης, τις συνεργασίες και τις σχέσεις που έχουν χαρακτήρα τοπικό και συμμετοχικό. Η συνεχής εξέλιξη των προσεγγίσεων που αφορούν το τρίτο σύστημα έχει φέρει στο προσκήνιο την έννοια της «κοινωνικής επιχείρησης». Η κοινωνική επιχείρηση χαρακτηρίζεται από τον υψηλό βαθμό αυτονομίας τους από το κράτος, τον αυξανόμενο παραγωγικό της ρόλο και μια επιχειρηματική συμπεριφορά και οπτική, στοιχεία που την διακρίνουν από τους παραδοσιακούς μη κερδοσκοπικούς οργανισμούς. Σύμφωνα με τον F. Wolf, η κοινωνική επιχείρηση εγγράφεται σε μια οπτική της «οικονομίας της αλληλεγγύης», δηλαδή ενός συστήματος οικονομίας που βασίζεται στο συνδυασμό τριών οικονομιών (την οικονομίας της αγοράς, τη μη εμπορευματική οικονομία (non marchande) και την μη νομισματική αγορά) με τη δυναμική των έργων που συνδέουν την αρχή της αμοιβαιότητας με τις αρχές της ισότητας και της δικαιοσύνης. Η επανασύνδεση της πρωτοβουλίας και της αλληλεγγύης,²⁸⁷ δύο αξιών που είναι ιστορικά

επέτρεψε μία ανάλογη, όπως αυτή στις ΗΠΑ, εκτεταμένη και ταχεία αναγνώριση και απήχηση του τρίτου τομέα της οικονομίας. ο.π., 15-16.

285 Motchane, ο.π., 22. Ο J. Motchane, καθηγητής στο πανεπιστήμιο Paris-VII, ορίζει ως θεμελιώδη στόχο του τομέα της κοινωνικής οικονομίας «την παροχή αγαθών και υπηρεσιών σε μικρότερο κόστος, ώστε να εξυπηρετείται το αμοιβαίο συμφέρον των μελών ή ευρύτερα να διασφαλίζεται η εξυπηρέτηση του γενικού συμφέροντος που το κράτος δεν θέλει ή δεν μπορεί να αναλάβει». Επιπρόσθετα, ορίζει μερικές προδιαγραφές για την διαμόρφωση ενός κοινοτικού δικαίου που θα αφορά τον τρίτο τομέα και θα καθιερώνει ένα καθεστώς επιχείρησης με κοινωνικούς στόχους που θα λαμβάνονται υπόψη οι στόχοι και η έννοια του γενικού συμφέροντος, βλ. την ανάλυση του J. Motchane «Τα άγνωστα εδάφη της κοινωνικής οικονομίας» στη *Le Monde Diplomatique*, που αναδημοσιεύθηκε στην *Κ. Ελευθεροτυπία* 13/8/2000.

286 Ο όρος «Τρίτο Σύστημα» καθιερώνεται από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και οι βασικές τάσεις και ορισμοί έχουν δοθεί από τους M. Coyne και J. Bell, βλ. E.I.E., ο.π., 24-25.

287 Η οικοδόμηση μιας «αλληλέγγυας οικονομίας» αποτελεί πλέον στρατηγικό στόχο εφαρμογής πολιτικών, σε εθνικό αλλά και διεθνές επίπεδο, που επιδιώκουν να εξασφαλίσουν όχι μόνον υψη-

χωρισμένες εξαιτίας του διαχωρισμού μεταξύ κράτους και αγοράς, αποτελεί το βασικό χαρακτηριστικό των οργάνωσεων του τρίτου συστήματος.²⁸⁸

Οι νέες δομές και πρακτικές στον κοινωνικοοικονομικό χώρο προσανατολίζονται εθελοντικά σε εμπορικές δραστηριότητες συνδυάζοντας τα κύρια πλεονεκτήματα του ιδιωτικού τομέα (συγκράτηση κόστους, ευελιξία εσωτερικής οργάνωσης και εξατομικευμένη προσφορά υπηρεσιών) με τις «ηθικές απαιτήσεις» του δημόσιου τομέα (πρόσβαση στις υπηρεσίες, βελτίωση της ποιότητας ζωής και κοινωνική προώθηση των εργαζομένων). Με βάση την πρόσφατη μελέτη του «Ευρωπαϊκού Δικτύου για την εμφάνιση των Κοινωνικών Επιχειρήσεων στην Ευρώπη» προσδιορίζονται τα οικονομικά και κοινωνικά κριτήρια για τον καθορισμό εκείνων των πρωτοβουλιών που θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν ως «Κοινωνικές Επιχειρήσεις».²⁸⁹ Ουσιαστικά, οι κοινωνικές επιχειρήσεις αντιπροσωπεύουν την ανάπτυξη μιας νέας επιχειρηματικότητας κοινωνικά προσανατολισμένης. Η νέα αυτή επιχειρηματικότητα περιλαμβάνει νέα προϊόντα ή νέα ποιότητα προϊόντων που ανταποκρίνονται στις σημερινές κοινωνικές ανάγκες, νέες μεθόδους οργάνωσης με τη συμμετοχή διαφορετικών εταίρων, ευέλικτες μορφές απασχόλησης (ημιαπασχόληση, ημιεθελοντική εργασία κλπ), προσαρμοσμένο νομικό πλαίσιο στη νέα επιχειρηματικότητα και, τέλος, νέες σχέσεις αγοράς που αναπτύσσουν τις «οικονεί αγορές» (quasi-markets) με την ανάθεση συμβάσεων σε ανεξάρτητους εξωτερικούς φορείς.²⁹⁰

Επιπρόσθετα, το φαινόμενο της ανεργίας δεν αποτελεί απλώς ένα συγκυριακό ή έστω ένα διαρθρωτικό πρόβλημα, αλλά προοίμιο και προϊόν της μετάβασης σε μια νέα εποχή που οδηγεί τη σύγχρονη κοινωνία στη τρίτη βιομηχανική επανάσταση.²⁹¹ Με βάση αυτό το

λους ρυθμούς ανάπτυξης αλλά και «την ενίσχυση των στοιχειωδών κοινωνικών δικαιωμάτων όπως αυτό της απασχόλησης, του ελάχιστου εισοδήματος για τους ανέργους και τους ανήμπορους για εργασία, της δημόσιας πρόνοιας για την αναδιανομή του εισοδήματος υπέρ των μη προνομιούχων και της καθιέρωσης του ελάχιστου κατώτατου ημερομισθίου, βλ. Πελαγίδης, ο.π., 20.

288 Ε.Ι.Ε., ο.π., 26. Η έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τις Τοπικές Πρωτοβουλίες Ανάπτυξης και Απασχόλησης αναφέρει ότι στην Ιταλία και την Σουηδία η εμφάνιση νέων μορφών κοινωνικής οικονομίας όπως οι κοινωνικοί συνεταιρισμοί, επιδεικνύει σημαντικά πλεονεκτήματα που εστιάζονται στο μικρό μέγεθός τους, στις τοπικές ρίζες τους και στην ικανότητά τους να κινητοποιούν τον τοπικό πληθυσμό γύρω από στόχους κοινούς και συγκεκριμένους, ο.π., 27.

289 Ε.Μ.Ε.Σ. European Network 1999: 19-22. Σύμφωνα με αυτή τη μελέτη, τα οικονομικά κριτήρια περιλαμβάνουν τον υψηλό βαθμό αυτονομίας, το σημαντικό επίπεδο του οικονομικού κινδύνου και το ελάχιστο επίπεδο αμειβόμενης εργασίας. Τα κοινωνικά κριτήρια περιλαμβάνουν τον συμμετοχικό χαρακτήρα και την πρωτοβουλιακή διάσταση των δράσεων, τον εμφανή στόχο προς όφελος της κοινωνίας, την περιορισμένη έκταση στη διανομή κερδών και, τέλος, το σύστημα αποφάσεων που δεν προκρίνει την αμοιβή του κεφαλαίου.

290 Παραδείγματα προσαρμοσμένου νομικού πλαισίου στη νέα επιχειρηματικότητα είναι οι Κοινωνικοί Συνεταιρισμοί Περιορισμένης Ευθύνης στην Πορτογαλία, οι Συνεταιρισμοί Κοινωνικής Αλληλεγγύης στην Ιταλία και οι πρόσφατοι Κοινωνικοί Συνεταιρισμοί στην Ελλάδα. Όσον αφορά τις «οικονεί αγορές», αφορούν την παραγωγή αγαθών και την προσφορά υπηρεσιών οι οποίες, ενώ παραδοσιακά προσφέρονταν από συγκεκριμένους φορείς (π.χ. από την Τοπική Αυτοδιοίκηση), ανατίθενται πλέον σε ανεξάρτητους εξωτερικούς φορείς, βλ. Ε.Ι.Ε., ο.π., 26.

291 Παράλληλα, και πέρα από την ενδημική εμφάνιση της ανεργίας, είμαστε μάρτυρες μιας πολιτισμικής μετάλλαξης που έχει σχέση με την αποδόμηση της εργασίας ως κυρίαρχης αξίας. Όπως επισημαίνει η Ο. Στασινοπούλου, «βρισκόμαστε μπροστά σε μια διαδικασία απαξίας της εργασίας ως εμπειρίας και ως στόχου στη στρατηγική του βίου, τουλάχιστον όπως τη γνωρίζαμε ή νομίζαμε ότι τη γνωρίζαμε. Ήδη είναι φανερό ότι η ένταξη στην επίσημη αγορά εργασίας όπως τη γνωρίζαμε στις ανεπτυγμένες τουλάχιστο χώρες δεν θα αποτελεί πλέον με την ίδια έμφαση κριτήριο κοινωνικής ένταξης, αξίας και γοήτρου, ενώ η μη ένταξη σ' αυτή δεν θα αποτελεί με την ίδια έμφαση στοιχείο κοινωνικού αποκλεισμού. Άλλο απραγία και άλλο ανεργία», βλ. Στασινοπούλου 1996:208-209.

γεγονός ο J. Rifkin διατυπώνει την πρόταση για έναν ενδιάμεσο κοινωνικό χώρο δημιουργικής απορρόφησης της ανεργίας, για έναν τρίτο τομέα πέρα της αγοράς και του δημόσιου, της κοινοτικής οικονομίας. «Ο τρίτος τομέας θα είναι ο τομέας που θα γεννηθεί ο νέος πολιτισμός της μετά-την αγορά-εποχή, της εργασίας στις «κοινοτικές υπηρεσίες της κοινωνικής οικονομίας».²⁹² Τα στοιχεία που αναφέρονται από τον Rifkin για την συνεισφορά του εθελοντικού τομέα στην οικονομική ανάπτυξη και στην απασχόληση, είναι εντυπωσιακά. Στις ΗΠΑ αν και ο τρίτος τομέας δεν ξεπερνάει σε μέγεθος απασχόλησης και εισόδων το ήμισυ του κρατικού τομέα, τα τελευταία χρόνια αναπτύσσεται δύο φορές πιο γρήγορα τόσο σε σχέση με τον δημόσιο όσο και με τον ιδιωτικό τομέα.²⁹³ Παρόμοια είναι και τα αποτελέσματα που είχαν προκύψει από την πρώτη συστηματική συγκριτική έρευνα που διεξήγαγε το Πανεπιστήμιο J. Hopkins για τον εθελοντικό τομέα των αναπτυγμένων ευρωπαϊκών χωρών.²⁹⁴ Επίσης, σε παρπλήσια επίπεδα κινούνται και τα στοιχεία της Eurostat.²⁹⁵ Αν και οι μεθοδολογίες υπολογισμού και οι εννοιολογικοί προσδιορισμοί που χρησιμοποιούνται δια-

292 Βλ. την εισαγωγή του Ν. Κοτζιά στην ελληνική έκδοση του βιβλίου του Rifkin *Το τέλος της εργασίας και το μέλλον της*. Ο Κοτζιάς επισημαίνει ότι για τον Ρίφκιν «ο τομέας του “του μη κέρδους” είναι ένας τομέας που μπορεί να προσφέρει όλο και περισσότερες δυνατότητες εργασίας για τους πολίτες, οι οποίοι βλέπουν την αγορά και το δημόσιο να εξασφαλίζουν όλο και λιγότερες θέσεις εργασίας. Πρόκειται για έναν τομέα ο οποίος χαρακτηρίζεται από το γεγονός ότι απαιτεί εργασιακές δραστηριότητες μεστές σε κοινωνικό περιεχόμενο και νόημα».

293 Ο τρίτος τομέας στις ΗΠΑ, γνωστός επίσης ως ανεξάρτητος ή εθελοντικός τομέας συνεισφέρει κατά 6% στην αμερικανική οικονομία και κατά 9% στην εθνική συνολική απασχόληση ενώ το ενεργητικό του μη κερδοσκοπικού τομέα υπερβαίνει τα 500 δισεκατομμύρια δολάρια. Παράλληλα, οι επίσημες εθελοντικές υπηρεσίες στις Ηνωμένες Πολιτείες, δηλαδή οι υπηρεσίες τακτικής εργασίας σε εθελοντικούς οργανισμούς ή οργανώσεις, ανέρχονται σε 15,7 δισεκατομμύρια ώρες που ισοδυναμούν με την οικονομική συνεισφορά 9 εκατομμυρίων υπαλλήλων και αν εκτιμηθούν σε χρήμα, η αξία τους θα έφθανε τα 176 δισεκατομμύρια δολάρια. Στην Αγγλία το συνολικό εισόδημα των 350.000 εθελοντικών οργανώσεων υπερβαίνει τα 17 δισεκατομμύρια λίρες ή το 4% του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος, ενώ στη Γερμανία ο μη κερδοσκοπικός τομέας, στα τέλη του '80 και πριν την επανένωση, κάλυπτε ένα ποσοστό 4,3% του συνόλου της αμειβόμενης απασχόλησης στη χώρα και σχεδόν 2% του ΑΕΠ της χώρας και απασχολούσε περισσότερους ανθρώπους από όσους ο τομέας γεωργίας, και σχεδόν τους μισούς από εκείνους που εργάζονται σε τράπεζες και ασφαλιστικές εταιρείες, βλ. Rifkin, ο.π., 421-422.

294 Τα αποτελέσματα από την έρευνα του Πανεπιστημίου Johns Hopkins υιοθετούνται και από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Τα στοιχεία προσδιορίζουν ότι στην Γερμανία ο εθελοντικός τομέας απασχολεί ένα εκατομμύριο άτομα που αντιπροσωπεύει το 3,7% της συνολικής απασχόλησης και το 10% της συνολικής απασχόλησης στον τομέα των υπηρεσιών. Στην Γαλλία απασχολούνται 800.000 άτομα που αντιπροσωπεύουν το 4,2% της απασχόλησης, στην Ιταλία το 2% και στο Ηνωμένο Βασίλειο το 4% του συνολικού ενεργού πληθυσμού. Το σύνολο των δαπανών του εθελοντικού τομέα στις χώρες αυτές έφθασε το ποσόν των 127 δισεκατ. Ecu. και αντιπροσωπεύει, ως ποσοστό επί του ακαθόριστου εγχώριου προϊόντος, το 4,8% στη Γερμανία, το 3,6% στο Ηνωμένο Βασίλειο, το 3,3% στη Γαλλία και το 2% στην Ιταλία. Τα εντυπωσιακότερα, μάλιστα, στοιχεία προκύπτουν από την εξέταση της αύξησης της απασχόλησης αφού κατά τη δεκαετία 1980-1990, στη μεν Γαλλία η μία στις επτά νέες θέσεις εργασίας που δημιουργήθηκαν οφείλεται στον εθελοντικό τομέα, στη δε Γερμανία η μία εννέα θέσεις εργασίας, βλ. Ευρωπαϊκή Επιτροπή, ο.π., 9-10.

295 Σύμφωνα με τα στοιχεία της Eurostat του 1997, εκτιμάται ότι σε φορείς του κοινωνικού τομέα απασχολούνται περί τα 5.250.000 άτομα στις χώρες της Ε.Ε. Επίσης, τα στοιχεία της έρευνας του Hopkins προσδιορίζουν ότι στις ΗΠΑ απασχολούνται στον τρίτο τομέα περί τα 7 εκατομμύρια άτομα που αντιπροσωπεύουν το 6,9% της συνολικής απασχόλησης, ενώ η συνεισφορά του εν λόγω τομέα στο ΑΕΠ είναι 4%, βλ. Ε.Ι.Ε., ο.π., 7

φέρουν από χώρα σε χώρα καθιστώντας αναξιόπιστες τις συγκρίσεις, ο εθελοντισμός αντιστοιχεί στο 8%-14% του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος.²⁹⁶

Ανακεφαλαιώνοντας, οι εθελοντικές οργανώσεις και γενικότερα οι οργανώσεις του τρίτου τομέα και του τομέα της κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας έχουν στο κέντρο τους τις ανθρώπινες σχέσεις, τα αισθήματα οικειότητας και τη συντροφικότητα, τη φροντίδα και την αλληλεγγύη και οι αποδόσεις της ενσωματώνουν κοινωνικά αποτελέσματα με έμμεσα οικονομικά οφέλη που η παραδοσιακή οικονομία δεν ξέρει ή δεν θέλει να επιμετρήσει.²⁹⁷ Το κίνημα του εθελοντισμού αποτελεί ένα κρίσιμο παράγοντα μεγιστοποίησης των αποτελεσμάτων του φυσικού και ανθρώπινου κεφαλαίου στην παραγωγικότητα και την ανάπτυξη. Η επίδραση των «επενδύσεων σε εθελοντισμό» μπορεί να είναι τουλάχιστον τόσο μεγάλη όσο και οι άλλες μορφές δημοσίων δαπανών, και παραμένει αποδοτική για περισσότερο χρόνο.²⁹⁸

Ο σύγχρονος εθελοντισμός δεν χαρακτηρίζεται μόνον από την ιδεαλιστική και ανθρωπιστική-φιλανθρωπική στάση που εμφανίσθηκε μεταπολεμικά, ούτε από την ιεραρχοστολική-μαχητική διάθεση των δεκαετιών του '60 και του '70. Οι εθελοντικές οργανώσεις επιδεικνύουν μια πιο πραγματιστική διάθεση και εστιάζουν τη δράση τους περισσότερο στην επίτευξη συγκεκριμένων αποτελεσμάτων, εισάγοντας το στοιχείο της αποδοτικότητας δίπλα σε αυτό της κοινωνικής προσφοράς. Η οικονομική διάσταση της εθελοντικής δράσης αντιμετωπίζεται ως μέσον για την εξυπηρέτηση του κοινωνικού συμφέροντος και δεν έχει το χαρακτήρα του εμπορεύματος ούτε καθοδηγείται από στόχους εμπορευσιμότητας ή εμπορικότητας. Έτσι, ο εθελοντισμός προάγει την ιδέα της ενίσχυσης των πεδίων της μη εμπορευματοποιημένης ανθρώπινης δραστηριότητας και της ανάδειξης μιας κοινωνίας αξιών, εμπλουτίζοντας την ίδια την έννοια της ανάπτυξης με το πολύτιμο στοιχείο της «ανθρώπινης ευημερίας» και της «βιώσιμης ανάπτυξης».²⁹⁹

Συμπερασματικά, ο εθελοντικός τομέας από οικονομική σκοπιά αποτελεί *παραγωγή ευημερίας* καθώς δημιουργεί νέες ευκαιρίες συμβάλλοντας στη βελτίωση της ποιότητας ζωής και συνεισφέρει στη διαμόρφωση μιας «εκτατικής» αντίληψης για την απασχόληση επιδρώντας θετικά στην αντιμετώπιση της ανεργίας. Επιπρόσθετα, προωθεί την ανάπτυξη ενός τρίτου τομέα στην οικονομία, του τομέα της «κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας» που συμβάλλει στην οικονομική ανάπτυξη και, ταυτόχρονα, στην εξάλειψη κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων.

296Θέσεις του ΟΗΕ για τον εθελοντισμό, ο.π., 24.

297 Rifkin, ο.π., 423 και 498.

298 Θέσεις του ΟΗΕ για τον εθελοντισμό, ο.π., 13.

299 Για τον εθελοντισμό ως συνιστώσα της βιώσιμης ανάπτυξης, βλ. Ν. Χρυσόγελος «Εθελοντές και βιώσιμη ανάπτυξη» στο περ. *Δρομολογία*, τ.26/ 2001.

5. Υπεράσπιση καθολικών αξιών σε μια παγκοσμιοποιούμενη κοινωνία πολιτών.

Το παραδοσιακό «κρατοκεντρικό μοντέλο» για τη μελέτη και ανάλυση των εθελοντικών οργανώσεων δεν αποτελεί ικανό αναλυτικό εργαλείο να ερμηνεύσει τις σημαντικές αλλαγές που έχουν επέλθει, κύρια, μέσα από την ανάπτυξη των διεθνικών αλληλεπιδράσεων. Ιδιαίτερα σημαντικές είναι οι «δυναμικές αλληλεπιδράσεις» στον τομέα των επικοινωνιών, δηλαδή, στη διακίνηση των πληροφοριών και της αμφίδρομης επικοινωνίας που εξασφαλίζει η εξέλιξη της πληροφορικής και των νέων τεχνολογικών καινοτομιών. Έτσι, οι πολίτες σε κάθε χώρο είναι ταυτόχρονα πολίτες ενός παγκοσμιοποιημένου πλανητικού χωριού δικτυωμένοι στα αναρίθμητα συνδεδεμένα πλέγματα σχέσεων που συγκροτούν τον σύγχρονο κόσμο. Χαρακτηριστικά, το διαδίκτυο αποτελεί για τους οργανωμένους πολίτες έναν δίαυλο άμεσης και οριζόντιας επικοινωνίας που ξεπερνά το τοπικό και εθνικό επίπεδο και καθίσταται παγκόσμιο γεγονός. Επιπρόσθετα, αναδύονται νέες μορφές επαφής και επικοινωνίας, λειτουργίας και συλλογικής δράσης που οφείλουν την ύπαρξή τους ακριβώς στην ύπαρξη του διαδικτύου και τη δυνατότητα κινητοποίησης και διεύρυνσης της ακτίνας δράσης τους σε διεθνές και παγκόσμιο επίπεδο. Η διεθνική προσέγγιση αναδεικνύει νέες συνιστώσες για το ρόλο και τη σημασία των εθελοντικών και Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων προσδίδοντας στον εθελοντισμό την διεθνιστική του διάσταση.

Η διεθνική προσέγγιση, μέσα από την ανάπτυξη των διεθνικών αλληλεπιδράσεων, προσδίδει και άλλες όψεις στο φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης. Η παγκοσμιοποίηση, που έχει ήδη προχωρήσει σημαντικά χωρίς να έχει ολοκληρωθεί ακόμη, δεν είναι μόνον οικονομική και δεν συνδέεται μόνο με τη ραγδαία απελευθέρωση των αγορών, δηλαδή την ανταγωνιστικότητα, την παραγωγικότητα και τον καταναλωτισμό. Η «πολιτισμική διάσταση» της παγκοσμιοποίησης συνίσταται στην ανάπτυξη μιας παγκόσμιας συνείδησης και στην «ένταση της συνειδητοποίησης του όλου» που οδηγούν στην ανάπτυξη μιας ολιστικής αντίληψης, ενός παγκόσμιου υπερεθνικού πεδίου και ενός ενιαίου παγκόσμιου συστήματος. Η «εντατικοποίηση των παγκόσμιων κοινωνικών σχέσεων συνδέουν απομακρυσμένους τόπους με τέτοιο τρόπο, ώστε τα όσα συμβαίνουν τοπικά διαμορφώνονται από τα όσα συντελούνται πολλά μίλια μακρύτερα και αντίστροφα».³⁰⁰ Η νέα παγκόσμια γεωγραφία χαρακτηρίζεται από το γεγονός ότι η ταυτότητα των πόλεων, των περιοχών και των εθνών είναι αποτέλεσμα παγκόσμιων αλληλοσυνδέσεων παρά αντίστοιχων εσωτερικών. Με την διαδικασία της παγκοσμιοποίησης, ένας νέος τύπος κοινωνικών σχέσεων και κοινωνικών δομών αναπτύσσεται στο πλαίσιο του παγκόσμιου συστήματος, η νέα «παγκοσμιοποιούμενη κοινωνία».

Με βάση αυτές τις νέες εστιάσεις, το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης αναδεικνύει μια σειρά «παγκοσμιοποιημένων» ζητημάτων και συνδέεται με νέες αρχές και αξίες που αναδύονται και σε μη οικονομικούς χώρους, στους θεσμικά διαφοροποιημένους χώρους του πολιτικού, κοινωνικού και του πολιτιστικού γίγνεσθαι. Οι νέες αξίες εστιάζονται και «έχουν να κάνουν με τα ανθρώπινα δικαιώματα και τη δημοκρατία στον πολιτικό χώρο, με την αλληλεγγύη έναντι των φτωχών/ περιθωριοποιημένων πληθυσμών στον κοινωνικό χώρο και με τον σεβασμό της πολιτισμικής διαφορετικότητας στο χώρο της κουλτούρας». Στη σημε-

300 Η άποψη ότι ο τοπικός μετασχηματισμός αποτελεί μέρος της παγκοσμιοποίησης είναι του Α. Giddens ενώ η προσέγγιση για την κυρίαρχη πολιτισμική διάσταση της παγκοσμιοποίησης είναι του R. Robertson, βλ. Αλμπάνης, ο.π., 164.

ρινή συγκυρία οι μεταπαραδοσιακές και μεταϋλιστικές αξίες αποκτούν έναν καθολικό και παγκόσμιο χαρακτήρα και συνιστούν «κοσμοπολίτικες αξίες», ικανές να νοηματοδοτήσουν τον βίο των ανθρώπων που ζουν στα μεταπαραδοσιακά πλαίσια διαφόρων καθεστώτων και πολιτισμών.³⁰¹ Ο κόσμος έχει αναπτύξει ευρύτετες σχέσεις αλληλοδιαπλοκής και αλληλοσύνδεσης και δεν είναι πια ουτοπικό να συνδέει κανείς τα ζητήματα της εθνικής και της πλανητικής διακυβέρνησης και την ανάπτυξη μιας *πλανητικής κοινωνίας πολιτών*. Πίσω από την πολυπραγμοσύνη των αγορών αναδεικνύεται ένα «μη κρατικό και εξωοικονομικό πλέγμα αντιπροσωπευτικών λαϊκών και κοινωνικών κινημάτων»,³⁰² κρύβεται μια μαζική ανάπτυξη του αριθμού των συνεργατικών οργανώσεων που δρουν σε πλανητικό επίπεδο και διαμορφώνουν «μείζονες μορφές κοσμοπολιτισμού».³⁰³ «Η κεντρική πρόκληση που θα πρέπει να αντιμετωπιστεί σήμερα είναι η εξασφάλιση για το ότι η παγκοσμιοποίηση θα γίνει μια θετική δύναμη για τους λαούς του κόσμου». Είναι ιδιαίτερα σημαντική η συνεισφορά του εθελοντισμού στην καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, της περιβαλλοντικής προστασίας και της βιώσιμης ανάπτυξης, της υγείας και της πρόληψης, της διαχείρισης των καταστροφών και της ανακούφισης από μεγάλα προβλήματα της εποχής.³⁰⁴

Η υπεράσπιση καθολικών αρχών και αξιών από τις εθελοντικές και μη κυβερνητικές οργανώσεις, τις εντάσσει και στην νέα παγκόσμια δομή. Έτσι, η παγκοσμιοποιημένη κοινωνία δεν περιορίζει, πλέον, τα μέλη της μόνο στους κρατικούς φορείς και σε εκείνους τους διεθνείς οργανισμούς που εξυπηρετούν αποκλειστικά κρατικά συμφέροντα. Αντιλαμβάνεται ως συστατικά της στοιχεία και τους μη κρατικούς και μη κυβερνητικούς φορείς, το συνολικό πλέγμα δικτύωσης, επαφών, συνεργασιών και σχέσεων, όλα εκείνα τα ετερόνομα πολιτικά δίκτυα που συστήνονται από συλλογικούς φορείς δράσης και θέτουν σε αμφισβήτηση το παραδοσιακό κρατοκεντρικό μοντέλο.³⁰⁵ Η πολιτική διαδικασία διευρύνεται από τη

301 Βλ. άρθρο του Ν. Μουζέλη «Αξίες και παγκοσμιοποίηση», στο *ΒΗΜΑ* της 17/2/2002. Ο Ν. Μουζέλης αναφέρεται στον καθολικό και παγκόσμιο χαρακτήρα των μεταϋλιστικών αξιών προσδίδοντας στον όρο «καθολικό» όχι την πλατωνική έννοια του «αιώνια καθολικού» αλλά την παρσονική έννοια του «εξελικτικά καθολικού», δηλαδή αξίες που στη συγκεκριμένη φάση της ύστερης νεωτερικότητας είναι ικανές να λειτουργούν νομοποιητικά και να προσδώσουν αξία και νόημα. Αναλύοντας τα σημαντικότερα εμπόδια για την επικράτησή τους προσδιορίζει δύο κατηγορίες: την αναβίωση διαφόρων φονταμενταλιστικών κινημάτων εθνικιστικού, θρησκευτικού και πολιτισμικού χαρακτήρα που εναντιώνονται στην εξάπλωση των κοσμοπολιτικών αξιών «από τα έξω» και την «αποικιοποίηση» του κοινωνικού, πολιτικού και πολιτισμικού χώρου από τον οικονομικό ιμπεριαλισμό και την αγοροκρατία που διαβρώνει «από τα μέσα», ο.π.

302 Βλ. το άρθρο του Μ. Shaw «Beyond any New World Order: The South in the 21st Century» στο *NonProfit and Voluntary Sector Quarterly*, τ. 3/ 1994.

303 Γκίντενς 1998: 194-195. Ο Γίντενς υπογραμμίζει την ύπαρξη 5.000 διεθνικών μη κυβερνητικών οργανώσεων ως μείζονες μορφές κοσμοπολιτισμού που φθάνουν «από τα κάτω», όπως η Greenpeace και η Διεθνής Αμνηστία με στόχους που συνδέουν την ανθρωπότητα ως ενιαίο σύνολο, ο.π.

304 Θέσεις του ΟΗΕ για τον εθελοντισμό, ο.π., 25. Ιδιαίτερα στο κεφάλαιο «Εθελοντισμός και παγκόσμια ζητήματα», αναφέρονται τα βασικά σημεία της έκθεσης του Γενικού Γραμματέα του ΟΗΕ, με τίτλο, «Εμείς οι λαοί: ο ρόλος των Ηνωμένων Εθνών στον εικοστό πρώτο αιώνα», (Α/ 54/ 2000) όπου αναλύονται τέσσερις βασικές συνεισφορές του εθελοντισμού σε παγκόσμια ζητήματα: «Μείωση της φτώχειας», «Περιβαλλοντική προστασία και αναγέννηση», «Υγεία» και «Διαχείριση καταστροφών και ανακούφιση», ο.π., 25-33.

305 Σκλιάς, ο.π., 21. Ο Σκλιάς αναφερόμενος στις κοινωνιολογικές προσεγγίσεις για την παγκοσμιοποιημένη διακυβέρνηση και την παγκοσμιοποιημένη κοινωνία, υπογραμμίζει την άποψη του Μ. Shaw ότι «η παγκοσμιοποιημένη πολιτική κοινωνία είναι επικεντρωμένη σε συνειδητές κατασκευές

στιγμή που οργανώσεις εκτός του κράτους, είτε «κάτω» είτε «πάνω» από αυτό, «εμπλέκονται στην παγκοσμιοποιημένη πολιτική διαδικασία που ενσωματώνει ένα μη μετρήσιμο αριθμό αλληλεπιδράσεων».³⁰⁶

Κάτω από το πρίσμα των νέων αναλύσεων της παγκοσμιοποίησης και του ρόλου του εθελοντισμού, οι μορφές συνεργασίας μεταξύ Κράτους και εθελοντικών μη κυβερνητικών οργανώσεων εξελίσσονται και διαφοροποιούνται προς νέους τύπους πλουραλισμού. Μερικές από τις πιο εξελιγμένες μορφές συνεργασίας είναι: «Third-party government», «Cooperation», «Complementarity» και «Collaboration».³⁰⁷ Ορισμένες αρχές, που θεωρούνται και ως βασικές προϋποθέσεις ενός νέου τύπου πλουραλισμού, είναι η όσο το δυνατόν μεγαλύτερη μεταβίβαση της διαχείρισης κοινωνικών υποθέσεων από το κράτος στις εθελοντικές οργανώσεις των πολιτών, η εξασθένιση του ρόλου του κράτους ως «κυρίαρχου-παναρμόδιου» κεντρικού οργάνου και η οικοδόμηση οικονομικών συστημάτων αποκεντρωμένων και αλληλοβοηθητικών.³⁰⁸

Με βάση τέτοιου είδους εστιάσεις η Κοινωνία Πολιτών δεν αποτελεί, απλά, κοινότητα διαλόγου και αυθόρμητη, ανεξάρτητη- και χωρισμένη από το Κράτος- σφαίρα που γνωρίζει μόνο να «πολιορκεί». Η Κοινωνία Πολιτών, με τις πλουραλιστικές εκφάνσεις της και τις εθελοντικές και δημοκρατικές αυτοδιαχειριζόμενες συνενώσεις της, διαμορφώνει ένα νέο πόλο που ασκεί πολλές λειτουργίες «διακυβέρνησης» (governance), θέτοντας έτσι σημαντικά θέματα για την μορφή της δημοκρατίας και τους τρόπους διακυβέρνησης. Το νέο πλουραλιστικό μείγμα συνεργασίας «βασίζεται στο δυαδισμό και την αντίθεση μεταξύ Κοινωνίας Πολιτών και κράτους», υπερβαίνοντας το κλασικό φιλελεύθερο συνταγματικό σχήμα της ελευθερίας του συνεταιρίζεσθαι.³⁰⁹

δικτύων γνώσης και δράσης, αποκεντρωμένους τοπικούς φορείς, που διασχίζουν τα σύνορα του χώρου ωσάν αυτά να μην υπάρχουν».

306 Mc Grew 1992: 3.

307 Στη συνεργασία τύπου «Third Party Government» το κράτος ορίζει τις κοινωνικές προτεραιότητες και χρηματοδοτεί την πραγματοποίηση προγραμμάτων από τις μη κυβερνητικές οργανώσεις. Στη «Collaboration» οι μη κυβερνητικές οργανώσεις συμμετέχουν ουσιαστικά σε θέματα προγραμματισμού, σχεδιασμού και αξιολόγησης των δημόσιων πολιτικών. Στο «Cooperation» υφίσταται μια join-action μεταξύ κράτους και μη κυβερνητικών οργανώσεων ενώ στο «Complementarity», οι μη κυβερνητικές οργανώσεις αναλαμβάνουν την παροχή εξειδικευμένων υπηρεσιών που απαιτούν αυξημένη κοινωνική εμπειρία, βλ. Coston 1998: 366-375 και Ανθόπουλο, ο.π., 78. Επιχειρώντας να δώσουμε και τους αντίστοιχους ελληνικούς όρους, θα προτείνουμε για το «Complementarity» τον όρο «συμπληρωματικότητα δράσεων», με το «Collaboration» θα προσδιόριζαμε το μοντέλο «συνεργασίας» του εθελοντικού με τον δημόσιο τομέα υπό την έννοια της «σύμπραξης» και της «συνεισφοράς» ενώ στο «Cooperation» θα αποδίδαμε την ουσία μιας τέτοιας συνεργασίας με τον όρο «συνέργεια».

308 Hirst 1994: 167-176. Με βάση τις τρεις αυτές αρχές ο P. Hirst ορίζει το σχέδιο μιας «Συνεταιριστικής Δημοκρατίας» (Associative Democracy), αξιοποιώντας την θεωρητική παράδοση του αγγλικού συνεργατισμού και πλουραλισμού αλλά και την «ομοσπονδιακή» ιστορική εμπειρία του Εργατικού κόμματος, βλ. και Ανθόπουλος, ο.π., 78-79.

309 Ανθόπουλος ο.π., 65. Ο Χ. Ανθόπουλος αναφέρεται στην ουσιαστική διαφορά μεταξύ της άποψης του Habermas για μια κοινωνία πολιτών που θεματοποιεί με πειθώ και επιρροή τα ζητήματα γενικού ενδιαφέροντος και υποδεικνύει στο πολιτικό σύστημα τις κατευθύνσεις για την αντιμετώπισή τους και τις αντιλήψεις των εκπροσώπων της «ριζοσπαστικής δημοκρατίας» που προτείνουν διάφορους συνδυασμούς της αγοράς με μορφές κοινωνικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής, καθώς επίσης και τον «εκδημοκρατισμό» του κράτους, ο.π., 79-80.

Η προσέγγιση της παγκοσμιοποίησης προσδίδει στο σύγχρονο εθελοντισμό *την οικουμενική και πλανητική του διάσταση*, του παρέχει την απαραίτητη νομιμοποιητική βάση για την ανάπτυξη του καθολικού ρόλου του σε παγκόσμιο επίπεδο. Οι εθελοντικές οργανώσεις, στη σύγχρονη περίοδο αναδεικνύουν τα συγκριτικά τους πλεονεκτήματα σε θέματα οργάνωσης και λειτουργίας, εγκαθιδρύοντας νέα πλαίσια συμμετοχής μέσα από μια πλειάδα δράσεων και σχεδίων και αναπτύσσοντας *νέους θεσμούς και εναλλακτικά μοντέλα παραγωγής πολιτικής*.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΕΘΕΛΟΝΤΙΣΜΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

Ο εθελοντισμός στον πολιτισμό.

1. Πολιτιστικές δραστηριότητες και εθελοντικός τομέας.

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 επισημαίνεται το γεγονός ότι οι εθελοντικοί οργανισμοί θα πρέπει να θεωρούνται ως το επίκεντρο της συμμετοχής στην πολιτιστική δημοκρατία και σημαντικός παράγοντας στην πολιτιστική ανάπτυξη.¹ Τα ζητήματα που έχουν σχέση με τον πολιτισμό θεωρούνται ότι μπορούν να παίξουν κυρίαρχο ρόλο για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ελευθεριών, ενισχύοντας την κοινωνική συνοχή και ενθαρρύνοντας την δημιουργική ανταπόκριση και ευαισθητοποίηση των πολιτών.

Οι προϋποθέσεις για μια δημοκρατική και πολιτισμένη κοινωνία στον εικοστό πρώτο αιώνα πρέπει να περιλαμβάνει την ελευθερία των πολιτών να συμμετέχουν σε πολιτιστικές δραστηριότητες και το δικαίωμα να διδαχθούν τη δική τους γλώσσα και να καλλιεργούν τις δικές τους μορφές κουλτούρας ενώ παράλληλα να σέβονται την διαφορετικότητα των άλλων. Για το λόγο αυτό, ο πολιτιστικός τομέας αποτελεί το προνομιακό πεδίο στο οποίο μπορούν να δράσουν και να αναπτυχθούν οι συλλογικότητες του εθελοντικού χώρου. Οι εθελοντικές οργανώσεις του τρίτου τομέα αναδεικνύονται ως οι καταλληλότεροι φορείς για την ανάπτυξη πολιτιστικών δράσεων, πολύ περισσότερο από ότι οι ίδιες οι κυβερνήσεις.²

Μερικές συνθήκες που αφορούν τη σχέση μεταξύ πολιτισμού και κοινωνίας πολιτών και ταυτόχρονα αποτελούν βασικές προϋποθέσεις για την ανάπτυξη της ίδιας της κοινωνίας των πολιτών είναι:³

- να αποδεχθούν, οι κυβερνήσεις, την ανάγκη για την ανεξαρτησία του τρίτου τομέα,
- να προωθηθούν οι αντιλήψεις για την κοινωνία των πολιτών σε όλα τα επίπεδα της εκπαίδευσης,
- να διαμορφωθεί το κατάλληλο περιβάλλον ώστε να ενθαρρύνεται και να διευρύνεται η τοπική συμμετοχή,
- να ενισχυθούν εκείνες οι λειτουργίες που διευκολύνουν τους πολίτες να ενστερνίζονται και να συμμερίζονται κοινές αξίες,
- να αναγνωριστεί ακόμη περισσότερο η σημασία των καλλιτεχνών ώστε να αποκτήσουν ουσιαστικότερο ρόλο στην ενδυνάμωση του τρίτου τομέα.

1 Grosjean ο.π., 3-4.

2 Οι προσεγγίσεις για την προνομιακή σχέση του πολιτιστικού τομέα και των εθελοντικών οργανώσεων διατυπώνονται σε αναφορές του Συμβουλίου της Ευρώπης, βλ. Council of Europe 1997: sections 12.4.2 και 12.4.6. Επιπρόσθετα, επισημαίνεται η μεγάλη σημασία των νέων τεχνολογιών για την εξοικείωση των νέων ανθρώπων σε διαφορετικές πολιτισμικές παραδόσεις και αξίες. Η διαμόρφωση πολλαπλών «κοινοτήτων» μέσω του INTERNET δεν βασίζονται σε κοινές γεωγραφικές αναφορές αλλά σε κοινότητα ενδιαφερόντων.

3 Fisher - Fox 2001: 12. Οι βασικές αυτές προϋποθέσεις αναλύθηκαν σε διάσκεψη που διοργάνωσε το Συμβούλιο της Ευρώπης (European Round Table) στην Στοκχόλμη το 1998, με το θέμα: *Κοινωνία Πολιτών ή ο καθένας για τον εαυτό του;* (A Civil Society or "Everyone for Themselves"?).

Ένα κοινό χαρακτηριστικό των οργανώσεων του πολιτιστικού εθελοντισμού είναι ότι συμβάλλουν ιδιαίτερα, σε σχέση με τα άλλα είδη εθελοντικών οργανώσεων, στη δημιουργία του κοινωνικού προϊόντος της κοινότητας. Η κοινωνική παράμετρος στον τομέα του πολιτισμού είναι ιδιαίτερα σημαντική καθώς υπερβαίνει την άγνοια εκδοχή εκείνων των πολιτικών που εξαντλούνται μόνον στην οικονομική διάσταση των πολιτιστικών δραστηριοτήτων. Οι εθελοντικές οργανώσεις στον πολιτιστικό τομέα διαδραματίζουν καίριο ρόλο στην κοινωνία πρωτοστατώντας στον αγώνα για την αναγνώριση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και τον σεβασμό της πολιτισμικής διαφορετικότητας. Από την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς, της γλώσσας και των λαϊκών μορφών τέχνης μέχρι την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού και των φυλετικών διακρίσεων, την καλυτέρευση της ποιότητας ζωής και τη δημιουργική αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου. Από την παραγωγή αγαθών και την παροχή υπηρεσιών στην εκπαίδευση και την επιμόρφωση μέχρι την λειτουργία καλλιτεχνικών εργαστηρίων και ομάδων στη μουσική, το χορό, το θέατρο, τα εικαστικά, τον κινηματογράφο και σε άλλους τομείς καλλιτεχνικής έκφρασης και δημιουργίας. Οι εθελοντικές οργανώσεις στον πολιτισμό αποτελούν πεδίο έκφρασης πλουραλισμού και αλληλεγγύης και εμβαθύνουν την δημοκρατία βελτιώνοντας τους όρους πρόσβασης των πολιτών στον πολιτιστικό και καλλιτεχνικό πλούτο. Η εθελοντική δραστηριότητα και συμμετοχή μέσα από τις πολιτιστικές οργανώσεις ενισχύει την αυτό-εκτίμηση και συνεισφέρει στην διεύρυνση των κοινωνικοοικονομικών και πολιτισμικών σχέσεων. Αποτελεί μια σημαντική πηγή συμφιλίωσης και ανασυνθέσης διασπασμένων κοινωνιών και ιδιαίτερα εκείνων που διασχίζονται από διαχωριστικές εθνικές, θρησκευτικές, ηλικιακές, εισοδηματικές και φυλετικές γραμμές, οικοδομώντας αποθέματα φιλικότητας και εμπιστοσύνης.

Επιπρόσθετα, οι νέες «διαστάσεις της ιδιότητας του πολίτη» συνθέτουν καινούργιους χώρους όπου διαμορφώνονται πρωτότυπες μορφές διαχείρισης της πολιτιστικής ζωής και της καλλιτεχνικής δημιουργίας. Μορφές δράσης που περιλαμβάνουν πρωτοβουλίες τοπικής κλίμακας (γειτονιά, κοινότητα, μικρή και μεγάλη πόλη, περιοχή και ευρύτερη περιφέρεια) και έχουν σαν στόχο να προσδώσουν ουσία, αξία και νόημα στην ιδιότητα του πολίτη. Οι πρωτοβουλίες αυτές καλύπτουν ευρεία κλίμακα ενδιαφερόντων και διαμορφώνουν νέες μορφές συμμετοχής που αντιμάχονται τον αποκλεισμό και δημιουργούν κοινωνικούς δεσμούς επικοινωνίας και αλληλεγγύης. Οι κοινωνικές σχέσεις και οι ισχυροί δεσμοί σύνδεσης που δημιουργούνται στις δραστηριότητες του πολιτιστικού τομέα, διαμορφώνουν συνθήκες ανεκτικότητας και κλίμα οικειότητας μεταξύ των διαφορετικών ομάδων και κοινοτήτων προωθώντας, έτσι, ένα περιβάλλον συνεννόησης, κατανόησης και «συναντίληψης». Ο πολιτισμός αποτελεί ισχυρό παράγοντα αναζωογόνησης περιοχών, καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού και ενθάρρυνσης για ενεργητικές δραστηριότητες του πολίτη.⁴ Υφίσταται ένα αμοιβαίο ενδιαφέρον μεταξύ του πολιτιστικού τομέα και του χώρου της κοινωνίας των πολιτών. Ο ένας τομέας ισχυροποιεί τον άλλο προωθώντας δυναμικές σχέσεις συνεργασίας, γεγονός σημαντικό ιδιαίτερα για χώρες με καθεστώτα που διακρίνονται για τάσεις ολοκληρωτισμού και κοινωνίες που χαρακτηρίζονται από ισχυρές τάσεις ανταγωνισμού. Η ανάγκη για τόνωση της αξίας της ατομικότητας και σύνθεση μίας ανοικτής

4 Η προώθηση πολιτιστικών συλλογικών δραστηριοτήτων δημιουργεί ελκυστικές λειτουργίες και αποτελεσματική συμμετοχή. «Είναι δύσκολο να χρησιμοποιείς τις υπηρεσίες ενός πολιτιστικού δικτύου και να μην συμμετέχεις ή να μην εμπλέκεσαι στις λειτουργίες του», βλ. Pehn 1999: 8.

ταυτότητας του πολίτη είναι δυνατόν να προκύψουν με την εμπέδωση διαφορετικών διαπολιτισμικών συνεργασιών και την ενίσχυση των ενδιαφερομένων να δράσουν στον πολιτιστικό τομέα. Οι πολιτιστικές δραστηριότητες ενδυναμώνουν την κοινωνία των πολιτών καθώς αποτελούν σημαντικό παράγοντα ευαισθητοποίησης για την αξία της ατομικής δημιουργικότητας που παράγει αυτοπεποίθηση και αυτογνωσία. Η εθελοντική και δημιουργική συμμετοχή σε πολιτιστικές δραστηριότητες επιτυγχάνεται με τη συλλογική δραστηριοποίηση σε ανεξάρτητες, από τον δημόσιο τομέα, εθελοντικές ομάδες και οργανώσεις του τρίτου τομέα. Αυτή ακριβώς η σύνθεση μεταξύ «πολιτισμού» και «κοινωνίας πολιτών» θα πρέπει να εμπλουτίζει κάθε πολιτιστική και, ουσιαστικά, αναπτυξιακή πολιτική ώστε να ενισχύεται η δημιουργικότητα στην ανθρώπινη συμμετοχή και η συλλογικότητα στη δράση και να καλλιεργείται το αίσθημα της ατομικής ευθύνης και της συλλογικής υπευθυνότητας.⁵

Η έννοια της «συμμετοχής» στις πολιτιστικές δραστηριότητες έχει ιδιαίτερη αξία και σημασία, έστω και αν αποτελεί δύσκολο μετρήσιμο μέγεθος σε σχέση με την «κατανάλωση» πολιτιστικών αγαθών που είναι ένα, απόλυτα, ποσοτικοποιήσιμο μέγεθος. Και αυτό γιατί, η «συμμετοχή» ενισχύει πολύ περισσότερο την «δημιουργικότητα» (creativity) από ότι η «κατανάλωση» πολιτιστικών αγαθών και υπηρεσιών. Οι σύγχρονες, όμως, προσεγγίσεις στο θέμα της «δημιουργικότητας» παρέχουν τη δυνατότητα καταγραφής των πλεονεκτημάτων και ποσοτικοποίησης της «συμμετοχής» στον τομέα του πολιτισμού. Η «συμμετοχή» σε πολιτιστικές και καλλιτεχνικές δραστηριότητες δημιουργεί σημαντικές κοινωνικές και πολιτικές επιδράσεις, οι οποίες θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη στο σχεδιασμό και στην άσκηση πολιτικών ώστε να συνεισφέρουν στην κοινωνική συνοχή και αλληλεγγύη και να συμβάλλουν στην ισχυροποίηση της κοινωνίας των πολιτών.

2. Δράσεις, λειτουργίες και πρωτοβουλίες του πολιτιστικού εθελοντισμού.

Η προώθηση της τέχνης και του πολιτισμού αποτελεί σημαντικό μέσο ενίσχυσης των δεσμών των τοπικών κοινοτήτων και χρήσιμο τρόπο για την τόνωση της εθελοντικής συμμετοχής. «Η αναδημιουργία των πόλεων ως χώρων παιδείας και πολιτισμού, καθώς και ως χώρων άσκησης των δικαιωμάτων και καθηκόντων του πολίτη, βρίσκεται στον πυρήνα της αειφορίας».⁶ Οι πολιτιστικές πρωτοβουλίες και δράσεις των εθελοντικών οργανισμών

5 Για το σημαντικό θέμα της σύνθεσης μεταξύ του πολιτιστικού τομέα και της κοινωνίας των πολιτών και την ανάγκη να αντανακλάται στις ακολουθούμενες πολιτικές, βλ. αναφορές του Συμβουλίου της Ευρώπης, Council of Europe 1997: section 10.3.2., Council of Europe 1998: 21, και Council of Europe 2000: 147 section 22.

6 Οι πολιτιστικές δράσεις υπογραμμίζουν μια χαρμόσυνη παρουσία, μία πανηγυρική εικονογραφία. Οι μορφές που ανακαλούν εικόνες μνήμης και διεγείρουν τη φαντασία θα ενισχύουν πάντα τους δεσμούς των τοπικών κοινοτήτων, βλ. Μέγα 1998: 17 και 35. Η Βούλα Μέγα, διευθύντρια του Ευρωπαϊκού Ιδρύματος για τη Βελτίωση των Συνθηκών Διαβιώσεως και Εργασίας, είχε την ευθύνη μιας πανευρωπαϊκής μελέτης με θέμα τις αστικές καινοτομίες για την ευημερία των πόλεων και την ευζωία των πολιτών. Η μελέτη που ξεκίνησε το 1993, περιελάμβανε επισκόπηση 110 καινοτόμων έργων στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Το δείγμα των καινοτομιών επιλέχθηκε με βάση κριτήρια που, μεταξύ των άλλων, ενέχουν ένα συλλογικό νόημα, μια σημασία για την πόλη και έργα που προωθούν την τοπική δημοκρατία, τη συμμετοχή και την αυτονομία των πολιτών, ο.π., 14-15. Στην τελική φάση, η μελέτη εισήγαγε τις βασικές αναλυτικές φάσεις για τη «Σύλληψη- Σχεδιασμό- Υλοποίηση της αειφόρου πόλης». Τα τελικά συμπεράσματα συνοψίστηκαν σε μία ειδική έκδοση των Ευρωπαϊκών

και οργανώσεων του τρίτου τομέα προωθούν την ισχυροποίηση της Κοινωνίας των Πολιτών. Οι δυνατότητες ενδυνάμωσης (paths of empowerment) είναι ποικίλες και άπτονται επιμέρους διαστάσεων του πολιτικοοικονομικού και κοινωνικοπολιτιστικού γίγνεσθαι. Αν και οι τρόποι και οι μορφές διαφοροποιούνται σε σχέση με το συγκεκριμένο κοινωνικό περιβάλλον στην κάθε χρονική περίοδο, είναι δυνατόν να προσδιορισθούν κοινά γνωρίσματα και να προκύψουν ορισμένες κατηγοριοποιήσεις. Για την κάθε μία από τις «δυνατότητες ενδυνάμωσης» της Κοινωνίας Πολιτών αναφέρονται συνοπτικά μερικές χαρακτηριστικές περιπτώσεις και, κατά βάση, πολιτιστικές πρωτοβουλίες που έχουν διεξαχθεί ή διεξάγονται την τελευταία δεκαετία, σε περισσότερες από τριάντα χώρες. Έτσι, διαμορφώνεται ένας *χάρτης σημαντικών δράσεων πολιτιστικού εθελοντισμού*, ενδεικτικός των μορφών και των τρόπων λειτουργίας, του είδους των δραστηριοτήτων και των συνεργασιών που επιλέγονται, είτε με τις τοπικές είτε με τις κρατικές αρχές αλλά και με διακρατικές οργανώσεις και οργανισμούς.⁷

Κοινοτήτων από την οποία και αντλήσαμε μερικές από τις περιπτώσεις καινοτομιών που συνδυάζουν τις πολιτιστικές δράσεις με την τοπική συμμετοχή.

7 Πολλές από τις πρωτοβουλίες που αναφέρουμε βρίσκονται στο κείμενο των R. Fisher και R. Fox, (που εξέδωσε το Συμβούλιο της Ευρώπης), οι οποίοι και κατηγοριοποίησαν ένα μεγάλο φάσμα πολιτιστικών πρωτοβουλιών που διεξήχθησαν ή και διεξάγονται σε χώρες της Ευρώπης, (Fisher- Fox, ο.π., 34 κ.ε.). Όπως και οι ίδιοι αναφέρουν, εκτός του ότι οι πολιτιστικές πρωτοβουλίες που παρουσιάζουν δεν είναι οι μοναδικές σε όλη την Ευρώπη, διατηρούν και κάποιες επιφυλάξεις καθώς δεν είχαν την ευκαιρία να τις γνωρίσουν από κοντά και στην πράξη, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τις φήμες για κακή διαχείριση στο «Μουσικό Κέντρο Παβαρότι» στο Μόσταρ, (Fisher- Fox, ο.π., 36).

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η συντριπτική πλειοψηφία των πρωτοβουλιών, που αναφέρουν οι συγκεκριμένοι συγγραφείς-συνεργάτες του Συμβουλίου της Ευρώπης, έχουν ως κοινό χαρακτηριστικό ότι επιχορηγήθηκαν και υποστηρίχθηκαν από το Συμβούλιο της Ευρώπης και έτσι αποτυπώνονται επιλογές με βάση τις επικρατούσες ιδεολογικές και πολιτικές προτεραιότητες, (για παράδειγμα, τα αναφερόμενα προγράμματα που αφορούν τα Βαλκάνια έχουν σχέση με όλες τις εμπλεκόμενες κοινότητες, εκτός της Σερβικής). Το θέμα για το τι «συμπεριλαμβάνεται» και για το τι «βोλενεί να συμπεριλαμβάνεται» στην κοινωνία πολιτών, ανοίγει μια μεγάλη και δύσκολη συζήτηση, και στην περιοχή των Βαλκανίων οι περιπτώσεις είναι πολλές. Αποτελεί, για παράδειγμα, ο UCK στο Κόσσοβο εκδήλωση της κοινωνίας των πολιτών; Τα κινήματα αμφισβήτησης των φοιτητών κατά του καθεστώτος Μίλόσεβιτς, στα «συλλαλητήρια με τις σφυρίχτρες», ήταν εκφάνσεις της κοινωνίας των πολιτών αλλά όταν στην διάρκεια των βομβαρδισμών πήραν αντιδυτικές και αντιαμερικάνικες θέσεις, με τις ανθρώπινες αλυσίδες και τις εκδηλώσεις πάνω στις γέφυρες-στόχους του ΝΑΤΟ, έπαψαν να αποτελούν κινήσεις πολιτών; «Φαίνεται ότι η πολιτική ακολουθεί εκεί που προχωρεί η Κοινωνία Πολιτών», βλ. Βρετού-Παπαγιαννίδη «Η μόδα (sic) της κοινωνίας πολιτών», *περ. Κοινωνία Πολιτών* τ. 5/ 2000.

2.1. Από την αποδυνάμωση στην ενδυνάμωση του πολίτη.

Η συμμετοχή σε εθελοντικές πολιτιστικές οργανώσεις συντελεί στην ενίσχυση της αυτοπεποίθησης, στην ενδυνάμωση τόσο της ατομικότητας όσο και της δυνατότητας για συλλογική δράση. Η ενίσχυση της ατομικότητας προσφέρει τη σιγουριά σε άτομα και ομάδες να υλοποιούν δράσεις σε θέματα που τους απασχολούν και να αναλαμβάνουν ευθύνες που αφορούν τις δικές τους ανάγκες. Οι πολιτιστικές δραστηριότητες «επανασυνδέουν» τα άτομα με τις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές λειτουργίες ώστε να αξιοποιούν τις ευκαιρίες για καλύτερευση της ποιότητας της ζωής τους. Η ενεργός άσκηση της ιδιότητας του πολίτη συνεπάγεται συμμετοχή. Σε πολλές πόλεις της Ευρώπης, οι πολίτες εφευρίσκουν νέες και καινοτόμες μορφές δράσης και συμμετέχουν σε εκατοντάδες εθελοντικές οργανώσεις πολιτών που διοργανώνουν πολιτιστικές δραστηριότητες.⁸

Ένα από τα πιο γνωστά προγράμματα είναι το πρόγραμμα «Jubilee Arts» που αφορά την ενδυνάμωση των περιθωριοποιημένων ομάδων στο προάστιο Sandwell του Birmingham. Το πενταετές πολιτιστικό πρόγραμμα ξεκίνησε το 1997 και συνίστατο σε δέκα επιμέρους προγράμματα καλλιτεχνικής έκφρασης με την συμμετοχή τοπικών περιθωριοποιημένων ομάδων. Βασικός στόχος αποτελεί η ανάπτυξη ενός δημόσιου και ανοικτού διαλόγου μεταξύ των περιθωριακών ομάδων, των εκλεγμένων αρχών και των εκπροσώπων του νόμου, δηλαδή την ενίσχυση της κοινής «όσωσης» όλων των τοπικών μερών που θα προωθεί την συμμετοχή και θα εξασφαλίζει την ασφαλή ανάπτυξη της κοινότητας.⁹ Άλλη σημαντική πρωτοβουλία πολιτιστικού εθελοντισμού με παρόμοια χαρακτηριστικά ήταν η κυψέλη πολιτιστικών καινοτομιών και δημοκρατικών κατακτήσεων που δημιουργήθηκε στην La Friche της Μασσαλίας με την υλοποίηση πολιτιστικού προγράμματος σε ένα πρώην καπνεργοστάσιο, όπου έδρασαν 45 καλλιτεχνικές ομάδες παραστατικών τεχνών, οπτικοακουστικών παραγωγών, πολυμέσων και ψυχαγωγικών δράσεων κλπ.¹⁰

Πολλές τοπικές στρατηγικές στον πολιτισμό σε τομεακό επίπεδο στηρίχθηκαν στην ουσιαστική συμμετοχή των εθελοντικών οργανώσεων. Πολλά προγράμματα σε μουσεία και οικομουσεία της Ευρώπης που είχαν σαν στόχο τη διατήρηση των τοπικών πολιτιστικών ι-

8 Πόλεις όπως η Evgora, το Galway, κ.α. διαθέτουν εκατοντάδες οργανώσεις πολιτών εθελοντικής πολιτιστικής δράσης. Οι πολιτιστικοί σύλλογοι στην Σιένα (Conrade) διαθέτουν σημαντική πολιτική δύναμη, παράλληλη με αυτή των τοπικών αρχών της πόλης. Επίσης, στη Βαρκελώνη, εκατοντάδες οργανώσεις συμμετέχουν στην επεξεργασία του οικονομικού και κοινωνικού στρατηγικού σχεδιασμού, ενώ στις Βρυξέλλες οι διαδικασίες σχεδιασμού είχαν ως αποτέλεσμα την εισαγωγή νέων μορφών συμμετοχής, βλ. Μέγα, ο.π., 33-35.

9 Could 1998: 26. Μερικές από αυτές τις δράσεις είναι το γράψιμο και η ηχογράφιση- από νεαρές Μουσουλμάνες- των δικών τους τραγουδιών, το μουσικό συγκρότημα-από νεαρούς Αφρικάνους- με δικές τους συνθέσεις για το έγκλημα και το «ασφαλές sex», η παρουσίαση από γυναικεία ομάδα ενός θεατρικού έργου για το τοπικό έγκλημα, η διαμόρφωση- από ομοφυλόφιλους, λεσβίες, αμφισεξουαλικούς- των δικών τους ιστοσελίδων στο διαδίκτυο, η υλοποίηση καλλιτεχνικών δράσεων από μαθητές που έχουν αποκλειστεί από τα σχολεία κλπ

10 Επιπρόσθετα, στο πρόγραμμα αυτό οι καλλιτεχνικές δράσεις διαπλέκονται με λειτουργίες εκπαίδευσης, δικτύωσης, εφαρμογής νέων τεχνολογιών και εξεύρεσης εργασίας καταφέροντας έτσι μία σπουδαία σύνθεση όλων των παραμέτρων του πολιτισμού (καλλιτεχνική, οικονομική και κοινωνική). Η συμμετοχή πολλών ανθρώπων στη διοίκηση και την διαχείριση αυτής της σύνθετης δομής αποδεικνύει ότι ο τρίτος τομέας είναι ικανός να εμπλουτίσει την ουσία της δημοκρατίας και να αποτέλσει σημαντικό παράγοντα της αναζωογόνησης μιας περιοχής, Fisher- Fox, ο.π., 42.

διαιτεροτήτων και την άντληση οικονομικών πόρων εξασφάλισαν την επιτυχία τους με την ενεργή εμπλοκή εθελοντών. Εθελοντικές οργανώσεις που ενδιαφέρονται για την τοπική ιστορία συμμετέχουν στη μουσειακή συγκρότηση, την παρουσίαση των συλλογών, την τεκμηρίωση, τις διασυνδέσεις και τις συνεργασίες. Χαρακτηριστικά παραδείγματα μουσείων που αξιοποίησαν την εθελοντική συνεισφορά και συνέβαλαν στην ενεργό άσκηση της ιδιότητας του πολίτη είναι το μουσείο του βιομηχανικού προαστίου της Γλασκόβης Springburn, το People's Story του Εδιμβούργου, το ναυτικό μουσείο Merseyside στο Λίβερπουλ, το λαογραφικό μουσείο της Ουαλίας το οικομυσείο της περιοχής Fournies-Trelon και της κοινότητας Le Creusot-Montceau-Les Mines στη Γαλλία, το μουσείο Bergslagen της Σουηδίας, το μουσείο των εργατών στη Κοπεγχάγη κλπ¹¹

Όλες οι προαναφερθείσες περιπτώσεις επιβεβαιώνουν την ισχυροποίηση του «ρόλου του πολίτη» με τη συμμετοχή σε εθελοντικές πολιτιστικές οργανώσεις και την υλοποίηση καινοτόμων μορφών καλλιτεχνικής δράσης.

2.2. Εμβάθυνση και διεύρυνση της δημοκρατίας.

Η συμμετοχή σε εθελοντικές πολιτιστικές οργανώσεις αποκομίζει σημαντικές εμπειρίες και δεξιότητες και οι συμμετέχοντες δεν αποτελούν απλούς καταναλωτές πολιτιστικών αγαθών και υπηρεσιών. Το σημαντικότερο όμως γεγονός είναι η αίσθηση της συμμετοχής σε δημοκρατικές λειτουργίες και σε διαδικασίες λήψης αποφάσεων. Ορίζοντας ως δημοκρατία την οργάνωση του δημόσιου χώρου όπου όλα τα άτομα ανεξαρτήτως φύλου, φυλής ή κοινωνικής τάξης έχουν την ευκαιρία να αναγνωρίζονται ως πολίτες μέσα από την ιδιότητά τους να καθορίζουν τις συνθήκες της ζωής τους, η ανάληψη ευθυνών και η διεκδίκηση δικαιωμάτων ανοίγουν το δρόμο για δημοκρατικότερες εξελίξεις που ενθαρρύνουν και άλλους να συμμετάσχουν, συλλογικά, σε δημιουργικές δραστηριότητες.¹²

Τις προηγούμενες προσεγγίσεις, για την διεύρυνση της δημοκρατίας μέσα από τη συμμετοχή σε εθελοντικές πολιτιστικές οργανώσεις, ισχυροποιούν οι παρακάτω αναφορές στις πλέον χαρακτηριστικές πρωτοβουλίες και δραστηριότητες.

Η «Ομοσπονδία Τοπικής Πολιτιστικής Κληρονομιάς» στην Σουηδία αποτελεί μία ιδιαίτερη σύνθεση «πολιτισμού» και «τρίτου τομέα» περιλαμβάνοντας 500.000 εθελοντές που ενεργοποιούνται σε 1.800 τοπικούς οργανισμούς πολιτιστικής κληρονομιάς (Local Heritage Societe LHS). Τα αποτελέσματα που διαμορφώνονται σε τοπικό επίπεδο είναι πολλά και σημαντικά. Οι οργανισμοί δημιουργούν νέες θέσεις εργασίας, υποστηρίζουν τις τοπικές αρχές όταν έχουν έλλειψη οικονομικών πόρων για τον πολιτισμό, διατηρούν ισχυρή παρουσία στα τοπικά μέσα ενημέρωσης, παίζουν ένα σημαντικό ρόλο σε κοινωνικό, πολιτιστικό και οικονομικό επίπεδο και αναγνωρίζονται ως βασικές μορφές μιας σύγχρονης τοπικής δημοκρατίας.¹³

11 Alfrey-Putnam 1992: 112-117, 444-456.

12 Για τις σημαντικές επιπτώσεις και επιρροές από τη συμμετοχή σε πολιτιστικές οργανώσεις και καλλιτεχνικά σχήματα, βλ. Matarasso 1997: 78-82. Ο F. Matarasso αναφέρει ότι η «συμμετοχή» σχηματίζεται και αναπτύσσεται ως μία στάση και συμπεριφορά που παρουσιάζει χαρακτηριστικά «συνήθειας».

13 Fisher- Fox, ο.π., 37-38. Ο βασικός σκοπός των τοπικών οργανισμών είναι να διασώσουν, να προστατεύσουν και να διαδώσουν μορφές λαϊκής τέχνης, (αρχιτεκτονική κληρονομιά, χειροτεχνία,

Η οργάνωση ΑΤΤΑC, οργάνωση «υπέρ της φορολόγησης των οικονομικών συναλλαγών για να βοηθηθεί ο πολίτης», αποτελεί πρωτοβουλία που ξεκίνησε το 1998 στη Γαλλία, και αποτελεί ένα κίνημα «λαϊκής επιμόρφωσης». Η ΑΤΤΑC, μόνο στη Γαλλία, αριθμεί 30.000 μέλη και διαρθρώνεται σε 230 τοπικές επιτροπές. Η επιστημονική επιτροπή της ΑΤΤΑC αποτελεί «ένα κίνημα λαϊκής εκπαίδευσης, πνευματικής παραγωγής και πολιτικής παρώθησης».¹⁴ Η οργάνωση έχει, πλέον, διεθνή διάσταση και οι δομές της είναι παρούσες σε τριάντα επτά χώρες, δέκα επτά από αυτές στην Ευρώπη.¹⁵

Άλλες σημαντικές πρωτοβουλίες όπου η συμμετοχή σε εθελοντικές πολιτιστικές οργανώσεις εμβαθύνει και διευρύνει τη δημοκρατία, αποτελούν το πρόγραμμα πολιτιστικής πολιτικής MOSAIC (Managing an Open and Strategic Approach in Culture), η παρέμβαση στην Όπερα της Τιμισοάρα στη Ρουμανία και το πρόγραμμα «Συμμετοχή για ένα καλύτερο κόσμο: δημιουργικοί δεσμοί για την Ευρωπαϊκή νεολαία».¹⁶

Πρωτοτυπία και καινοτομία στις μορφές των πολιτιστικών δράσεων και μάλιστα σε τοπικό επίπεδο, παρουσιάζει η παρέμβαση Top Tojila στην Φιλανδία που είχε σαν στόχο να ενεργοποιήσει και να ενισχύσει το δυναμικό των κατοίκων για βελτίωση των συνθηκών στην περιοχή της Rautala. Το φύλλοδοξο αυτό εγχείρημα επιτεύχθηκε, αν και υπήρχε ένας

παραδοσιακές ενδυμασίες, μορφές προφορικής παράδοσης κλπ), με ένα πρωτότυπο και σύγχρονο τρόπο. Οι τοπικοί οργανισμοί λειτουργούν αυτόνομα, με τρόπους προσαρμοσμένους στις τοπικές συνθήκες και σε δευτεροβάθμιο επίπεδο συγκροτούν 26 συμβουλευτικά και υποστηρικτικά σώματα. Διαχειρίζονται ένα σύνολο περίπου 6.000 υπαίθριων κέντρων που είναι εγκαταστημένα σε παλαιά κτίσματα και λειτουργούν ως τοπικά μουσεία και χώροι συνάντησης.

14 Οι διατυπώσεις αυτές ανήκουν στον πρόεδρο της επιστημονικής επιτροπής και καθηγητή Οικονομικών Ν. Πλιόν στο άρθρο του «Οι αντιφρονούντες οικονομολόγοι», *ΒΗΜΑ* 27/1/2002. Επιπρόσθετα, συνεχίζει ο Πλιόν, «πίσω από το κοινωνικό κίνημα» ιδρύεται ένα think tank, το ίδρυμα Corepic που ιδρύεται το 1998 με στόχο «κάνουμε το αντίθετο από αυτό που κάνουν οι ειδικοί: πρέπει να ξεκινάμε από την πραγματική οικονομία και τις ανάγκες των ανθρώπων προκειμένου να θεωρητικοποιήσουμε τις λύσεις».

15 Η οργάνωση της ΑΤΤΑC στην Γαλλία ήταν και η οργάνωση που πήρε την πρωτοβουλία για τη δημιουργία του Παγκόσμιου Κοινωνικού Φόρουμ (FSM) που διοργανώνεται στο Πόρτο Αλέγκρε, ως απάντηση στο Παγκόσμιο Οικονομικό Φόρουμ (WEF) του Νταβός. Για την πρωτοβουλία της ΑΤΤΑC στην ίδρυση του FSM, βλ. G. Luneau «Στο Πόρτο Αλέγκρε, για μια διαφορετική παγκοσμιοποίηση» στη *Le Monde diplomatique* που αναδημοσιεύτηκε στην *Κ. Ελευθεροτυπία* 3/2/2002.

16 Το MOSAIC ήταν ένα τριετές πρόγραμμα για την πολιτιστική πολιτική που ξεκίνησε το 1998, επιχορηγήθηκε από το Συμβούλιο της Ευρώπης και αφορούσε επτά χώρες (Αλβανία, Βοσνία-Ερζεγοβίνη, Βουλγαρία, Κροατία, π.Γ.Δ. της Μακεδονίας, Ρουμανία και Σλοβενία). Η πρωτοβουλία αυτή είχε σαν στόχο να ενθαρρύνει την δημιουργικότητα και να προωθήσει νέες μορφές ενεργητικής συμμετοχής στον πολιτιστικό τομέα, προβάλλοντας ως μοντέλο και για άλλους τομείς της πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής ζωής.

Το πρόγραμμα της Όπερας στην Τιμισοάρα στη Ρουμανία ξεκίνησε με πρωτοβουλία του Καναδο-γιαπωνέζου μαέστρου Nakajima και την δημιουργία δύο μη κερδοσκοπικών οργανισμών που υποστηρίζουν τις 18 συμφωνικές ορχήστρες και τις 7 όπερες της χώρας που βρέθηκαν σε δεινή οικονομική θέση μετά τις ριζικές πολιτικές αλλαγές στα τέλη του 1980. Το πρόγραμμα προσπαθεί να διασώσει το μέλλον της όπερας μέσα από μη-κερδοσκοπικό management και εναλλακτικές πηγές εσόδων και έτσι επιτυγχάνει να σταθεροποιήσει τον πολιτιστικό και καλλιτεχνικό χώρο και να συμβάλει σημαντικά στη δημιουργία ενός υγιούς τρίτου τομέα.

Το πρόγραμμα «Συμμετοχή για ένα καλύτερο κόσμο: δημιουργικοί δεσμοί για την Ευρωπαϊκή νεολαία» συνίσταται σε 15 επί μέρους προγράμματα που υλοποιούνται σε 10 ευρωπαϊκές χώρες. Βασικός στόχος είναι η υποστήριξη πρωτοβουλιών που ενθαρρύνουν τους νέους ανθρώπους να συμμετέχουν δημιουργικά ώστε να εμπεδωθεί η αντίληψη ότι οι τέχνες και η εκπαίδευση ενισχύουν τις αξίες και τα πρότυπα μιας δημοκρατικής και ανοικτής κοινωνίας. Και για τα τρία προαναφερόμενα προγράμματα, βλ. Fisher- Fox, ο.π., 36 και 39-40.

περιορισμένος προϋπολογισμός, μέσα από τη δημιουργία ενός «κοινοτικού θεάτρου». Στα πλαίσια της λειτουργίας του «κοινοτικού θεάτρου» επισημαίνονται τα προβλήματα, υιοθετούνται οι κατάλληλες λύσεις και το σημαντικότερο όλων αποτελούσε η ενθάρρυνση των κατοίκων να εκφράσουν τις ελπίδες και τα οράματά τους για την καλύτερευση της ποιότητας της ζωής τους.¹⁷

2.3. Συνεισφορά στην κοινωνική συνοχή.

Ο πολιτισμός δημιουργεί ένα περιβάλλον συμμετοχής και αναπτύσσει δυναμικές που δεν εξαντλούνται στα πεδία της οικονομικής ζωής. Η συμμετοχή σε εθελοντικές πολιτιστικές δραστηριότητες δημιουργεί την «αίσθηση του ανήκειν» και δίνει στους συμμετέχοντες την ευκαιρία να δημιουργούν δεσμούς επαφής και επικοινωνίας μεταξύ τους. Με τον τρόπο αυτό ο πολιτισμός παίζει ένα σημαντικό ρόλο στην υπέρβαση συνόρων και διαχωριστικών γραμμών, αντιμάχεται τον κοινωνικό αποκλεισμό και αποτελεί τον κατάλληλο συνεκτικό ιστό για ισχυρή κοινωνική συνοχή.

Χαρακτηριστική πρωτοβουλία που ισχυροποιεί την αναφορά για την συνεισφορά του πολιτιστικού εθελοντισμού στην κοινωνική συνοχή είναι το SHARP. Το SHARP, (St Hilda's Automobile Racing Project), απετέλεσε ένα καινοτόμο πρόγραμμα καλλιτεχνικών δράσεων για την καταπολέμηση της εγκληματικότητας των νέων στην St Hilda, μιας ιδιαίτερα παραμελημένης περιοχής της βορειανατολικής Αγγλίας με το υψηλότερο ποσοστό ανεργίας στη χώρα και ένα ιδιαίτερα υψηλό ποσοστό στις κλοπές αυτοκινήτων. Το καινοτόμο αυτό πρόγραμμα ήταν εξαιρετικά σημαντικό γιατί απέδειξε ότι η καλλιτεχνική δραστηριότητα μπορεί να συμβάλλει στην αυτοεκτίμηση των νέων ανθρώπων και στη διαμόρφωση συνθηκών αναζωογόνησης των πόλεων σε συνθήκες ασφάλειας.¹⁸

Η εξεύρεση νέων θέσεων απασχόλησης συνεισφέρει τα μέγιστα στην καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού. Η περίπτωση του Rinkeby στη Σουηδία καταδεικνύει τη σημασία της στήριξης για ένταξη στην αγορά εργασίας. Εκτός της ουσιαστικής κατάρτισης, εγκαθιδρύθηκε ένας μηχανισμός δημιουργίας νέων θέσεων απασχόλησης για μετανάστες σε

¹⁷ Μέγα, ο.π., 29.

¹⁸ Bates 1998: 22. Το πρόγραμμα ενθάρρυνε τα νέα παιδιά να εκπαιδευθούν σε θέματα αυτοκινήτων και παράλληλα διοργανώθηκε ένα μικρής διάρκειας σεμινάριο για την απόκτηση ειδικότητας στο καλλιτεχνικό μέρος του προγράμματος που παρουσίαζε εξαιρετικό ενδιαφέρον: εικαστική ομάδα, κυρίως γλυπτών, επιδιόρθωσαν παλαιά κτίρια και μάνδρες αυτοκινήτων και εγκατέστησαν εκεί παλιούς σκελετούς αυτοκινήτων. Με τη συμμετοχή των, ήδη εκπαιδευμένων, παιδιών της περιοχής αποκαταστάθηκε η εξωτερική όψη των αυτοκινήτων. Τα αποκατεστημένα και χρωματισμένα αυτοκίνητα εκτέθηκαν στους ανοικτούς χώρους και παρουσίαζαν ένα πρωτότυπο θέαμα γλυπτικής με αποτέλεσμα την προσέλκυση πολλών επισκεπτών που ενδιαφέρονταν να γνωρίσουν τα νέα παιδιά της περιοχής και να πληροφορηθούν για τις ικανότητές τους στην ανακατασκευή και στους τρόπους αξιοποίησης εγκαταλελειμμένων αυτοκινήτων. Λίγους μήνες μετά, οι βανδαλισμοί των αυτοκινήτων της πόλης μειώθηκαν σημαντικά, η περιοχή απέκτησε θετική εικόνα στα μέσα ενημέρωσης και αναγνώρισης από την κοινωνία με αποτέλεσμα να καταφέρει σημαντικές χρηματοδοτήσεις για την ανάπτυξή της.

δραστηριότητες που εκτείνονται από την πρόληψη του εγκλήματος και της κατάχρησης ναρκωτικών έως τη θεατρική και καλλιτεχνική δημιουργία.¹⁹

Δύο, ακόμη, σημαντικά πολιτιστικά προγράμματα που επιβεβαιώνουν την πεποίθηση ότι οι πολιτιστικές δράσεις αντιμάχονται τον κοινωνικό αποκλεισμό και συνεισφέρουν στην κοινωνική συνοχή, ήταν το «Καλλιτέχνες ενάντια στον Αποκλεισμό», (Artists against Exclusion) και η μουσικοθεατρική παραγωγή για τον κοινωνικό αποκλεισμό, (Take Five theatre project on social exclusion).²⁰

2.4. Κατανόηση και σεβασμός της πολιτισμικής διαφορετικότητας.

Η συμμετοχή σε συλλογικές πολιτιστικές λειτουργίες και κοινά καλλιτεχνικά προγράμματα διαμορφώνουν ένα κλίμα ανεκτικότητας που εξασθενίζει τις διαφορές και γεφυρώνει τις αποστάσεις που διαχωρίζουν και διαιρούν τους ανθρώπους. Η ψυχαγωγία και η διασκέδαση διαμορφώνουν συνθήκες οικειότητας μεταξύ διαφορετικών ομάδων και κοινοτήτων που μειώνει την όξυνση, προωθεί αρμονικές σχέσεις και δημιουργεί ένα περιβάλλον συνεννόησης, κατανόησης και «συναντίληψης».

Χαρακτηριστική πολιτιστική πρωτοβουλία που απέδειξε στη πράξη τη δυνατότητα εγκαθίδρυσης ενός κλίματος αποδοχής και σεβασμού της πολιτισμικής διαφορετικότητας, αποτελεί η πρωτοβουλία «Life enhancing». Το πρόγραμμα αυτό υλοποιήθηκε σε περιοχές της Βιέννης που είχαν ως χαρακτηριστικό την ύπαρξη πολλών μεταναστευτικών κοινοτήτων. Ξεκίνησε το 1995 και είχε σαν στόχο την αποτύπωση των τρόπων και των εμπειριών ζωής των κατοίκων δέκα κοινοτήτων με διαφορετικές εθνικές και πολιτισμικές καταβολές (Αυστρία, Βοσνία, Λιθουανία, Αίγυπτο, Τουρκία κλπ). Χρησιμοποιώντας τεχνικές προφορικής καταγραφής, διαμορφώθηκε ένας «χάρτης» ιστορικής μνήμης των κατοίκων της περιοχής. Έτσι, δόθηκε η δυνατότητα στους επισκέπτες να ενημερώνονται και ταυτόχρονα να «μοιράζονται» τις διαφορετικές ιστορίες ζωής των κατοίκων με αποτέλεσμα να οικοδομείται ένα κλίμα σεβασμού και κατανόησης των διαφορετικών νοοτροπιών, συνηθειών και συμπεριφορών των μεταναστών. Οι ίδιοι οι επισκέπτες δήλωναν ότι η έκθεση τους βοήθησε

19 Μέγα, ο.π., 28. Μία ακόμη περίπτωση που αναφέρει η Β. Μέγα αποτελεί ο πύργος στο Kemí της Φιλανδίας, ο μεγαλύτερος πύργος από χόνι στον κόσμο, που προσφέρει πολλές ευκαιρίες για δημιουργικές νέες θέσεις απασχόλησης.

20 Fisher- Fox, ο.π., 43 και 45. Οι «Καλλιτέχνες ενάντια στον Αποκλεισμό», είναι ένα πρόγραμμα που ξεκίνησε το 1998 σε πέντε πόλεις (Βερολίνο, Βρυξέλλες, Δουβλίνο και στην Roubaix της Γαλλίας). Με την υποστήριξη του Ευρωπαϊκού Ιδρύματος Πολιτισμού, εννέα νέοι καλλιτέχνες προσκαλέστηκαν να αναπτύξουν καλλιτεχνικές δράσεις προσανατολισμένες σε μειονεκτούσες κοινωνικές ομάδες (τροφίμους ασύλων, χρήστες ναρκωτικών, παιδιά που ζουν σε υποβαθμισμένες γειτονίες κλπ) ώστε και ο κοινωνικός αποκλεισμός να καταπολεμηθεί και να δημιουργηθούν οι κατάλληλες συνθήκες για συμμετοχή και κοινωνική αλληλεγγύη.

Το πρόγραμμα «Take Five» ήταν μια μουσικοθεατρική παραγωγή εστιασμένη σε θέματα κοινωνικού αποκλεισμού με τη συμμετοχή 45 νέων από πέντε χώρες (Ολλανδία, Φιλανδία, Γερμανία, Πολωνία και Σουηδία). Η προετοιμασία της παραγωγής και η παρουσίασή της και στις πέντε χώρες, προσέφερε ευκαιρίες απόκτησης νέων εμπειριών, ανάληψης υπευθυνοτήτων, διαμόρφωσης συνεργασιών και συνεργιών με αποτέλεσμα να αντιμετωπισθούν με επιτυχία πολιτιστικές διαφοροποιήσεις, κοινωνικές διακρίσεις και αποκλεισμοί.

να δημιουργήσουν δεσμούς αμοιβαιότητας και σύσφιξης των σχέσεών τους με τους μετανάστες και το πρόγραμμα πέτυχε την ισχυροποίηση της κοινωνικής συνοχής.²¹

Άλλη περίπτωση αποτελούν οι επιτυχημένες παρεμβάσεις στην βρετανική πόλη του Leicester, παρεμβάσεις εστιασμένες σε αναπτυξιακές στρατηγικές παιδείας και πολιτισμού με αποτέλεσμα να διαμορφώσουν μια πόλη αλληλεγγύης και εταιρικής σχέσης που κατέκτησε την αρμονική συνύπαρξη των διαφορετικών φυλών.²² Μία ακόμη πολιτιστική πρωτοβουλία ήταν το «Brundibar», η παιδική όπερα αφιερωμένη στην ειρήνη που γράφτηκε από τον Τσεχοεβραίο συνθέτη H. Krasa και αξιοποιήθηκε με πρωτότυπο και καινοτόμο τρόπο ώστε να συνδεθούν τα ιστορικά γεγονότα του Β' Παγκοσμίου πολέμου με τις σύγχρονες ανθρώπινες τραγωδίες σε διάφορα μέρη του κόσμου.²³

Στην κατηγορία αυτή, συμπεριλαμβάνονται δύο σημαντικά παγκόσμια πολιτιστικά φεστιβάλ, που ενσωματώνουν μορφές εθελοντικής δραστηριότητας και έχουν σαν στόχο την όσμωση διαφορετικών πολιτιστικών παραδόσεων σε όλες τις μορφές της τέχνης και παρά την αδιαφορία ή και τον ανταγωνισμό της πολιτιστικής βιομηχανίας. Πρόκειται για το φεστιβάλ του Womad (World of Music, Art and Dance) που στα είκοσι χρόνια της πορείας του (1982-2002) έχει διοργανώσει εκδηλώσεις σε 21 διαφορετικές χώρες, φιλοξένησε 1500 επαγγελματίες και ερασιτέχνες καλλιτέχνες 65 χωρών από τις τέσσερις γωνιές του πλανήτη, τους οποίους παρακολούθησαν περισσότερα από 1.000.000 άτομα. Έτσι, δόθηκε το βήμα να παρουσιασθούν παραδοσιακές και σύγχρονες καλλιτεχνικές δημιουργίες, εκφάνσεις λαϊκού πολιτισμού και εξειδικευμένες εκφράσεις καλλιτεχνικής αναζήτησης.²⁴

21 Fisher- Fox, ο.π., 46.

22 Μέγα, ο.π., 17. Επίσης, το Leicester ήταν μία από τις πρώτες πόλεις που κατέκτησε τον τίτλο της Περιβαλλοντικής Πόλης και αποτελεί μία πόλη-πρότυπο στον τομέα αυτό. Μία από τις σημαντικές καινοτομίες ήταν η ίδρυση ενός μη κερδοσκοπικού οργανισμού του Envision, με στόχο να παρέχει σε τοπικούς οργανισμούς πρόσβαση σε περιβαλλοντικούς ελέγχους και συμβουλές,

23 Το «Brundibar», είναι παιδική όπερα που γράφτηκε από τον Τσεχοεβραίο συνθέτη H. Krasa πριν τον εγκλεισμό του σε στρατόπεδο στην Terezin και αναφερόταν στην προσπάθεια των παιδιών να καταπολεμήσουν τις δυσκολίες και να δώσουν ένα μήνυμα ειρήνης. Η όπερα είχε παρουσιασθεί δεκάδες φορές στο στρατόπεδο με τη συμμετοχή των παιδιών. Το 1990, το Jeunesses Musicales της Γερμανίας αξιοποίησε τη συγκεκριμένη όπερα για να συνδεθούν τα ιστορικά γεγονότα του Β' Παγκοσμίου πολέμου σε σχέση με τα σημερινά γεγονότα. Η συγκεκριμένη όπερα έδωσε το έναυσμα για την υλοποίηση ενός φιλόδοξου προγράμματος για τα σχολεία και περιόδεψε στην Γερμανία, την Πολωνία και την Τσεχία. Η προετοιμασία της κάθε εθνικής παραγωγής απαιτήσε έξι μήνες εργασίας στον τομέα της μουσικής, της ιστορικής προσαρμογής σε σημερινά γεγονότα (όπως τα θλιβερά γεγονότα στην Ρουάντα και το Κόσσοβο), της εξεύρεσης χρηματοδότησης και της δημοσίευσής. Το πρόγραμμα αποδείχθηκε εξαιρετικά επιτυχημένο με αποτέλεσμα να γίνει η μετάφραση του έργου και να παραχθεί CD-Rom, βλ. Fisher- Fox, ο.π., 46.

24 Το Womad έχει αναδείξει σπάνιες μουσικές από γωνιές του πλανήτη, ανεξχνιάστες ακόμη και στο χάρτι όπως το Πράσινο Ακρωτήρι (με την Cesaria Evora) και την Μπουρκίνα Φάσο (με την Badenya Les Freres Coulibaly), ή από τις περιθωριοποιημένες μειονότητες των δυτικών μεγαλουπόλεων όπως ο Rachid Taha και οι Asian Dub Foundation. Ιδιαίτερα στα πρώτα δύσκολα χρόνια της καθιέρωσής του στηρίχθηκε στην προσφορά δεκάδων ανώνυμων εθελοντών αλλά και γνωστών καλλιτεχνών, όπως ο Peter Gabriel και ο David Byrne που αποτέλεσαν δυο από τα ιδρυτικά μέλη, ενώ πλέον αποτελεί ισχυρό πόλο που συσπειρώνει ανεξάρτητες δισκογραφικές εταιρείες και ραδιοσταθμούς που εξειδικεύονται στις «μουσικές του κόσμου». Ο David Byrne, δίνοντας το στίγμα του φεστιβάλ, παραδίδει απλά μαθήματα πολιτισμού: «Το να βλέπεις τους ανθρώπους και τους πολιτισμούς σαν εξωτικούς είναι ένας μηχανισμός αποστασιοποίησης που πολύ συχνά οδηγεί στην απομόνωση και στο ρατσισμό. Ίσως ακουστεί αφελές αλλά μ' αρέσει να πιστεύω πως όταν μάθεις ν' αγαπάς ένα κομμάτι κάποιας κουλτούρας (π.χ. τη μουσική) ποτέ πια δε θα νοιώσεις τους ανθρώπους αυτής της κουλτούρας σαν κάτι περισσότερο από σένα», (βλ. την ειδική έκδοση για την διοργάνωση

Ένα ακόμη πολιτιστικό φεστιβάλ διεθνούς απήχησης αποτελεί η περίφημη εικαστική παρέμβαση «Ντοκουμέντα» που στρέφεται σε μια τέχνη παρεμβατική και κοινωνικά ενεργή, συστήνοντας κοινωνικά εργαστήρια και αναδεικνύοντας συλλογικά έργα από ποικίλες ομάδες. Ομάδες καλλιτεχνών, διανοουμένων, ακόμη και ακτιβιστών με στόχο τη δημιουργία μιας «ηθικής της διαφορετικότητας» και αποδεικνύοντας πως η τέχνη μπορεί να χωρέσει λέξεις όπως «γενοκτονία», «κατεχόμενα», «αποικιοκρατία», «λογοκρισία» ή «τρομοκρατία», χωρίς να κραυγάζει και χωρίς να πάψει να είναι τέχνη.²⁵

2.5. Η «διπλωματία» του πολιτιστικού εθελοντισμού.

Σε αρκετές περιοχές υφίστανται ανταγωνισμοί και διεξάγονται συγκρούσεις στη βάση διαφορετικών εθνικών, πολιτισμικών και θρησκευτικών χαρακτηριστικών. Οι καθιερωμένοι τρόποι αντίδρασης σε αυτές τις συγκρούσεις, ακόμη και στις περιπτώσεις που δεν χρησιμοποιείται βία, είναι δυνατόν να πολώσει ακόμη περισσότερο τις οξυμένες καταστάσεις και να αναπαράγει τα προβλήματα με χειρότερα αποτελέσματα.²⁶ Οι τέχνες και ο πολιτισμός συνεισφέρουν, χωρίς απειλητικούς και εκβιαστικούς τρόπους, στην μείωση των εντάσεων και στην επούλωση ιστορικών τραυμάτων και διαφορών. Οι κοινές καλλιτεχνικές δραστηριότητες, όπως το θέατρο, η μουσική και ο χορός, προσφέρουν ευκαιρίες ουσιαστικών συνεργασιών και ενθαρρύνουν τους ανθρώπους που συμμετέχουν να αναπτύξουν σχέσεις αμοιβαιότητας. Η αξία αυτών των κοινών καλλιτεχνικών συνεργασιών είναι ιδιαίτερα σημαντική και δεν εξαρτάται καθόλου από την επάρκεια ή την επιτυχία του καλλιτεχνικού αποτελέσματος. Οι εθελοντικές ομάδες και οργανώσεις που αναλαμβάνουν κοινές καλλιτεχνικές δράσεις και πολιτιστικές πρωτοβουλίες δίνουν την ευκαιρία στα μέλη τους να αναπτύξουν επιδεξιότητες που έχουν σχέση με την διαπραγμάτευση και τον συμβιβασμό για την εκπλήρωση των κοινών τους στόχων.

Οι σημαντικότερες πρωτοβουλίες και δραστηριότητες για την εκπλήρωση των προηγούμενων στόχων έχουν αναπτυχθεί με τα προγράμματα καλλιτεχνικών δράσεων στη Βόρεια Ιρλανδία που έχουν παίξει ένα σημαντικό ρόλο για τη σταθεροποίηση, την συμφιλίωση και την ειρήνη. Ο στόχος τους δεν είναι μόνο να φέρουν κοντά τους άτομα διαφορετικών καταβολών αλλά να οικοδομήσουν την εμπιστοσύνη και την εκτίμηση υπερβαίνοντας τις διαφορές που προέρχονται από τις ξεχωριστές εθνικές, θρησκευτικές και πολιτισμικές ταυτότητες.²⁷

του Womad στην Ελλάδα και την ηλεκτρονική διεύθυνση της διοργανώτριας εταιρείας, www.onstage.gr).

25 Η «Ντοκουμέντα» διοργανώνει το 2002 την 11η συνάντησή της. Μερικά δείγματα των συλλογικών έργων, που «αντιμάχονται» τις εκδοχές άρνησης του «άλλου» και αναζητούν τα μέσα και τις πρακτικές για να γίνει η δημοκρατία «ξανά εφικτή», θα είναι: Ένα πρότζεκτ με θέμα την καθημερινή ζωή των Κούρδων, ένα φιλμ που παρακολουθεί το ανθρωποκτονητό των Μεξικανών που προσπαθούν να περάσουν παράνομα στις Ηνωμένες Πολιτείες, το πρότζεκτ για τους νέους τρόπους οργάνωσης του ευρωπαϊκού αστικού χώρου που προκύπτουν από τα μεταναστευτικά ρεύματα κλπ. Στοιχεία από την ηλεκτρονική διεύθυνση της «Ντοκουμέντα», www.documenta.de.

26 Berger 1998: 36.

27 Could 1999: 293-296.

Μερικά από τα σημαντικότερα προγράμματα αυτής της κατηγορίας υλοποιήθηκαν στην Β. Ιρλανδία, όπως το «Baricade» και το «Spell Weaver».²⁸ Η σημαντικότερη και πιο ενδιαφέρουσα παρέμβαση στην περιοχή ήταν το πρόγραμμα «Wedding». Στο πολιτιστικό αυτό πρόγραμμα ερασιτεχνικές θεατρικές ομάδες από διαφορετικά σημεία του Μπέλφαστ έστησαν μία κοινή παραγωγή για ένα μικτό γάμο (και από τα δύο θρησκευόμενα). Αν και τα μέλη των ομάδων ξεκίνησαν κάνοντας χωριστά την προετοιμασία, εν τούτοις η παραγωγή πολλές φορές κινδύνευε να σταματήσει με αποκορύφωμα τον τραυματισμό από ακτιβιστές του συζύγου μιας νέας κοπέλας που ήταν μέλος του θιάσου. Τελικά, το έργο παίχθηκε σε τέσσερα μέρη, δύο από τα οποία ήταν κανονικά σπίτια, ένα στην Καθολική περιοχή και το άλλο στην περιοχή των Προτεσταντών. Το πρόγραμμα δεν θα είχε πετύχει αν δεν είχε υπάρξει: αυτονομία ενεργειών ξέχωρα από τις τοπικές κοινότητες, μεγάλη περίοδος προετοιμασίας και ανάπτυξης των ενεργειών, επιλογή υποδομών σε χώρους που ανταποκρίνονταν στις επιθυμίες των μελών και, το σημαντικότερο, μέλη που ήταν αποφασισμένα για τη βελτίωση των σχέσεων των δύο κοινοτήτων.²⁹

Ένα ακόμη πρόγραμμα, εκτός εκείνων της Β. Ιρλανδίας, ήταν το «War Child». Ξεκίνησε με την πρωτοβουλία δύο Άγγλων κινηματογραφιστών που έζησαν τις τραγικές συνθήκες στη Βοσνία και υποστηρίχθηκε από γνωστούς Άγγλους καλλιτέχνες. Στα πλαίσια του προγράμματος, δημιουργήθηκε το «Μουσικό Κέντρο Παβαρότι» στο Μόσταρ.³⁰

Το αμοιβαίο ενδιαφέρον και οι δυναμικές σχέσεις συνεργασίας που αναπτύσσονται μεταξύ του πολιτιστικού τομέα και του εθελοντικού χώρου της Κοινωνίας των Πολιτών, διαμορφώνουν και συνθήκες ισχυροποίησης των δύο χώρων. Τα σημαντικά πλεονεκτήματα προκύπτουν με τη συλλογική δράση και την ενεργητική συμμετοχή μέσω των οργανώσεων

28 Fisher- Fox, ο.π., 49-50. Το «Baricade» υλοποιήθηκε στο Μπέλφαστ και είχε σαν στόχο την ενθάρρυνση νέων γυναικών, Προτεστάντισσες στο θρήσκευμα, να φτιάξουν ένα video με θέμα μια φανταστική τους συνάντηση με κοπέλες που είναι Καθολικές. Στο δεύτερο μέρος του προγράμματος το φανταστικό γίνεται πραγματικότητα με τη διεξαγωγή τέτοιων συναντήσεων και την από κοινού σχεδίαση ενός έργου με τις κοινές εμπειρίες τους. Μία ακόμη πολιτιστική πρωτοβουλία ήταν το πρόγραμμα «Spell Weaver» που αφορούσε μια ομάδα γυναικών συγγραφέων από το Μπέλφαστ που διατηρούν εκπαιδευτικά τμήματα γυναικών και εκδίδουν τις συλλογές τους. Το πρόγραμμα συμπληρώνεται με εργασίες για την φωτογραφία, το δράμα, την κεραμική και την χειροτεχνία, δράσεις που συμβάλλουν στην ανάπτυξη της αυτοεκτίμησης και της αυτοπεποίθησης.

29 Σε μελέτη του F. Matarasso, το 93% από τους συμμετέχοντες στις καλλιτεχνικές δράσεις στο Μπέλφαστ θεώρησαν ως το σημαντικότερο αποτέλεσμα την ενίσχυση της αυτοπεποίθησης και της σιγουριάς τους, το 81% απάντησε ότι αισθάνθηκε λιγότερο απομόνωση και σχεδόν τα 2/3 δήλωσαν ότι έχουν αναπτυχθεί αισθήματα εκτίμησης στις διαφορετικές πολιτισμικές ταυτότητες, Matarasso, ο.π., 85.

30 Το κέντρο ενισχύθηκε οικονομικά από τα έσοδα των συναυλιών του Παβαρότι στην Μοντένα και τα αποτελέσματα ήταν εντυπωσιακά: 1.500 παιδιά την εβδομάδα έρχονταν σε επαφή με τη μουσική, ιδρύθηκε «τμήμα μουσικής θεραπείας» για να φέρει τη μουσική κοντά σε τραυματισμένα παιδιά, δημιουργήθηκαν τμήματα χορού και στούντιο ηχογράφησης ηλεκτρονικής μουσικής. Όλες οι δραστηριότητες και οι λειτουργίες του Μουσικού Κέντρου συνέτειναν στην ενθάρρυνση ενός ανοικτού διάλογου διαμορφώνοντας τις κατάλληλες συνθήκες για μια κοινωνική και πολιτισμική συνοχή στη νέα γενιά. Παιδιά και νέοι από την Βοσνία και την Ερζεγοβίνη που βρίσκονταν κάτω από τραγικές συνθήκες, (σε άσυλα, σε περιοχές βομβαρδισμένες κλπ) ήλθαν σε επαφή με τη μουσική, άκουσαν και συνέθεσαν μουσική. Στο αποκορύφωμα του πολέμου ανέβηκε παιδική όπερα στο Σεράγεβο ενώ παράλληλα μεταπτυχιακοί σπουδαστές από τις μουσικές Ακαδημίες του Εδιμβούργου και του Ανόβερου ξεκίνησαν εντατικά εργαστήρια μουσικής στα σχολεία γύρω από το δοκιμαζόμενο Μόσταρ, Fisher- Fox, ο.π., 47-48.

που αντιλαμβάνονται τις ανάγκες του «χώρου» δραστηριοποίησής τους, ενός χώρου που ορίζεται είτε με γεωγραφικούς όρους είτε και ως χώρος κοινών ενδιαφερόντων. Η χάραξη στρατηγικής και ο σχεδιασμός πολιτικών πρέπει να περιλαμβάνουν ως συστατικό τους στοιχείο τις απαραίτητες συνέργειες που είναι δυνατόν να αναπτυχθούν μεταξύ των πολιτιστικών δράσεων και της ισχυροποίησης του εθελοντικού χώρου. Συνεπώς, η χρηματοδότηση λειτουργιών, η διαμόρφωση υποδομών και, γενικότερα, η παροχή ευκαιριών και δυνατοτήτων για ουσιαστική συμμετοχή σε πολιτιστικές δράσεις εθελοντικών οργανώσεων του τρίτου τομέα, αποτελούν πρώτες προτεραιότητες.³¹ Ο F. Matarasso κατέγραψε πενήντα σημαντικά αποτελέσματα που προέκυψαν από τις αναπτυχθείσες συνέργειες μεταξύ των οργανώσεων του πολιτιστικού τομέα και των εκφάνσεων της Κοινωνίας των Πολιτών. Μερικά από τα σημαντικότερα αποτελέσματα, τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο, πα-
ρατίθενται στον Πίνακα Ι.

Συμπερασματικά, ο ρόλος των οργανώσεων του πολιτιστικού εθελοντισμού καθίσταται εξαιρετικά σημαντικός στη διαμόρφωση συνθηκών «συμμετοχικής δημοκρατίας». Η πολιτιστική συνιστώσα στις συλλογικές δραστηριότητες των εθελοντικών οργανώσεων αποτελεί σημαντική παράμετρο ενδυνάμωσης της Κοινωνίας των Πολιτών. Οι εθελοντικές οργανώσεις αποτελούν *προνομιακό πεδίο* ανάπτυξης πολιτιστικών δράσεων και ένας ανεπτυγμένος πολιτιστικός τομέας αποτελεί *βασικό παράγοντα ισχυροποίησης* του εθελοντικού χώρου και της Κοινωνίας των Πολιτών.

31 Fisher- Fox, ο.π., 51-52.

Πίνακας 1.

Επιδράσεις σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο από δραστηριότητας του πολιτιστικού εθελοντισμού και οι δείκτες ποσοτικοποίησης.³²

ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ /ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ.	ΔΕΙΚΤΕΣ
Υψηλά επίπεδα αυτοπεποίθησης και αυτοεκτίμησης.	
Περισσότερη ενεργητικότητα και μεγαλύτερη συμμετοχή στην κοινωνική ζωή και εμπέδωση της αντίληψης για ανάληψη ευθυνών και άσκηση δικαιωμάτων.	Αριθμός εθελοντικών πολιτιστικών οργανώσεων.
Μεγαλύτερη εμπλοκή σε δραστηριότητες της κοινότητας	Αριθμός πολιτιστικών δραστηριοτήτων που έχουν συνάφεια με την κοινωνία των πολιτών
Επαφή και επικοινωνία μεταξύ των γενεών,	
Συνεργασία όλων των μερών της κοινότητας και ισχυροποίησή της.	Αριθμός ατόμων που είναι χρήστες των παρεχομένων πολιτιστικών υπηρεσιών
Μείωση του φόβου και τόνωση του αισθήματος της ασφάλειας,	Αριθμός εθελοντών στις πολιτιστικές οργανώσεις
Βελτίωση του περιβάλλοντος,	
Υποστήριξη ευπαθών ομάδων,	
Ανάδειξη της αξίας της εθελοντικής εργασίας και συμμετοχής	Αριθμός όσων μελών αξιοποίησαν τις αποκτηθείσες εμπειρίες και δεξιότητες σε άλλους φορείς

³² Ο πίνακας προέκυψε ως εξής: Κατηγοριοποιήθηκαν ορισμένα από τα αποτελέσματα του Matarasso με βάση την έρευνά του για τις πολιτιστικές δραστηριότητες στο Μπέλφαστ, βλ. Matarasso 1999: 17 και 36-39. Οι κατηγορίες που προέκυψαν αντιστοιχήθηκαν και με ορισμένους από τους δείκτες που αναφέρονται στο έργο των R. Fisher και R. Fox, (Fisher- Fox, ο.π., 54)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΩΟ

Χώρος και χρόνος στον πολιτιστικό εθελοντισμό.

1. Μύθοι και πραγματικότητες: Ισχνός εθελοντικός τομέας και ασθενική η ελληνική Κοινωνία Πολιτών;

Η συζήτηση που γίνεται για τη δυναμικότητα του εθελοντικού τομέα στην ελληνική κοινωνία διεξάγεται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο που έχει σχέση με την ιδέα του έθνους και την τη δυναμικότητα της ίδιας της Κοινωνίας των Πολιτών. Η ιδέα του σύγχρονου έθνους μέσα στο ελληνικό εθνικό οικοδόμημα έχει ιδιαίτερη σημασία. Η ιδέα της Κοινωνίας των Πολιτών και του πολιτικού έθνους βρίσκεται, ως προς την καταγωγή της, μέσα στη δομή της οργάνωσης της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας, αφού οι Έλληνες «εφηύραν» το Πολιτικό, με την έννοια του αυτόνομου τομέα της κοινωνικής ζωής. Σύμφωνα με τον ορισμό του Αριστοτέλη, η «πόλη» (polis) ήταν η κοινωνία των πολιτών οργανωμένη σε θεσμούς (πολιτεία). Οι «πόλεις» διέφεραν, ταυτόχρονα, τόσο από τα «έθνη» με την πολιτισμική έννοια του όρου, όσο και από την κοινωνία στο σύνολό της, δηλαδή από αυτό που ονομάζουμε με σύγχρονους όρους «πολιτική κοινωνία».

Το σημαντικό βέβαια ερώτημα είναι αν το σύγχρονο ελληνικό έθνος αποτελεί μια περίπτωση πολιτικού ή πολιτισμικού έθνους, δηλαδή ο δεσμός που ενώνει περισσότερο τους Έλληνες ως μέλη της ελληνικής κοινωνίας είναι περισσότερο πολιτικός (αίσθημα κοινής πολιτικής συνείδησης, αναφορά σε κοινές πολιτικές αξίες) ή, αντίθετα, βασίζεται περισσότερο πάνω σε κοινά πολιτισμικά στοιχεία όπως αυτά της γλώσσας, της θρησκείας, της κοινής ιστορίας και κληρονομιάς, της κοινότητας βιωμάτων και ηθικών αξιών. Το παράδοξο είναι ότι ενώ οι κοινωνίες της Αρχαίας Ελλάδας συγκροτήθηκαν με βάση το κριτήριο της πολιτικής οργάνωσης, η νεότερη ελληνική κοινωνία φαίνεται να θεμελιώθηκε πάνω σε δεσμούς προγενέστερους του πολιτικού και για το λόγο αυτό κατασκεύασε μια ομογενοποιημένη εθνική ταυτότητα. Αυτό σημαίνει ότι για να θεωρηθεί κάποιος Έλληνας πρέπει να διακρίνεται από συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, όπως αυτά της καταγωγής, της κληρονομιάς, της ιστορικής συνείδησης.³³ Ιδιαίτερη θέση σ' αυτή την ανάλυση έχουν δύο βασικές συνιστώσες που διαμόρφωσαν την ελληνική εθνική ταυτότητα, ο οικογενειακός θεσμός³⁴

33 Βλ. τον πρόλογο της Δ. Παπαδοπούλου «Η ιδέα του σύγχρονου έθνους μέσα στο ελληνικό εθνικό οικοδόμημα», για την ελληνική έκδοση του βιβλίου *Η κοινωνία των Πολιτών* της D. Schnapper, ο.π. Η Παπαδοπούλου καταλήγει στην ανάλυσή της για το κριτήριο συγκρότησης της νεώτερης ελληνικής κοινωνίας, αναφέροντας: «Δεν αποκτήθηκε ποτέ εκείνο το στοιχείο που ενώνει τους πληθυσμούς μιας κοινωνίας μέσα από την αναφορά σ' ένα δημοκρατικό πολίτευμα, σ' ένα ισχυρό δημόσιο και κυρίαρχο συμφέρον που τοποθετείται πάνω από το άτομο και τον πολίτη, στο σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, στις αρχές της ελευθερίας και της ισότητας, στους ισχυρούς εθνικούς δεσμούς της εκπαίδευσης, της συμμετοχής στην παραγωγική διαδικασία.»

34 Στην ελληνική κοινωνία η κατανομή των ευθυνών και η συγκρότηση των αξιών δεν αφορούσε το άτομο, αλλά τις μορφές οικογενειακής και συγγενικής αλληλεγγύης. Στη συνείδηση της ελληνικής κοινωνίας, ο «εαυτός» αποτελεί οργανικό τμήμα της οικογένειας και του σογιού. Η αναφορά στην ελληνική οικογένεια αποτελούσε πάντα μια σταθερά η οποία ξεκαθάριζε τις ταυτότητες εκεί που δεν ήταν ξεκάθαρες. Η αναφορά όμως αυτή παραπέμπει σε στοιχεία καταγωγής, συγγένειας και πρωτογενών συνενώσεων και όχι φυσικά στο στοιχείο της πολιτικότητας ως ενωτικού δεσμού. Για το ρόλο της ελληνικής οικογένειας ως παράμετρο δόμησης της εθνικής ταυτότητας, βλ. Μουσουρού 1984: 66-71, 82, 92, Μουσουρού 1989: 21-24, 33-34 και Μουσουρού «Κρίση της οικογένειας και κρίση αξιών», στην *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ.98-99/ 2000.

και η αναφορά στο ελληνορθόδοξο θρησκευτικό δόγμα.³⁵ Εκτός από την οικογένεια και την Ορθοδοξία, το άτομο στην ελληνική κοινωνία συγκροτεί την ταυτότητά του³⁶ μέσα από τις σχέσεις με την τοπική κοινότητα και με το έθνος.

Το πολιτισμικό έθνος βασίζεται στην πολιτιστική ομοιομορφία η οποία, αυτή καθαυτή, δεν απαγορεύει τη δημιουργία ενός πολιτικού έθνους. Η δημιουργία, όμως, πολιτικής ταυτότητας προϋποθέτει το ξεπέρασμα της πολιτισμικής ταυτότητας για να ενώσει ετερόκλητους μεταξύ τους πληθυσμούς ως προς τα πολιτισμικά και πολιτιστικά τους χαρακτηριστικά. Η ελληνική εθνική ταυτότητα παρουσιάζει ιδιαιτερότητες τόσο σε σχέση με τις δυτικές ευρωπαϊκές ταυτότητες των μεγάλων βιομηχανικών χωρών, όσο και σε σχέση με τη σλαβόφωνη Ορθοδοξία. Ο Κ. Τσουκαλός στην αναζήτηση των βασικών χαρακτηριστικών της εθνικής ταυτότητας αναφέρει την υιοθέτηση μιας «αντιδυτικής αρχαιότητας και μιας αντιανατολικής ορθοδοξίας» που συνίσταται στο ότι ο νέος Ελληνισμός θέλοντας να προσεγγίσει ένα πλατύ διεθνές ακροατήριο, χρειαζόταν να ενσωματώσει την παράδοση της Ελληνορθόδοξης κουλτούρας στις κυρίαρχες, ζωντανές, λαϊκές μορφές της σε συνδυασμό με το βαρύ κληροδόχημα της Αρχαίας Ελλάδας.³⁷

Ανακεφαλαιώνοντας, οι απόψεις που εκφράζονται για το χαρακτήρα του ελληνικού έθνους είναι ποικίλες, άλλες τονίζουν περισσότερο την πολιτισμική πλευρά,³⁸ άλλες συγκλίνουν στην διαπίστωση ότι η πολιτισμική ταυτότητα έχει μετατραπεί σε πολιτική ταυτότητα³⁹ και άλλες που κατατείνουν στο ότι συνυπάρχουν έντονα τόσο τα πολιτισμικά όσο και τα πολιτικά στοιχεία στη δόμηση του ελληνικού έθνους.⁴⁰ Οι απόψεις και οι προσεγγίσεις για την ελληνική ταυτότητα και το χαρακτήρα του ελληνικού έθνους έχουν άμεση σχέση με την ανάλυση της δυναμικότητας και την εξέταση της ισχύος της Κοινωνίας Πολιτών στην Ελλάδα.

35 Η Ορθόδοξη Χριστιανική παράδοση αποτελούσε και αποτελεί πάντα κοινό σημείο αναφοράς για ένα μεγάλο μέρος της ελληνικής κοινωνίας, βλ. Ζιάκας 1993: 206-215 και Γιανναράς 1992: 483-487, ενώ ο J. K. Campbell παρατηρεί ότι η Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία ενέχεται μέσα στο τρίπτυχο οικογένεια- κοινότητα- έθνος και γι' αυτό δεν μπορεί να θεωρηθεί ξεχωριστός παράγοντας επίδρασης στη συγκρότηση της ταυτότητας, βλ. Campbell 1983: 189.

36 Για το θέμα της ελληνικής ταυτότητας, βλ. Δεμερτζής 1990: 75 και Λίποβατς «Η Ελλάδα: μια “διαχασμένη ταυτότητα”» *Σύγχρονα Θέματα*, τ.43/ 1990.

37 Τσουκαλός 1996: 275. Ο Τσουκαλός διαπιστώνει ότι: «Η αποκρυστάλλωση αυτού του “ανάδελφου” πολιτισμικού κατασκευάσματος δεν ενισχυόταν μόνον από την ιστορική μοναδικότητα της ελληνικής γλώσσας και γραφής, αλλά και από το γεγονός ότι οι Έλληνες είναι ο μοναδικός μείζων μη-σλαβικός πληθυσμός Ορθόδοξου δόγματος», ο.π., 278.

38 Χαρακτηριστικά, ο Θ. Βερέμης θεωρεί ότι «το έθνος γεννιέται όταν καθίσταται νομιμοποιητικός παράγων του κοσμικού κράτους και το περιεχόμενό του είναι κυρίως πολιτικό. Η εθνότητα έχει πολιτισμικό χαρακτήρα, αλλά είναι δυνατόν να αναβαθμιστεί πολιτικά σε έθνος αν το κράτος την προαγάγει σε σύμβολο της νομιμότητας του», βλ. Βερέμης 1997: 11-27.

39 Ο Δ. Τσαούσης αναλύει το θέμα της ελληνικότητας θεωρώντας ότι «η νέα ταυτότητα, η εθνική, είναι πολιτική και κατατείνει στη μορφοποίηση του ελληνισμού σε αυτοτελές και ανεξάρτητο εθνικό κράτος και στην ένταξη του κράτους αυτού σε ένα διεθνές σύστημα μεμονωμένων πολιτικών οντοτήτων», βλ. Τσαούσης 1998: 20-21.

40 «Τα στοιχεία πολιτισμικού εθνικισμού, οι αναφορές στο αρχαίο ελληνικό πνεύμα και στην αρχαία ελληνική δημοκρατία δίνουν ένα και μοναδικό αποτέλεσμα: αυτό της ύπαρξης και της λειτουργίας του ελληνικού έθνους με σταθερά σημεία αναφοράς σε ένα “μοναδικό και αυθεντικό ελληνισμό”», βλ. Τσουκαλός 1991: 281.

Ο Ε. Gellner αποτυπώνει την ισχύ μιας Κοινωνίας Πολιτών ορίζοντας δύο παραμέτρους, την οικονομική αποκέντρωση και τον θεσμικό και ιδεολογικό πλουραλισμό, ενώ ο Ν. Μουζέλης εξετάζει το βαθμό συγκέντρωσης δύναμης στο εσωτερικό των θεσμικών χώρων (του πολιτικού, του οικονομικού, του κοινωνικού και του πολιτισμικού χώρου) και παράλληλα το βαθμό ισορροπίας στις σχέσεις μεταξύ των τεσσάρων αυτών χώρων.⁴¹ Η κοινωνία πολιτών δεν υποσκάπτεται μόνον από την υπερσυγκέντρωση δύναμης στο εσωτερικό του κάθε συγκεκριμένου θεσμικού χώρου. Η σχέση ισορροπίας/ ανισορροπίας που διαμορφώνεται μεταξύ των αξιών και των ιδιαίτερων λογικών του κάθε θεσμικού χώρου καθορίζει και τον βαθμό ισχυροποίησης της κοινωνίας πολιτών. Η εξασθένηση και η αδρανοποίηση της κοινωνίας των πολιτών συντελείται και όταν οι αξίες και οι λογικές ενός χώρου κυριαρχούν πάνω στις αξίες και στις λογικές των άλλων χώρων. Με βάση την προηγούμενη ανάλυση, η Ελλάδα χαρακτηρίζεται από μια «εξαιρετικά καχεκτική» Κοινωνία Πολιτών. Στην ελληνική κοινωνία, χαρακτηριστικό παράδειγμα συγκέντρωσης ισχύος έχουμε στον πολιτικό χώρο με την υπερσυγκέντρωση δύναμης στα χέρια των κυβερνώντων και «κομματικοκρατία», δηλαδή διεύθυνση της κομματικής λογικής σε τομείς όπως η ανώτατη παιδεία, η Εκκλησία κλπ. Επίσης, χαρακτηριστική περίπτωση κυριαρχίας ενός χώρου σε άλλους θεσμικούς χώρους έχουμε στο οικονομικό πεδίο όπου το οικονομικό κεφάλαιο έχει τη δυνατότητα να «αγοράζει» πολιτισμική επιρροή (αγορά και έλεγχος των Μ.Μ.Ε.).⁴²

Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους, οι θεσμικές μεταρρυθμίσεις επέβαλαν τυπικά φιλελεύθερες κοινωνικές δομές οι οποίες όμως δεν επέφεραν τις ανάλογες ηθικές, κοινωνικές και πολιτικές δεσμεύσεις όπως συνέβη στις χώρες της Δύσης. Το ελληνικό κράτος ποτέ δεν διαχωρίστηκε πλήρως από την κοινωνία, τα πολιτικά κόμματα από την κυβέρνηση και η σφαίρα του ιδιωτικού από τη δημόσια.⁴³

Όσο πιο ισχνή παρουσιάζεται η ελληνική κοινωνία πολιτών έναντι του κράτους (ή της πολιτικής κοινωνίας) τόσο πιο ισχυρή είναι και η τάση αντικατάστασης του ρόλου της έναντι του κράτους από το «πελατεικό» σύστημα. Η «πελατειακότητα» χρησιμεύει για να συμπληρώσει το κενό που δημιουργεί η ισχνότητα της κοινωνίας πολιτών. Η ελληνική κοινωνία πολιτών δεν έπαιξε τον ενεργό ρόλο που έπαιξε στα εθνικά κινήματα της Γερμανίας ή της Ιταλίας. Η εσωτερική ανάπτυξη του ελληνικού κράτους δεν συνοδεύτηκε από μια αντίστοιχη ανάπτυξη της κοινωνίας πολιτών με αποτέλεσμα

41 Οι ιδεοκρατικές παραλλαγές των βασικών κοινωνικών τύπων μιας ισχυρής Κοινωνίας Πολιτών κατά Gellner, όπως και η προσέγγιση του Ν. Μουζέλη αναλύονται στο δεύτερο μέρος της διατριβής.

42 Ο Ν. Μουζέλης, που χρησιμοποιεί τον όρο «καχεκτική» για την ελληνική κοινωνία πολιτών, αναφέρει ενδεικτικά μέτρα για τον περιορισμό της συγκέντρωσης δύναμης και την διάχυσή της ώστε να ισχυροποιηθεί η Κοινωνία Πολιτών στην Ελλάδα: «η κομματικοκρατική λογική θα μπορούσε να μειωθεί με το σαφή διαχωρισμό Εκκλησία και κράτους ή με την κατάργηση του μονοπωλίου που έχει το κράτος στο χώρο της ανώτατης παιδείας». Επίσης, η σχετική αυτονομία του πολιτικού χώρου από τον οικονομικό θα μπορούσε να αυξηθεί με τον αυστηρό έλεγχο των οικονομικών των κομμάτων. Η δημιουργία του θεσμού του «Συνηγόρου του Πολίτη» αποτελεί μέτρο προς την κατεύθυνση ενίσχυσης των δικαιωμάτων του πολίτη έναντι του κρατικού αυταρχισμού, βλ. Μουζέλης «Νεωτερικότητα, ύστερη ανάπτυξη και κοινωνία των πολιτών» στο *Κοινωνία πολιτών*, τ. 1/ 1999.

43 Η συλλογική ορθολογικότητα στην Ελλάδα συναντά δυσκολίες και εμποδία στην υλοποίησή της, αφού η κρίση της πολιτικής διαχείρισης δεν κατορθώνει να πείσει για το ορθόν των συλλογικού σκοπού και για την αναγκαιότητα να υπαχθεί το ατομικό συμφέρον και οι ατομικές προτιμήσεις σε συλλογικές υποχρεώσεις προς το κοινωνικό σύνολο, βλ. Παναγιωτοπούλου 1996: 152.

πολλές δυσλειτουργίες του κράτους αλλά και ο «κρατισμός» να οφείλονται στην παράλληλη «υπανάπτυξη» της κοινωνίας των πολιτών στην Ελλάδα.⁴⁴

Το πελατειακό σύστημα διαμόρφωσε ένα ασφυκτικό πλαίσιο πολιτικής συμμετοχής για την κοινωνία πολιτών και αντί μια πλουραλιστική συλλογική εκπροσώπηση συμφερόντων, ο «κορπορατισμός» αποτελεί το σύστημα εκπροσώπησης συμφερόντων στην Ελλάδα. Ο κορπορατισμός αποτελεί ένα «σύστημα εκπροσώπησης συμφερόντων συγκροτημένο από περιορισμένο αριθμό μοναδικών, υποχρεωτικών, μη ανταγωνιστικών, λειτουργικά οριοθετημένων και ιεραρχημένων οργανώσεων που έχουν κρατική αναγνώριση ή άδεια (όταν δεν δημιουργούνται εξαρχής από το κράτος) και στις οποίες απονέμεται σκόπιμα μονοπώλιο εκπροσώπησης των αντίστοιχων κατηγοριών, με αντάλλαγμα ορισμένους περιορισμούς στην επιλογή ηγεσίας και στην άρθρωση αιτημάτων».⁴⁵ Στη σύγχρονη Ελλάδα παρατηρείται η ταυτόχρονη ένταξη του κάθε απασχολούμενου σε περισσότερα από ένα κοινωνικά στρώματα και συνδέεται με πολλαπλά συμφέροντα. Το φαινόμενο της ταξικής «πολυσθένειας» συνδυάζεται με το φαινόμενο της πολιτικής πατρωνίας.⁴⁶ Η μορφή της πολιτικής συμμετοχής στην Ελλάδα είναι «κάθετη», με την έννοια ότι πολίτες διαφόρων ταξικών προελεύσεων σφυρηλατούν συχνά ιεραρχικές σχέσεις ανταλλαγής με τοπικούς κομματικούς παράγοντες και σχέσεις υπαγωγής στους κεντρικούς κομματικούς μηχανισμούς.⁴⁷

Η παλινόρθωση του ιδιόρρυθμου ελληνικού «κρατικού κορπορατισμού» και οι συνδασμένες «περιποιήσεις» του «κομματικού Πιτυοκάμπτη» και του «κρατικού Προκρούστη» στην ελληνική κοινωνία συνεχίζονται και στην μεταπολίτευση του 1974.⁴⁸ Το σύστημα αντιπροσώπευσης συμφερόντων στην Ελλάδα χαρακτηρίζεται μεταδιδασκτορικά από την κυριαρχία τριών βασικών τύπων άρθρωσης αιτημάτων και διαμόρφωσης συμφερόντων: του λαϊκισμού, των νεοπελατειακών σχέσεων και του «συντεχνιασμού». Μετά το 1974, η ανά-

44 Δημητράκος ο.π., 316-319. Ο Δημητράκος, στην ανάλυση που κάνει για τη Δημοκρατία και την ανοικτή κοινωνία, θεωρεί ότι η Κοινωνία Πολιτών λειτουργεί ως το πολιτιστικό υπόβαθρο της δημοκρατίας και ο νοερός τόπος σύνθεσης νοοτροπιών, παραδόσεων, μεθόδων εργασίας κλπ.

45 Οι ορισμοί ανήκουν στον Γ. Μαυρογορδάτο, (Μαυρογορδάτος 1988: 18-22), που στηρίζονται στις αναλύσεις του P. C. Schmitter για τις επαγγελματικές οργανώσεις, (Schmitter 1979: 7-52). Όταν το κορπορατιστικό σύστημα εκπροσώπησης συμφερόντων σχεδιάζεται και επιβάλλεται από το κράτος έχουμε τον «κρατικό κορπορατισμό», ενώ ο «κοινωνικός κορπορατισμός» ή «νεοκορπορατισμός» προκύπτει αυτόνομα, από την ίδια την κοινωνική εξέλιξη και προβλέπει θεσμούς συμμετοχής μεγάλων κοινωνικών ομάδων, όπως συμβαίνει στις δημοκρατίες της Βόρειας και Κεντρικής Ευρώπης. Ο Μαυρογορδάτος προβαίνει στις ελληνικές ιδιαιτερότητες του όρου κορπορατισμού, αναφέροντας διάφορους όρους που χρησιμοποιήθηκαν και χρησιμοποιούνται, από την «συντεχνία», την «ομάδα πίεσης» και την «ομάδα συμφερόντων», μέχρι τη χρήση των όρων «παραγωγικές τάξεις», «μαζικοί φορείς», «νοικοκυραίοι» και «μικρομεσαίοι», ο.π., 27-29.

46 Τσουκαλός 1986: 92-95, 145 κ.ε., 171 κ.ε. και 300. Ο Τσουκαλός, ο οποίος αναλύει το φαινόμενο της «ταξικής πολυσθένειας», χαρακτηρίζει το ελληνικό σύστημα εκπροσώπησης συμφερόντων ως «πελατειακό κορπορατισμό». Επίσης, για την ανάλυσή του ότι η ελληνική κοινωνία πολιτών είναι «ασθενής», βλ. Τσουκαλός «Τζαμπατζήδες στη χώρα των θαυμάτων: Περί Ελλήνων στην Ελλάδα», στην *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τ.1/ 1993.

47 Μουζέλης 1987: 137-142. Για τον Μουζέλη ο τρόπος οργάνωσης των συμφερόντων είναι «συσσωματικός» και χαρακτηρίζεται από δύο τύπους, το πελατειακό σύστημα και το λαϊκισμό. Επίσης, για το ότι η ελληνική κοινωνία πολιτών είναι «ασθενής», ο.π., 221-223.

48 Οι όροι του «Πιτυοκάμπτη» και του «Προκρούστη» αναφέρονται από τον Γ. Μαυρογορδάτο στην ανάλυση για τις επαγγελματικές οργανώσεις, (Μαυρογορδάτος ο.π., 200-202), αλλά όπως και ο ίδιος αναφέρει : «Το ίδιο ισχύει γενικότερα γι' αυτό που αναγκαστικά μεταφράζουμε άκομψα ως "κοινωνία των πολιτών"», ο.π., 9.

πτυξη μαζικών διαδικασιών που προήλθε από την μεγάλη μείωση του κόστους της συλλογικής δράσης, δεν συνοδεύθηκε σε ικανό βαθμό από τον εξορθολογισμό των συλλογικών υποκειμένων. Κληροδοτήθηκε μια ιστορικά διαμορφωμένη δομή συμφερόντων και αντίστοιχα προς αυτήν πρότυπα δράσης και προσανατολισμού σε αξίες επιμεριστικού, ατομικιστικού και συντεχνιακού χαρακτήρα. Επιπρόσθετα όμως, συντελέστηκε μια νέα διαμόρφωση του συστήματος πελατειακών σχέσεων σε μια γραφειοκρατική κατεύθυνση⁴⁹ που συνδυάστηκε με τη μεγάλη επέκταση του κρατικού τομέα και τη συμβολή του λαϊκισμού στον ανασχηματισμό των σχέσεων πολιτικής κυριαρχίας. Αυτά τα φαινόμενα οδήγησαν σε διαφορετικούς τύπους και μορφές συλλογικής δράσης και διαμόρφωσης/ αντιπροσώπευσης συμφερόντων, γύρω από τις οποίες σχηματίστηκαν οι φορείς ταξικής ενεργητικότητας και οι αντιπροσωπευτικές οργανώσεις, κόμματα⁵⁰, συνδικάτα, άλλες «εθελοντικές» οργανώσεις κ.λ.π.⁵¹ Η μετάβαση στη δημοκρατία στην Ελλάδα δε συνοδεύθηκε από την άνηση αυτόνομων κοινωνικών κινήματων και ανεξάρτητων οργανώσεων, παρά από υπαγωγή των περισσότερων στις ιεραρχημένες προτεραιότητες των κομμάτων, τον εποικισμό τους από αυτά και την απώλεια της δυναμικής τους.

Συμπερασματικά, η επικρατούσα άποψη για τον εθελοντικό χώρο και γενικότερα για την ελληνική Κοινωνία Πολιτών είναι ότι παραμένει ασθενής και υπανάπτυκτη, σε διαρκή αδυναμία, ισχνή και καχεκτική.⁵² Και όντως, η εκπροσώπηση συλλογικών συμφερόντων σχετικών με το εισόδημα και την οργάνωση της εργασίας στους τόπους δουλειάς, όπως και η αντιπροσώπευση της παραδοσιακής πολιτικής συμμετοχής χαρακτηρίζεται, σε σχέση με τις συγκλίνουσες αναλύσεις που προαναφέρθηκαν, από ένα ιδιότυπο «κρατικό κορπορατισμό», ή από ένα «πελατειακό κορπορατισμό», ή από ένα σύστημα «πελατειακής και λαϊκής

49 Για το θέμα της γραφειοκρατίας στην Ελλάδα, όπως και για την οργάνωση, στελέχωση και πολιτικοποίηση των ανώτερων βαθμίδων της κεντρικής διοίκησης, βλ. την έρευνα για τις σχέσεις διοίκησης και πολιτικής στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1980, όπου εξετάζονται οι ενδοδιοικητικές διαμάχες, οι οργανωσιακοί ρόλοι των γραφειοκρατών και των πολιτικών στα κεντρικά υπουργεία και, τέλος, η πολιτική πατρωνεία και η εξουσία στην κεντρική δημόσια διοίκηση, Σωτηρόπουλος 1996: 294-300. Επίσης, του ίδιου, Σωτηρόπουλος 2001: 97 και 155-157.

50 Ιδιαίτερα για το ΠΑΣΟΚ, που θα παίξει σημαντικότητα ρόλο στην εξέλιξη αυτών των φαινομένων, η κρίσιμη περίοδος της μετεξέλιξής του είναι η περίοδος 1974-1977. Στην περίοδο αυτή η οργανωτική δραστηριότητα του κινήματος «μπορεί να μην οδήγησε στη δημιουργία ενός δημοκρατικού, αποκεντρωμένου και συμμετοχικού μαζικού κόμματος, όπως ήταν η υπόσχεση της 3ης Σεπτέμβρη, όμως είχε ως αποτέλεσμα τη συγκρότηση ενός μαζικού κομματικού μηχανισμού». Ενός εκλογικά προσανατολισμένου μαζικού κομματικού μηχανισμού, βλ. Σπυρδαλάκης 1998: 37. Ο Μ. Σπυρδαλάκης επισημαίνει ότι παρά την νεωτερική οργάνωση του ΠΑΣΟΚ για το ελληνικό κομματικό σύστημα, εμφανίστηκε μια «οργανωτική έπαρση που θα μπορούσε να θεωρηθεί και σωβινιστική και συνέβαλε σε μια ιδιότυπη (αλαζονική) κομματική κουλτούρα. Μια κουλτούρα που, όταν το κόμμα βρέθηκε στην εξουσία, αποδείχθηκε δυσλειτουργική για το ίδιο και, το κυριότερο, αρνητική για την κοινωνία», ο.π., 51.

51 Η ανάλυση γίνεται από τον Σ. Αλεξανδρόπουλο, (Αλεξανδρόπουλος 1990: 103, 113-114 και 231-235), όπου επισημαίνει ότι στη θέση των παλαιών πολιτικών προυχόντων και κομματαρχών εμφανίστηκαν νέες κοινωνικοπολιτικές ιεραρχίες και πελατειακές σχέσεις, με σαφώς πιο «ανοικτή» και κινητική διάρθρωση: συνδικαλιστές, πολιτικοί οργανωτές και ακτιβίστες, «οργανικοί διανοούμενοι, γραφειοκράτες, υπάλληλοι συνεταιρισμών κλπ (ο.π., 191-193)

52 Οι όροι πρόερχονται από τους μελετητές που προαναφέρθηκαν (Μουζέλης, Τσουκαλά, Μαυρογορδάτος). Στην «ισχνή» παρουσία της κοινωνίας πολιτών ως «ιδιομορφία της ελληνικής κοινωνίας» παραπέμπει και η πρόσφατη, δημοσίευτη, ερευνητική έκθεση του Εθνικού Ινστιτούτου Εργασίας, για να θεμελιώσει τον περιορισμένο ρόλο που έχει η εθελοντική εργασία στην Ελλάδα και ο τομέας της Κοινωνικής Οικονομίας στη χώρα μας, βλ. Ε.Ι.Ε. 2000: 28.

στικής συσσωμάτωσης». Μήπως όμως, η εκπροσώπηση των μη οικονομικών και «μετα-υλιστικών» συμφερόντων είναι οργανωμένη και με τρόπο πλουραλιστικό; Επιπρόσθετα, υφίστανται θεωρητικοί λόγοι που να αποκλείουν τη συνύπαρξη διαφορετικών μορφών πολιτικής συμμετοχής και διαφορετικών τρόπων εκπροσώπησης συλλογικών συμφερόντων; Είναι δυνατόν η πολιτική συμμετοχή, σε ορισμένο χρόνο, να ρυθμίζεται από το πελατειακό σύστημα ενώ σε άλλη χρονική περίοδο οι πολίτες να συγκροτούν τα συμφέροντά τους με διαφορετικούς τρόπους; Υπάρχει, δηλαδή, περίπτωση η αντιπροσώπευση συλλογικών συμφερόντων να διεξάγεται και να συντελείται χωρίς να αποκλείεται η συνύπαρξη του πελατειακού συστήματος και τον κρατικού κορπορατισμού με τον πλουραλισμό; Μήπως, τελικά, «η κυρίαρχη άποψη ότι η κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα είναι ασθενής είναι μεν σωστή, αλλά πρέπει να σχετικοποιηθεί»;⁵³

«Η επικέντρωση της προσοχής ενός ερευνητή στο ένα σκέλος μιας δεδομένης κοινωνίας των πολιτών και καθόλου στο άλλο μπορεί να αποβεί εσφαλμένη για τη συγκροτημένη και ολοκληρωμένη περιγραφή των λειτουργιών της. Η ύπαρξη πελατειακών και κορπορατιστικών σχέσεων δεν συνεπάγεται την ανυπαρξία πολυδιάστατων δομών πολιτικής συμμετοχής».⁵⁴

1.1. Αναγκαία προαπαιτούμενα: Είδος δράσης και η διάσταση στο χώρο και στο χρόνο.

Το καίριο ερώτημα για το αν μια κοινωνία (όπως η ελληνική) είναι ισχυρή, θεωρούμε ότι δεν θα πρέπει να τίθεται με βάση τους προηγούμενους όρους καθώς προδικάζει και μια μονίμως αρνητική απάντηση. Για όσο καιρό η καχεκτικότητα της ελληνικής κοινωνίας πολιτών προσλαμβάνεται εκ προοιμίου ως μοναδικό όριο του εν γένει εφικτού, είναι σαφές ότι οι όροι πρόσληψης της πραγματικότητας ακυρώνουν όχι μόνον κάθε προσπάθεια ερμηνείας και ανάλυσης της αλλά αιχμαλωτίζουν και το μέλλον της. Η κρίση των παραδοσιακών μορφών πολιτικής συμμετοχής και η ανάδειξη των μεταϋλιστικών αναγκών, σε συνδυασμό μάλιστα με τη μερική απόσυρση του κράτους πρόνοιας και του κοινωνικού κράτους, διαμορφώνει μία δυναμική κατάσταση στο χώρο των εθελοντικών οργανώσεων του τρίτου τομέα και της Κοινωνίας των Πολιτών, που δεν μπορεί να αγνοηθεί.

Για την εξέταση και ανάλυση της δυναμικότητας της Κοινωνίας Πολιτών και του εθελοντικού τομέα μιας κοινωνίας δεν αρκούν γενικές αρχές, συνολικές διατυπώσεις και εν-

53 Σωτηρόπουλος 1996 (β): 120, 121 και 126. Ο Δ. Σωτηρόπουλος που προβαίνει στη προηγούμενη ανάλυση, καταλήγει σε αυτήν την διαπίστωση (για την σχετικοποίηση της άποψης περί ασθενούς κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα) και δεν την θέτει ως ερώτημα.

54 Βλ. Τσακρακλίδου «Προς μια νέα αντίληψη της ελληνικής κοινωνίας των πολιτών» περ. *Κοινωνία Πολιτών* τ.1/ 1999. Η Σ. Τσακρακλίδου θεωρεί ότι «το παραπάνω πρόβλημα χαρακτηρίζει ξεκάθαρα τη βιβλιογραφία γύρω από την ελληνική κοινωνία των πολιτών, η οποία σχεδόν κατά κανόνα χαρακτηρίζεται ασθενής από τους Έλληνες κοινωνιολόγους και πολιτικούς επιστήμονες. Παρ' όλα αυτά, δυστυχώς μόνο ένα τμήμα της ελληνικής κοινωνίας των πολιτών έχει μελετηθεί σε κάποια έκταση, και συγκεκριμένα η δράση και η ιστορία πολιτικών κομμάτων και εργατικών συνδικάτων». Τέλος, τα αρχικά αποτελέσματα της έρευνας που δημοσιεύει για τις Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις για τους πρόσφυγες, τους μετανάστες και τα άτομα με ειδικές ανάγκες, «αποδεικνύουν την απλοϊκότητα των υπαρχουσών θεωρητικών συμπερασμάτων σχετικά με την ισχύση της ελληνικής κοινωνίας των πολιτών και υποδεικνύουν τρόπους για μια πιο συγκροτημένη και αντικειμενική μελέτη των σχέσεων κράτους και πολιτών στη χώρα μας.», ο.π., 71-72.

νοιοδοτήσεις γενικής ισχύος. Απαιτείται η αποσύνδεση από μακροκοινωνιολογικές θεωρήσεις και η στροφή σε μια πιο αναλυτικο-εμπειρική κατεύθυνση. Η αναγκαιότητα που υφίσταται είναι ο προσανατολισμός της επιστημονικής θεωρίας και έρευνας στη μελέτη των στρατηγικών πλευρών που προσδιορίζουν τις οργανώσεις της Κοινωνίας των Πολιτών, των συνθηκών και των παραμέτρων που εξηγούν τις αιτίες δραστηριοποίησής τους σε ένα δεδομένο τόπο και χρόνο, τους τρόπους και τις αιτίες που διέρχονται από περιόδους ύφεσης και άνθησης. Έτσι, ο αναπροσανατολισμός στην επιστημονική έρευνα θα πρέπει να στραφεί σε ζητήματα στρατηγικής και ταυτότητας των οργανώσεων, στην ανάλυση της συγκυρίας, στις ευκαιρίες και τις δυνατότητες που αναδεικνύονται, στις απειλές και τις αδυναμίες που προκύπτουν.

Πιστεύουμε, ότι απαραίτητη προϋπόθεση ανάλυσης και μελέτης αποτελεί η συνεκτίμηση ορισμένων παραμέτρων και διαστάσεων που έχουν σχέση με τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο και το χώρο που διεξάγεται μία συγκεκριμένη δραστηριότητα. Απαιτείται, δηλαδή, να προσδιορισθεί με σαφήνεια το είδος του υπό εξέταση τομέα συλλογικής δράσης συνεκτιμώντας ταυτόχρονα τις παραμέτρους του *τόπου διεξαγωγής* και της *χρονικής στιγμής πραγματοποίησής* του. Από την υποστήριξη σε προσωπικό επίπεδο μέχρι τη συλλογική προσπάθεια και πρωτοβουλία, από την αμοιβαία υποστήριξη στις ομάδες αυτοβοήθειας μέχρι τη συμμετοχή σε κινήματα και σε οργανώσεις, η εθελοντική δράση:

- ποικίλει ανάλογα με το χώρο και το πολιτιστικό περιβάλλον έκφρασής της,
- βρίσκεται σε αντιστοιχία με τη χρονική περίοδο και την εποχή που συντελείται,
- διαφοροποιείται σύμφωνα με τα θέματα με τα οποία καταπίνεται.

Οι απαιτήσεις για ουσιαστική μελέτη και εξέταση του εθελοντικού τομέα δεν επιτρέπουν το τοπικό να υποδουλώνεται στο κεντρικό, το ειδικό να υποθηκεύεται στο γενικό και το μερικό να υποτάσσεται στο συνολικό. Απαραίτητη, λοιπόν, προϋπόθεση ανάλυσης και μελέτης ενός συγκεκριμένου τομέα συλλογικής δραστηριότητας και εθελοντικής συμμετοχής αποτελεί η συνεκτίμηση των παραμέτρων *του συγκεκριμένου χώρου και του συγκεκριμένου χρόνου*. Σε κάθε ανάλυση και εξέταση του εθελοντικού τομέα απαιτείται να καθορίζεται με ακρίβεια *το είδος της δραστηριότητας* σε άμεση σχέση με τις διαστάσεις της *τοπικότητας* και της *χρονικότητας*.

2. Προσδιορισμός του Πολιτιστικού Εθελοντισμού.

Τα πεδία παρέμβασης των εθελοντικών οργανώσεων είναι πολλαπλά και διαφορετικά μεταξύ τους, αρκετές δε από τις οργανώσεις αυτές δραστηριοποιούνται ταυτόχρονα σε περισσότερα πεδία. Υπάρχουν «πολλοί» εθελοντισμοί, ο καθένας με τη δική του φυσιογνωμία, ταυτότητα και μέθοδο δράσης. Ένα σημαντικό μέρος του εθελοντισμού που δραστηριοποιείται στον τομέα των υπηρεσιών υγείας, κοινωνικής πρόνοιας και φροντίδας, προσδιορίζεται με τον όρο «κοινωνικός εθελοντισμός». Οι οργανώσεις που δραστηριοποιούνται στον τομέα του περιβάλλοντος ανήκουν στο χώρο του «περιβαλλοντικού εθελοντισμού», ενώ ο «εθελοντισμός πολιτικής προστασίας» έχει ως αιχμή την πρόληψη και κατάσβεση δασικών πυρκαγιών, τις παρεμβάσεις για την αντιμετώπιση των συνεπειών από σεισμούς, θεομηνίες

κλπ. Ο «διεθνής εθελοντισμός» αποτελεί το χώρο των οργανώσεων διεθνούς συνεργασίας και αλληλεγγύης με αντικείμενο την παροχή ανθρωπιστικής, επισιτιστικής και αναπτυξιακής βοήθειας προς τις αναπτυσσόμενες χώρες ή τον άμαχο πληθυσμό εμπόλεμων χωρών. Ένα ακόμη πεδίο παρέμβασης του εθελοντισμού είναι η προαγωγή ορισμένων από τα λεγόμενα δικαιώματα της τρίτης γενιάς (ή δικαιώματα αλληλεγγύης) όπως το δικαίωμα στην ειρήνη, το δικαίωμα στην ανάπτυξη και το δικαίωμα στην κοινή κληρονομιά της ανθρωπότητας.⁵⁵

Στο χώρο του πολιτισμού, στο χώρο της παραγωγής πολιτιστικών αγαθών και υπηρεσιών, δρουν και δραστηριοποιούνται ένα πλήθος φορέων και οργανώσεων. Φορείς του δημόσιου τομέα και κυβερνητικές υπηρεσίες, οργανισμοί και ιδρύματα της αυτοδιοίκησης όλων των βαθμίδων, εταιρείες του ιδιωτικού τομέα, οργανώσεις και σωματεία του εθελοντικού τομέα. Παράλληλα, ένα σημαντικό μέρος του εθελοντικού τομέα περιλαμβάνει οργανώσεις που ασχολούνται με καλλιτεχνικές δραστηριότητες, την παροχή πολιτιστικών υπηρεσιών και την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς.

Ο «κοινός τόπος» αυτών των δύο τομέων, του πολιτιστικού και του εθελοντικού τομέα διαμορφώνουν το χώρο του *πολιτιστικού εθελοντισμού*. Μία οργάνωση, λοιπόν, είναι δυνατόν να υπαχθεί στο χώρο του πολιτιστικού εθελοντισμού μόνον εάν ο *κύριος τομέας* δραστηριότητάς της είναι πολιτιστικής υφής και ταυτόχρονα ο *πρωταρχικός της σκοπός* υποστηρίζεται από εθελοντικές μορφές συμμετοχής. Η γραφική αποτύπωση του χώρου του πολιτιστικού εθελοντισμού παρουσιάζεται στο Διάγραμμα 6.

55 Ανθόπουλος 2001: 243-246. Ο Ανθόπουλος προβαίνοντας στις προαναφερόμενες ταξινομήσεις των διαφόρων μορφών εθελοντισμού, υπογραμμίζει ότι ο εθελοντισμός έχει ως αντικείμενο την πραγματοποίηση θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται άμεσα ή έμμεσα στα ισχύοντα εθνικά συντάγματα ή απολαμβάνουν διεθνούς προστασίας. Ουσιαστικά, «το πεδίο παρέμβασης του εθελοντισμού αφορά τη συγκεκριμενοποίηση παλαιών και νέων θεμελιωδών δικαιωμάτων, με ιδιαίτερη έμφαση στα κοινωνικά δικαιώματα. Υπό την έννοια αυτή ο εθελοντισμός θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μια μορφή “κοινωνικής εγγύησης” των θεμελιωδών δικαιωμάτων, δηλαδή μιας εξωτερικής εγγύησης της νομικής αποτελεσματικότητάς τους, επαφιέμενης στην αυτόνομη πρωτοβουλία των πολιτών», ο.π.

Διάγραμμα 6.

Ο Χώρος του Πολιτιστικού Εθελοντισμού.⁵⁶

2.1. Πρωταρχική πολιτιστική δραστηριότητα και ταξινόμηση οργανώσεων πολιτιστικού εθελοντισμού.

Ο πολιτιστικός τομέας, ως τομέας δράσης των οργανώσεων του πολιτιστικού εθελοντισμού απαιτεί περαιτέρω διευκρίνιση στο θέμα του προσδιορισμού της *κύριας και πρωταρχικής δραστηριότητας*.⁵⁷ Και αυτό γιατί ο χώρος του πολιτιστικού εθελοντισμού δεν αποτελείται μόνο από μονοθεματικές οργανώσεις. Η πολυθεματικότητα στις οργανώσεις του πολιτιστικού εθελοντισμού αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα του χώρου από πολύ παλιά.⁵⁸ Το βασικό ερώτημα που προκύπτει είναι με βάση ποιο κριτήριο προσδιορίζεται μία οργάνωση του εθελοντικού τομέα ως οργάνωση με κύρια και πρωταρχική δράση την πολιτιστική δραστηριότητα και συνεπώς ως οργάνωση του πολιτιστικού εθελοντισμού.

Μία απλή ποσοτική αρίθμηση των τομέων δράσης δεν προσφέρει αξιόπιστο κριτήριο για την ένταξη ή μη μιας οργάνωσης στο χώρο του πολιτιστικού εθελοντισμού. Εάν, για παράδειγμα, μια πολυθεματική εθελοντική οργάνωση δραστηριοποιείται σε τρεις τομείς και

⁵⁶ Το σχήμα που προσδιορίζει τον πολιτιστικό εθελοντισμό αποτυπώνεται από τον R. Fisher και τον R. Fox ως εξής: η αριστερή έλλειψη ως «εθελοντικός και κοινοτικός τομέας» (που συναποτελούν, κατά την άποψή τους, την συνάρθρωση του τρίτου τομέα), η δεξιά έλλειψη ως «πολιτιστικός τομέας» και ο διαμορφούμενος κοινός τόπος των δύο, ως «εθελοντικός πολιτιστικός τομέας», Fisher – Fox, ο.π., 19.

⁵⁷ Προκύπτει η ανάγκη δύο αρχικών και θεμελιωδών οριοθετήσεων σε βασικές έννοιες. Το πρώτο ερώτημα είναι ποιες λειτουργίες θεωρούνται ως πολιτιστικές δράσεις, θέμα που άπτεται των ορισμών που δίνονται στην έννοια «πολιτισμός» και προσεγγίζεται στο πρώτο μέρος της διατριβής. Το δεύτερο ερώτημα αφορά τη σαφή οριοθέτηση και τα συγκεκριμένα κριτήρια που τίθενται για να θεωρηθεί μια οργάνωση ως οργάνωση του εθελοντικού τομέα, κυρίως ζήτημα που προσεγγίζεται στο τέταρτο μέρος της διατριβής.

⁵⁸ Από τα μέσα του 19ο αιώνα, εμφανίζονται εθελοντικές οργανώσεις στην ελληνική κοινωνία με βασικό τομέα δράσης τον πολιτισμό αλλά και με άλλους, εξίσου, σημαντικούς τομείς δράσης όπως η παροχή εκπαίδευσης και ο αθλητισμός, ή άλλες οργανώσεις με βασικούς τομείς δράσης τον πολιτισμό και την φυσιολατρία κ.λ.π.

οι δύο από αυτούς είναι πολιτιστικής υφής, δεν συνάγεται ότι εντάσσεται στο χώρο του πολιτιστικού εθελοντισμού.

Επίσης, αξιόπιστο κριτήριο για τον προσδιορισμό μιας δραστηριότητας ως κύριας και πρωταρχικής, δεν αποτελεί το μέγεθος της δημοσιότητάς της ή ο βαθμός της επιτυχίας της στο συνολικό πλαίσιο λειτουργίας μιας οργάνωσης. Εάν, για παράδειγμα, ένα ερασιτεχνικό αθλητικό σωματείο, εκτός της αθλητικής του δραστηριότητας, διοργάνωσε και μερικές ιδιαίτερα επιτυχημένες και δημοφιλείς πολιτιστικές εκδηλώσεις στη διάρκεια μιας περιόδου, δεν συνάγεται ότι οι πολιτιστικές δράσεις αποτελούν την κύρια και πρωταρχική δραστηριότητα αυτού του σωματείου.

Η κύρια και πρωταρχική δραστηριότητα είναι δυνατόν να προσδιορισθεί αξιόπιστα με βάση το μέγεθος της δυναμικότητάς της στη συνολική λειτουργία της οργάνωσης. Εκείνη ακριβώς η δραστηριότητα μιας οργάνωσης που απορροφά το *μεγαλύτερο μέρος των χρησιμοποιούμενων πόρων*⁵⁹ σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο είναι δυνατόν να χαρακτηριστεί και ως κύρια και πρωταρχική δραστηριότητα. Επανερχόμενοι στο προηγούμενο παράδειγμα, αν υποθέσουμε ότι το συγκεκριμένο αθλητικό σωματείο για τις πολιτιστικές εκδηλώσεις που διοργάνωσε, (και ανεξάρτητα του βαθμού επιτυχίας τους) χρησιμοποίησε και τους περισσότερους πόρους από όσους διέθετε, τότε θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως σωματείο που η κύρια δράση του είναι πολιτιστική. Βέβαια, μια οργάνωση του εθελοντικού τομέα δεν μένει στατική αλλά προσαρμόζεται και ανταποκρίνεται σε αντικειμενικά δεδομένα, στις απαιτήσεις της συγκυρίας όπως και στις δυνατότητες που έχει και στις ευκαιρίες που της παρουσιάζονται.⁶⁰

Το βασικό προαπαιτούμενο για τον ορισμό μιας εθελοντικής οργάνωσης ως πολιτιστικής αποτελεί ο καθορισμός της κύριας και της πρωταρχικής της δραστηριότητας. Επιπρόσθετα, ο χώρος των οργανώσεων του πολιτιστικού εθελοντισμού συνιστά ένα χώρο *υψηλής ποικιλότητας* με συνέπεια να απαιτείται μία περαιτέρω κατηγοριοποίηση και ταξινόμηση. Η ταξινόμηση των εθελοντικών πολιτιστικών οργανώσεων αποτελεί μία σύνθετη διαδικασία που έχει να κάνει με την θέσπιση κριτηρίων που άπτονται της οργάνωσης και της λειτουργίας του εθελοντικού χώρου, ενός χώρου που διακρίνεται από πανσπερμία δραστηριοτήτων και λειτουργιών, από ποικιλία μορφών διοίκησης και οργάνωσης, από διαφορετικά μείγματα συνεργασιών και χρηματοδοτήσεων.

Μία αρχική ταξινόμηση του χώρου του πολιτιστικού εθελοντισμού, που έγινε πρόσφατα από την Ευρωπαϊκή Ένωση, προσδιορίζει τέσσερις κατηγορίες οργανώσεων.⁶¹ Η πρώτη κατηγορία αφορά τις μικρές και τοπικές οργανώσεις που στηρίζονται στις εισφορές των μελών τους, χαρακτηρίζονται από δημοκρατικές εσωτερικές διαδικασίες και προσαρ-

59 Οι πόροι μιας οργάνωσης συνίστανται σε ανθρώπινους πόρους (έμφυχο δυναμικό), σε οικονομικούς πόρους και σε υποδομές (χώροι και εξοπλισμός). Για το θέμα των πόρων εκτενής αναφορά γίνεται στο πρώτο μέρος της διατριβής.

60 Είναι συχνό το φαινόμενο συλλόγων που ιδρύονται ως αθλητικοί και ονοματίζονται ως αθλητικοί, ενώ με την πάροδο του χρόνου μετεξελίσσονται σε πολιτιστικά σωματεία ή το αντίστροφο και μάλιστα χωρίς να αλλάζουν την ονομασία τους. Είναι, επίσης, πιθανό η κύρια δράση μιας οργάνωσης (που απορροφά το μεγαλύτερο μέρος των χρησιμοποιούμενων πόρων) να αποτελεί την πιο επιτυχημένη δραστηριότητα και ταυτόχρονα να είναι η πλέον δημοφιλής λειτουργία της οργάνωσης.

61 Οι ταξινομήσεις αυτές προέκυψαν στα πλαίσια του προγράμματος Empiric, ενός προγράμματος της Ευρωπαϊκής Ένωσης που σχεδιάστηκε για να αναπτύξει πολιτιστικές στρατηγικές διαμέσου των οργανώσεων του τρίτου τομέα, βλ. Interarts 1999: 50.

μόζουν τις δράσεις τους σε κοινωνικές ανάγκες, συμβάλλοντας στη διαμόρφωση «κοινωνικού κεφαλαίου». Η δεύτερη κατηγορία αφορά, επίσης, μικρές τοπικές οργανώσεις που δίνουν ιδιαίτερο βάρος στην κοινωνική διάσταση των πολιτιστικών τους δράσεων ενώ η τρίτη κατηγορία αφορά οργανώσεις που παρέχουν πολιτιστικές υπηρεσίες σε στενή συνεργασία με τους τοπικούς φορείς του δημόσιου τομέα. Η τέταρτη κατηγορία αφορά οργανώσεις που, αν και οι λειτουργίες τους προσανατολίζονται σε επιχειρηματικού χαρακτήρα δραστηριότητες, το γεγονός της επανεπένδυσης των οικονομικών τους πλεονασμάτων στους σκοπούς της οργάνωσης τις καθιστά μη κερδοσκοπικές και συνεπώς ανήκουν στον τρίτο τομέα.⁶²

Η ταξινόμηση των οργανώσεων του πολιτιστικού εθελοντισμού είναι δυνατόν να διεξαχθεί είτε στη βάση ενός συγκεκριμένου κριτηρίου από μία μεγάλη ποικιλία χαρακτηριστικών γνωρισμάτων αλλά και με συνδυασμό -περισσοτέρων του ενός- κριτηρίων. Στον πίνακα που παρατίθεται αναφέρονται 21 βασικά κριτήρια ταξινόμησης και αποτυπώνεται η ποικιλία των στοιχείων σε όλα τα πεδία που χαρακτηρίζουν μία οργάνωση του πολιτιστικού εθελοντισμού.

62 Αναφορά για την συγκεκριμένη ταξινόμηση των οργανώσεων του πολιτιστικού εθελοντισμού γίνεται από τους R. Fisher και R. Fox, βλ. Fisher-Fox, ο.π.,20.

Πίνακας 2.

**ΚΡΙΤΗΡΙΑ ΤΑΞΙΝΟΜΗΣΗΣ ΚΑΙ ΕΙΔΗ
ΟΡΓΑΝΩΣΕΩΝ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΥ ΕΘΕΛΟΝΤΙΣΜΟΥ.**

α/α	ΚΡΙΤΗΡΙΟ	Είδη οργανώσεων.
1.	Μορφή συγκρότησης.	Θεσμοθετημένη οργάνωση.
		Άτυπη οργάνωση.
2.	Νομική μορφή	Σύλλογος
		Αστική εταιρεία μη κερδοσκοπική.
		Κοινωφελές ίδρυμα/ φιλανθρωπικό σωματείο
		Ν.Π.Ι.Δ.
		Ν.Π.Δ.Δ.
		Εταιρική μορφή
3.	Περίοδος ίδρυσης.	Πρώιμη οργάνωση.
		Όψιμη οργάνωση.
4.	Διάρκεια λειτουργίας.	Πρόσκαιρη οργάνωση. (π.χ. πολιτιστική επιτροπή για ένα θέμα)
		Διαρκής οργάνωση.
5.	Ποικιλότητα δράσεων.	Μονοθεματική οργάνωση.
		Πολυθεματική οργάνωση.
6.	Περιεχόμενο της πρωταρχικής δραστηριότητας.	Αυτόχθονη καλλιτεχνική παραγωγή.
		Ανάδειξη πολιτιστικής κληρονομιάς.
		Εκδηλώσεις με μετακλήσεις.
		Ψυχαγωγία.
		Κατάρτιση και επιμόρφωση.
		Εκδόσεις.
7.	Εμβέλεια δράσης.	Τοπική οργάνωση.
		Εθνική οργάνωση.
		Διεθνής οργάνωση.
8.	Δομή και λειτουργία	Προσωποπαγής, συγκεντρωτική και γραφειοκρατική οργάνωση.
		Συλλογική, αποκεντρωτική και πλουραλιστική οργάνωση.
9	Μέγεθος. (π.χ. με βάση τον αριθμό των μελών).	Περιορισμένη οργάνωση.
		Εκτεταμένη οργάνωση.

10.	Συνεισφορά ανθρώπινων πόρων.	Οργάνωση εντάσεως «εθελοντών μελών».
		Οργάνωση εντάσεως «εθελοντών μη μελών».
		Οργάνωση εντάσεως «αμειβόμενης εργασίας».
11.	Προφίλ μελών ή και κοινού. (π.χ. ηλικία)	Ηλικιωμένη οργάνωση.
		Μεσήλικη οργάνωση.
		Νεανική οργάνωση.
12.	Εύρος συμμετοχής μελών.	Οργάνωση ανενεργούς συμμετοχής ή ψευδοσυμμετοχής.
		Οργάνωση διαλείπουσας συμμετοχής.
		Οργάνωση ενεργητικής συμμετοχής.
13.	Προϋποθέσεις συμμετοχής νέων μελών.	Οργάνωση ανοικτής συμμετοχής.
		Οργάνωση με συμμετοχή υπό όρους.
		Οργάνωση κλειστής συμμετοχής.
14.	Υποδομές.	Αυτάρκης οργάνωση.
		Υπολείπουσα οργάνωση.
15.	Θεσμική χρηματοδότηση.	Αυτοδύναμη οργάνωση.
		Εξαρτημένη οργάνωση
16.	Τιμή παρεχομένων υπηρεσιών.	Οργάνωση δωρεάν παροχής.
		Ανταποδοτική οργάνωση.
17.	Μορφές δημοσιότητας.	Οργάνωση παραδοσιακών τρόπων επικοινωνίας.
		Οργάνωση νεωτερικών τρόπων επικοινωνίας.
18.	Αποδέκτες και χρή- στες υπηρεσιών.	Οργάνωση προσανατολισμένη στα μέλη.
		Οργάνωση προσανατολισμένη στο κοινό.
19.	Έλεγχος από άλλους φορείς.	Αυτόνομη οργάνωση.
		Επικυβερνητική οργάνωση.
20.	Διασύνδεση με άλλους ομοειδείς φορείς.	Αδελφοποιημένη οργάνωση.
		Δικτυωμένη οργάνωση.
		Οργάνωση-παράρτημα.
21.	Οργανωτική βαθμίδα.	Πρωτοβάθμια οργάνωση.
		Δευτεροβάθμια οργάνωση (ομοσπονδία).
		Τριτοβάθμια οργάνωση (συνομοσπονδία).

Με βάση τα προαναφερθέντα κριτήρια, είναι δυνατόν να διαμορφωθούν ποικίλοι συνδυασμοί κριτηρίων που προσφέρουν ένα πλούσιο πεδίο ταξινομήσεων και οριοθετήσεων των οργανώσεων του πολιτιστικού εθελοντισμού και αναδεικνύουν νέες εννοιοδοτήσεις στο χώρο, όπως είναι το κριτήριο της *βιωσιμότητας* και της *διατηρησιμότητας* μιας οργάνωσης, ή ακόμη κριτηρίων *ποιότητας* και *ανεξαρτησίας*. Ενδεικτικά, η προσέγγιση του σημαντικού θέματος της βιωσιμότητας των οργανώσεων θα απαιτούσε ένα συνδυασμό κριτηρίων που θα λάμβανε υπ' όψη τα δεδομένα των θεσμικών χρηματοδοτήσεων, της αυτάρκειας σε υποδομές και του εύρους της συμμετοχής.⁶³

Τα κριτήρια ταξινόμησης των οργανώσεων του πολιτιστικού εθελοντισμού αποτελούν κριτήρια γενικής ισχύος. Η σύνθετη κοινωνική πραγματικότητα δεν προσφέρει εύκολες απαντήσεις στη βάση των δίπολων «ναι» ή «όχι», «υψηλό» ή «χαμηλό», «μικρό» ή «μεγάλο». Μονοδιάστατες απαντήσεις δεν ταιριάζουν σε σύνθετα θέματα όπως είναι το εύρος και το είδος συμμετοχής σε μια οργάνωση, ο έλεγχος των οργανώσεων από άλλους φορείς, το ύψος τιμών στις παρεχόμενες υπηρεσίες, το μέγεθος με βάση τον αριθμό των μελών κλπ. Απαραίτητη προϋπόθεση για να αποτελέσουν τα θεσπιζόμενα κριτήρια αξιόπιστα εργαλεία έρευνας στο χώρο του πολιτιστικού εθελοντισμού, αποτελεί η εξέταση των διαστάσεων του συγκεκριμένου χρόνου και του συγκεκριμένου χώρου.⁶⁴ Η θέσπιση κριτηρίων που θα ανταποκρίνεται στις ιδιαιτερότητες και τις παραδόσεις ενός συγκεκριμένου τόπου και θα βρίσκεται σε αντιστοιχία με τις απαιτήσεις μιας συγκεκριμένης χρονικής περιόδου, αποτελεί ικανή και αναγκαία συνθήκη για να παραχθούν αξιόπιστες οριοθετήσεις, ακριβείς προσδιορισμοί, ουσιαστικές ταξινομήσεις και σαφείς εννοιοδοτήσεις στο χώρο του εθελοντισμού και ιδιαίτερα στον τομέα των εθελοντικών πολιτιστικών οργανώσεων.

3. Η διάσταση της χρονικότητας και ο ελεύθερος χρόνος.

Στη μελέτη και την εξέταση του πολιτιστικού εθελοντισμού υπεισέρχεται η διάσταση του χρόνου και της Ιστορίας. Η έννοια του χρόνου, βασική έννοια στη φιλοσοφία από την αρχαιότητα, έχει ιδιαίτερες σημασιοδοτήσεις σε όλα τα επιστημονικά πεδία. Ο χρόνος, ιδιαίτερα στην κοινωνιολογία, συνδέεται με τη μελέτη των ανθρώπινων δραστηριοτήτων, δραστηριοτήτων που πραγματοποιούνται μέσα σε ορισμένο χρονικό πλαίσιο και δίνουν α-

63 Χαρακτηριστικά αναφέρουμε ότι στο πρόσφατο σχέδιο νόμου του Ελληνικού Υπουργείου Εσωτερικών θεσπίζονται οι αναγκαίες προϋποθέσεις για τον προσδιορισμό του χώρου των εθελοντικών και μη κερδοσκοπικών οργανώσεων. Μεταξύ των άλλων αναφέρεται ότι με βάση το κριτήριο της «ανεξαρτησίας» ορίζεται ότι το ύψος των επιχορηγήσεων από ένα θεσμικό χρηματοδότη δεν θα πρέπει να υπερβαίνει το 50% των συνολικών πόρων μιας οργάνωσης, βλ. *Έθνος της Κυριακής*, 3/3/2002.

64 Για παράδειγμα, διαφορετική θα είναι η θέσπιση των επιμέρους διαβαθμίσεων στο κριτήριο «τιμή παρεχομένων υπηρεσιών» για τις εθελοντικές οργανώσεις της δεκαετίας του 1970 σε σχέση με εκείνες, ή ακόμη και για τις ίδιες οργανώσεις, της δεκαετίας του 1990. Επίσης διαφορετική θα είναι η θέσπιση των επιμέρους διαβαθμίσεων στο κριτήριο «εύρος» ή και «είδος» συμμετοχής για τις εθελοντικές οργανώσεις μιας αγροτικής περιοχής στην ελληνική περιφέρεια σε σχέση με τις εθελοντικές οργανώσεις ενός μεγάλου αστικού κέντρου. Η διαφοροποίηση διευρύνεται, αν συνεκτιμηθούν και οι δύο διαστάσεις μαζί (χώρος και χρόνος). Δηλαδή, τα κριτήρια προσδιορισμού για τις εθελοντικές οργανώσεις της αγροτικής περιοχής στην δεκαετία του 1970 σε σχέση με εκείνες του αστικού κέντρου της δεκαετίας του 1990.

ξία και νόημα στον ίδιο τον χρόνο. Το στοιχείο που διαμορφώνει την αντίληψη για το χρόνο είναι η ποιότητα και η διάρκεια των συλλογικών δραστηριοτήτων.⁶⁵ Η κοινωνική ζωή διαδραματίζεται σε πολλούς χρόνους που είναι διαφορετικοί μεταξύ τους και συχνά έρχονται σε αντιπαράθεση. Τα διάφορα γεγονότα διαδέχονται το ένα το άλλο, συνδέονται μεταξύ τους αλλά και συσχετίζονται στο παρελθόν και στο παρόν με τέτοιο τρόπο ώστε η ταξινόμηση και η σημασία τους να εντάσσονται μέσα σε μια χρονική διάταξη, μια τάξη του χρόνου. Ουσιαστικά, ο χρόνος αναγορεύεται σε ένα από τα «κλειδιά» της κατανόησης των κοινωνικών γεγονότων. Επειδή ο χρόνος αποτελεί αντικείμενο συλλογικών αναπαραστάσεων και επεξεργασιών, αποκτά μία «ποιοτική αξία», αναδεικνύεται σε κοινωνικό γεγονός και σημαδεύεται, σε αντίθεση προς τον φυσικό χρόνο, από σημαντικές στιγμές.

Ο χρόνος, λοιπόν, ανάγεται στους κοινωνικούς ρυθμούς με συνέπεια να μην υπάρχει ένας καθολικός και μοναδικός χρόνος αλλά να υφίστανται οι ιδιαίτερες αναπαραστάσεις του χρόνου και της διάρκειάς του, που συμπυκνώνουν και εκφράζουν τον «κοινό χρόνο» διαφορετικών κοινωνικών ομάδων. Στην πολλαπλότητα των διαφόρων κατηγοριών του χρόνου (μεταφυσικός, φυσικομαθηματικός, βιολογικός, ψυχολογικός, λογοτεχνικός χρόνος κλπ) εισάγεται και η έννοια του «κοινωνικο-πολιτισμικού χρόνου», ενός χρόνου μη κανονικού αλλά ποιοτικού και δημιουργικού. Ενός χρόνου που κυλάει με διαφορετικό τρόπο για κάθε κοινωνικό σχηματισμό και μετράει τη διάρκεια, τη διαδοχή και την αλλαγή των κοινωνικών και των πολιτισμικών φαινομένων σε σχέση με άλλα ομοειδή φαινόμενα που χρησιμεύουν ως σημεία αναφοράς. Ο κοινωνικός χρόνος είναι, επομένως, προϊόν της κοινωνίας και του πολιτισμού και σημαίνει το χρόνο που παραπέμπει και δίνει νόημα σε κοινωνικές πρακτικές, κατηγοριοποιώντας τις ανθρώπινες δραστηριότητες με βάση τη *χρονικότητα*. Στην έρευνα των πολιτισμικών αξιών εισάγεται η έννοια της «συμβολικής δομής των κοινωνικών χρόνων» που περιγράφει το σύνολο των κανόνων και των θεσμών αλλά και των αξιών, των συνθηθειών, των αναπαραστάσεων και των τελετουργιών που καθορίζουν τη σχέση ατόμων και ομάδων με το χρόνο.⁶⁶

Το πρόβλημα που παίρνει δραματικές διαστάσεις στις σύγχρονες τεχνολογικές κοινωνίες είναι η ίδια η διαχείριση του χρόνου και η ανεύρεση μιας νέας ισορροπίας ανάμεσα στους κοινωνικούς χρόνους της επαγγελματικής εργασίας, της οικιακής εργασίας, της οικογένειας, του σχολείου και του *ελεύθερου χρόνου*. Ιδιαίτερα το θέμα του ελεύθερου χρόνου επανατοποθετείται και σε σχέση με το θέμα της εργασίας και του χρόνου που αυτή απορ-

65 Ο Εμίλ Ντυρκέιμ, στις αρχές του 20ου αιώνα, θα υποστηρίξει ότι ο χρόνος και οι διαφρέσεις του είναι παράγωγα των κοινωνικών συμβάσεων που ισχύουν σε κάθε κοινωνικό σχηματισμό και συνδέεται στενά με την κοινωνική οργάνωση που αντιστοιχεί σε κάθε ιστορική περίοδο. Επίσης, Ο Ανρί Υμπέρ είναι μάλλον ο πρώτος που από το 1899 επισημαίνει την κοινωνιολογική σημασία του χρόνου και την ύπαρξη του χρόνου ως προϊόν συλλογικής επεξεργασίας, βλ. Κορωναίου 1996: 76-77.

66 Η έννοια του «κοινωνικο-πολιτισμικού χρόνου» εισήχθη από τον P. Sorokin (1943) και η «πολλαπλότητα των κοινωνικών χρόνων» από τον Z. Gurvitch (1957), βλ. Κορωναίου, ο.π., 78-81. Επίσης, η N. Samuel (1983) συμβάλλει καθοριστικά στη εξέταση της δυναμικής των κοινωνικών χρόνων, μελετώντας επί μια εικοσαετία την πολιτιστική ανάπτυξη της γαλλικής πόλης Annecy. Στη μελέτη της αυτή, η N. Samuel ορίζει ότι οι πολιτιστικές δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου κατέχουν ιδιαίτερη θέση στη συμβολική δομή των κοινωνικών χρόνων. Έτσι, εισαγάγει την προβληματική της «συμβολικής δομής των κοινωνικών χρόνων» στην έρευνα των πολιτισμικών αξιών, βλ. Κορωναίου, ο.π., και το άρθρο της Samuel με τίτλο «Οι βλέψεις των γυναικών για αυτονομία: οικογενειακή σχόλη και προσωπική σχόλη», που δημοσιεύεται στο Κορωναίου, ο.π., 312 κ.ε.

ροφά. Η διαπραγμάτευση του θέματος του ελεύθερου χρόνου, μέσα από την εργασιακή δραστηριότητα, αποκτά εξαιρετική σημασία. Η εργασία δεν αντιπροσωπεύει πια την «κεντρική σημασιοδοτούσα μήτρα της κοινωνίας», αλλά αποτελεί μια δραστηριότητα ανάμεσα στις άλλες και μάλιστα τη λιγότερο απολαυστική.⁶⁷ Η σταθερή και αναπόφευκτη μείωση θέσεων εργασίας και η αυτοματοποίηση (που μετατρέπει τον εργάσιμο χρόνο σε οριακό και τον ελεύθερο σε αόριστης διάρκειας) οδηγούν σε μια μικρότερης διάρκειας εργάσιμη εβδομάδα, προς μια εργάσιμη εβδομάδα «υψηλής τεχνολογίας» και στην ανταλλαγή εργασίας με ελεύθερο χρόνο.⁶⁸ Το νέο ενδιαφέρον για την ανταλλαγή εισοδήματος με ελεύθερο χρόνο καθρεφτίζει μια όλο και μεγαλύτερη ανησυχία των ανθρώπων ως προς την ανεκπλήρωτη επιθυμία τους να ικανοποιούν ατομικές ανάγκες και προσδοκίες. «Πρέπει να αποτολμήσουμε να επιχειρήσουμε την έξοδο από την κοινωνία της εργασίας» και να μεταβούμε σε μια κοινωνία του ελεύθερου χρόνου. Με την ατομική και συλλογική επανιδιοποίηση του χρόνου και της οργάνωσής του ο κοινωνικός χώρος θα καλυφθεί από *άφθονες αυτοπροαίρετες, αυτοοργανωνόμενες και αυτοκαθοριζόμενες δραστηριότητες*.⁶⁹

Αυτοπροαίρετες και αυτοκαθοριζόμενες δραστηριότητες αποτελούν οι εθελοντικές δραστηριότητες καθώς προϋποθέτουν *εκούσιες συνεισφορές σε χρόνο*, δηλαδή, τη διάθεση ελεύθερου χρόνου. Έτσι, η χρήση του χρόνου ως μέσου ρύθμισης της ανθρώπινης συμπεριφοράς, ανάμεσα στους κοινωνικούς καταναγκασμούς και τα περιθώρια της ατομικής απελευθέρωσης από αυτούς, αναδεικνύουν τις *εθελοντικές μορφές συλλογικής δράσης*. Οι καινούργιες μορφές εθελοντικές συλλογικής δραστηριότητας που εμφανίζονται στο επίπεδο της καθημερινής ζωής συμβάλλουν στην επανασύσταση του κοινωνικού ιστού διαμορφώνοντας νέα δίκτυα ατομικής και συλλογικής αλληλεγγύης. Εθελοντικές συλλογικές δραστηριότητες χωρίς ιδιότητα που αποτελούν το φυσιολογικό πλαίσιο για μια δημοκρατία της εγγύτητας θεμελιωμένη στην ενεργό συμμετοχή και στην αναδημιουργία νέων τοπικών δημόσιων χώρων. Οι σχέσεις σύμπραξης, επικοινωνίας και ανταλλαγής που υφαίνονται στους κόλπους του διαθέσιμου χρόνου ανοίγουν ένα νέο κοινωνικό και πολιτισμικό χώρο. Η νέα «ορθολογικότητα» στην οικονομία του χρόνου προσδίδει στις συλλογικές δραστηριότητες καινούργιο νόημα όπου η κάθε δραστηριότητα πραγματοποιείται ως αυτοσκοπός. Μένει να οριστούν νέα δικαιώματα και ελευθερίες, νέες συλλογικές βεβαιότητες και κοινωνικοί κανόνες, σύμφωνα με τους οποίους ο επιλεγμένος χρόνος και οι επιλεγμένες δραστηριότητες δεν θα εγγράφονται πια στο περιθώριο της κοινωνίας, αλλά στο πλαίσιο μιας επιλογής της κοινωνίας: μιας κοινωνίας του «*επιλεγμένου χρόνου*»⁷⁰ και της πολυδραστηριότητας.

67 Ο Α. Γκορζ διακρίνει τρεις μορφές εργασίας. Η πρώτη αντιπροσωπεύει την αμειβόμενη επαγγελματική δραστηριότητα, η δεύτερη μορφή εργασίας είναι οι εργασίες που ασκούνται στο πλαίσιο της ιδιωτικής σφαίρας που γίνονται για τον εαυτό μας και δεν θα πρέπει να αμείβονται. Την τρίτη μορφή ενασχολήσεων ονομάζει «αυτόνομες δραστηριότητες» επειδή δεν υπόκεινται στην οικονομική αναγκαιότητα ούτε έχουν κάποιο χρηστικό σκοπό, αποτελούν δηλαδή τις δραστηριότητες του απελευθερωμένου από την εργασία κοινωνικού χρόνου, βλ. Γκορζ «Η συνθήκη του μετα-μαρξιστή ανθρώπου» στο Κορωνάιου, ο.π., 99-102.

68 Rifkin, ο.π., 395 και 410. Ο J. Rifkin διατυπώνει την πρόταση για ένα ενδιάμεσο κοινωνικό χώρο δημιουργικής απορρόφησης της ανεργίας, δηλαδή, για τη δημιουργία ενός τρίτου τομέα της οικονομίας όπου θα γεννηθεί ο νέος πολιτισμός της μετά -την αγορά- εποχής, της εργασίας στις κοινοτικές υπηρεσίες της κοινωνικής οικονομίας. ο.π., 430-431.

69 Gorz 1999: 13, 19.

70 Gorz, ο.π., 135, 177 και 250. Ο Gorz θέτει το πρόβλημα της ενσωμάτωσης του ατόμου και της επιβεβαίωσης της ταυτότητάς του, χωρίς όμως να αρνηθεί την ποικιλία και τη μοναδικότητα. Ονο-

Ο ελεύθερος χρόνος αποτελεί προνομιακό πεδίο κατανόησης της κοινωνικής πραγματικότητας. Για αυτό το λόγο, μία από τις τομές της κοινωνιολογίας του ελεύθερου χρόνου είναι η μετάβαση από τις μελέτες για τον ελεύθερο χρόνο στις επιστήμες του ελεύθερου χρόνου. Η κοινωνιολογία απελευθέρωσης του κοινωνικού υποκειμένου επεξεργάζεται γόνιμες υποθέσεις για την επιστημονική έρευνα. Οι κοινωνικοί χρόνοι και οι αλληλεπιδράσεις τους, οι δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου, οι νέες μορφές κοινωνικότητας, η συμμετοχή και η συλλογική δράση σε εθελοντικές πολιτιστικές οργανώσεις, αποτελούν προνομιακά πεδία έρευνας.

3.1. Ο εθελοντικός χρόνος και ο εθελοντικός πολιτιστικός χρόνος.

Η έννοια της συμβολικής δομής των κοινωνικών χρόνων είναι δυνατόν να εισαχθεί και στην ανάλυση των πολιτιστικών οργανώσεων, δηλαδή των οργανώσεων που δραστηριοποιούνται στο χώρο του πολιτισμού με μία ευρεία έννοια. Με βάση τον ευρύ και ανθρωπολογικό ορισμό του «πολιτισμού» ως «τρόπου ζωής», τα πεδία δράσης του πολιτισμού εκτείνονται από τις τέχνες, την πολιτιστική κληρονομιά, τα μέσα ενημέρωσης, τη χειροτεχνία, τη μόδα έως τον αθλητισμό, την ψυχαγωγία, την αρχιτεκτονική, τον τουρισμό, το φαγητό και τη διασκέδαση. Ο πολιτισμός, ως μια νέα οικονομία του ελεύθερου χρόνου, συνδέεται άμεσα με την αντίληψη της έννοιας για την ποιότητα ζωής των κατοίκων και την αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου. Οι πρωτοβουλίες και οι πολιτικές που έχουν στόχο να προσδώσουν ζωντάνια, νόημα και αξία στον ελεύθερο χρόνο αποτελούν σημαντικό συστατικό ευρύτερων πολιτικών και μιας ολοκληρωμένης στρατηγικής για την κοινωνική, πολιτιστική και οικονομική αναζωογόνηση.

Το βασικότερο κριτήριο ταξινόμησης των δραστηριοτήτων του ελεύθερου χρόνου είναι το κριτήριο της *ενεργού συμμετοχής*. Η ταξινόμηση αυτή διαμορφώνει δύο κατηγορίες. Η πρώτη κατηγορία αφορά τις ασχολίες του ελεύθερου χρόνου που δεν προϋποθέτουν ενεργό συμμετοχή και η δεύτερη κατηγορία συνδέεται άμεσα με την ενεργητική και εθελοντική συμμετοχή. Με βάση, λοιπόν, την διαθεσιμότητα για συμμετοχή το σημαντικότερο είδος δραστηριοτήτων του ελεύθερου χρόνου που ενσωματώνει και τις δύο εκδοχές, («με» και «χωρίς» συμμετοχή), είναι οι *δραστηριότητες πολιτισμού*. Η συμμετοχή⁷¹ αποτελεί σημαντική κοινωνική συνιστώσα, συνδέεται άμεσα με την εθελοντικότητα της προσφοράς και τη συλλογικότητα της δράσης και προκύπτει με τη κινητοποίηση σε πολιτιστικές συλλογικότητες και εθελοντικές οργανώσεις που προωθούν τα κοινά ενδιαφέροντα των μελών τους, εδραιώνουν συλλογικές ταυτότητες και αναδεικνύουν σημεία και σύμβολα ταύτισης στο κοινωνικό πεδίο.

μάζει, μάλιστα τους ανθρώπους, σε αυτή την αδιάκοπη αναζήτηση αυτοπροσδιορισμού, ως «πρωταγωνιστές» και «πρωτοπόρους του επιλεγμένου χρόνου».

71 Το πολυσήμαντο της «συμμετοχής» φαίνεται και από το γεγονός ότι υποδεικνύεται και ως κριτήριο προσδιορισμού των ορίων της φτώχειας με βάση τη σχετική αποστέρηση, βλ. Καράγιωργας 1990: 47-48. Πιο συγκεκριμένα, αντί για τα «απολύτως αναγκαία» ή κάποιο επίπεδο κατανάλωσης, στα οποία συνήθως στηρίζεται ο καθορισμός του ορίου της ανθρώπινης φτώχειας, είναι σημαντικό να λαμβάνεται υπόψη το κριτήριο της συμμετοχής του ατόμου στις κοινωνικές δραστηριότητες, στις εκδηλώσεις και σε άλλες συνήθειες που συνιστούν τον «τρόπο ζωής», βλ. Townsend 1976: 56-60.

Η εθελοντική συμμετοχή και η συλλογική δράση αντιπροσωπεύουν μια σπουδαία κοινωνική αξία και συνθέτουν ένα νέο κοινωνικό χρόνο, τον *εθελοντικό χρόνο*. Ο εθελοντικός χρόνος, ως ιδιαίτερος κοινωνικός χρόνος προσομοιάζει στον «ελεύθερο χρόνο» όπως τον όρισαν οι κοινωνιολογικές προσεγγίσεις που αναφέρθηκαν προηγουμένως. Η σημασία των δύο όρων, «εθελοντικός» και «ελεύθερος», αναδεικνύουν και την ιδιαίτερη συνάφειά τους. «Εθελοντικός» είναι ο «θεληματικός», ο «εκούσιος» και ο «μη καταναγκαστικός». «Ελεύθερος» είναι ο «αυτεξούσιος» και ο «αδέσμευτος». Ουσιαστικά, ο εθελοντικός χρόνος ως χρόνος της εθελοντικής συμμετοχής και συλλογικής δράσης, αποτελεί υποσύνολο του ελεύθερου χρόνου και είναι χρόνος που δεν επιβάλλεται αλλά *επιλέγεται και ενεργητικά οριοθετείται*. Συνεπώς, ο ελεύθερος χρόνος, ως χρόνος εν δυνάμει αλλά όχι εν ανάγκη ενεργητικός, *όταν γίνεται ενεργητικός καθίσταται και εθελοντικός χρόνος*.

Ο εθελοντικός χρόνος συνίσταται από συνέχειες και ασυνέχειες πλήρεις σημασιών, οι οποίες και αποτελούν θεμελιακό παράγοντα για την αλλαγή των κοινωνικών και πολιτισμικών αξιών. Πρόκειται για το χρόνο που, με τις τεχνολογικές εξελίξεις, απελευθερώθηκε από την εργασία και περαιτέρω διευρύνεται και ως αποτέλεσμα της αύξησης της ανεργίας. Επιπρόσθετα, είναι ο χρόνος, που όπως ήδη αναφέρθηκε, αναδεικνύεται από την μερική απόσυρση του κράτους πρόνοιας και την κρίση των παραδοσιακών μορφών πολιτικής συμμετοχής. Ο εθελοντικός χρόνος, ως υποσύνολο του ελεύθερου χρόνου, αποτελεί ένα κοινωνικό χρόνο που μετατρέπεται σε αυτόνομο και κυρίαρχο χρόνο των «μετα-μοντέρνων» κοινωνιών.⁷² Είναι ο χρόνος που, αν παραφράζαμε την αναφορά του Α. Γκορζ για τον «πολιτισμό του ελεύθερου χρόνου», θα μπορούσε να κατανοηθεί και ως *πολιτισμός του εθελοντικού χρόνου*. Ο εθελοντικός χρόνος, ως απελευθερωμένος κοινωνικός χρόνος, δημιουργεί τις προϋποθέσεις για ενεργητική συμμετοχή σε εθελοντικές και συλλογικές δραστηριότητες των οργανώσεων του πολιτιστικού εθελοντισμού. Η «κοινωνία της κουλτούρας» σε αντιδιαστολή με την «κοινωνία της εργασίας» αναδεικνύει μια νέα ουτοπία, την ουτοπία της *κοινωνίας του απελευθερωμένου εθελοντικού χρόνου*.⁷³ Η *πολιτισμική επανάσταση του εθελοντικού χρόνου*⁷⁴ επανακαθορίζει τις πολιτιστικές δραστηριότητες, επαναδιατυπώνει τους όρους και τις μορφές συμμετοχής και θέτει το ιδιαίτερα επίκαιρο δίλημμα, «εθελοντική συμμετοχή ή πολιτισμική απόσυρση».⁷⁵ Συνεπώς, ο ενεργητικά αυτοδιαχειριζόμενος και

72 Ο R. Sue προσεγγίζοντας τον ελεύθερο χρόνο, αναφέρεται στην μετατροπή του σε κυρίαρχο χρόνο παρά την ανακολουθία που εξακολουθεί να υπάρχει ανάμεσα στις κυρίαρχες αναπαραστάσεις και τη βιωμένη πραγματικότητα της χρονικότητας, μια ανακολουθία στην οποία αποδίδει και την κρίση της εποχής μας, βλ. Sue «Από την κοινωνιολογία τηςσχόλης στην κοινωνιολογία των κοινωνικών χρόνων» στο Κορωναίου, ο.π.

73 Ο Α. Γκορζ χρησιμοποιεί τον όρο «ουτοπία της κοινωνίας του απελευθερωμένου χρόνου». Η χρήση του όρου «ουτοπία» αποδίδεται με τη σημασία που δίνει στον όρο η νεότερη φιλοσοφία: «το όραμα του μέλλοντος, πάνω στο οποίο ένας πολιτισμός ρυθμίζει τα σχέδιά του, θεμελιώνει τους ιδανικούς σκοπούς και τις ελπίδες του», (αναφορά της μεταφράστριας του Γκορζ, στο Κορωναίου, ο.π., 367-369).

74 Από τον Ζ. Ντυμαζιντέ τίθεται ως η «πολιτισμική επανάσταση του ελεύθερου χρόνου», βλ. Ντυμανζέ, «Το πολιτισμικό πλαίσιο τηςσχόλης», στο Κορωναίου, ο.π., 221

75 Το δίλημμα τίθεται από τον Α. Τουράιν ως «συμμετοχή ή πολιτισμική απόσυρση», επισημαίνοντας ότι ο μαζικός τεχνικός πολιτισμός χαρακτηρίζεται από την παθητικότητα και την ισχνή συμμετοχή σε δραστηριότητες που έχουν πραγματικό νόημα και αξίες, βλ. Τουράιν «Δραστηριότητες του

συλλογικά αξιοποιούμενος χρόνος συμμετοχής σε πολιτιστικές οργανώσεις προσδιορίζει ένα νέο και ιδιαίτερο εθελοντικό χρόνο, τον *εθελοντικό πολιτιστικό χρόνο*.

Η εξέταση της δυναμικής του *εθελοντικού πολιτιστικού χρόνου* συμβάλλει καθοριστικά στη μελέτη του πολιτιστικού εθελοντισμού. Τα στοιχεία που συναρθρώνουν τον εθελοντικό πολιτιστικό χρόνο έχουν σχέση με την εποχή και τη δυναμική της συγκυρίας αλλά και την ιστορία, την μνήμη και την παράδοση. Η εθελοντική συλλογική δράση στις πολιτιστικές οργανώσεις, παρουσιάζει μια συγκεκριμένη ιστορική συγκρότηση και χρονική διάσταση (γένεση, αναπαραγωγή, παρακμή κλπ). Έτσι, η επίδραση του παράγοντα χρόνου είναι ιδιαίτερα σημαντική στη μεταβολή των συνθηκών που προσδιορίζουν τις ατομικές λογικές της εθελοντικής συλλογικής δράσης στον πολιτιστικό τομέα. Ιδιαίτερες επιδράσεις στην εξέταση του πολιτιστικού εθελοντισμού, με βάση την ανάλυση του *εθελοντικού πολιτιστικού χρόνου*, είναι δυνατόν να έχει η κοινωνικοποιητική επίδραση ενός ξεχωριστού και σημαντικού γεγονότος και η χρονική στιγμή της «πολιτικής ανατροφοδότησης».⁷⁶

Επίσης, οι παράμετροι εξέτασης του πολιτιστικού εθελοντισμού έχουν σχέση με σημαντικές μεταβλητές που επηρεάζουν και επιδρούν στον τύπο της εθελοντικής συμπεριφοράς και εθελοντικής συμμετοχής των ατόμων στις πολιτιστικές οργανώσεις. Ένας τέτοιος παράγοντας που έχει άμεση σχέση με το χρόνο, είναι η ηλικία των ατόμων με βάση τους διαφορετικούς ρόλους που συνεπάγονται είτε ως έκφραση της πολιτικής γενιάς στην οποία ανήκουν είτε και ως θέση στον κύκλο της ζωής τους. Εκτός από την ηλικία, άλλοι κοινωνικοδημογραφικοί παράγοντες⁷⁷ που επηρεάζουν την εθελοντική συμμετοχή στις οργανώσεις του πολιτιστικού εθελοντισμού είναι το φύλο, οι ιδεολογικές αναφορές, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις, η κοινωνική κινητικότητα και η κοινωνική θέση με όλα όσα συνεπάγεται και προϋποθέτει (επίπεδο εκπαίδευσης και εισοδήματος, πολιτισμικό περιβάλλον και τόπος κατοικίας, είδος απασχόλησης και θέση στο επάγγελμα κλπ).

Συμπερασματικά, στην εξέταση του πολιτιστικού εθελοντισμού πρέπει να λαμβάνονται υπόψη και όλες εκείνες οι μεταβλητές που επιδρούν και επηρεάζουν τη γενική πολιτική συμπεριφορά και συμμετοχή. Παρόλο που δεν αποτελούν άθροισμα κοινωνικών κανόνων γενικής ισχύος, οι παράγοντες και οι μεταβλητές που σχετίζονται με τη συμμετοχική προ-

ελεύθερου χρόνου, κοινωνική συμμετοχή και πολιτισμική καινοτομία», στο Κορωναίου, ο.π., 177 και 180.

76 Inglehart, 1971: 126-127. Αναφέρουμε το παράδειγμα του A. Inglehart για τη χρονική στιγμή της «πολιτικής ανατροφοδότησης». Ας υποθέσουμε, ότι συμβαίνει ένα σημαντικό γεγονός σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή κατά την οποία η μια γενιά βρίσκεται σε ηλικία ωριμότητας και η άλλη στο τέλος της παιδικής ηλικίας. Για την «ώριμης ηλικίας» γενιά, το σημαντικό γεγονός προκαλεί «σχετικά επιφανειακή αλλαγή στις στάσεις», ενώ αντίθετα για την άλλη γενιά ασκεί επίδραση στους βασικούς προσανατολισμούς και η επίδραση της ανατροφοδότησης γίνεται αισθητή πολύ αργότερα, όταν αυτή η γενιά θα έλθει στο προσκήνιο, βλ. και Παντελίδου-Μαλούτα 1993: 52.

77 Οι διάφοροι κοινωνικοδημογραφικοί παράγοντες που επιδρούν στο υψηλό και το χαμηλό επίπεδο συμμετοχής, αποτυπώνονται στον κλασικό πίνακα του Lipset. Ο πίνακας Lipset αντανάκλα γενικές τάσεις μάλλον παρά πραγματικές και σαν τέτοιος είναι δυνατόν να γίνει αποδεκτός και όχι σαν άθροισμα κοινωνικών κανόνων που ισχύουν παντού και πάντα. Για κάθε περίπτωση που προβλέπεται (π.χ. ως ομάδες με υψηλό επίπεδο συμμετοχής αναφέρονται οι άνδρες, οι επιχειρηματίες, οι κάτοικοι πόλεων, οι παντρεμένοι, οι μεσήλικες, οι έχοντες υψηλό επίπεδο μόρφωσης, κλπ) υφίστανται άπειρες εξαιρέσεις που πολλές φορές είναι περισσότερες από τον κανόνα, βλ. Lipset 1963: 184 και σχολιασμός του πίνακα Lipset, στο Τερλεξής, ο.π., 46-47.

διάθεση των ανθρώπων, με τις γενικότερες διαθέσεις τους απέναντι στο κοινωνικοπολιτιστικό γίγνεσθαι και με τις έμπρακτες μορφές της συμμετοχής τους, θα πρέπει να συνεκτιμώνται- μαζί και με τους κλασικούς κοινωνικοδημογραφικούς παράγοντες- καθώς είναι δυνατόν να επηρεάζουν το επίπεδο της εθελοντικής πολιτιστικής συμμετοχής. Όμως, οι νέες μορφές συμμετοχής που αντιστοιχούν στις κοινωνικές συνθήκες των τελευταίων δεκαετιών και η ανάπτυξη των νέων κοινωνικών κινημάτων και των εθελοντικών οργανώσεων, υπογραμμίζουν την αναγκαιότητα αναπροσδιορισμού της ίδιας της έννοιας και του ρόλου του πολίτη και των κινήτρων που τον ωθούν να δραστηριοποιηθεί, υπερβαίνοντας απλουστευτικές διχοτομήσεις και αναγνωρίζοντας τις πολλαπλές και ουσιώδεις διαφοροποιήσεις που ενυπάρχουν στη συμπεριφορά και στη δράση των πολιτών.⁷⁸ «Η μειωμένη συμμετοχή που παρατηρείται σε ορισμένες κατηγορίες πολιτών, δεν αποτελεί ελεύθερη υποκειμενική επιλογή των ατόμων αλλά κυρίως κοινωνικά παραγόμενη και αναπαραγόμενη συμπεριφορά είναι δηλαδή προϊόν κοινωνικού καταναγκασμού». Το επίπεδο της πολιτικής ισότητας αντιπαρατίθεται στο επίπεδο των κοινωνικών ανισοτήτων και αναδεικνύεται έτσι η αντίφαση μεταξύ πολιτικής ισότητας και κοινωνικής ανισότητας.⁷⁹

Όλες αυτές οι μεταβλητές, που επιδρούν και επηρεάζουν την εθελοντική συμμετοχή σε συλλογικές πολιτιστικές δραστηριότητες, συνθέτουν ένα ιδιαίτερο μείγμα παραγόντων που είναι ανάγκη να εξετάζεται σε σχέση με τη συγκυρία και σε αντιστοιχία με την χρονική περίοδο όπου συντελούνται. Η διάσταση του *εθελοντικού πολιτιστικού χρόνου* σε αυτές τις μεταβλητές αποδίδουν ιδιαίτερη και ξεχωριστή νοηματοδότηση στην ίδια τη συγκυρία, συμβάλλοντας στην αξιόπιστη εξέταση των εθελοντικών πολιτιστικών οργανώσεων.

Ο εθελοντικός πολιτιστικός χρόνος διαρθρώνεται σε χρονικές περιόδους που προσδιορίζονται και από τις πολιτικές, οικονομικές και πολιτιστικές εξελίξεις. Εξελίξεις, όμως, που συντελούνται σε ένα «χώρο» και ένα «τόπο» και αποτελούν γεγονότα μιας αλληλένδετης διαδοχής αλλά και φαινόμενα που αναδεικνύονται από την εσωτερική τους διαπλοκή και αλληλεπίδραση. Τα διεθνούς ή εθνικής σημασίας αλλά και τα τοπικής κλίμακας πολιτικά, κοινωνικά, οικονομικά και πολιτιστικά γεγονότα, επιδρούν και επηρεάζουν σημαντικά τις εξελίξεις και τις δραστηριότητες, τις συμπεριφορές και τις στάσεις των συλλογικών υποκειμένων που δρουν σε ένα καθορισμένο *χώρο*, σε μία συγκεκριμένη τοπικότητα. Είναι αυτονόητο ότι ο εθελοντικός πολιτιστικός χρόνος, σε άμεση αλληλοσυσχέτιση με τη διάσταση του *χώρου*,⁸⁰ συμβάλλει στη σφαιρική και αναλυτική μελέτη και έρευνα των οργανώσεων του πολιτιστικού εθελοντισμού.

78 Gibbins 1989: 21 και Phillips 1993: 56-74.

79 Παντελίδου -Μαλούτα, ο.π., 95-98. Η Μ. Παντελίδου-Μαλούτα υποστηρίζει πως η ανάπτυξη των νέων κοινωνικών κινημάτων και των άλλων μορφών της μη παραδοσιακής πολιτικής συμμετοχής, κάνει πιο φανερό ότι όσο και αν οι διάφορες κοινωνικές κατηγορίες χρησιμοποιούν τα ίδια πολιτικά τους δικαιώματα αποτελώντας- όμως- αντανάκλαση των ανισοτήτων της κοινωνίας, συγχρόνως και επιπλέον ο τρόπος αυτός αποτελεί και παράγοντα μετεξέλιξης ή διατήρησης ενός συστήματος κοινωνικών σχέσεων που επηρεάζει και τη φυσιογνωμία του πολιτικού συστήματος. Αναφέροντας για παράδειγμα τις γυναίκες που συμμετέχουν λιγότερο στην πολιτική διαδικασία από ότι οι άνδρες -λόγω των ιδιαιτεροτήτων της κατώτερης κοινωνικής τους θέσης- συνειδητοποιούν ταυτόχρονα και τις ιδιαιτερότητες που προϋποθέτει και συνεπάγεται η ανάπτυξη του γυναικείου κινήματος. Έτσι, δημιουργούνται οι όροι ανατροπής του υπάρχοντος συστήματος κοινωνικών σχέσεων, όσον αφορά τη δομή της εξουσίας στις σχέσεις των δύο φύλων, ο.π., 99-100.

80 «Ένας παράγοντας που δείχνει την αλληλεξάρτηση χώρου- χρόνου είναι η «κινητικότητα». Για παράδειγμα μία διαδρομή στην πόλη «χαρακτηρίζεται από τη συνύπαρξη αρκετών στιγμών του κα-

4. Η διάσταση της τοπικότητας και ο χώρος της πόλης.

Η κοινωνική και πολιτιστική θεωρία επέμεναν, μέχρι πρόσφατα, να εντυφούν επίμονα στο «χρόνο». Αυτόν θεωρούσαν ως ζωντανό, κινητό και δυναμικό πεδίο των κοινωνικών δραστηριοτήτων. Ταυτόχρονα, το «διάστημα» και ο «χώρος» θεωρούνταν ως κάτι νεκρωμένο, παγωμένο και άρα ανεξέλεγκτο, ως κάτι ακίνητο, ως μια αδρανής ύλη την οποία διαπερνούσε ο ενεργός χρόνος, άρα η Ιστορία, δηλαδή η επιθετική της διάσταση.⁸¹

Τις τελευταίες δεκαετίες, αναδείχθηκε η ανάγκη να αναστραφεί αυτή η εμμονή της έρευνας προς την τάξη της χρόνου και της Ιστορίας και να στραφεί προς την παντοκράτειρα γεωγραφία της υδρογείου και του πλανητικού διαστήματος. Από την γεωπολιτική (geopolitics) ως την μικρή πολιτική τακτική του εγγύς περιβάλλοντος. «Μένει να γραφεί μια ολόκληρη ιστορία των χώρων- η οποία θα μπορούσε ταυτόχρονα να είναι η ιστορία των εξουσιών- από τις μεγάλες στρατηγικές της γεωπολιτικής ως την μικρή τακτική για το φυτικό και ζωικό περιβάλλον».⁸² Με άλλα λόγια, καταδεικνύεται «η παρουσία του χώρου ως τόπου και χρόνου, και ο χρόνος ως ενοίκημα του χώρου. Γιατί η Ιστορία δεν υπερίπταται στο κενό ή στον «μη τόπο» αλλά επιχωριάζει συγκεκριμένα κάπου ή παντού. Ο χώρος δεν θα πρέπει να ερμηνεύεται ως ένα ουδέτερο και άδειο δοχείο αλλά ως ένας ζωντανός κοινωνικός ιστός, «ένα παλίμψηστο σημασιών, συμβόλων, αναπαραστάσεων και κατ' επέκτασιν χρήσεων και λειτουργιών».⁸³ Η έκταση του χρόνου είναι η γεωγραφία του διαστήματος και του χώρου. Ο πυρήνας του κατακτημένου διαστήματος και του χώρου, «είναι η παγκόσμια πόλη και οι διεσπαρμένες ανά την υφήλιο πόλεις».⁸⁴

Οι θεωρητικές αναλύσεις προσδιορίζουν την πόλη ως σφαιρικότητα, προσεγγίζοντας τον *homo urbanicus* με την ίδια λογική, όπως και τον κόσμο, την κοινωνία και την ιστορία. Η κάθε πόλη έχει τη δική της μορφή και δομή, διαφορετικά επίπεδα και διαστάσεις, ξεχωριστούς κώδικες λειτουργίας και ανταλλαγών, αγωγούς πληροφοριών και δίκτυα επικοινωνίας. Η πόλη αποτελεί «την προβολή της κοινωνίας πάνω στο έδαφος».⁸⁵ Η μελέτη

θημερινού χωρο-χρόνου, ο οποίος αποκτά μία ποιότητα σε σχέση με τη συγκεκριμένη στιγμή και δεν είναι σταθερός από μόνος του», βλ. Δέφνερ, ο.π., 388-389. Θα προσθέταμε πως αυτή η ποιότητα εμπλουτίζεται και από τη διάσταση του συγκεκριμένου χώρου, δηλαδή, την ιδιαίτερη τοπικότητα του γεγονότος που στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι η διαδρομή στην πόλη.

81 Barker 2000:290.

82 Ο Μ. Φουκώ γράφει αυτό το κείμενο για την ιστορία των χώρων το 1977, στον πρόλογο μιας έκδοσης του βιβλίου του Jeremy Bentham «Πανοπτικόν», με τον ειδικότερο τίτλο «Το μάτι της Εξουσίας».

83 Μια τέτοια ερμηνεία του χώρου συνιστά η πρόσφατη ανθρωπολογική προσέγγιση της Ρ. Κανταντζόγλου που εξετάζει τον αυθαίρετο οικισμό των Αναφιώτικων ως ένα σημαντικό κομμάτι της αστικής μνήμης, βλ. Κανταντζόγλου, Ρ. 2002, *Στη σκιά του ιερού βράχου-Τόπος και μνήμη στα Αναφιώτικα*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

84 Βλ. Κολοβός, Β. 2002, «Ο κινηματογράφος στις πόλεις», στη συλλογική έκδοση της Πανελληνίας Ένωσης Κριτικών Κινηματογράφου, *Κινηματογραφημένες Πόλεις. Η πόλη στον κινηματογράφο και τη λογοτεχνία*, Αθήνα: Πατάκης.

85 Lefebvre 1977: 58, 60 και 75-78. Ο Α. Lefebvre, εκτός του προσδιορισμού της πόλης ως «προβολή της κοινωνίας πάνω στο έδαφος», διατυπώνει και άλλους ορισμούς όπως, «η πόλη ως σύνολο διαφορών μεταξύ των πόλεων», αλλά και η πόλη που αναφέρεται «στο πλήθος, τη συνύπαρξη και τη συγχρονικότητα των προτύπων και των τρόπων που ζει κανείς την αστική ζωή».

του αστεακού φαινομένου στράφηκε σε δύο βασικές κατευθύνσεις: στην πόλη ως ιδιαίτερη κοινωνική πραγματικότητα και την κοινωνική ζωή που διαμορφώνεται στα αστικά κέντρα. Η «εξελικτική θεώρηση» προσεγγίζει την πόλη μέσα από τον πολιτισμό ως ιδιαίτερο στάδιο στην ιστορία του ανθρώπου και το σύγχρονο αστεακό φαινόμενο ως ξεχωριστή φάση του ανθρώπινου πολιτισμού.⁸⁶

Η πόλη είναι ένα γνήσιο, δυναμικό και σύνθετο κοινωνικοοικονομικό και ανθρώπινο οικοσύστημα, ένα κέντρο οικονομικής δραστηριότητας, καινοτομιών και πολιτισμού. Αποτελεί τον κατεξοχήν χώρο επαφών, προκλήσεων, κοινωνικότητας, αντιπαράθεσης, διαλεκτικής και συγκίνησης. Αν και οι ορισμοί προσεγγίζουν με διαφορετικό τρόπο την ψυχή και την ουσία της πόλης, εν τούτοις είναι συμπληρωματικοί με τον ορισμό του Αριστοτέλη ότι η πόλη είναι «δομημένη πολιτεία» με υψηλό βαθμό αλληλεπίδρασης μεταξύ των πολιτικών αξιών που διέπουν τη μορφή και τη διακυβέρνησή της.⁸⁷ Ο Αριστοτέλης, διατυπώνει, στα «Πολιτικά» του, μια συνολική και συνεκτική θεωρία για το πολιτικό σύστημα προσεγγίζοντας την πόλη⁸⁸ ως την ολοκληρωμένη μορφή πολιτικής ένωσης και οργάνωσης, έκφρασης και πληρότητας. Η πόλη ως ένα ολοκληρωμένο πολιτικό σύστημα περιλαμβάνει όχι μόνο τους κυβερνητικούς θεσμούς αλλά και όλες τις αλληλεξαρτήσεις, σχέσεις, θεσμούς, διαδικασίες και συμπεριφορές, συμπεριλαμβανομένου και του πολιτικού πολιτισμού.⁸⁹

Βασικό γνώρισμα της πόλης είναι ο πλουραλιστικός χαρακτήρας της. Η πραγματική ενότητα της πόλης συνίσταται από τα διαφορετικά στοιχεία που διατηρούν την αυτονομία τους και συνεχίζουν να υπάρχουν ως μέρη του νέου συνόλου στη βάση της ισορροπίας μεταξύ ενότητας και διαφοροποίησης, ενότητα που συγκροτείται στην ποικιλομορφία.⁹⁰ Ουσιαστικά, η τοπικότητα του χώρου της πόλης αποτελεί μια πλούσια σε καθορισμούς και σχέσεις ολότητα μικρής γεωπολιτικής κλίμακας. Έτσι, η ταυτότητα και ο χαρακτήρας της πόλης προσδιορίζεται από τους στόχους που επιδιώκονται και υλοποιούνται για μια ζωή επιθυμητή και πλήρη, ικανοποιώντας έτσι τον βασικό σκοπό της «αντάρκειας». Η αντάρκεια αντιπροσωπεύει τη βασική λειτουργία της πόλης και η πόλη εξ ορισμού συνιστά μία αντάρκη μονάδα εμπεριέχοντας την έννοια της γενικής ευημερίας, της ασφάλειας και της πνευματικής πληρότητας. Η κατανόηση της πόλης απαιτεί την κατανόηση της ιδιότητας του πολίτη

86 Τσαούσης 1995: 392-394. Ο Δ. Τσαούσης, εξετάζοντας την πόλη ως πλαίσιο ζωής και ως πεδίο διαμορφωτικής παρέμβασης, αναφέρεται στα τέσσερα γενικά πρότυπα, κατά Ρ. Φράϊς, που εκφράζουν τους βασικούς τρόπους αντιμετώπισης της πόλης ως βιούμενης πραγματικότητας και ως πεδίο ρυθμιστικής ενέργειας. Ένα από τα τέσσερα πρότυπα, το «πολιτιστικό πρότυπο» που αποτελεί και κοινωνιοκεντρικό μοντέλο, βασίζεται στη συνείδηση του γεγονότος ότι τα άτομα και οι ομάδες ανήκουν σε μια αστεακή ενότητα που συνθέτει την πόλη και κατατείνει στην ενδυνάμωση των κοινωνικών σχέσεων και στην υπογράμμιση της συλλογικής συνείδησης, ο.π., 429-431.

87 Οι ορισμοί που αναφέρθηκαν αποτελούν προσεγγίσεις διεθνών οργανισμών και αναλυτών και παρατίθενται στην έκθεση για τον ευρωπαϊκό αστικό χώρο, βλ. Μέγα, ο.π., 9 και 31.

88 Όπως, σημειώνει ο Χ. Γιανναράς, «ο ελληνικός συν-οικισμός μετεξελίχθηκε σε πόλη, όταν η “κοινωνία της χρείας”- η εξυπηρέτηση χρηστικών αναγκών μέσω της συμβίωσης- υπερκεράστηκε από την προτεραιότητα της ανάγκης του “κοινωνείν” ως “αληθεύειν”». «Το αρχαιοελληνικό δημιουργήμα της πόλεως και της πολιτικής θεμελιώθηκε σε ένα συνειδητό οντολογικό αιτούμενο: Στην επιδίωξη να “αληθεύει” ο βίος, να είναι “κατ’ αλήθειαν”, δηλαδή να συνιστά μίμηση-πραγμάτων του “όντως υπαρκτού”», βλ. Γιανναράς 1997: 63.

89 Ιωακείμης 1994: 32-33. Το αφετηριακό σημείο στην προσέγγιση του Αριστοτέλη, που συνιστά βασικό στοιχείο για μια θεωρία ολοκλήρωσης, είναι ότι βλέπει την πόλη ως την ολοκληρωμένη πολιτική ένωση, το αποτέλεσμα μιας εξελικτικής διαδικασίας, ο.π., 34.

90 Όπως σημειώνει ο Ε. Barker για τον Αριστοτέλη, «a city is not one in the identity of exactly similar members; it is one in the co-operation of dissimilar units», βλ. Barker 1968: 41-42.

και του κεντρικού ρόλου που διαδραματίζει. Οι ενοποιητικές δυνατότητες του ρόλου του πολίτη αποκτούν σημαντική αξία ιδιαίτερα σε εκείνες τις λειτουργίες και τις δράσεις που έχουν συμμετοχικό περιεχόμενο.⁹¹

Οι τοπικές κοινωνίες, συχνά, αποκλίνουν ή και συγκρούονται με υπερτοπικούς καταναγκασμούς (οικονομικού, πολιτικού και πολιτισμικού χαρακτήρα), αλλά και με πρόσωπα που φιλοδοξούν να αντιπροσωπεύουν τη βούλησή της. Οι κοινωνικές και πολιτιστικές διεργασίες που αναπτύσσονται στους κόλπους μιας τοπικής κοινωνίας αποκτούν μια σημαντική ιδιαιτερότητα καθώς γεννώνται και εξελίσσονται στο πλαίσιο μιας καθοριστικής «οικειότητας». Η πόλη αποτελεί πρωταρχικά «κοινότητα βίου» και όχι απλά οργανωτική μονάδα. Η στάθμιση και η επιλογή συμφερόντων, προτάσεων και προσώπων με όρους οικειότητας και γνωριμίας, αποτελεί ουσιαστικό γνώρισμα τοπικής δυναμικής και αναδεικνύει ένα ουσιαστικό στοιχείο για τη συγκρότηση πρακτικών και δράσεων που διαθέτουν τοπική συνείδηση και υποστηρίζονται με όρους τοπικής συμμετοχής.⁹²

Η μοναδικότητα και η αυθεντικότητα ενός τοπικού πολιτιστικού γεγονότος δεν υποθηκεύεται στην κεντρικότητα. Ένα γεγονός που συντελείται σε συγκεκριμένο χώρο εκκινεί ως *τοπικό* και συντείνει στην ανάδειξη ενός *αισθήματος εντοπιότητας*. Ακόμα όμως και στις περιπτώσεις που το *τοπικό* αρχίζει να «κεντροποιείται» και να γίνεται *υπερτοπικό*, έχει την δυνατότητα να «επανεισάγεται» στον αρχικό χώρο «τέλεσης» του ως νέο και εμπλουτισμένο γεγονός που δεν έχει απολέσει την τοπικότητά του, δηλαδή, τη σχέση και τη σύνδεσή του με το συγκεκριμένο χώρο.⁹³

Ουσιαστικά, το «μέρος» δεν υποφέρει από το «όλο», αλλά από την ανεπαρκή διάχυση του τελευταίου στα επιμέρους τμήματά του. Έτσι, η *τοπικότητα* στη σημερινή περίοδο, συνιστά και πολιτικό αίτημα σε κεντρικό επίπεδο. Η θέληση για τη μεγαλύτερη δυνατή αποκέντρωση και η διεκδίκηση του αιτήματος να λαμβάνονται οι αποφάσεις όσο το δυνατόν πιο κοντά στη βάση δημιουργεί τις προϋποθέσεις για περισσότερο συμμετοχική δημοκρατία. Η ανάδυση της σημασίας των τοπικών εξουσιών βρίσκεται στην ημερήσια διάταξη και στην Ευρώπη το κοινό δίκαιο είναι το δίκαιο της τοπικής εξέλιξης⁹⁴ και των περιφερειακών

91 Για τον πλουραλιστικό χαρακτήρα της πόλης, την αυτάρκειά της και την έμφαση στις ενοποιητικές διαδικασίες του ρόλου του πολίτη, βλ. Ιωακειμίδης, ο.π., 37-45. Ο Ιωακειμίδης, αναλύοντας την Αριστοτελική προσέγγιση της ολοκλήρωσης, θεωρεί ότι «αποδίδει με εκπληκτική ακρίβεια το περιεχόμενο της σύγχρονης διαδικασίας της ολοκλήρωσης και της Ευρωπαϊκής Ένωσης», ο.π., 38.

92 Τομαρά-Σιδέρη 1999: 34-35.

93 Αναφορά σε τοπικό γεγονός που καθίσταται υπερτοπικό και κεντρικό, στο Παράρτημα Ι (Β) «Περιστατικό πρώτο».

94 Η αποθέωση του τοπικού έφερε στο προσκήνιο το ρεύμα της «τοπικοποίησης» (localization). Η τοπικοποίηση εμφανίζεται ως ιδεολογικός εχθρός και το αντίπαλο δέος της παγκοσμιοποίησης με βασικό σύνθημα, «Προστατέψτε το τοπικό σε παγκόσμιο επίπεδο». Ένας πρόσφατος «οδικός χάρτης» της τοπικοποίησης συντάχθηκε από τον θεωρητικό του κινήματος Colin Hines, με τον εύλατο τίτλο «Τοπικοποίηση: Ένα παγκόσμιο φαινόμενο», (εκδόσεις Earthscan) και με βασικό στόχο την διασφάλιση του αυξημένου τοπικού ελέγχου πάνω στις οικονομίες και την κατάκτηση της μέγιστης δυνατής αυτάρκειας. Οι βασικές αντιρρήσεις που διατυπώνονται είναι ότι πρόκειται στην ουσία για ένα «νέο-προστατευτισμό» που απευλεί να γυρίσει πίσω την ανθρωπότητα στην εποχή του μεσοπολέμου, ή ακόμη και σε ένα μεγάλο πόλεμο.

αρχών.⁹⁵ Οι πόλεις θεωρούνται ως βασικοί παράγοντες επιτάχυνσης της ισόρροπης περιφερειακής ανάπτυξης, αναλαμβάνουν σημαντικό ρόλο στην προώθηση της ενδογενούς ανάπτυξης, τη διασφάλιση υψηλότερου βαθμού αλληλεγγύης και κοινωνικής συνοχής, την ενίσχυση της τοπικής συμμετοχής και την πρόοδο προς την αειφόρο ανάπτυξη. Η αρχή της αστικής αειφορίας συνδέει τις πόλεις με το μέλλον του πλανήτη μας. Οι έννοιες της αστικής αναζωογόνησης και αναγέννησης είναι στενά συνδεδεμένες με την πόλη που ως «μοναδικός ζωντανός οργανισμός που έχει τη δυνατότητα της αυτοανανέωσης», μπορεί όχι μόνο να επενδύσει σε ένα καλύτερο περιβάλλον αλλά και αναδημιουργηθεί ως CIVITAS, δηλαδή η πόλη ως χώρος πολιτισμού.⁹⁶ «Οι πόλεις είναι πολιτιστικά αναγνωρίσιμες, όχι μόνον από τα αρχιτεκτονικά τους χαρακτηριστικά αλλά και από την κοινωνική τους όψη, ως θέαμα, θέατρο, σκηνικό αλλά και ως κοινωνικό ιστό που πλέκεται και πλήττεται καθημερινά, ως λαβύρινθο μέσα στον οποίο δρουν ισχυρές οικονομικές και κοινωνικές δυνάμεις, όπου κατατίθεται ένα μεγάλο κεφάλαιο εργασίας και αναπτύσσεται πολύπλευρη πολιτιστική δημιουργία».⁹⁷

Καθώς, λοιπόν, ο χρόνος εγγράφεται και γράφεται μέσα σε ένα χώρο, το «δικαίωμα στην πόλη» είναι δικαίωμα στην αστική ζωή, στην «ανακαινισμένη κεντρικότητα», στους τόπους συναντήσεων και ανταλλαγών, στο ρυθμό ζωής και στη χρησιμοποίηση του χρόνου που θα επιτρέπουν την πλήρη και ολοκληρωμένη χρήση των στιγμών και των τόπων. Το «δικαίωμα στην πόλη» σημαίνει την εγκαθίδρυση ή την επανεγκαθίδρυση μιας χωροχρονικής ενότητας, μιας συγκέντρωσης, αντί ενός τεμαχισμού.⁹⁸ Στη σημερινή εποχή, η χρήση των νέων τεχνολογιών και η εισαγωγή του αυτοματισμού σε επίπεδο κατοικιών και κτιρίων προσφέρει νέες δυνατότητες, αποτελεί πηγή πλούτου και δυνατοτήτων για τις πόλεις και μπορεί να οδηγήσει στην αποσύνδεση της συγκέντρωσης στο χρόνο και της συγκέντρωσης στο χώρο. Η εικόνα της πόλης διαμορφώνεται ολοένα και περισσότερο από τις τηλε-τεχνολογίες μετάδοσης, όπως η τηλεόραση, οι βιντεοεπικοινωνίες και ο κυβερνοχώρος. Η ραγδαία εξέλιξη των νέων μέσων αλλάζει ριζικά το χαρακτήρα του δημόσιου χώρου, την επικοινωνία των κατοίκων και την αντίληψη της πραγματικότητας και του χρόνου. Ο υλικός χώρος και η σωματική εμπειρία της πόλης υποχωρεί μπροστά στον πληροφοριακό οργανωμένο χώρο.⁹⁹ Η διαχείριση του χρόνου προσφέρει ένα σημαντικό μέσο προς την αειφόρο πόλη, προς μια «οικολογία του χρόνου» στην πόλη, την πόλη ως ένα «χρονότοπο».¹⁰⁰

95 Βλ. το άρθρο του B. Remond «Η άνοδος των τοπικών εξουσιών στην Ευρώπη», που δημοσιεύθηκε στη *Le Monde Diplomatique* και αναδημοσιεύθηκε στην *Κ. Ελευθεροτυπία* της 3/6/2001.

96Η υπενθύμιση του J. Attali για τη μοναδική ικανότητα της αυτοανανέωσης που έχουν οι πόλεις, συνδέεται με την αρχή του μεταστατικού σχεδιασμού (La Ville) που (όπως ο ομοιοπαθητικός σχεδιασμός) αποτελεί πολύτιμη πρόταση για τη συνολική αναγέννηση του αστικού ιστού. Οι πόλεις αποτελούν «θερμική πηλη πολιτισμού» (Braudel), ενώ ο Levi-Strauss τις προσδιορίζει ως «αντικείμενα φύσης και υποκείμενα κουλτούρας», βλ. Μέγα ο.π., 11 και 31.

97 Κολοβός, ο.π.

98 Lefebvre, ο.π., 173 και 194. Ο Lefebvre και σε αυτό το έργο (ο.π., 76) και στο *Μαρξισμός και πόλη*, επισημαίνει τις αντιφάσεις του χώρου και της παραγωγής του. «Η κύρια αντίφαση τοποθετείται ανάμεσα στο συνολικά παραγόμενο χώρο, σε παγκόσμια κλίμακα, και στους τεμαχισμούς και θρυμματισμούς του, που είναι το αποτέλεσμα της ιδιοποίησης και της ατομικής ιδιοκτησίας της γης, δηλαδή, του ίδιου του χώρου. Ο χώρος θρυμματίζεται και ανταλλάσσεται αποσπασματικά, μελετάται κομματιαστά από τις τμηματικές επιστήμες, ενώ σχηματίζεται σαν παγκόσμια ολότητα και μάλιστα διαπλανητική», βλ. Λεφέβρ 1976:152.

99 Για τις εφαρμογές της τέχνης και της τεχνολογίας που διαπερνούν τον πραγματικό και τον εικονικό χώρο μεταμορφώνοντας ριζικά την εμπειρία του αστικού τοπίου αλλά και την ίδια την αστική

Συμπερασματικά, η διάσταση της πόλης, ως έκφραση της τοπικότητας, αποτελεί για την μελέτη του πολιτιστικού εθελοντισμού μία ιδιαίτερη συνιστώσα. Ουσιαστικά, η εθελοντική συμμετοχή σε πολιτιστικές δραστηριότητες υποστασιοποιείται, αποκτά νόημα και ουσία με όρους τοπικότητας. Στον εθελοντικό τομέα και ιδιαίτερα στον τομέα του πολιτιστικού εθελοντισμού, δεν είναι δυνατή η αποδοχή και η επικράτηση ενός παγκόσμιου μοντέλου εθελοντισμού που έχει γενική ισχύ σε κάθε χώρο και σε οποιοδήποτε περιβάλλον. Οι μορφές και τα είδη εθελοντικής πολιτιστικής πρακτικής και συλλογικής δράσης που εξελίσσονται σε ένα συγκεκριμένο τόπο, (με βάση τις ανάγκες, τις απαιτήσεις και τις ιδιαιτερότητές του), δεν είναι δυνατόν να λειτουργήσουν και να αναπτυχθούν σε άλλους τόπους με διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα, παραδόσεις και ανάγκες.¹⁰¹ Ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά του πολιτιστικού εθελοντισμού, και γενικότερα του εθελοντικού κινήματος, είναι η πεποίθηση ότι «το παγκόσμιο ξεκινάει από τοπικό».¹⁰² Η μετατόπιση από την *χρονικότητα* στην *τοπικότητα του χώρου* προσφέρει στις σύγχρονες πολιτιστικές σπουδές ένα σημαντικό κεφάλαιο έρευνας και λόγου. Είναι εκείνο που ανιχνεύει, συγκρίνει και συνδυάζει τον *πολιτιστικό χώρο* (cultural space) και το *χώρο της πόλης* (urban place).

Η μελέτη και η έρευνα για την πόλη, οι απαιτήσεις για να αναλυθεί και να εξετασθεί μία πόλη, οι τρόποι με τους οποίους μπορεί να προσεγγισθεί και να παρουσιασθεί, προσφέρουν τα απαραίτητα στοιχεία και δεδομένα για να διερευνηθεί σε βάθος ο χώρος των συλλογικών μορφών έκφρασης και συμμετοχής, των συλλογικοτήτων του πολιτιστικού εθελοντισμού, των εθελοντικών οργανώσεων και των κοινωνικών κινήμάτων.

ζωή, βλ. τα πρακτικά της ημερίδας «Τέχνη, τεχνολογία και πόλη» στο συνέδριο με θέμα «Αθήνα-Αναδυόμενη μητρόπολη;» που έγινε στα πλαίσια του *e-φως*, του 2ου Διεθνούς Φεστιβάλ Κινηματογράφου και Νέων Μέσων για την Τέχνη και διεξήχθη στην Αθήνα 3-4/12/1999, βλ. www.filmart.gr και την συνέντευξη του ερευνητή και environmental artist Mit Mitropoulos στην *Ελευθεροτυπία* της 28/12/1999.

100 Μέγα, ο.π., 13. Όπως αναφέρει η Β. Μέγα, οι αντιλήψεις και θεωρίες για την «υπό εξαφάνιση πόλη» ή την «αϊδακή πόλη» όπου ο κυβερνοχώρος θα κυριαρχούσε του αστικού χώρου, έχουν υποχωρήσει. Οι πόλεις είναι δίκτυα δικτύων και ταυτόχρονα πόλοι παγκόσμιων δικτύων. Βέβαια, οι τηλεδραστηριότητες (π.χ. τηλεεργασία) μπορεί να οδηγούν στην ταυτόχρονη παρουσία σε διαφορετικά μέρη και στην αμφίδρομη δράση, όμως δεν αποτελούν παρά απλά μέσα που μπορεί να συντελέσουν στην ένταξη ή τον αποκλεισμό, ανάλογα με τη συνολική άρθρωση μιας πολιτικής.

101 Θέσεις του Ο.Η.Ε. ο.π., 34.

102 Κέντρο Πληροφοριών ΟΗΕ, ο.π., παρ. 6. Όπως αναφέρεται στο ενημερωτικό σημείωμα του Κέντρου για την προετοιμασία του εορτασμού του «Διεθνούς Έτους Εθελοντών 2001», οι εκδηλώσεις θα είχαν επιτυχία μόνον εάν κατάφερναν να αποκεντρωθούν και να επικεντρωθούν στην τοπική κοινότητα, την ομάδα των πολιτών, το χωριό, τους κατοίκους μιας πόλης και όχι σε παγκόσμιες συναντήσεις κορυφής για τον εθελοντισμό, καθώς η πρόοδος δεν προκαλείται «από τα πάνω» αλλά από το τοπικό και τις ρίζες.

4. 1. Η πόλης ως ενδιάμεσος και αυτόνομος χώρος συλλογικών ταυτοτήτων.

Η κάθε πόλη βρίσκει πάντα τους τρόπους για να προκαλεί συχνά την έκπληξη και μια κάποια αμηχανία σε όσους τολμούν να την μελετήσουν και να ερευνήσουν. Οι ιδιαιτερότητες και οι ιδιομορφίες πηγάζουν από την συγκρότηση της κάθε πόλης ως αυτόνομου και αυτοτελούς χώρου με τη ξεχωριστή οικονομική, κοινωνική, πολιτιστική και πνευματική ζωή του, αλλά ταυτόχρονα και ενός χώρου που οι επιρροές και οι επιδράσεις που του ασκούνται, ρίχνουν τη σκιά τους στην αυτονομία του.

Η μελέτη και η έρευνα για την πόλη πρέπει να είναι μπολιασμένη από την ιστορία και τους χώρους της, συνίσταται από συνέχειες και ασυνέχειες πλήρεις σημασιών και νοημάτων. Η μελέτη μιας πόλης είναι η μελέτη των ανθρώπων της και των κοινωνικών τους σχέσεων, των κατοικιών αλλά και των ακατοίκητων και μη κατοικήσιμων χώρων της, (των δημόσιων κτιρίων και των μνημείων, των πλατειών και των δρόμων, των μεγάλων ή και των μικρών κενών), των πολεοδομικών δομών και των λειτουργιών της, της οικονομίας και της κουλτούρας της. Επιπρόσθετα, «κάθε πόλη κλείνει στον ελαστικό της περίγυρο περισσότερες πόλεις, είναι ταυτόχρονα μητρόπολη και περιφέρεια, δεσπόζει και περισφίγγεται, γίνεται αυτοδύναμη αλλά και πιέζεται ασφυκτικά», «αστυνομεύει» την περιφέρειά της αλλά και «κινδυνεύει» από αυτήν.¹⁰³ Έτσι, η μελέτη μιας πόλης είναι και μελέτη των επιδράσεων που ασκεί και της ασκούνται, των δράσεων που επιτυγχάνονται στο εσωτερικό της και σε όλα τα επίπεδα. Μια πόλη πρέπει να ειπωθεί ως ο τόπος διάπλασης του καθημερινού, ως ο χώρος όπου συντελούνται οι διαφορετικοί τρόποι ζωής των κατοίκων της, το «κατοικείν» στην κυριολεξία του όρου. Μία πόλη είναι και τόπος «επιθυμίας αλλά και ανάγκης, αποτελεί πεδίο συγκρούσεων και ανταγωνιστικών σχέσεων ανάμεσα στην ικανοποίηση και στο ανικανοποίητο»,¹⁰⁴ δηλαδή, συνίσταται σε σχέσεις και συγκρούσεις, συγκλίσεις και αποκλίσεις, μύθους και θρύλους, που δεν έχουν αθροιστικά αλλά συνδυασμένα αποτελέσματα.¹⁰⁵ Συνδυασμένα αποτελέσματα και σύνθετες επιρροές που αποκαλύπτουν το ίδιο το σώμα της πόλης, τα σημαντικά της επιτεύγματα αλλά και τις κρυφές πληγές της.

Μία πόλη είναι δυνατόν να αναλυθεί και να εξετασθεί με δύο διαφορετικούς αλλά και αλληλοσυμπληρούμενους τρόπους. Από τη μια πλευρά, το «δημόσιο» και το «συλλογικό» της πόλης και από την άλλη ο «ιδιωτικός» και «ατομικός» χώρος της πόλης που μπορεί να είναι διακριτός και ιδιαίτερος χώρος αλλά ταυτόχρονα διαπλέκεται με το συλλογικό και το δημόσιο.

Το «ιδιωτικό» σε μια πόλη είναι αυτό που δεν φαίνεται, το «μη ορατό», αυτό που λέγεται ή γίνεται ιδιωτικά ή με μυστικότητα, περικλείει, δηλαδή, την κρυμμένη καθημερινή ζωή, τους ρυθμούς της, τις ενασχολήσεις της, τη χωροχρονική της οργάνωση, τη μυστική

103 Κολοβός, ο.π. Ουσιαστικά, αναφέρει ο Ν. Κολοβός, «κάθε πόλη μπορεί να μετατραπεί σε πρότυπο ενός κράτους από την άποψη της οργάνωσης, της διοίκησης, της ασφάλισης, της αισθητικής, των μικροκοινωνιών του πληθυσμού της».

104 Lefebvre, ο.π., 75-76.

105 Αυτά τα στοιχεία, που παράγουν συνδυασμένα αποτελέσματα, «εμπεριέχουν» και την ευθύνη για την εμφάνιση μιας πόλης. Η δημιουργία της πεμπτουσιακής «ευγενούς» πόλης (City Urbane) απαιτεί ειδημοσύνη και τέχνη, μια τέχνη που δημιουργεί μόνο πρωτότυπα, βλ. Μέγα, ο.π., 31.

«κουλούρα» της, την υπόγεια ζωή της. Το ιδιωτικό της πόλης είναι ένα κίνητρο και μία πίεση για κινήσεις που υποβάλλονται στα σκοτεινά και που δεν είναι πάντα σίγουρο ότι θα φωτισθούν στην εκδήλωσή τους.¹⁰⁶

Το «δημόσιο» της πόλης σημαίνει το «ανοικτό» ή «διαθέσιμο στο κοινό» και με την έννοια αυτή δημόσιο είναι το «ορατό» ή το «παρατηρήσιμο». Έτσι, η «δημόσια» σφαίρα αποκτά υπόσταση στο χώρο της πόλης, δηλαδή, εκεί όπου οι πολίτες μπορούν να συναντηθούν, να συζητήσουν, να διαφωνήσουν, να βρουν κοινά σημεία, να πάρουν αποφάσεις δημιουργώντας από κοινού θεσμούς και κανόνες ως καρπό της άμεσης συμμετοχής και της συλλογικής τους δραστηριότητας. Ουσιαστικά, ο δημόσιος χώρος της πόλης εκλαμβάνεται ως εκφραστής του «συλλογικού της είναι» όπου τα άτομα συγκροτούν ένα *ενδιάμεσο και αυτόνομο χώρο συλλογικών ταυτοτήτων και μορφών αλληλεγγύης*. Μια διαφορετική προσέγγιση για το δημόσιο και ιδιωτικό χώρο της πόλης αποτελεί και η διάκριση που προσδιορίζει ως «ενδιάμεσο χώρο» μεταξύ του δημόσιου και ιδιωτικού, τον «τρίτο τομέα» των εθελοντικών οργανώσεων.¹⁰⁷

Όπως και αν οριοθετήσουμε τον δημόσιο και ιδιωτικό χώρο της πόλης, το σίγουρο είναι ότι σε κάθε ιστορική περίοδο διαμορφώνεται ένα διαφορετικό κοινωνικοπολιτιστικό μείγμα που επαναπροσδιορίζει το ατομικό και το συλλογικό ως μορφές έκφρασης επιθυμιών, κινήτρων, αναγκών και συμφερόντων και αναδεικνύει τη σημασία του χώρου, αποτυπώνοντας τις συλλογικές μορφές κοινωνικής έκφρασης και δράσης αλλά και τον ρόλο των προσώπων στην εξέλιξη μιας πόλης. Ο ρόλος των προσώπων είναι ιδιαίτερα σημαντικός στην εξέλιξη μιας πόλης. Οι πόλεις είναι οι ίδιοι οι πολίτες της γιατί αποτελούν «συλλογικές πολιτιστικές οντότητες-τόπους»¹⁰⁸ όπου οι άνθρωποι κατοικούν και εργάζονται, εκπαιδεύονται και καταρτίζονται, συναντώνται και συνομιλούν, επικοινωνούν και ερωτεύονται, ψυχαγωγούνται και αθλούνται, συμμερίζονται ιδέες, διεκδικούν αιτήματα και κινητοποιούνται, προβάλλουν επιθυμίες και προσδοκίες, διαμορφώνουν ανάγκες και τρόπους ζωής. Ο Αλκαίος (7^{ος} π.Χ. αιώνας) γράφει ότι: «Ούτε σπίτια με όμορφες στέγες, ούτε οι καλοχτι-

106 Η γκονταρική ρήση ότι «η πόλη είναι μια μυθοπλασία» αποδίδει με θεατρικούς όρους τον ιδιωτικό χώρο της πόλης. Η πόλη είναι «μία σκηνή τραγωδίας (σαιξπηρικής τάξεως) και η ζωή και οι συμπεριφορές του ατόμου μια διαδικασία ενοχής και καταστολής. Πόλη, καταφύγιο και παγίδα μαζί, ορμητήριο και τιμωρία ταυτόχρονα!», βλ. Δερμεντζόγλου, Α. 2002, «Η πόλη στο φύλμ νουάρ: Καταφύγιο και παγίδα μαζί», στη συλλογική έκδοση της Πανελληνίας Ένωσης Κριτικών Κινηματογράφου, *Κινηματογραφημένες Πόλεις. Η πόλη στον κινηματογράφο και τη λογοτεχνία*, Αθήνα: Πατάκης.

107 Η διάκριση για τον τρίτο χώρο μεταξύ της δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας στην πόλη προσδιορίζεται με βάση τα κριτήρια της «ατομικότητας» και της «δημοσιότητας», ενώ η προσέγγιση του «ορατού» και «μη ορατού» μεταξύ δημόσιου-ιδιωτικού γίνεται με βάση το κριτήριο της «ορατότητας». Το θέμα των προσεγγίσεων για το δημόσιο και ιδιωτικό χώρο είναι ιδιαίτερα πολύπλοκο. Αποκρυσταλλωμένες διχοτομήσεις δεν υφίστανται, καθώς η ένταση, τα όρια, η νομιμοποίηση και η αποδοχή των σφαιρών της δημόσιας και ιδιωτικής έκφρασης διαφέρουν σε κάθε ιστορική περίοδο. Για το ιστορικό διαμόρφωσης, τους διαχωρισμούς και τις διαπλοκές στον δημόσιο και τον ιδιωτικό χώρο, βλ. στο δεύτερο μέρος της διατριβής.

108 Η προσέγγιση των πόλεων ως «πολιτιστικές οντότητες-τόποι» και ως «συλλογικές οντότητες» γίνεται από τον Φ. Μπιανκίνι και αξιοποιείται για τον προσδιορισμό της «αναζωογόνησης των πόλεων» ως στοιχείο μιας ολοκληρωμένης πολιτιστικής πολιτικής. «Η αναζωογόνηση των πόλεων είναι μια σύνθετη έννοια που περιλαμβάνει την οικονομική, περιβαλλοντική, κοινωνική, πολιτιστική, συμβολική και πολιτική διάσταση και οι πολιτιστικές πολιτικές, προκειμένου να είναι γνήσια αναζωογονητικές, θα πρέπει να έχουν θετικές επιπτώσεις σε όλες τις παραπάνω παραμέτρους», Μπιανκίνι 1994: 203-204.

σμένοι τοίχοι, ούτε τα αυλάκια, ούτε οι ναύσταθμοι κάνουν την πόλη, αλλά οι άνθρωποι που είναι σε θέση να αξιοποιούν τις ευκαιρίες που τους παρουσιάζονται».¹⁰⁹

Η ανάλυση και η μελέτη για το χώρο της πόλης θα πρέπει να αναδεικνύει την πόλη και έτσι όπως δεν φαίνεται με την πρώτη ματιά. Εκτός από τόπος συναναστροφών, σημείο σύγκλισης επικοινωνιών, ανταλλαγών και πληροφοριών, η πόλη θα πρέπει να αναδειχθεί και ως χώρος κατειλημμένος από την παραγωγική εργασία, από τα έργα και τις γιορτές, ως ένας τόπος επιθυμίας, έδρα κατάληψης της τυπικότητας και του καταναγκασμού, στιγμή του παιχνιδιού και του απρόβλεπτου.¹¹⁰ Η μελέτη μιας πόλης θα πρέπει να περιλαμβάνει τα κινήματα και τις οργανώσεις που αναπτύχθηκαν στο εσωτερικό της, τα «κύματα» και τα «ρεύματα» που ανέδειξε,¹¹¹ τα κτίρια και τους ακατοίκητους χώρους της. Πόλεις γεμάτες από δρόμους και πλατείες που πλημμύρισαν κάποτε από διαδηλωτές και καταδιωκόμενους ερωτευμένους και παρελθόντες, βυθισμένους σε ρεμβασμό και βοή καθημερινής πολυλογίας. «Με συνέπεια, το να μπορεί κάποιος να μετρήσει την σπουδαιότητα αυτών των σημειοσυνημιονικών πρακτικών θα πρέπει να τις αντιμετωπίσει ως λειτουργίες και πρακτικές οι οποίες εφευρίσκουν χώρους».¹¹²

Η ουσιαστική μελέτη και εξέταση της εθελοντικής συμμετοχής και συλλογικής δράσης στις πολιτιστικές οργανώσεις, θα πρέπει να αναλύει το «τοπικό» ως *κεντρικό* χωρίς να του αφαιρεί τη χωρικότητά του, να εστιάζει στο «ειδικό» ως *γενικό* χωρίς να του στερεί την ιδιαίτερότητά του και να προσεγγίζει το «μερικό» ως *συνολικό* χωρίς να τροποποιεί τις πραγματικές του διαστάσεις. Απαραίτητη, λοιπόν, προϋπόθεση ανάλυσης και μελέτης του πολιτιστικού εθελοντισμού αποτελεί ο καθορισμός των διαστάσεων της *χρονικότητας* και της *τοπικότητας*, η συνεκτίμηση, δηλαδή, της παραμέτρου του συγκεκριμένου χρόνου και της συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου σε άμεση σχέση με το συγκεκριμένο τόπο, την τοπικότητα του χώρου μιας πόλης. Η ανάγκη είναι διττή: διενέργεια παράλληλης έρευνας, τόσο «της έννοιας και της λειτουργίας της ιστορικότητας μέσα στην οποία εντάσσονται και νομιμοποιούνται οι χώροι-πόλεις, όσο και την έννοια της χωρικότητας μέσα στην οποία θεμελιώνονται και καταναλίσκονται».¹¹³

109 Όπως αναφέρει η Μέγα, (Μέγα, ο.π., 9), αυτός ο ορισμός του Αλκαίου φέρνει στη μνήμη τον ορισμό που έδωσε ο Geddes: «Η πόλη είναι μια πράξη δράματος», ο.π.

110 Lefebvre, ο.π., 101 και 158.

111 Ο κινηματογράφος αποτελεί μία από τις τέχνες που έχουν αναδείξει την πόλη και τις ιδιαίτερες συνιστώσες της. Η πόλη της περιπλάνησης («Η Αλίκη στις πόλεις», «Γυμνός», «Η Κλεό από τις 5-7») και η πόλη των εργατικών αγώνων («Οι σύντροφοι»), η πόλη του ερωτικού πάθους («Εύα») αλλά και του σεξουαλικού βίτσιου («Η ωραία της ημέρας»), η πόλη της ιστορικής μνήμης («Το βασίλειο της Νάπολι») και της έμμονης ιδέας («Η κοιλιά του αρχιτέκτονα»), ο εσωτερικός ρυθμός της πόλης («Βερολίνο, συμφωνία μιας μεγαλούπολης») και η πόλη- εσωτερικό τοπίο των ηρώων («Η περιπέτεια»), αποτελούν ξεναγήσεις στις πόλεις που αγαπήσαμε μέσα από το σινεμά και ταινίες που λατρέψαμε για τις πόλεις τους, βλ. περιοδικό *Αθηνόραμα* 25/1/2002, με αφορμή την διοργάνωση του κινηματογραφικού αφιερώματος «Πόλη, Σινεμά, Λογοτεχνία».

112 De Certeau 1994: 150.

113 Κολοβός, ο.π. Ο Ν. Κολοβός, αναφερόμενος στην μελέτη και την περιήγηση της κινηματογραφικής πόλης, τονίζει: «Την ιστορικότητα διεξέρχεται ο ενδιαφερόμενος ως μελετητής, τη χωρικότητα διασχίζει ως ταξιδευτής, αλλάζοντας καθ' οδόν τους ρόλους, χωρίς να ξεχνά ότι και στις δύο δράσεις κινείται ως συμμετέχων εν εγρηγόρσει», ο.π.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΑΤΟ.

Πολιτιστικός εθελοντισμός στην Ελλάδα, 1974-2000.

1. Εθελοντικός πολιτιστικός χρόνος και ενεργός συμμετοχή.

Στην ελληνική κοινωνία και ιδιαίτερα στους φορείς που χαράσσουν πολιτιστική πολιτική υπήρξαν για αρκετά χρόνια, πολλά «πολιτιστικά αυτονόητα». Η αντίληψη ότι ο πολιτισμός πρέπει να αφορά μόνο τις καλλιτεχνικές δραστηριότητες στις «προηλεκτρονικές» εικαστικές και σκηνικές τέχνες (θέατρο, μουσική, ζωγραφική) κυριαρχεί στην Ελλάδα την πρώτη περίοδο της μεταπολίτευσης. Η παραδοσιακή ιδεαλιστική αντίληψη του πολιτισμού ως συνώνυμο μόνο των γραμμάτων και των τεχνών, θεωρείται ότι έχει ξεπεραστεί καθώς ουσιαστικά «αγνοεί» τον πολιτισμό ως συνολική «συγκροτημένη πραγματικότητα» (σε αντιδιαστολή με τη φύση) και το κυριότερο τον αγνοεί ως «νοηματικά πρότυπα» (αξίες, έννοιες, συναισθήματα, αισθητική), πρότυπα που συγκροτούν τη συλλογική συνείδηση μιας κοινωνίας.

Επιπρόσθετα, στην χώρα μας μονοπώλησαν για πολλά χρόνια οι αισθητικοί ορισμοί του «πολιτισμού» ως «υψηλής τέχνης» που συχνά συνδέεται μόνο με την πολιτιστική μας κληρονομιά. Η πολιτιστική πολιτική στις ελληνικές πόλεις, με καθυστέρηση και με μεγάλη δυσκολία προσπαθεί να συντονισθεί με τις πολιτικές για την εκπαίδευση, την επαγγελματική κατάρτιση, το περιβάλλον, την αρχιτεκτονική, τον αθλητισμό, την ψυχαγωγία και άλλα χαρακτηριστικά ή ανάγκες της τοπικής κοινωνίας. Η πολιτιστική πολιτική στην Ελλάδα από τα τέλη του 1980 προσπαθεί να στηριχθεί σε ένα ευρύτερο προσδιορισμό του «πολιτισμού» ως «τρόπου ζωής» που ενσωματώνει την τέχνη σε πολλές πτυχές και συνήθειες της καθημερινής ζωής στην πόλη. Ο τρόπος αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου και η κατανομή των ευκαιριών για πολιτιστικές δραστηριότητες αποτελούν αξιολογικά στοιχεία του επιπέδου της ποιότητας ζωής.¹¹⁴

Αν και οι πολιτικές για τον ελεύθερο χρόνο έχουν εμφανισθεί στην Ευρώπη¹¹⁵ από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 και είναι στενά συνδεδεμένες με το ρόλο της αυτοδιοίκησης¹¹⁶, στην Ελλάδα εξετάζεται συστηματικά από τα τέλη της δεκαετίας του 1980. Στην ελληνική κοινωνία, η διάθεση και η κατανομή του ελεύθερου χρόνου πραγματώνεται με διαφορετικούς τρόπους, αποκτά ιδιαίτερες μορφές και αξιοποιείται σε μια μεγάλη ποικιλία

114 Για το ρόλο των πολιτιστικών δραστηριοτήτων στον ελεύθερο χρόνο ως όψεις της συλλογικής κατανάλωσης και την ανισοκατανομή των ευκαιριών στο γενικό πλαίσιο του ελεύθερου χρόνου στην περίπτωση της πόλης της Αθήνας, βλ. Défont, ο.π., 378-379, 427-432. Επίσης, για τους προσδιορισμούς του «πολιτισμού» και της «πολιτιστικής πολιτικής» στο πρώτο μέρος της διατριβής.

115 Οι πολιτικές των ευρωπαϊκών πόλεων για τον ελεύθερο χρόνο συνδέονται άμεσα με τις πολιτιστικές πολιτικές, τις πολιτικές για την επιμόρφωση και τον αθλητισμό ενώ παράλληλα συσχετίζονται με πρωτοβουλίες για τους ανέργους και άλλες μειονεκτούσες κοινωνικές ομάδες. Για τις πολιτικές του ελεύθερου χρόνου και την ποικιλία των τομέων εφαρμογής του στις δυτικοευρωπαϊκές πόλεις, βλ. Bramham, Henry, Mommaas, Poel 1989: 279-283.

116 Οι φορείς των διαφόρων επιπέδων αυτοδιοίκησης αποτελούν την κρίσιμη συνιστώσα αφού οι πολιτικές για τον ελεύθερο χρόνο σχεδιάζονται και υλοποιούνται κυρίως σε περιφερειακή και τοπική κλίμακα. Για τις πολιτικές του ελεύθερου χρόνου στον ευρωπαϊκό χώρο με αναφορές στις ιδιαιτερότητες της κάθε χώρας, Bramham, Henry, Mommaas, Poel 1993: 7-12 και 241-255.

δραστηριοτήτων.¹¹⁷ Στην προσπάθεια για βαθύτερη κατανόηση και εξέταση των αντιλήψεων για τον ελεύθερο χρόνο, επιχειρείται η διάκριση και η κατηγοριοποίηση των ανθρωπίνων δραστηριοτήτων με βάση την αξιολόγηση της σημαντικότητάς τους. Σε μία από τις ερευνητικές προσπάθειες κατηγοριοποίησης που έγινε στη χώρα μας, συμπεριελήφθησαν πέντε βασικοί τομείς ασχολιών και δραστηριοτήτων: η εργασία, η ψυχαγωγία, η μόρφωση, η κοινωνική προσφορά και η αυτοέκφραση-δημιουργία.¹¹⁸ Οι πέντε αυτοί τομείς, με βάση το βαθμό αξιολόγησής τους, κατατάχθηκαν σε δύο βασικές ομάδες δραστηριοτήτων, διαμορφώνοντας την κατηγορία των «πρωταρχικών» και την κατηγορία των «συμπληρωματικών» δραστηριοτήτων.¹¹⁹

Επίσης, οι δραστηριότητες και οι ασχολίες του ελεύθερου χρόνου είναι δυνατόν να ταξινομηθούν, με βάση το κριτήριο του *τόπου τέλεσης*, σε «δημόσιες» και «μη δημόσιες» δραστηριότητες. Οι «μη δημόσιες» δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου συνδέονται κυρίως με τις ασχολίες που πραγματοποιούνται στο σπίτι όπως είναι η κατανάλωση μέσων μαζικής επικοινωνίας (τηλεόραση, άκουσμα μουσικής, διάβασμα) και τα διάφορα hobby (χειροτεχνήματα, μαστορέματα, συλλογές). Οι «δημόσιες» δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου συνδέονται κυρίως με ασχολίες που έχουν το χαρακτήρα κοινωνικής συναναστροφής όπως οι επισκέψεις σε συγγενικά και φιλικά σπίτια, οι δραστηριότητες υπαίθριας αναψυχής (περίπατοι και εκδρομές) κλπ.¹²⁰ Η συχνότερα εμφανιζόμενη κατηγορία δημόσιων ασχολιών είναι εκείνες οι δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου που συνδέονται με τις ποικίλες ψυχαγωγικές ευκαιρίες για την αναζήτηση της προσωπικής ικανοποίησης. Οι ψυχαγωγικές ευκαιρίες εκτείνονται σε ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων ελεύθερου χρόνου: από τις επισκέψεις σε κέντρα διασκέδασης¹²¹ μέχρι την παρακολούθηση αθλητικών γεγονό-

117 Σε πρόσφατη πανελλήνια έρευνα για τον ελεύθερο χρόνο που διεξήγαγε το Εθνικό Κέντρο Βιβλίου, καταγράφεται η σημασία που αποδόθηκε από τους ερωτώμενους σε μια σειρά από αξίες και επιδιώξεις. Από τις είκοσι κατηγορίες αξιών που έθεσε η έρευνα, ο «ελεύθερος χρόνος» αξιολογείται ως «πολύ σημαντική αξία» με ποσοστό πάνω από 95%, βλ. Ε.ΚΕ.ΒΙ. 1999: 84-85.

118 Παπαγεωργίου 1992: 104. Η αναφερόμενη προσπάθεια κατηγοριοποίησης των δραστηριοτήτων του ελεύθερου χρόνου έγινε στα πλαίσια ερευνητικού προγράμματος για την ανίχνευση των πολιτιστικών αναγκών των κατοίκων των πόλεων της Καλαμάτας, της Χαλκίδας και της Αργυρούπολης. Η έρευνα διεξήχθη το 1989-1990 από το «Κέντρο Αναπτυξιακών Ερευνών Prisma», με επιστημονική υπεύθυνη την Φ. Παπαγεωργίου.

119 Ο διαχωρισμός γίνεται με βάση δείκτες αξιολόγησης και περιλαμβάνει δύο κατηγορίες. Στην πρώτη κατηγορία, με υψηλούς βαθμούς αξιολόγησης, τοποθετείται η εργασία, η αυτοέκφραση και η μόρφωση που συναποτελούν την ομάδα των «πρωταρχικών» δραστηριοτήτων και στη δεύτερη κατηγορία, με χαμηλούς βαθμούς αξιολόγησης, τοποθετείται η ψυχαγωγία και η κοινωνική προσφορά αποτελώντας την ομάδα των «συμπληρωματικών» δραστηριοτήτων. «Παρόλο ότι η παραπάνω διάκριση δεν είναι απόλυτη ούτε καθοριστική, αποτελεί μία ενδιαφέρουσα ένδειξη των προτεραιοτήτων που θέτουν οι ίδιοι οι κάτοικοι ως προς τις δραστηριότητές τους, και επιβεβαιώνει τη μεγάλη σημασία της συμμετοχικής πολιτιστικής δραστηριότητας που παρέχει ευκαιρίες αυτενέργειας και αυτοέκφρασης», Παπαγεωργίου, ο.π., 105.

120 Παπαγεωργίου, ο.π., 66-68 και 110-111. Από την προαναφερθείσα έρευνα, προκύπτει η ύπαρξη ενός ελληνικού προτύπου συμπεριφοράς στην αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου και ανιχνεύεται η «κρυμμένη» ζήτηση για δραστηριότητες ελεύθερου χρόνου, δηλαδή η καταγραφή της επιθυμίας των κατοίκων για επιπλέον ασχολίες στον ελεύθερο χρόνο τους.

121 Σε έρευνα του Ε.Κ.Κ.Ε. (διεξήχθη το 1983 και πρωτοδημοσιεύεται το 1987-1988) με θέμα *Ελεύθερος χρόνος των νέων*, «τα κέντρα διασκέδασης» ταξινομούνται σε έξι βασικές κατηγορίες: ζαχαροπλαστεία-καφετέριες-φαστ-φουντ, ντισκοτέκ και άλλα χορευτικά κέντρα, εστιατόρια και ταβέρνες, καφενεία, μπουζούκια, μπαρ-παμπ. Η πρώτη κατηγορία αποτελεί τα πιο αγαπημένα στέκια της νεολαίας, βλ. Μυριζάκης 1997: 29-44.

των, από την άθληση και τη συμμετοχή σε συλλόγους μέχρι την παρακολούθηση διαφόρων καλλιτεχνικών γεγονότων.¹²² (μουσικές συναυλίες, θεατρικές παραστάσεις, κινηματογραφικές προβολές, εκθεσιακά γεγονότα κ.λπ.).¹²³ Ιδιαίτερη, όμως, σημασία έχουν εκείνες οι δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου που προϋποθέτουν το στοιχείο της ενεργητικής συμμετοχής. Δραστηριότητα του ελεύθερου χρόνου που «απαιτεί» το στοιχείο της συμμετοχής αποτελεί η ενεργοποίηση σε εθελοντικές οργανώσεις.¹²⁴

Όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, η εθελοντική συμμετοχή και συλλογική δράση στον πολιτιστικό τομέα συνιστούν ένα νέο κοινωνικό χρόνο, τον «εθελοντικό πολιτιστικό χρόνο», δηλαδή τον ενεργητικά αυτοδιαχειριζόμενο και συλλογικά αξιοποιούμενο χρόνο συμμετοχής σε εθελοντικές πολιτιστικές οργανώσεις. Η συμμετοχή, ως κοινωνικοπολιτιστική δραστηριοποίηση σε συλλόγους και οργανώσεις, εξετάζεται σε συνάρτηση με τις άλλες δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου και «αποκτά» χαρακτηριστικά σε σχέση

122 Στην προαναφερθείσα έρευνα του Ε.Κ.Κ.Ε., η διάθεση του ελεύθερου χρόνου κατανέμεται σε έντεκα κατηγορίες: τηλεόραση-ραδιόφωνο, διάβασμα, μουσική, κινηματογράφος-θέατρο, εκθεσιακοί χώροι, καλλιτεχνικές-οικιακές ασχολίες, συμμετοχή σε συλλόγους, αθλητισμός, ταξίδια-εκδρομές, παιχνίδια και κέντρα διασκέδασης. Η «συμμετοχή σε συλλόγους» προσδιορίζεται κυρίως στα *αθλητικά σωματεία* και τους *φοιτητικούς συλλόγους*, με υψηλότερο ποσοστό συμμετοχής να ανιχνεύεται στα αγόρια από 20-24 χρονών, βλ. Γαρδίκη, Κελεπήρης, Μουρίκη, Μυριζάκης, Παραδέλλης, Τεπέρογλου 1988: 7 και 29.

123 Στην πλέον πρόσφατη (1999) πανελλήνια έρευνα για τον ελεύθερο χρόνο, οι δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου κατηγοριοποιούνται σε δύο μεγάλες κατηγορίες: (Ε.ΚΕ.ΒΙ., ο.π., 59-70).

Η πρώτη κατηγορία είναι οι «Δραστηριότητες μέσα στο σπίτι», με καθημερινή ή σχεδόν καθημερινή ασχολία όπου στην πρώτη θέση των αναφορών (εκτός από την παρακολούθηση μέσων ενημέρωσης), βρίσκεται η *ακρόαση μουσικής από cd / δίσκους / κασέτες* (27,6%), η *ξεκούραση χωρίς να κάνουμε τίποτα* (21,7%), η *ανάγνωση* (11,8%) και ακολουθούν με πιο μικρά ποσοστά, η *βοήθεια των παιδιών στη μελέτη*, τα *μαστορέματα*, το *πλέξιμο/ κέντημα* κ.λπ.

Η δεύτερη κατηγορία δραστηριοτήτων είναι η κατηγορία «Εξοδοι – Ψυχαγωγία». Οι δραστηριότητες αυτές, με τις οποίες οι ερωτώμενοι δήλωσαν πως ασχολούνται συχνότερα στις εξόδους τους, είναι απλές καθημερινές δραστηριότητες: *επισκέψεις στα σπίτια φίλων* (32,6%), *περίπατοι* (30,2%), *έξοδος στα μαγαζιά για ψώνια* (26%) αλλά και *επισκέψεις σε καφενεία* (18,2%), *έξοδοι διασκέδασης όπως bar / club* (15,2%), *ταβέρνες / εστιατόρια* (14%) και *γυμναστήρια* (7,2%).

Πέρα από τις δραστηριότητες εκτός και εντός σπιτιού, τα άτομα ρωτήθηκαν και για άλλες ενασχολήσεις, καλλιτεχνικής κυρίως φύσης, στον ελεύθερο χρόνο τους. Προέκυψε ότι ένα αρκετά περιορισμένο ποσοστό ατόμων (κάτω από 10%) ασχολείται με διάφορες δραστηριότητες όπως η *ζωγραφική ή το σχέδιο* (7,7%), κάποιο *μουσικό όργανο ή το τραγούδι* (7,1%), ο *κινηματογράφος ή το video* (4,3%), η *φωτογραφία* (4,2%) κ.λπ.

124 Το πρώτο διεθνές ερευνητικό πρόγραμμα (1976-79) που υλοποιείται στην Ελλάδα και διαφοροποιεί τις δραστηριότητες με βάση την ενεργητική συμμετοχή του ατόμου έχει σαν θέμα την «κατανάλωση» των διαφόρων μορφών του πολιτισμικού συστήματος στις σύγχρονες κοινωνίες. Στο πρόγραμμα αναλύεται η μετατροπή της ελληνικής οικογένειας από παραδοσιακή σε νεωτερική μέσω των πολιτιστικών δραστηριοτήτων, των αξιών και των ρόλων. «Οι πολιτιστικές δραστηριότητες που βασίζονται σε προφορικά μέσα επικοινωνίας απαιτούν ενεργητική συμμετοχή... Ομαδικές πολιτιστικές δραστηριότητες μπορούν να λάβουν χώρα στο πλαίσιο της οικογένειας ή έξω απ' αυτήν, σε λέσχη, αδελφότητα, σωματείο κλπ. Σε μια σύγχρονη πόλη, αυτές οι μικρές ομάδες λειτουργούν ως υποκατάστατο του συστήματος συγγένειας μιας παραδοσιακής κοινωνίας», βλ. Γκιζέλης, Κανταντζόγλου, Τεπέρογλου, Φίλιας 1984: 15, 67, 81 και 85. Στο πρόγραμμα, που αρχίζει το 1976, συμμετέχουν επτά χώρες, (Γαλλία, Ελλάδα, Ιταλία, Ουγγαρία, Ρουμανία, Πολωνία και Σοβιετική Ένωση), υπό την διεύθυνση του European Coordination Center for Social Science Documentation, γνωστού ως Vienna Center. Στην Ελλάδα, επιστημονική ομάδα του ΕΚΚΕ, με συντονιστή τον Γ. Γκιζέλη, διεξάγει την έρευνα στα μέσα του 1979 και αποσπάσματά της δημοσιεύονται το 1984.

με το φύλο, την ηλικία, το επάγγελμα, την κοινωνική θέση, τον τόπο κατοικίας κλπ.¹²⁵ Ιδιαίτερα, ο βαθμός συμμετοχής σε εθελοντικούς πολιτιστικούς συλλόγους συσχετίζεται άμεσα με τις ασκούμενες πολιτικές ποιότητας ζωής σε τοπική κλίμακα. Οι συλλογικότητες του πολιτιστικού εθελοντισμού, με χαρακτήρα κύρια μορφωτικό, πολιτιστικό, καλλιτεχνικό και ψυχαγωγικό, διαδραμάτισαν και συνεχίζουν να διαδραματίζουν από την μεταπολίτευση μέχρι σήμερα, σημαντικό ρόλο για την ποιότητα ζωής και συχνά λειτουργούν ως *παραγωγοί κοινωνικότητας*¹²⁶ ή ακόμα και «φορείς (ως μικροκλίμακα) μιας σφαιρικής πολιτικής ποιότητας ζωής στην περιοχή τους».¹²⁷ Ο ρόλος και η δράση των εθελοντικών πολιτιστικών οργανώσεων (πολιτιστικοί σύλλογοι, σωματεία και λέσχες) και των μη κερδοσκοπικών πολιτιστικών οργανισμών (μουσεία, βιβλιοθήκες, καλλιτεχνικά εργαστήρια κλπ), αποτελούν μία από τις σπουδαιότερες συνιστώσες του εθελοντικού πολιτιστικού χρόνου (ως ενός ιδιαίτερου μέρους του ελεύθερου χρόνου) και της ποιότητα ζωής.¹²⁸

Οι οργανώσεις του πολιτιστικού εθελοντισμού και γενικότερα του εθελοντικού τομέα στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης, συγκροτούν ένα ισχυρό κίνημα που αποτελεί σημαντικό παράγοντα τοπικής ανάπτυξης. Ένα κίνημα με δυνατότητες και ευκαιρίες, με σημαντικές κατακτήσεις και επιτυχίες, αλλά και με αδυναμίες και λάθη, με εξαρτήσεις, συγκρούσεις και αντιφάσεις. Έτσι, καθίσταται αναγκαία η εξέταση του εθελοντικού τομέα και ιδιαίτερα του πολιτιστικού εθελοντισμού από το 1974-2000, με βάση την ανάλυση τριών χρονικών περιόδων. Στην εξέταση των τριών περιόδων (1974-1980, 1981-1990 και 1991-2000) επιχειρείται η αποτύπωση των διαφορετικών επιπέδων εξέλιξης και ο προσδιορισμός των αιτιών που οδηγούν τον εθελοντικό τομέα σε φάσεις άνθησης ή ύφεσης, σε σχέση με το συγκεκριμένο -κάθε φορά- κοινωνικοοικονομικό και πολιτισμικό περιβάλλον της χώρας, ενώ παράλληλα καταγράφονται οι τάσεις και οι αλληλεξαρτήσεις των εθελοντικών οργανώσεων με τους φορείς του δημόσιου, ιδιωτικού και ενδιάμεσου τομέα.

125 Στην έρευνα του Ε.Κ.Κ.Ε. του 1983 (βλ. Γαρδίκη, Κελπερή, Μουρίκη, Μυριζάκης, Παραδέλλης, Τεπερόγλου, ο.π. 29-30 τόμος Α' και 41-42 τόμος Β') εξετάζονται τα είδη των συλλόγων στους οποίους εντάσσονται οι νέοι με βάση το φύλο (αγόρια-κορίτσια), την ηλικία (15-19 και 20-24) και την αστικότητα (αστικές, ημιαστικές και αγροτικές περιοχές).

126 Η σχέση μεταξύ των δραστηριοτήτων του ελεύθερου χρόνου και της κοινωνικότητας σε τοπικό επίπεδο εξετάζονται στην περίπτωση τεσσάρων συνοικιών του Πειραιά, σε έρευνα του Ε.Κ.Κ.Ε. το 1987, βλ. Benoit-Guilbot, Μαράτου-Αλιμπράντη, Παπλιάκου, Σορώκος, Τσανίρα, Χατζηγιάννη, 1998: 83-92.

127 Παπαγεωργίου 1991: 20-23, όπου ερευνάται ο ρόλος και η συνεισφορά των εθελοντικών πολιτιστικών οργανώσεων στις πολιτικές ποιότητας ζωής που ασκούνται από την Τοπική Αυτοδιοίκηση, εξετάζοντας δείγμα 50 συλλόγων από 27 Δήμους της Αττικής και της περιφέρειας στην τριετία 1987-1989.

128 Για το θέμα του τρίτου τομέα, της ποιότητας ζωής και των πολιτιστικών δραστηριοτήτων του ελεύθερου χρόνου στην πόλη της Αθήνας, βλ. Παπαγεωργίου 1989: 48-67.

2. Η εθελοντική έκρηξη του 1974.

Το 1974 στην Ελλάδα, κλείνει ένας ιστορικός κύκλος που χαρακτήριζε όλη τη μεταπολεμική εποχή. «Το 1974 λήγει, ως προς τις ιδεολογικές και πολιτισμικές του συνέπειες, ο εμφύλιος πόλεμος».¹²⁹

Στη μεταπολίτευση αποκαθίσταται η ελεύθερη διακίνηση ιδεών και στο χώρο του πολιτισμού, ενώ παράλληλα το καλλιτεχνικό δυναμικό ανανεώνεται και η παραγωγή του καλλιτεχνικού προϊόντος «υπακούει» στις πολιτικές και ιδεολογικές επιταγές της εποχής. Στις τέχνες αναζητείται η ομαδική έκφραση με βάση μια κοινή ιδεολογική αισθητική.¹³⁰ Την πρώτη περίοδο της μεταπολίτευσης είναι ιδιαίτερη φανερή η αδυναμία της πολιτείας και της Τοπικής Αυτοδιοίκησης να μελετήσουν σοβαρά τα πολιτιστικά προβλήματα της χώρας και να ασκήσουν μακρόπνοη και υπεύθυνη πολιτική στα θέματα του πολιτισμού.¹³¹ Επακόλουθο των προηγούμενων είναι η ισχυροποίηση των πολιτιστικών ανισοτήτων ανάμεσα στις προνομιούχες και μη προνομιούχες κοινωνικές ομάδες και ανάμεσα στις διάφορες περιφέρειες της χώρας και η αύξηση των πολιτιστικών αγαθών με καταναλωτικό ή εμπορευματικό χαρακτήρα.¹³² Το πρόβλημα επιτείνεται με την αδυναμία των δημιουργών να διευρύνουν το ακροατήριό τους και να αυξήσουν το μικρό μυημένο κοινό τους.

Στον ευρύτερο εθελοντικό τομέα, η πρώτη περίοδος της μεταπολίτευσης παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον. Η σταδιακή απόρριψη της στρεβλωτικής αντίληψης της φιλανθρωπίας, η εμφάνιση νέων αναγκών με την αύξηση του ελεύθερου χρόνου και η ανάπτυξη νέων κοινωνικών κινημάτων, διαμορφώνει ένα εντελώς διαφορετικό τοπίο στον εθελοντικό χώρο. Το περιβάλλον της μεταπολίτευσης είναι ευνοϊκό για την ανάγνωση μιας σειράς αλλαγών που σημειώνονται στην πολιτική σφαίρα και στα ενεργά σ' αυτήν υποκείμενα. Μια νέα γενιά, που ενηλικιώθηκαν πολιτικά μέσα από τους φοιτητικούς αντιδικτατορικούς αγώνες της προηγούμενης περιόδου, εμφανίζεται να διεκδικεί την πολιτική της ορατότητα. «Η νέα πολιτική πραγματικότητα αυξάνει τις προσδοκίες της για την ενεργό και αποφασιστικής σημασίας συμμετοχή της, τόσο στην πορεία του τόπου, όσο και σ' αυτήν της αριστεράς με

129 Τσουκαλάς 1986: 17.

130 Στο χώρο του θεάτρου οργανώνονται οι εταιρικοί θίασοι σε μια προσπάθεια αποκεντρωμένης συλλογικής παρέμβασης και ανοίγουν τα πρώτα θέατρα στην περιφέρεια της Αθήνας. Στη μουσική τα αντάρτικα, τα ρεμπέτικα και το έντεχνο πολιτικό τραγούδι αποτελούν τα νέα μουσικά ενδιαφέροντα, ενώ στο χώρο του κινηματογράφου ο Νέος Ελληνικός Κινηματογράφος βρίσκεται στο προσκήνιο, εκτοπίζοντας οριστικά τον παλιό εμπορικό κινηματογράφο. Στον εικαστικό χώρο, δημιουργούνται ομάδες εικαστικής έκφρασης και δημιουργίας. Στο χώρο του βιβλίου παρατηρείται μία εκδοτική έκρηξη με την λειτουργία πολλών μικρών εκδοτικών οίκων και την κυριαρχία του πολιτικού βιβλίου, βλ. Μπασκόζος 1996: 16-18.

131 Η αναφορά των σκοπών στο πρώτο Πενταετές Πρόγραμμα Πολιτιστικής Ανάπτυξης που συντάσσεται για την περίοδο 1976-1980, εγκρίνονται τα προκαταρκτικά του σχέδια αλλά ποτέ δεν ολοκληρώνεται, «δεν φανερώνουν την ύπαρξη μιας συγκροτημένης πολιτικής και αγνοούνται βασικά στοιχεία της πολιτιστικής ζωής», βλ. Κόνσολα 2001: 94.

132 Φέσσα-Εμμανουήλ 1978: 29. Το βασικό χαρακτηριστικό του Υπουργείου Πολιτισμού είναι ότι δεν ασκεί επιτελικό χαρακτήρα αλλά εξαντλείται στην παροχή οικονομικών ενισχύσεων και στην εποπτεία της πολιτιστικής δραστηριότητας τρίτων, ενώ η παρουσία των δήμων και των κοινοτήτων είναι υποτονική, όχι μόνον λόγω περιορισμένων αρμοδιοτήτων και πόρων αλλά και εξ αιτίας σοβαρών εσωτερικών αδυναμιών, ο.π., 31-32.

την οποία συνδέεται, καθώς στα πανεπιστήμια, στα σχολεία, στους συλλόγους και στις γειτονιές κυριαρχούν τα σχήματα της αριστεράς, και αυτά είναι που αποτελούν πλέον τους νέους πόλους των συσπειρώσεων».¹³³

Έτσι, στην μεταπολίτευση του 1974, εκτός από την νομιμοποίηση και λειτουργία των πολιτικών και συνδικαλιστικών οργανώσεων, αναδεικνύεται ένα διευρυμένο πεδίο δράσης στον εθελοντικό τομέα¹³⁴ που εκτείνεται στο χώρο των οργανώσεων για το περιβάλλον και το οικολογικό κίνημα,¹³⁵ το φεμινιστικό κίνημα,¹³⁶ τους πολιτιστικούς συλλόγους και τις καλλιτεχνικές ομάδες δράσης. Ιδιαίτερα το οικολογικό κίνημα ήταν εκείνο που «επανεισήγαγε» την πολιτική σε καθημερινή βάση τη δεκαετία του 1970 και του 1980, ασχολούμενο με θεωρούμενα ως «τριτεύοντα» θέματα πολιτικής, όπως η διαχείριση σκουπιδιών και αποβλήτων, το πράσινο στις πόλεις, η προστασία των γεωργικών γαιών, η αναβάθμιση των υγρότοπων, κλπ

Η πραγματική έκρηξη εθελοντικών μορφών δράσης συντελείται στο χώρο του πολιτιστικού εθελοντισμού. Σε κάθε πόλη, σχεδόν σε κάθε συνοικία και γειτονιά δημιουργούνται πολιτιστικοί φορείς εθελοντικής συμμετοχής και συλλογικής δράσης με μία ποικιλία δραστηριοτήτων και μία πανσπερμία μορφών και τρόπων οργάνωσης και λειτουργίας, από οργανωμένους συλλόγους μέχρι και άτυπες ομάδες χωρίς νομική συγκρότηση αλλά με αξιόλογες παρεμβάσεις σε τοπικό επίπεδο. Πολιτιστικά σωματεία και σύλλογοι, καλλιτεχνικές λέσχες και μορφωτικοί όμιλοι, εταιρείες τέχνης και εργαστήρια καλλιτεχνικής έκφρασης, πολιτιστικά κέντρα και φιλολογικές στέγες, εξωραϊστικοί σύνδεσμοι και έντυπα πολιτιστικού προβληματισμού, καλλιτεχνικές ενώσεις και συντροφίες, αποτελούν μερικούς μόνο «τύπους» από τον πλούτο της συλλογικής εθελοντικής δράσης, της καλλιτεχνικής έκφρασης και της πολιτιστικής δημιουργίας που χαρακτηρίζει τον χώρο των οργανώσεων του πολιτιστικού εθελοντισμού.¹³⁷

133 βλ. Ρεπούση, ο.π., 124-125.

134 Στασινοπούλου 1997: 31. Στο ερευνητικό πρόγραμμα Volmed-Hellas, με βάση το έτος έναρξης λειτουργίας των εθελοντικών οργανώσεων, (πανελλαδικό δείγμα 200 οργανώσεων από όλους τους τομείς εθελοντικής δράσης), το 75% των οργανώσεων ιδρύθηκαν μετά το 1970.

135 Το οικολογικό κίνημα είναι κατακερματισμένο και μάλλον ολιγομελές. Τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης, τοπικά κινήματα κατέκτησαν πρόσκαιρη δημοσιότητα, όπως συνέβη με την περίπτωση της αντίστασης των κατοίκων των Μεσογείων στην κατασκευή του αεροδρομίου των Σπάτων. Οι οικολογικές πρωτοβουλίες διαφοροποιούνται τοπικά και παρουσιάζουν χρονική περιοδικότητα, βλ. Σωτηρόπουλος, ο.π., 129.

136 Το γυναικείο κίνημα φαίνεται να είναι προσδεμένο στα πολιτικά κόμματα, αφού οι τρεις μεγαλύτερες γυναικείες οργανώσεις (η ΕΓΕ, η ΟΓΕ και η ΚΔΓ) εξαρτόνταν ως προς τους πόρους και το προσωπικό τους από τα κόμματα της τότε αντιπολίτευσης (το ΠΑΣΟΚ, το ΚΚΕ και το ΚΚΕ Εσωτερικού αντιστοίχα). Στα μέσα της δεκαετίας του 1970 εμφανίστηκαν στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη μικρές γυναικείες οργανώσεις με απήχηση σε κύκλους διανοομένων γυναικών, όπως η ΚΑΓ που ιδρύεται το 1975, βλ. Αθανασάτου 1995: 205. Επίσης, για το φεμινιστικό κίνημα της πρώτης περιόδου της μεταπολίτευσης, βλ. Ρεπούση, ο.π., 121 κ.ε.

137 Η πρώτη μεταπολιτευτική έρευνα για τους πολιτιστικούς συλλόγους της χώρας διεξάγεται από το Ε.Κ.Κ.Ε. το 1976-1977 και προσδιορίζει το συνολικό αριθμό σε 1895 συλλόγους. Αν και ο πληθυσμός της Αττικής είναι το 32% του συνολικού πληθυσμού της χώρας, το 41% των συλλόγων ενοτοπίστηκε στην Αττική και το 59% στην επαρχία, βλ. Γκιζέλης, Αντωνοκοπούλου, Γαρδίκη-Πασά, Καρατζά, ο.π., 15-16. Στην έρευνα αυτή, χωρίς την πρόβλεψη εάν το έτος ίδρυσης των οργανώσεων είναι πριν ή μετά το 1974, το 43% από τους εντοπισμένους συλλόγους εκείνης της εποχής ιδρύθηκαν την περίοδο 1960-1975, με συνολικό αριθμό εντοπισθέντων συλλόγων 992, ο.π., 55. Σύμφωνα με τη διατύπωση των σκοπών, η ταξινόμηση έγινε σε επτά μεγάλες κατηγορίες συλλόγων: Καλλιτε-

Το πολιτιστικό έργο που παρήγαγαν οι πολιτιστικές συλλογικότητες του εθελοντικού τομέα ήταν ιδιαίτερα σημαντικό αφού κατάφεραν να καλύψουν τόσο την απουσία πολιτιστικής πολιτικής του κράτους όσο και την αδυναμία της αυτοδιοίκησης να προωθήσει τοπικές πολιτιστικές δραστηριότητες.¹³⁸ Οι οργανώσεις του πολιτιστικού εθελοντισμού διοργανώνουν αξιόλογες καλλιτεχνικές εκδηλώσεις, συγκροτούν ομάδες ερασιτεχνικής καλλιτεχνικής δημιουργίας κυρίως στη μουσική και στο θέατρο, διοργανώνουν εκθέσεις και κινηματογραφικές προβολές. Και όλες αυτές οι πολιτιστικές δράσεις διεξάγονται, τις περισσότερες φορές, σε ένα κλίμα ενθουσιασμού και ισχυρής αίσθησης των μελών ότι η κοινωνική πραγματικότητα είναι δυνατόν να τροποποιηθεί και να αλλάξει προς το καλύτερο με τη δική τους συμμετοχή. Οι πολιτιστικές εθελοντικές οργανώσεις -στα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης- αναπτύσσουν μορφές κοινωνικότητας που τις είχε ανάγκη η ελληνική κοινωνία αμέσως μετά την έξοδο της από τη δικτατορία. Οι πολιτιστικές οργανώσεις της εποχής, επιλέγουν δράσεις που αντιστοιχούν στην κλίμακα του ανθρώπινου και του οικείου, δημιουργούν περιβάλλον εμπιστοσύνης, αμοιβαιότητας και αλληλεγγύης, καλλιεργούν προσωπικές σχέσεις, διαμορφώνουν δίκτυα επαφής και επικοινωνίας, χαράσσουν στόχους και αποκτούν ελπίδες και οράματα.

Οι οργανώσεις του πολιτιστικού εθελοντισμού, τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης:

- συγκροτούν ένα μαζικό πολιτιστικό κίνημα, χειραφετημένο και αυτοδύναμο από το κράτος και τους άλλους φορείς του δημόσιου τομέα,
- είναι δημιουργοί κοινωνικότητας και συμβάλλουν στη παραγωγή νέων μορφών κοινωνικού κεφαλαίου,
- συνεισφέρουν ουσιαστικά στη δημιουργία πολιτιστικής παραγωγής και καλλιτεχνικής κίνησης,
- αποτελούν το επίκεντρο της τοπικής πνευματικής και κοινωνικής ζωής,
- αναδεικνύονται στο βασικότερο παράγοντα τοπικής πολιτιστικής ανάπτυξης.

χνικοί, Τοπικιστικοί (κοινωνικοί, πολιτιστικοί-πνευματικοί, εξωραϊστικοί και τουριστικοί), Μορφωτικοί (εκπαιδευτικοί και επιστημονικοί), Θρησκευτικοί-φιλανθρωπικοί, Φυσικής Αγωγής (φυσιολατρικοί και αθλητικοί), Γενικοί και Διάφοροι, ο.π., 25-26. Τέλος, όσον αφορά το είδος της πολιτιστικής δραστηριότητας των οργανώσεων έστω και αν «η αριθμητική απεικόνιση δεν μπορεί να θεωρηθεί η πιο κατάλληλη μέθοδος για φαινόμενα όπως οι κοινωνικοπολιτιστικές δραστηριότητες και οπωσδήποτε δεν έχουν απόλυτη αξία», σε σύνολο 3.016 δραστηριοτήτων, το 33% είναι «Συναντήσεις» και ιδιαίτερα οι «Μορφωτικές», ενώ το 17,5% των δραστηριοτήτων σχετίζεται με τις «Τέχνες» και ιδιαίτερα τις «Καλλιτεχνικές δραστηριότητες», ο.π., 37 και 46.

Η πρώτη αυτή έρευνα ανατίθεται από το Υπουργείο Πολιτισμού στο ΕΚΚΕ, στα πλαίσια διεθνούς μελέτης που διεξάγει το Κέντρο Τεκμηρίωσης και Πληροφοριών της Unesco. Οι περιορισμοί που θέτει η Unesco είναι ότι οι κοινωνικοπολιτιστικές δραστηριότητες που θα καταγραφούν θα πρέπει να έχουν ένα χαρακτήρα αυθορμητισμού και να οργανώνονται από άτυπες ομάδες, ο.π., 1. Επίσης, εντύπωση προκαλεί ότι οι πολιτιστικές δραστηριότητες των εθελοντικών συλλογικοτήτων προσδιορίζονται ως «δραστηριότητες της ιδιωτικής πρωτοβουλίας», οι εθελοντικοί σύλλογοι ως «φορείς του ιδιωτικού τομέα» και οι πανελλήνιες οργανώσεις του ευρύτερου εθελοντικού τομέα (όπως η Χ.Α.Ν., η Χ.Ε.Ν., η Ομοσπονδία Γυναικών Ελλάδος κ.λ.π.) αναφέρονται ως «Κεντρικοί ιδιωτικοί φορείς», ο.π., 3, 71, 73, 81 και 83.

138 Το μεγαλύτερο μέρος των πολιτιστικών εξυπηρετήσεων είναι έργο των πολιτιστικών σωματείων που ξεπερνούν τα 500 σ' όλη τη χώρα, των εθελοντικών οργανώσεων (όπως οι ΧΑΝ, ΧΕΝ, Πρόσκοποι), των καλλιτεχνικών εταιρειών κ.λ.π., βλ. Φέσσα-Εμμανουήλ, ο.π., 31. Επίσης, γίνεται αναφορά στις μη θεσμοθετημένες οργανώσεις- φοιτητικές και μαθητικές- όπως και στην πολιτιστική δραστηριοποίηση των πολιτικών οργανώσεων νεολαίας, ο.π., 35.

Το φαινόμενο της εκρηκτικής εξάπλωσης των οργανώσεων του πολιτιστικού εθελοντισμού δεν εξηγείται μόνο ως αποτέλεσμα της φιλελευθεροποίησης του πολιτικού συστήματος. Η συγκυρία και το κλίμα της εποχής διαμορφώνει αυξημένη συμμετοχική διάθεση ενώ κυρίαρχη τάση αποτελεί η μαζική ένταξη και συμμετοχή σε εθελοντικές οργανώσεις συλλογικής δράσης. Ένα σημαντικό μέρος των δρώντων υποκειμένων που συμμετέχουν, τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης, στα συλλογικά σχήματα δράσης έχουν ως χαρακτηριστικό γνώρισμα την *πολυμερή ένταξη*, δηλαδή την παράλληλα ένταξη σε πολιτική οργάνωση και σε εθελοντική συλλογικότητα. Οι εθελοντικές οργανώσεις που ιδρύονται ή εποικούνται από τα πολιτικά κόμματα, αποτελούν ένα από τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά του εθελοντικού τομέα της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου.¹³⁹

Μία διαφορετική προσέγγιση για τις εθελοντικές οργανώσεις και τα κοινωνικά κινήματα της μεταπολίτευσης, αναδεικνύει ως πρωταρχικό γεγονός ότι «όσα κοινωνικά κινήματα είναι εύρωστα, αντλούν κύρος, χρήματα, ιδεολογικές κατευθύνσεις και οργανωσιακές συνήθειες από τα κόμματα ή από αντίστοιχα κινήματα του εξωτερικού. Τα υπόλοιπα έχουν σύντομη ζωή ή διαρκή μεν, αλλά υποτονική παρουσία εξαιτίας της έλλειψης τέτοιων πόρων».¹⁴⁰ Όντως, τα πολιτικά κόμματα προσδίδουν μια αναμφισβήτητη νομιμοποίηση στις εθελοντικές οργανώσεις και η σταδιακή απόσυρσή τους από αυτές, (γεγονός που εμφανίζεται από τις αρχές της δεκαετίας του 1980), στερεί τις οργανώσεις από σημαντικούς πόρους αλλά και από την δυνατότητα να αποκτήσουν μία νέα νομιμοποιητική βάση. Όμως, η δομούμενη εξάρτηση των εθελοντικών οργανώσεων που συντελέσθηκε, αποτελεί και το σημαντικότερο παράγοντα ύφεσης και συρρίκνωσης τους. Οι *αποικισμένες* και οι *εποικισμένες* πολιτιστικές οργανώσεις, έχοντας μεταφέρει στο εσωτερικό τους τις αντιθέσεις και αντιπαράθεσεις του κεντρικού πολιτικού σκηνικού ή και των τοπικών κομματικών ανταγωνισμών, δεν κατάφεραν μια πραγματικά τοπική και ουσιαστικά αυτοτελή πολιτιστική δράση.¹⁴¹ Επι-

139 Η ένταξη, δηλαδή, σε κάποιο κόμμα ή νεολαία της εποχής συνοδεύεται με την παράλληλη δραστηριοποίηση στο τοπικό πολιτιστικό σύλλογο (κοινών ιδεολογικών κατευθύνσεων και πολιτικών επιλογών με το αντίστοιχο κόμμα «καταγωγής»), ή και στο ανάλογο παράρτημα της ειρηνιστικής κίνησης ή στη γυναικεία οργάνωση ή και στην περιβαλλοντική ομάδα ή ακόμη και στο τοπικό αθλητικό σωματείο. Τα άτομα αυτά «βρίσκονται συχνά κομμένα στα δύο, ζώντας δύο πολιτικές ζωές» και μετατρέπονται σε «μιάνα μεταβίβασης, ή λειτουργούν ως «πράκτορες» των κομμάτων που ανήκουν». Ανάλυση για τις πολυμερείς εντάξεις, τις μετακινήσεις συμμετοχής και τις αποικισμένες ή εποικισμένες εθελοντικές οργανώσεις, γίνεται στο πρώτο μέρος της διατριβής.

140 Σωτηρόπουλος, ο.π., 127. Ο Δ. Σωτηρόπουλος αναφέρει ως περιπτώσεις εθελοντικών οργανώσεων που δεν έτυχαν κομματικής υποστήριξης και εξέλιπαν σταδιακά, το «Κίνημα για τον πολιτισμό και την ειρήνη» και η οργάνωση «Πολίτες κατά του νέφους». «Η εξέλιξη του οικολογικού, του γυναικείου και των άλλων νέων κοινωνικών κινήματων κατά την τελευταία εικοσαετία ήταν μάλλον ατελέσφορη, καθώς προσδιοριζόταν από τη μια μεριά από τις αυξομειώσεις των παρεμβάσεων των κομμάτων και από την άλλη από τις εξάρσεις και υφέσεις των τοπικιστικών αντιδράσεων στις πράξεις ή παραλείψεις της κεντρικής διοίκησης», ο.π.

141 Θα πρέπει να μελετάται με εξαιρετική προσοχή αυτή η διαδικασία *αποικισμού* των οργανώσεων του πολιτιστικού εθελοντισμού, και γενικότερα του εθελοντικού χώρου. Κάτι τέτοιο είναι αναγκαίο, γιατί παρόμοιες διαδικασίες ούτε ευθύγραμμες είναι ούτε αυτόματα επιβάλλονται, αλλά είναι αποτέλεσμα των συσχετισμών δύναμης, της συγκεκριμένης συγκυρίας, των προσώπων που πρωταγωνιστούν, ακόμη και των ιδιαιτεροτήτων της πόλης στις οποίες συντελούνται. Είναι δυνατόν, δηλαδή, να υπήρξαν οργανώσεις που αντιστάθηκαν και διατήρησαν μία σχετική αυτονομία, οργανώσεις που αναγκάστηκαν ή και «επέλεξαν» να εποικισθούν, οργανώσεις που διχάστηκαν και διασπάστηκαν, ακόμη και οργανώσεις που αυτονομήθηκαν από τις κομματικές γραμμές και επέβαλαν την αυτονομία τους.

πρόσθετα, τα πολιτικά κόμματα «κληρονομούν» στους πολιτιστικούς συλλόγους και τον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας τους. Οι τρόποι και οι μορφές οργάνωσης, η δομή και η εσωτερική διάρθρωση και λειτουργία προσομοιάζει των αντίστοιχων κομματικών δομών και λειτουργιών με αποτέλεσμα να διαμορφώνονται «κλειστά» σχήματα λειτουργίας, όπως και συγκεντρωτικά, γραφειοκρατικά και ιεραρχικά συστήματα οργάνωσης. Ουσιαστικά, οι πολιτιστικοί σύλλογοι της εποχής, στην ακραία τους μορφή, αποτελούν *κομματικές μικρο-γραφίες* που περισσότερο απωθούν παρά ελκύουν για ουσιαστική συμμετοχή των μελών και ανάδειξη νέων και πρωτότυπων μορφών καλλιτεχνικής έκφρασης και δημιουργίας.¹⁴² Στα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης, οι πολιτιστικές συλλογικότητες εμφανίζουν αδυναμίες στο να «συνδεθούν» με τις σύγχρονες ανάγκες και τις απαιτήσεις της νέας εποχής. Όπως σωστά επισημαίνεται, το ωστικό ρεύμα της μεταπολίτευσης δεν περιείχε νέες ιδέες στον πολιτισμό αλλά οι προτάσεις της ήσαν «νέες» με καθυστέρηση 10-15 χρόνων.¹⁴³

Από τα φαινόμενα εποικισμού φαίνεται να «διαφεύγουν» εκείνες, κυρίως, οι οργανώσεις που (όταν θα αρχίσει η περίοδος της μερικής απόσυρσης των κομμάτων από τον εθελοντικό χώρο) κατορθώνουν να «περάσουν» σε διάδοχες-ηλικιακά- γενιές. Νέες γενιές που δεν διακρίνονται από τις «ιδεολογικοποιημένες» εκδοχές συλλογικής δράσης που άφησαν ως παρακαταθήκη τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης. Επίσης, μία σχετική αυτονομία από τα πολιτικά κόμματα εμφανίζουν εκείνες οι οργανώσεις (όπως οι εθνικοτοπικοί σύλλογοι και οι φυσιολατρικοί όμιλοι) που οι ρίζες τους φθάνουν πολύ παλιά, αποτελώντας το *ιστορικό σώμα* του πολιτιστικού εθελοντισμού.¹⁴⁴ Αυτές οι συλλογικότητες παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον και απαιτείται ιδιαίτερη μελέτη σε κάθε πόλη αφού αν και βρίσκονται «εκτός κλίματος» την πρώτη περίοδο της μεταπολίτευσης και μάλλον υπολειμματοποιούνται, εν τούτοις καταφέρνουν να διατηρηθούν και οι περισσότερες από αυτές εξακολουθούν να λειτουργούν μέχρι και σήμερα.¹⁴⁵ Οι εθνικοτοπικοί σύλλογοι έχουν ιδιαίτερη σημασία και ασκούν σημαντικές επιδράσεις στις τοπικές κοινωνίες. Λειτουργούν ως σημεία αναφοράς για τα μέλη τους τα οποία ζουν, ή αναπολούν, διασώζουν και διαδίδουν μια κοινή

142 Η ίδρυση και ο εποικισμός των πολιτιστικών συλλόγων της μεταπολίτευσης από τα αριστερά κόμματα θυμίζουν τις «πολιτιστικές λέσχες» που δημιουργούσε η Νεολαία Λαμπράκη στις αρχές του '60. Παρόμοιες, βέβαια, επιλογές αλλά τα εντελώς διαφορετικά κοινωνικοπολιτικά περιβάλλοντα και η παρέλευση των 15 χρόνων αποτελούν τις βασικές αιτίες ώστε οι εποικισμένοι πολιτιστικοί σύλλογοι της μεταπολίτευσης να αποτελούν «καρικατούρες» και ψευδεπίγραφα των «πολιτιστικών λεσχών» του 1960.

143 «Η Ελλάδα μη έχοντας ζήσει μια κανονική κοινωνική, πολιτική και πολιτιστική ζωή, γνώρισε ματά την μεταπολίτευση πλήθος από νέα φαινόμενα, που όμως έπρεπε να έχουν συμβεί πολλά χρόνια πριν (εκδοτική έκρηξη, καλλιτεχνικές πρωτοβουλίες, ανανέωση θεατρικών κρατικών σκηνών κ.λπ)», βλ. Μπασκόζος, ο.π., 24.

144 Υπάρχουν εθνικοτοπικοί και φυσιολατρικοί σύλλογοι που έχουν ιδρυθεί πριν από το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, μερικοί μάλιστα λειτουργούν από τις αρχές του 20ου αλλά ακόμη και από τα τέλη του 19ου αιώνα.

145Οι εθνικοτοπικοί πολιτιστικοί σύλλογοι παραμένουν μία σημαντική συνιστώσα του πολιτιστικού εθελοντισμού. Από την πανελλαδική μελέτη του ΕΚΚΕ που διενεργήθηκε το 1983 για τους τρόπους διάθεσης του ελεύθερου χρόνου των νέων, προκύπτει ότι η συμμετοχή σε πολιτιστικούς συλλόγους εμφανίζει τη μεγαλύτερη αναλογία στην αγροτική ζώνη (μ.ό. 56,3%), μειώνεται σταδιακά καθώς αυξάνει ο βαθμός αστικότητας, με κατακόρυφη πτώση στο δείγμα της Θεσσαλονίκης (μ.ό. 17,2%), ενώ η Αθήνα παρουσιάζει ακόμη πιο περιορισμένη συμμετοχή των νέων σε πολιτιστικούς συλλόγους και οργανώσεις, βλ. Γαρδίκη, Κελπερής, Μουρίκη, Μυριζάκης, Παραδέλλης, Τεπέρογλου, ο.π., 41-42.

«πολιτιστική ιστορία», «ένα παρελθόν το οποίο αρκετοί θεωρούν ξεπερασμένο αλλά δεν είναι λιγότερο επιβλητικό. Ομάδες του τύπου αυτού αποτελούν το ιδεατό πρότυπο των συλλογικών εκφράσεων της αγροτικής κοινωνίας». Πολλοί κοινωνικοπολιτιστικοί σύλλογοι των μεγαλύτερων αστικών κέντρων, λόγω των τεράστιων εσωτερικών μεταναστεύσεων στην ελληνική κοινωνία, αποτελούν «τύπους οργανώσεων που επιχωριάζουν και λειτουργούν στις παραδοσιακές κοινωνίες», δηλαδή, «παίζουν ρόλο διατήρησης των παραδοσιακών μορφών του ελληνικού πολιτισμικού συστήματος».¹⁴⁶

Οι περισσότερες συλλογικότητες που δραστηριοποιούνται αυτή την περίοδο δεν προσδιορίζονται μόνο από τα προαναφερθέντα αρνητικά χαρακτηριστικά στη δομή και την εσωτερική τους οργάνωση. Από τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης αναδεικνύονται σημαντικές ελλείψεις στο περιεχόμενο των δράσεων και αδυναμίες στις μορφές παρέμβασής τους. Και μάλιστα σε μια ευνοϊκή περίοδο για τον εθελοντικό τομέα κατά την οποία οι οργανώσεις είναι και ισχυρές και μαζικές ενώ παράλληλα το Κράτος και η Τοπική Αυτοδιοίκηση δεν έχουν να επιδείξουν συγκροτημένες πολιτιστικές πολιτικές. Αρνητικά γνωρίσματα στις δραστηριότητες των εθελοντικών οργανώσεων αποτελεί η αποσπασματική προσέγγιση, η έλλειψη εξειδίκευσης και ο αυτοσχεδιασμός στις πολιτιστικές και καλλιτεχνικές τους δραστηριότητες.¹⁴⁷ Ο εθελοντικός χώρος αδυνατεί να προγραμματίζει σταθερές δράσεις, να δημιουργήσει βιώσιμους πολιτιστικούς θεσμούς, να εξασφαλίσει κατάλληλα μέσα και υποδομές και να συνάψει προωθητικές συνεργασίες με το καλλιτεχνικό δυναμικό της εποχής. Αυτές οι αδυναμίες δεν θα του «επιτρέψουν» να διατηρήσει και για τα επόμενα χρόνια την «πρωτοβουλία των κινήσεων» στο τοπικό κοινωνικοπολιτιστικό γίγνεσθαι.

Με τις σημαντικές κατακτήσεις και τις επιτυχίες αλλά και τις αδυναμίες και τις αντιφάσεις που εμφανίστηκαν στον εθελοντικό τομέα και ιδιαίτερα στις οργανώσεις του πολιτιστικού εθελοντισμού, κλείνει και ο πρώτος κύκλος της μεταπολίτευσης. Στην επόμενη δεκαετία παρουσιάζονται νέες ευκαιρίες και προκλήσεις αλλά εμφανίζονται και νέα προβλήματα και δυσκολίες στον εθελοντικό χώρο.

146 Γκιζέλης, Αντωνοκοπούλου, Γαρδίκη-Πασά, Καρατζά, ο.π., 20-21 και 96. Οι εθνικοτοπικοί σύλλογοι χαρακτηρίζονται από τύπο οργάνωσης που έχει το χαρακτήρα της συλλογικής δράσης «σχήματος αφοσίωσης» (allegiance), ενώ ο τύπος που εξυπηρετεί το αστικό περιβάλλον έχει το χαρακτήρα της συλλογικής δράσεως «σχήματος μεσολαβήσεως» (mediation), ο.π.

147 Η «έλλειψη σωματείων με εξειδίκευση στην οργάνωση κοινωνικοπολιτιστικών δραστηριοτήτων, η οποία ίσως επέτρεπε και πειραματισμούς με νέες μεθόδους και μέσα», επισημαίνεται και από την έρευνα του 1977, Γκιζέλης, Αντωνοκοπούλου, Γαρδίκη-Πασά, Καρατζά, ο.π., 50 και 96.

3. Εκτακτική ανάπτυξη και μετακινήσεις συμμετοχής στη δεκαετία του 1980.

Η δεκαετία του 1980 σημαδεύεται από την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην κυβερνητική εξουσία και την προσπάθεια εδραίωσης κοινωνικού κράτους. Το Πενταετές Πρόγραμμα Οικονομικής και Κοινωνικής Ανάπτυξης 1983-1987 είναι πληρέστερο και περισσότερο συγκροτημένο από το προηγούμενο και θέτει σημαντικούς κεντρικούς στόχους, όπως την πολιτιστική ανάπτυξη ως συστατικό στοιχείο της κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης, την ενίσχυση της καλλιτεχνικής και πνευματικής δημιουργίας και την πολιτιστική αποκέντρωση.¹⁴⁸ Τη δεκαετία του 1980, η περιφερειακή πολιτική παίρνει νέες κατευθύνσεις και η τοπική ανάπτυξη αποκτά κεντρική σημασία με τη δημιουργία νέων τοπικών θεσμών συμμετοχής και ιδιαίτερα της Τοπικής Αυτοδιοίκησης.¹⁴⁹

Κεντρικοί φορείς της νέας πολιτιστικής πολιτικής είναι το νεοσύστατο Υφυπουργείο Νέας Γενιάς και Αθλητισμού (Υ.Ν.Γ.Α.) και το Υπουργείο Πολιτισμού (ΥΠ.ΠΟ.). Ένας από τους βασικούς στόχους του Υ.Ν.Γ.Α. είναι η ανάπλαση του ιστού των πολιτιστικών φορέων για να αναλάβουν την εναλλακτική χρήση του ελεύθερου χρόνου των νέων.¹⁵⁰ Το Υπουργείο Πολιτισμού αναλαμβάνει παρεμβατικό ρόλο και προωθεί νέους θεσμούς στον πολιτισμό με μοχλό την Τοπική Αυτοδιοίκηση. Ενισχύει τα νεοιδρυόμενα Ελεύθερα Ανοικτά Πανεπιστήμια και τα Πνευματικά Κέντρα των Δήμων, δημιουργεί τα επιχορηγούμενα Δημοτικά Περιφερειακά Θέατρα,¹⁵¹ καθιερώνει ένα τακτικό πρόγραμμα ενίσχυσης μουσικών, χορευτικών και θεατρικών σχημάτων, ιδρύει το Εθνικό Δίκτυο Βιβλιοθηκών και το Ελληνικό Κέντρο Κινηματογράφου που επιχορηγεί το σύνολο των ελληνικών κινηματογραφικών παραγωγών. Ουσιαστικά, το κράτος εγκαινιάζει μια «επιδοματική πολιτική» και χαρακτηρίζεται από ένα πατεernalιστικό ρόλο στο περιεχόμενο του ελεύθερου χρόνου, την πολιτιστική ζωή, την καλλιτεχνική κίνηση και την ερασιτεχνική δράση.¹⁵² Παράλληλα, από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και μετά, αρκετοί Δήμοι του κέντρου και της περιφέρειας συνάπτουν προγραμματικές συμβάσεις με το Υπουργείο Πολιτισμού και σχεδιάζουν ολοκληρωμένες πολιτιστικές πολιτικές με βάση τις τοπικές ανάγκες.¹⁵³ Δημιουργούν υποδομές σε χώ-

148 Για το πενταετές 1983-1987, βλ. Κόνσολα, ο.π., 95-100. Το επόμενο πενταετές 1988-1992, που επαναδιατυπώνει τους ίδιους σκοπούς με το προηγούμενο, δεν εφαρμόστηκε ποτέ λόγω της ταραγμένης πολιτικής κατάστασης της περιόδου, ο.π., 100.

149 Για την περιφερειακή πολιτική στην Ελλάδα, βλ. Θ. Μαλούτας και Δ. Οικονόμου (1988), Γ. Καυκαλάς (1992), Κ. Χατζημιχάλης (1992) και Ε. Ανδρικοπούλου (1993).

150 Ο στόχος είναι η δημιουργία ενός νέου πολιτιστικού πρότυπου που θα αντιπαρατεθεί στη στρατηγική της πολιτιστικής βιομηχανίας και θα επιτρέψει στις ίδιες τις κοινωνικές δυνάμεις να οργανώσουν τις πολιτιστικές δραστηριότητες, βλ. Χ. Λάζος «Μια πολιτική για την ανάπλαση του ιστού των πολιτιστικών φορέων», στο *Χρονικό 1984*.

151 Τα ΔΗΠΕΘΕ αποτελούν και τη μοναδική περίπτωση όπου αναδείχθηκε η ενδογενής πολιτισμική παραγωγή, γεγονός που σχετίζεται (όχι, όμως, μονοσήμαντα) και με τον πρώτο ρόλο τους στην κατανομή των πιστώσεων, βλ. Κόνσολα, 1990:97-98. Τα δημοτικά Πνευματικά και Πολιτιστικά Κέντρα τα οποία αν και είχαν τον δεύτερο ρόλο στην κατανομή των πιστώσεων (Κόνσολα, ο.π., 98), δεν αποτέλεσαν εναλλακτική λύση διότι δεν επιδιώχθηκε η ενεργός εθελοντική συμμετοχή και οδηγήθηκαν στην κομματικοποίηση, βλ. Παπαγεωργίου, 1989: 56-57.

152 Μπασκόζος, ο.π., 28 και 67.

153 «Η Τ.Α. αξιοποιώντας ένα θετικό θεσμικό πλαίσιο, που όμως δεν ολοκληρώθηκε, διέυρνε εντυπωσιακά τους τομείς δραστηριότητάς της. Ο χώρος του πολιτισμού αποτέλεσε και αποτελεί ένα προνομιακό πεδίο παρέμβασης για την Τοπική Αυτοδιοίκηση καθώς εύκολα «εκτρέφει» λαϊκίστικες εκδοχές αλλά ταυτόχρονα παρέχει και τις δυνατότητες για σοβαρή και συστηματική δουλειά», βλ. Ι.

ρους και εξοπλισμό, επιλέγουν σημαντικούς καλλιτεχνικούς συνεργάτες¹⁵⁴ και υλοποιούν με επιτυχία πολιτιστικά προγράμματα.¹⁵⁵

Στις νέες κοινωνικοπολιτιστικές συνθήκες στην Ελλάδα των αρχών της δεκαετίας του 1980, η κατάσταση στον εθελοντικό χώρο παραμένει ανθηρή. Το προωθητικό κλίμα της μεταπολίτευσης εξακολουθεί να παραμένει ισχυρό. «Η συμμετοχή σε εθελοντικές οργανώσεις, ομάδες πρωτοβουλίας πολιτών και ομάδες αυτοβοήθειας γίνεται πράξη πολιτική με την έννοια της συμμετοχής του ενεργού πολίτη, σε σύνδεση με τα νέα κοινωνικά κινήματα».¹⁵⁶

Στον χώρο του πολιτιστικού εθελοντισμού, αν τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης χαρακτηρίζονται αναμφισβήτητα από την έκρηξη των πολιτιστικών συλλόγων, η διετία 1983-1984 έχει χαρακτηριστεί ως η περίοδος της «εκτατικής» ανάπτυξης τους σε όλη τη χώρα.¹⁵⁷ Η εκτατική ανάπτυξη¹⁵⁸ οφείλεται, κυρίως, στην πολιτική χρηματοδότησης που α-

Ιωαννίδης «Βασικά προαπαιτούμενα για πολιτιστική παρέμβαση στο χώρο της Τοπικής Αυτοδιοίκησης», περ. *Επιχειρήματα*, τ. 16/ 1990.

154 Για τα κριτήρια επιλογής, τους τρόπους συνεργασίας και τα προβλήματα που ανακύπτουν μεταξύ των Δήμων και των καλλιτεχνικών τους συνεργατών, βλ. Ι. Ιωαννίδης 1994 (β): 36-42.

155 Ιδιαίτερες αναφορές για κάθε τομέα καλλιτεχνικής και πολιτιστικής δράσης σε τοπικό επίπεδο, όπως και επιτυχημένες πρωτοβουλίες πόλεων στη δεκαετία του 1980, βλ. τη συλλογική έκδοση του 1994 της Ε.Ε.Τ.Α.Α., *Πολιτισμός και Τοπική Δημοκρατία*.

156 Στασινοπούλου, ο.π., 15. Η σημαντική αλλαγή του τοπίου μετά το 1974 και κυρίως στη δεκαετία του 1980 αναφέρονται στην έρευνα της Volmed.

157 Η προαναφερθείσα έρευνα του ΕΚΚΕ, για τους πολιτιστικούς συλλόγους στα 1977, τους προσδιορίζει σε 1895 ενώ συλλέχθηκαν στοιχεία από 992 συλλόγους. Το 1979, η Πανελλήνια Πολιτιστική Κίνηση τους προσδιορίζει σε 1500 σε όλη την Ελλάδα, (Π.Π.Κ., «Εγχειρίδιο για την πολιτιστική δουλειά», Αθήνα: 1977). Μία συλλογική έρευνα του 1983 προσδιορίζει τους συλλόγους σε 922, (εφ. *Οδηγητής* «Το νεολαϊστικό κίνημα της Αθήνας», 1984). Τέλος, η ίδια εφημερίδα στα 1988, αναφέρει ότι στην Α' Αθήνας από τους 50-70 φορείς που υπήρχαν, είχαν απομείνει 4 ή 5 ενεργοί πολιτιστικοί φορείς, (εφημερίδα *Οδηγητής* «Η μαζική πολιτιστική δραστηριότητα της νεολαίας», 1988), βλ. Μπασκόζος, ο.π., 42-43.

158 Χρησιμοποιώντας τον όρο «εκτατική» ανάπτυξη των πολιτιστικών συλλόγων (επέκταση σε όλη τη χώρα), δεν σημαίνει αυτόματα ότι έχουμε και κατ' ανάγκη «συσσώρευση», δηλαδή αύξηση του αριθμού τους. Πιστεύουμε, δηλαδή, ότι ενώ ιδρύθηκαν και άλλοι πολιτιστικοί σύλλογοι σε όλη τη χώρα στις αρχές του '80, ο συνολικός αριθμός τους δεν αυξήθηκε, γιατί ήδη μερικοί είχαν σταματήσει τη λειτουργία τους. Ο Γ. Μπασκόζος υποστηρίζει την άποψη περί ανοδικής τους πορείας στην διετία 1983-1984, κυρίως, λόγω των οικονομικών επιχορηγήσεων από το ΥΠ.ΠΟ, (Μπασκόζος, ο.π. 42). Δεν υπάρχουν ακριβή στοιχεία για να υποστηρίξουμε ότι δεν ισχύει η συγκεκριμένη προσέγγιση. Όμως, διατυπώνουμε τις εξής αιτιάσεις περί του αντιθέτου:

α. Τα στοιχεία της εποχής που προαναφέρονται είναι μη συγκρίσιμα, κυρίως λόγω των διαφορετικών κριτηρίων με τα οποία προσδιορίζονται οι συλλογικότητες ως εθελοντικές και ως πολιτιστικές.

β. Στην έρευνα του Ε.Κ.Κ.Ε. το 1976-77 συμπεριλαμβάνονται και φορείς του ευρύτερου δημόσιου τομέα (ΕΟΤ, Εθνική και Αγροτική Τράπεζα κλπ., ο.π., 78-81), όπως και αθλητικοί σύλλογοι και κοινωνικοί ιδρύματα, βλ. Γκιζέλης, κ.ά., ο.π., 37.

γ. Οι άλλες τρεις έρευνες, (Π.Π.Κ. το 1979 και *Οδηγητής* 1984 και 1988), γίνονται για λογαριασμό κομμάτων (και πιθανόν από τα ίδια) και μάλιστα με διαφορετικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις, (π.χ. ως χωρική μονάδα στην έρευνα του *Οδηγητή* αναφέρεται η Α' Αθήνας). Επιπρόσθετα, ο αριθμός των συλλόγων στη συγκεκριμένη έρευνα του 1979 είναι μικρότερος εκείνης του 1977 και ο αριθμός του 1984 (για το έτος 1983) μικρότερος εκείνης του 1979.

δ. Το 1984 ο αριθμός των επιχορηγούμενων συλλόγων είναι *μόνον* 294, ενώ το 1982 είχαν επιχορηγηθεί 581 σύλλογοι, βλ. Κόνσολα, ο.π., 74.

ε. Τα στοιχεία και τα δεδομένα που αναφέρονται σε μία έρευνα, και ιδιαίτερα την δεκαετία του 1970 που δεν υπήρχαν τα σημερινά μέσα και οι σύγχρονες μέθοδοι επεξεργασίας, είναι πιθανόν να έχουν

κολούθησε η τότε κυβέρνηση, δημιουργώντας σε αντιστοιχία με το κοινωνικό κράτος και ένα παράλληλο «πολιτιστικό κράτος πρόνοιας».¹⁵⁹ Η συνολική επιδότηση του ΥΠ.ΠΟ, με «κριτήρια ασαφή και αμφισβητούμενα», προς τους πολιτιστικούς συλλόγους για την πενταετία 1976-81 ήταν 153,3 εκατ. δρχ ενώ για την επόμενη πενταετία το ποσόν έφθασε σε 1.167 εκατ. δρχ, δηλαδή, αυξήθηκε κατά 760%. Το ποσό που αντιστοιχούσε σε κάθε επιχορηγούμενο σύλλογο για το 1986 κυμαινόταν από 80-500 χιλ. δρχ. Είναι φανερό ότι «για να ικανοποιηθούν όσο γίνεται περισσότερα αιτήματα χρειάστηκε να γίνει μεγάλη κατάτμηση της διαθέσιμης δαπάνης. Κατά συνέπεια, η επιδότηση μπορεί να καλύπτει μόνο τρέχουσες ανάγκες και δεν προσφέρεται για μακροχρόνιες επενδύσεις».¹⁶⁰ Η λογική αυτή της επιδοματικής αντίληψης στην πολιτιστική δράση των συλλόγων επικρίθηκε τόσο για την υποταγή της στα αισθητικά μέτρα του εμπορευματοποιημένου θεάματος και της ψυχαγωγίας, όσο και για φαινόμενα λαϊκισμού, κακής ποιότητας ερασιτεχνισμό, προχειρότητα και φθηνό γούστο. Η σχέση που οι πολιτιστικοί σύλλογοι ανέπτυσαν με το κέντρο, χαρακτηρίστηκε ως απόηχος της «κρατικιστικής» πολιτικής που δημιουργεί φαινόμενα εξάρτησης από την κυβέρνηση.¹⁶¹

Αν και αυτή την περίοδο υπήρξαν οι δυνατότητες για οικονομική αυτονομία των πολιτιστικών συλλογικοτήτων με την αξιοποίηση του θεσμού της χορηγίας και των συνεργασιών με τον ιδιωτικό τομέα, ένας δεύτερος κύκλος εξάρτησης διαμορφώνεται. Μετά τον «εποικισμό» τους από τα πολιτικά κόμματα στα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης (που συνεχίζεται και στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1980),¹⁶² νέες σχέσεις εξάρτησης δια-

αντληθεί πολύ νωρίτερα, με συνέπεια η εξαγωγή των συμπερασμάτων να αφορά προγενέστερη περίοδο από την τελικά αναφερόμενη.

Ακόμη όμως και αν ισχύουν αυτές οι αριθμητικές προσεγγίσεις, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι οι προαναφερθείσες πανελλαδικές τάσεις, δεν ισχύουν για την κάθε πόλη. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι η πόλη του Πειραιά, που εξετάζουμε στο πέμπτο μέρος της διατριβής, παρουσιάζει αρκετές διαφοροποιήσεις. Για παράδειγμα, ενώ στη δεκαετία 1991-2000 ιδρύονται οι περισσότερες συλλογικότητες του πολιτιστικού εθελοντισμού σε σχέση με τις άλλες περιόδους της μεταπολίτευσης, την ίδια αυτή περίοδο έχουμε πτώση της δυναμικότητας τους και, επίσης, το μεγαλύτερο αριθμό οργανώσεων που σταμάτησαν τη λειτουργία τους.

159 Ο όρος χρησιμοποιείται από την D. Schnapper ο.π., 280-281, στην ανάλυσή της για το πελατειακό κράτος στον πολιτιστικό τομέα.

160 Για τα στοιχεία της χρηματοδότησης αυτής της περιόδου, βλ. Κόνσολα, ο.π., 71-75. Το Υ.Π.Π.Ο. για την περίοδο 1982-1986 επιχορηγεί εξ ίσου τόσο τα 120-220 από τα 1486 Πολιτιστικά Κέντρα όλης της χώρας όσο και τους 3.127 πολιτιστικούς συλλόγους (δηλαδή κατά μέσον όρο επιχορηγούνται 625 σύλλογοι κάθε χρόνο). Σε σταθερές τιμές 1982, τα Πολιτιστικά κέντρα επιχορηγήθηκαν με 590 εκ. δρχ και οι πολιτιστικοί σύλλογοι με 582 εκ. δρχ. Συνεπώς, στον κάθε σύλλογο αναλογούν -κατά μέσον όρο- 186.000 δραχμές, (οι υπολογισμοί δικοί μας από τα στοιχεία Κόνσολα, ο.π.)

161 Οι εκδηλώσεις των φορέων κυριαρχήθηκαν από τη μουσική και ιδιαίτερα το λαϊκό τραγούδι, το ερασιτεχνικό θέατρο, τα λαϊκά γλέντια και τα φεστιβάλ. Ακόμη και οι θεατρικοί διακείμενοι σε αυτό το φαινόμενο υπογράμμισαν, ήδη από το 1982, ότι αν δεν υπάρξει υποδομή, όλο το φαινόμενο της έκρηξης θα «ξεφουσκώσει», βλ. κριτικές διανοουμένων και κομμάτων της εποχής στο Μπασκόζος, ο.π., 43-44.

162 Στο ερευνητικό πρόγραμμα ανίχνευσης πολιτιστικών αναγκών που διενεργείται το 1989-1990 για τρεις ελληνικές πόλεις, ενώ ένα πολύ υψηλό ποσοστό, 78-96% του δείγματος των κατοίκων που εξέφρασαν άποψη, συμφωνούν ότι οι πολιτιστικοί σύλλογοι είναι απαραίτητοι για την πολιτιστική ανάπτυξη της περιοχής τους, ταυτόχρονα ένα επίσης πολύ υψηλό ποσοστό (53-70 %) θεωρούν τη δράση των συλλόγων κομματικοποιημένη, βλ. Παπαγεωργίου 1990: 8-9.

μορφώνονται για τις εθελοντικές οργανώσεις, αυτή τη φορά από το κράτος και άλλους φορείς του δημόσιου τομέα.

Από τις αρχές αυτής της περιόδου έχει διαμορφωθεί ένα εντελώς διαφορετικό πολιτικό σκηνικό, καθώς το αποτέλεσμα των εθνικών εκλογών του 1981 προσφέρει ελπίδες για συνολικότερες αλλαγές και ανακατατάξεις. Έτσι, πολλοί από εκείνους που είχαν ενεργοποιηθεί στις τοπικές συλλογικότητες των πρώτων χρόνων της μεταπολίτευσης ή χαρακτηρίζονταν από το στοιχείο της «πολυμερούς ένταξης», φαίνεται να επιλέγουν αποκλειστικά πλέον μορφές αμιγούς πολιτικής δράσης και ανάμιξης στις εξελίξεις της κεντρικής πολιτικής σκηνής. Το χαρακτηριστικό της *μετακίνησης συμμετοχής* κάνει για πρώτη φορά την εμφάνισή του.¹⁶³

Φαίνεται, όμως, ότι αρχίζει να αναδεικνύεται και η ακριβώς αντίστροφη τάση. Όσοι αρχίζουν να ασφυκτιούν ή και με την πάροδο του χρόνου απογοητεύονται καθώς αισθάνονται το ατελέσφορο της συμμετοχής τους στις πολιτικές εξελίξεις, επιλέγουν νέες μορφές κοινωνικής/ πολιτιστικής δράσης, αδιαμεσολάβητες και τοπικά προσδιορισμένες. Δηλαδή, η ενασχόληση και δραστηριοποίηση στις τοπικές υποθέσεις αποκτά νόημα και περιεχόμενο όταν «στερεύει» η έμπνευση και η δημιουργικότητα της κεντρικής συμμετοχής και ακυρώνεται η εμπλοκή στις κεντρικές πολιτικές εξελίξεις. Αν, λοιπόν, στις αρχές του 1980 και μέχρι το 1987 η ενεργός συμμετοχή εστιάζεται προς τα πολιτικά κόμματα, από τα τέλη του 1980 και ιδιαίτερα την δεκαετία του 1990 δείχνει να αποκρυσταλλώνεται σε νέες συλλογικές δραστηριότητες των εθελοντικών οργανώσεων.¹⁶⁴ Έτσι, τα δρώντα υποκείμενα αναζητούν ένα *υποκατάστατο δράσης* που θα αναπληρώσει τις μορφές συμμετοχής που έχουν εγκαταλείψει. Αναζήτηση που έχει ως αφετηρία τις κεντρικές εξελίξεις και το κλίμα της εποχής, επηρεάζεται από τις τοπικές πολιτικοκοινωνικές συγκυρίες αλλά και από τις ατομικές λογικές συλλογικής δράσης.¹⁶⁵

Οι τοπικές συλλογικότητες του πολιτισμού εθελοντισμού την δεκαετία του 1980 επιχειρούν την εξειδίκευση των δράσεών τους. Κύρια αιτία για αυτή την εξέλιξη αποτελεί το

163 Εκτός από τη μείωση του αριθμού των συλλόγων στην δεκαετία του 1980, που προκαλεί *ποσό-τητα αδιάθετης συμμετοχής*, το προαναφερθέν συμπέρασμα για *μετακίνηση* της συμμετοχής προς τα κόμματα και ιδιαίτερα το κυβερνητικό, στηρίζεται και στα εξής δεδομένα. Όλες οι αναλυτές (Λυριντζής, Σπουρδαλάκης, Kohler, κ.ά., βλ. Αλεξανδρόπουλος 1990: 190-191), υπογραμμίζουν την κατακόρυφη αύξηση των οργανωμένων μελών του ΠΑΣΟΚ. Από τα 75.000 μέλη του 1980, το 1981 φθάνουν τις 110.000 και το 1984 τις 220.000 μέλη, (ακόμη πιο εντυπωσιακή αύξηση έχουν τα οργανωμένα μέλη της ΝΔ). Έτσι, ακόμη και αν υποθεθεί ότι το μεγαλύτερο ποσοστό της αύξησης των κομματικών μελών οφείλεται σε μέλη που για πρώτη φορά μετά το 1974 εντάσσονται σε συλλογικά σχήματα, παραμένει ένας αριθμός δρώντων υποκειμένων που *μετακυλύει* τη συμμετοχή του προς τα κόμματα. Πιστεύουμε, ότι η τάση αυτής της μετακύλισης έμμεσα ενισχύθηκε ή τουλάχιστον είχε την «νομιμοποίηση», από το μεγαλύτερο μέρος των αριστερών διανοουμένων που επέλεξαν να συνεργασθούν με κρατικούς οργανισμούς και υπηρεσίες.

164 Το 1987 τα μέλη του ΠΑΣΟΚ μειώνονται κατακόρυφα και φθάνουν τις 100.000 μέλη, (Αλεξανδρόπουλος, ο.π. 190), ενώ η κρίση των παραδοσιακών μορφών πολιτικής συμμετοχής και δράσης στην Ελλάδα αλλά και η αναζήτηση νέων συλλογικών ταυτοτήτων αρχίζει να γίνεται ορατή μετά το 1988 και σταθεροποιείται ως γενική τάση κατά τη δεκαετία του 1990, (αναφορά γίνεται στο δεύτερο μέρος της διατριβής).

165 Για το *υποκατάστατο δράσης* και τις ατομικές λογικές συλλογικής δράσης, δηλαδή, εκείνο το σύνθετο μείγμα αναγκών, κινήτρων, φιλοδοξιών, συμφερόντων και προσδοκιών, με βάση το οποίο κινητοποιείται το δρων υποκείμενο, βλ. πρώτο μέρος της διατριβής.

γεγονός ότι το ΥΠ.ΠΟ. κατευθύνει το μεγαλύτερο μέρος των επιχορηγήσεων σε συγκεκριμένες μορφές πολιτιστικής δράσης που υλοποιούνται, κυρίως, από την Τοπική Αυτοδιοίκηση και πιο συγκεκριμένα αφορούν το χώρο της μουσικής (δημοτικά ωδεία και χορωδίες), του θεάτρου (ερασιτεχνικοί θίασοι), του κινηματογράφου (δημοτικές κινηματογράφοι), των εικαστικών (εργαστήρια ζωγραφικής και πινακοθήκες), του βιβλίου (δημοτικές βιβλιοθήκες) και της παράδοσης (λαογραφικά μουσεία και όμιλοι παραδοσιακών χορών). Οι τοπικές συλλογικότητες του πολιτιστικού εθελοντισμού, «αισθανόμενες» τον ανταγωνισμό που προκαλεί η συγκροτημένη πλέον πολιτική των Δήμων στις περιοχές που δραστηριοποιούνται, φαίνεται να προσανατολίζονται σε περισσότερη αμιγείς μορφές πολιτιστικής δράσης και πιθανόν σε εκείνες που οι Δήμοι δεν έχουν ακόμη δραστηριοποιηθεί ή δραστηριοποιούνται ελάχιστα.¹⁶⁶ Έτσι, διευρύνουν την λειτουργία τους και ιδρύουν ερασιτεχνικές θεατρικές ομάδες, χορωδίες, χορευτικούς ομίλους, κινηματογραφικές λέσχες, λειτουργούν ερασιτεχνικούς ραδιοσταθμούς και εκδίδουν τοπικά περιοδικά. Δηλαδή, αναπτύσσουν εκείνους τους τομείς καλλιτεχνικής δράσης που ελλείπουν από την τοπική κοινωνία και με τους οποίους δεν έχει ακόμη ασχοληθεί η Αυτοδιοίκηση. Παρόλο όμως ότι ο εθελοντικός χώρος δείχνει να εξειδικεύει τις δράσεις του, δεν καταφέρνει να διεκδικήσει ουσιαστικές, ισοδύναμες και μακρόπνοες συνεργασίες με την Τοπική Αυτοδιοίκηση. Από τα μέσα, μάλιστα, της δεκαετίας του 1980 που οι Δήμοι ασκούν συγκροτημένες, κατά κάποιο τρόπο, τοπικές πολιτιστικές πολιτικές θα αναπαραγάγουν το πρότυπο της κεντρικής εξουσίας στον πολιτιστικό τομέα, εκτρέφοντας έναν ιδιότυπο *τοπικό πολιτιστικό κρατισμό*. Αναλαμβάνοντας, τις περισσότερες φορές, «εργολαβικά» όλες τις πολιτιστικές δραστηριότητες που αναπτύσσονται στη πόλη, αφομοιώνουν ή οδηγούν σε μαρασμό, συλλογικότητες και ομάδες του εθελοντικού χώρου..

Αυτός ο «πολιτιστικός κρατισμός» ενισχύεται και από το φαινόμενο της *μετακίνησης* συμμετοχής. Όπως, δηλαδή, στις σχέσεις μεταξύ των πολιτικών οργανώσεων και των εθελοντικών συλλογικοτήτων ενυπήρχε το χαρακτηριστικό της μετακίνησης συμμετοχής, έτσι και στις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ Αυτοδιοίκησης και πολιτιστικών συλλόγων συντελείται το ίδιο φαινόμενο. Αφενός, πρόσωπα που δραστηριοποιούνται στο χώρο του πολιτιστικού εθελοντισμού και διαθέτουν αξιοπιστία και αποδοχή στην τοπική κοινωνία, στελεχώνουν τα ψηφοδέλτια των τοπικών παρατάξεων που διεκδικούν την άσκηση της δημοτικής εξουσίας. Αφετέρου, οι ανάγκες της Αυτοδιοίκησης στα πολιτιστικά προγράμματα που υλοποιεί απαιτούν όχι μόνον ικανά στελέχη με εμπειρία και δεξιότητες αλλά και την αποδοχή και ει δυνατόν τη συνεργασία των τοπικών πολιτιστικών ομάδων. Έτσι, ένα αξιόλογο δυναμικό των εθελοντικών πολιτιστικών συλλογικοτήτων επιλέγει να συνεργασθεί με την Τ.Α. (στελεχώνει παραταξιακά ψηφοδέλτια, εντάσσεται στο στελεχιακό δυναμικό, υπο-

166 Αναφέρουμε το παράδειγμα των κινηματογραφικών λεσχών ως κλασικές περιπτώσεις τοπικών συλλογικοτήτων του πολιτιστικού εθελοντισμού με εξειδικευμένο θεματικό πεδίο δράσης. Οι κινηματογραφικές λέσχες το 1982 φθάνουν τις 52 και ιδρύουν την Ομοσπονδία Κινηματογραφικών Λεσχών, ενώ το 1987 φθάνουν τις 76 σε όλη την Ελλάδα αποτελώντας ένα δυναμικό συλλογικό υποκείμενο, βλ. Σωτηροπούλου 1994: 129. Μετά το 1989 και μέσα σε ελάχιστα χρόνια, ο αριθμός των ενεργών λεσχών σε ολόκληρη την Ελλάδα μειώνεται δραματικά, ενώ παράλληλα αναπτύσσεται το φαινόμενο των δημοτικών αιθουσών που φθάνουν τις 20. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, οι κινηματογραφικές λέσχες σχεδόν εξαφανίζονται και οι Δήμοι που λειτουργούν δημοτικό κινηματογράφο φθάνουν τους 90 σε όλη την Ελλάδα, (για το παράλληλο κύκλωμα της διανομής στον κινηματογράφο, βλ. Γασπαρινάτος- Ιωαννίδης- Τσακίρης 2000: 7-73.

στηρίζει συμβουλευτικά, συμμετέχει σε διοικητικά συμβούλια και επιτροπές δημοτικών πολιτιστικών επιχειρήσεων και Πνευματικών Κέντρων, κλπ).

Το φαινόμενο της *μετακίνησης* συμμετοχής από το χώρο του πολιτιστικού εθελοντισμού στους Δήμους διεξάγεται μονομερώς και μάλιστα σε ατομικό επίπεδο, γεγονός που κατορθώνει ευκολότερα ένας δημοτικός φορέας από το να «εισέλθει» στην επίπονη διαδικασία συνθέσεων με τις συγκροτημένες τοπικές συλλογικότητες. Έτσι, αυτό που ουσιαστικά φαίνεται να συντελείται στις περισσότερες περιπτώσεις, δεν αποτελεί «μετακίνηση» εθελοντικής συμμετοχής, (όπως συνέβη μεταξύ κομμάτων και πολιτιστικών συλλόγων), αλλά η *μεταλλαγή* της σε επαγγελματική ενασχόληση ή πολιτική και εκλογική συνεργασία. Στελέχη, λοιπόν, του εθελοντικού χώρου φαίνεται να επιλέγουν μορφές ένταξης που πιθανόν παρέχουν μεγαλύτερη ευχέρεια στην άσκηση πολιτικής και μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα στις δράσεις που υλοποιούνται.¹⁶⁷

Συμπερασματικά, από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, ο χώρος του πολιτιστικού εθελοντισμού διέρχεται την πρώτη φάση «κόπωσης». Στον πολιτικό εοικισμό των συλλογικοτήτων από τα κόμματα της δεκαετίας του 1970 και στη μερική οικονομική εξάρτησή τους από το κράτος στις αρχές της δεκαετίας του 1980, «προστίθεται» τώρα και η «πατερναλιστική αντίληψη» της Τοπικής Αυτοδιοίκησης στη διαχείριση του τοπικού κοινωνικοπολιτιστικού γίγνεσθαι. Επιπρόσθετα, τα αρνητικά γνωρίσματα που παρουσιάζουν οι πολιτιστικές συλλογικότητες στη δομή και τη λειτουργία τους, συντελούν στην εμφάνιση χαρακτηριστικών συρρίκνωσης και ύφεσής τους. Οργανωτικά σχήματα που περισσότερο απωθούν παρά ελκύουν για ουσιαστική συμμετοχή, έλλειψη προγραμματισμού και αδυναμία σύναψης σταθερών συνεργασιών σε θεσμικό επίπεδο με τους φορείς του Δημόσιου τομέα και της Αυτοδιοίκησης. Ένα ακόμη σημαντικό δεδομένο που εμφανίζεται ιδιαίτερα αυτήν την περίοδο και επιτείνει την συρρίκνωση των οργανώσεων αποτελεί η αδυναμία ανανέωσης του δυναμικού των μελών τους και διεύρυνσης του κοινού τους. Ουσιαστικά, ο εθελοντικός χώρος φαίνεται να μη διαθέτει δίοδους επικοινωνίας και επαφής με τη νέα γενιά που έχει, ήδη, έλθει στο προσκήνιο με διαφορετικές ανησυχίες και αισθητικά πρότυπα και «απογαλακτισμένη» από την κληρονομιά της γενιάς του Πολυτεχνείου και της μεταπολίτευσης.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1980, εκείνες οι εθελοντικές συλλογικότητες που διατηρούν οργανωτικά σχήματα, στελεχιακό δυναμικό, πεδία και μορφές δράσης ίδιες με εκείνες του 1974, αποκόπτονται από τις εξελίξεις και δυσκολεύονται να παρακολουθήσουν τις αλλαγές που συντελούνται στον διεθνή και στον ελληνικό χώρο. Δεδομένα που οδηγούν στην εμφάνιση χαρακτηριστικών «συρρίκνωσης» και «ύφεσης» του εθελοντικού χώρου. Στην ελληνική κοινωνία, τα πρώτα σημάδια αναζήτησης του «ιδιωτικού» οράματος σε όλες του τις εκφάνσεις έχουν ήδη εμφανισθεί. Την δεκαετία του 1990 θα παγιωθεί μία νέα πραγματικότητα που αναδιατάσσει και τα δεδομένα στον εθελοντικό χώρο.

¹⁶⁷ Μορφές μετακίνησης και μεταλλαγής συμμετοχής των μελών των εθελοντικών οργανώσεων, αναφέρονται στο «περιστατικό δεύτερο» στο παράρτημα II.

4. Κίνητρα εύλογης στράτευσης και εθελοντισμός μικροκλίμακας στη δεκαετία του 1990.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, η χώρα έχει εισέλθει σε μία νέα κοινωνικοοικονομική φάση με την μερική απόσυρση του κράτους-πρόνοιας και την κρίση των δημοσιονομικών μεγεθών. Το πολιτιστικό πρότυπο που εφαρμοζόταν και μέσω αυτού το όραμα που υποστηριζόταν,¹⁶⁸ κλονίζεται και σταδιακά εγκαταλείπεται. Επιχειρείται πλέον μια στροφή από το «σοσιαλδημοκρατικό μοντέλο» της αναδιανομής του εισοδήματος, στη φιλελεύθερη διαχείριση και τη σταθεροποίηση της οικονομίας. Η ιδεολογική επιρροή του φιλελευθερισμού διαμορφώνει και αντίστοιχες επιδράσεις στον πολιτισμό και τις τέχνες. Επίσης, διαπιστώνεται μια τάση εσωστρέφειας ως κυρίαρχουσα αντίληψη σε έργα και καλλιτέχνες. Η εξατομίκευση και η ιδιώτευση αποτελούν χαρακτηριστικά που φαίνεται να κυριαρχούν στο κοινωνικό σώμα. Ήδη αρκετοί μιλούν για μια νέα «γενιά του ιδιωτικού οράματος».¹⁶⁹

Οι βασικές κατευθύνσεις της πολιτιστικής πολιτικής, που εφαρμόζεται στη δεκαετία αυτή, δεν διατυπώνονται ρητά σε Πενταετή Προγράμματα αλλά εντοπίζονται στο κείμενο του Β' Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης όπου αναγνωρίζεται η οικονομική λειτουργία του πολιτισμού ως δυναμικού κλάδου της οικονομικής δραστηριότητας. Είναι χαρακτηριστικό, ότι στο Β' ΚΠΣ ο τομέας του πολιτισμού ανήκει στην ίδια ενότητα με τον τομέα του τουρισμού.¹⁷⁰ Το σημαντικότερο πολιτιστικό πρόγραμμα της περιόδου που εκπονεί το κράτος, και αφορά την Τοπική Αυτοδιοίκηση, είναι το «Εθνικό Πολιτιστικό Δίκτυο Πόλεων». Ένα μεγάλονοο πρόγραμμα που στόχευε στη δημιουργία βιώσιμων πολιτιστικών θεσμών κύρους στην περιφέρεια, στην ενίσχυση της κτιριακής υποδομής για πολιτιστικές χρήσεις, στην επιμόρφωση ειδικευμένων πολιτιστικών στελεχών και στη δημιουργία ηλεκτρονικού δικτύου πληροφόρησης.¹⁷¹ Το πρόγραμμα αποτέλεσε «τον κορμό της Επικράτειας Πολιτισμού», δηλαδή συντελέσθηκε «η μετάβαση από τη φάση των επιμέρους πολιτιστικών δικτύων της περιφέρειας στο «Ενιαίο Εθνικό Δίκτυο Πολιτισμού» με το όνομα «Επικράτεια Πολιτισμού»,¹⁷² αλλά δεν έγινε δυνατόν να αποφευχθούν οι πολιτικές σκοπιμότητες.¹⁷³

168 Την σχέση πολιτισμικής κρίσης και κρίσης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα, βλ. Δέφνερ, ο.π., 422-426.

169 Βλέπε τις δηλώσεις καλλιτεχνών και διανοουμένων της εποχής, στο Μπασκόζος, ο.π., 36 και 40.

170 Κονσολα 2001: 101-103. Σημαντικά μέτρα του υποπρογράμματος «Πολιτισμός» στο Β' ΚΠΣ είναι η ενοποίηση των αρχαιολογικών χώρων της Αθήνας, η κατασκευή του νέου μουσείου Ακροπόλεως, η ολοκλήρωση του Μεγάρου Μουσικής Αθηνών και η κατασκευή του αντίστοιχου στην Θεσσαλονίκη, ο.π.

171 Λίγα χρόνια από την έναρξη εφαρμογής του προγράμματος, επισημαίνονται τα προβλήματα που ανέκυψαν τόσο σε τοπικό επίπεδο (αδυναμία τοπικών αρχών να αντιληφθούν την αναγκαιότητα μιας στρατηγικής πολιτικής για τον πολιτισμό, μη εμπέδωση της αυτονομίας των πολιτιστικών οργανισμών), όσο σε κεντρικό επίπεδο (αδυναμία εξεύρεσης ενός ευέλικτου εποπτικού-συντονιστικού οργάνου, απουσία ισχυρού νομοθετικού πλαισίου), αλλά και στο επίπεδο λειτουργίας των φορέων του προγράμματος, βλ. Ε. Γουλή «Εθνικό Δίκτυο Πόλεων: Πολλά προβλήματα στην εφαρμογή», βλ. περ. *Επίλογος* '96.

172 Βλ. την ομιλία του υπουργού Ε. Βενιζέλου «Η Ελλάδα ως Επικράτεια Πολιτισμού», στη *Συνάντηση της Θεσσαλονίκης*, το 1997.

173 Λίγες ώρες πριν την επίσημη αναγγελία των εθνικών εκλογών του 1996, ο τότε υπουργός Πολιτισμού ανακοίνωσε την ένταξη άλλων επτά πόλεων, ανεβάζοντας τον αριθμό των πόλεων από 11 σε

Η Τοπική Αυτοδιοίκηση, αν και αναπτύσσει υποδομές και συμμετέχει στα δίκτυα του ΥΠ.ΠΟ. (δίκτυο κινηματογράφων, εικαστικών, βιβλιοθηκών κλπ) φαίνεται να χάνει μία ακόμη ευκαιρία. Μόνο «ένας μικρός αριθμός οργανισμών Τοπικής Αυτοδιοίκησης έχει να παρουσιάσει κάποια ολοκληρωμένα προγράμματα τοπικής πολιτιστικής ανάπτυξης», και «συχνά οι φορείς της Αυτοδιοίκησης πολυπραγμονούν, κατακερματίζουν δυνάμεις και πόρους με μεγάλο αριθμό δραστηριοτήτων, με αποτέλεσμα να υποβαθμίζεται και η ποιότητα των υπηρεσιών που παρέχουν».¹⁷⁴ Σε έρευνα για την πολιτιστική δραστηριότητα των Ο.Τ.Α., το 20% των Δήμων προϋπολογίζει για τις πολιτιστικές του δραστηριότητες μέχρι 0,5% του συνολικού του προϋπολογισμού και το 50% των Δήμων προβλέπει στον ετήσιο προϋπολογισμό του για πολιτιστικές δραστηριότητες ποσοστό που δεν υπερβαίνει το 1,5%.¹⁷⁵ Το θεσμικό και οικονομικό πλαίσιο της πολιτιστικής δραστηριότητας των ΟΤΑ δεν προσφέρει τις ευκαιρίες για μια ολοκληρωμένη προσέγγιση και την διατύπωση μιας συνολικής στρατηγικής για την πολιτιστική ανάπτυξη.¹⁷⁶ Ο προωθητικός ρόλος που ασκούσε η Αυτοδιοίκηση στις τοπικές υποθέσεις, φαίνεται να έχει εξαντλήσει την προοπτική του.¹⁷⁷

Στην ελληνική κοινωνία, τα χρόνια αυτά, μεταβάλλονται πολιτιστικές αξίες, συνήθειες, κριτήρια και συμπεριφορές. Η αναγωγή της οικονομικής σύγκλησης της χώρας μας με την Ευρωπαϊκή Ένωση σε εθνικό στόχο και η έκρηξη των ραδιοτηλεοπτικών μέσων που έχει ξεκινήσει από τα τέλη του 1980, αποτελούν τα δύο σημαντικά στοιχεία που τροφοδοτούν αυτή τη στροφή. Οι στόχοι της αύξησης της παραγωγικότητας και της ενίσχυσης της ανταγωνιστικότητας, αναδιατάσσει τις λειτουργίες και το ρόλο του κεφαλαίου στην Ελλάδα. Η οικονομική σφαίρα διεκδικεί αυτόνομο ρόλο στην πολιτική και διαμορφώνει καθοριστικά το πολιτιστικό περιβάλλον. Σε όλους, σχεδόν, τους τομείς της τέχνης (καλλιτεχνική παιδεία, κινηματογράφος, μουσική, βιβλίο κλπ) παρατηρούνται τάσεις μονοπώλησης από μεγάλα οργανωμένα οικονομικά συμφέροντα. Η πολιτιστική και καλλιτεχνική δημιουργία βιομηχανοποιείται ολοκληρωτικά και εμπορευματοποιείται επικίνδυνα. Η εμπορευματοποίηση περνά στη φάση της μαζικής διάδοσης του πολιτιστικού προϊόντος μέσα από τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας και Ενημέρωσης και ο «πολιτισμός της εικόνας» επιβάλλεται ως κυρίαρχο πρότυπο. Επιπρόσθετα, τα Μ.Μ.Ε. ενισχύουν την πολιτική αποξένωση και την πολιτική αλλοτρίωση και η εκτεταμένη διαπλοκή τους με το κράτος και τα μεγάλα οικονομικά

18, βλ. Γουλή, ο.π. Στα τέλη του 1990 το εγχείρημα θα χάσει τη δυναμική του και αφυδατώνεται από τα ουσιαστικά του στοιχεία.

174 Είναι πάρα πολύ χαρακτηριστικό ότι αν και λειτουργούν δεκάδες αμιγείς δημοτικές και κοινοτικές επιχειρήσεις πολιτιστικής ανάπτυξης, όπως και αντίστοιχες διαδημοτικές επιχειρήσεις στον τομέα της καθαριότητας και των νεκροταφείων, δεν υφίσταται καμία διαδημοτική πολιτιστική επιχείρηση σε ολόκληρη την Ελλάδα, βλ. ανακοίνωση της Α. Βαγιώνα «Ο ρόλος της Τοπικής αυτοδιοίκησης στην πολιτιστική ανάπτυξη», στο συνέδριο της Τ.Ε.Δ.Κ.Ν.Α. *Πολιτισμός και Αυτοδιοίκηση*, το 1994.

175 Ελληνική Εταιρεία για την Τοπική Ανάπτυξη και Αυτοδιοίκηση (Ε.Ε.Τ.Α.Α.) 1993: 302.

176 Βλ. Ι. Ιωαννίδης «Μεταξύ της “πολιτικής Σκύλας” και της “αυτοδιοικητικής Χάρυβδης”»: Ο πολιτισμός στα μετόπισθεν ή στο πουθενά;», περ. *Τοπική Αυτοδιοίκηση* τ. 2(115) 1998.

177 Σε μια πρόσφατη πανελλήνια έρευνα που έγινε για λογαριασμό της Κ.Ε.Δ.Κ.Ε., αποτυπώνονται τα σύγχρονα προβλήματα της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, σε θέματα «αναγνωρισμότητας» του θεσμού, «αποτελεσματικότητας και συντονισμού των επιπέδων διοίκησης», «ποιότητας διοίκησης» και «βαθμού ευθύνης για τη σημερινή κατάσταση», «διάθεσης συμμετοχής» και «βαθμού συμμετοχής στις διαδικασίες των λύσεων» κ.λ.π., βλ. Χατζηπαντελής 2002: 4 κ.ε.

συμφέροντα δεν επιτρέπει να επιτελέσουν μια λειτουργία ουσιαστικής «αντιπροσώπευσης». Η πολιτική αντιμετωπίζεται από τα ιδιωτικά μέσα με όρους θεάματος.¹⁷⁸ Την δεκαετία του 1990 σταθεροποιείται και η κρίση των ελληνικών πολιτικών κομμάτων. Η κρίση επεκτείνεται και στους τρόπους συλλογικής δράσης που χαρακτηρίζουν τις παραδοσιακές μορφές πολιτικής συμμετοχής. Η εγκατάλειψη των παραδοσιακών τρόπων συμμετοχής προκαλούν σημαντικές ανακατατάξεις.¹⁷⁹

Οι εθελοντικές πρωτοβουλίες και κινήσεις που αναδεικνύονται στον ελληνικό χώρο την δεκαετία του 1990, διεκδικούν να αποκαταστήσουν τη συμμετοχή σε ανθρώπινη κλίμακα και αναζητούν ουσιαστικότερες και αποτελεσματικότερες μορφές δράσης. Ο τύπος της ελληνικής εθελοντικής οργάνωσης είναι, κυρίως, τύπος οργάνωσης «εντοπισμένης δράσης», δηλαδή, ενεργοποιεί αμεσότερα τα μέλη της στηριζόμενη «σε δεσμούς οικειότητας ή και ταύτισης των μελών της, ακριβώς λόγω της μικρής κλίμακας στην οποία κινείται η οργάνωσή τους». Ουσιαστικά, ο «ελληνικός εθελοντισμός» αναπτύσσεται σε μικροκλίμακα με «καλλιέργεια του προσωπικού στοιχείου στις οργανωτικές του πρακτικές», και θα μπορούσε να χαρακτηριστεί, ως εθελοντισμός «μικροκλίμακας».¹⁸⁰

Σε πολλές περιπτώσεις τα μέλη των εθελοντικών οργάνωσεων κινητοποιούνται για σκοπούς οι οποίοι αφίστανται ενός στενά νοούμενου ή και ευρύτερου υλικού συμφέροντος. Σε ένα, ιδιαίτερα ασφυκτικό κοινωνικό περιβάλλον, οργανώσεις από όλο το φάσμα του τρίτου τομέα επιχειρούν μία αναδιάρθρωση στα συστήματα συλλογικής δράσης, συμμετοχής και επικοινωνίας. Παράλληλα, «προβάλλεται η ανάγκη ανάπτυξης σύγχρονων μεθόδων διοίκησης, τεχνολογικής υποδομής και εκπαιδευμένου επαγγελματικού και εθελοντικού δυναμικού. Τις σύγχρονες τάσεις ενισχύει ιδιαίτερα η πολιτική της Ε.Ε. για τις εθελοντικές οργανώσεις, που αντιμετωπίζονται πλέον ως πηγές δημιουργίας των θέσεων εργασίας, καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού και προαγωγής της κοινωνικής συνοχής».¹⁸¹

Σε πρόσφατη έρευνα για τον εθελοντισμό στη χώρα μας καταγράφησαν 13.552 εθελοντικές οργανώσεις που κινητοποιούνται σε ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων εμφανίζοντας μεγάλη ποικιλία σε τομείς δράσης, όπως τον αθλητικό, τον παιδαγωγικό, τον περιβαλ-

178 Για την επίδραση των Μ.Μ.Ε. στην ελληνική κοινωνία και την αύξηση του πολιτικού κυνισμού στην Ελλάδα, βλ. Ν. Δεμερτζή- Π. Καφέτζη «Πολιτικός κυνισμός, πολιτική αλλοτρίωση και ΜΜΕ: Η περίπτωση της τρίτης Ελληνικής δημοκρατίας», και Μ. Κομνηνού «Ο ρόλος των ΜΜΕ στην Γ' Δημοκρατία: 1974-1994». Και τα δύο άρθρα στο Λυριντζής, Χ. – Νικολακόπουλος, Η. – Σωτηρόπουλος, Δ. (επιμ.), *Κοινωνία και Πολιτική. Όψεις της Γ' Ελληνικής δημοκρατίας 1974-1994*.

179 Αναφορές για την κρίση των πολιτικών κομμάτων και των παραδοσιακών μορφών πολιτικής συμμετοχής γίνονται στο δεύτερο μέρος της διατριβής.

180 Οι προσεγγίσεις για τις «εθελοντικές οργανώσεις εντοπισμένης δράσης» και για τον «εθελοντισμό μικροκλίμακας» αποτελούν συμπεράσματα που προέκυψαν από την πρόσφατη πανελλαδική έρευνα για τον εθελοντισμό στην Ελλάδα. Η έρευνα διεξήχθη τον Οκτώβριο του 2000 από την ΕΤΕΒΑ και για λογαριασμό του Οργανισμού «Αθήνα 2004», με στόχο να καταγραφούν στοιχεία για το εθελοντικό κίνημα στην Ελλάδα και να χρησιμεύσουν για την ολυμπιακή προετοιμασία, βλ. Οργανωτική Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων 2004 (Ο.Ε.Ο.Α. 2004), 2000: 11-13.

181 Στασινοπούλου, ο.π., 16. Η Στασινοπούλου προσδιορίζει τον εθελοντικό χώρο αυτής της περιόδου ως ένα χώρο με αντιθέσεις και πολυμορφία, «ένα χώρο δυναμικό και μεταβαλλόμενο, ένα κοινωνικό καλειδοσκόπιο».

λοντικό, τον φιλανθρωπικό, τον επιστημονικό, τον πολιτιστικό, τον μορφωτικό, τον κοινωνικό, τον ανθρωπιστικό, τον τομέα ενημέρωσης και προστασίας καταναλωτή, κλπ.¹⁸²

4.1. Πολυμερείς οργανώσεις με πολιτιστικές δράσεις.

Στην ελληνική κοινωνία δραστηριοποιούνται, πλέον, «πολλοί και διαφορετικοί» εθελοντισμοί, ο καθένας με τη δική του φυσιογνωμία, ταυτότητα και μέθοδο δράσης.¹⁸³ Η γενική τάση ενδυνάμωσης του εθελοντικού τομέα στην Ελλάδα αποτελεί μία αναμφισβήτητη πραγματικότητα. Το 28,5% των ελληνικών οργανώσεων που εξετάστηκαν στην έρευνα της Volmed, έχουν ιδρυθεί μετά το 1990. «Η αύξηση αυτή συμβαδίζει με τη διεύρυνση των τομέων της προστασίας του περιβάλλοντος, του πολιτισμού και των δικαιωμάτων του πολίτη».¹⁸⁴ Αναλαμβάνονται πρωτοβουλίες και δημιουργούνται κινήσεις για την καταπολέμηση του ρατσισμού, ιδρύονται οργανώσεις ανθρωπιστικής βοήθειας και υποστήριξης των κοινωνικά μειονεκτούντων πληθυσμιακών ομάδων, αναπτύσσονται συλλογικότητες και ομάδες καλλιτεχνικής παραγωγής και πολιτιστικής κληρονομιάς, περιβαλλοντικής προστασίας και προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων κλπ.

Στο χώρο του πολιτιστικού εθελοντισμού αυτή την περίοδο συντελούνται σημαντικές ανακατατάξεις. Τα πολιτιστικά προγράμματα και οι πολιτιστικές παρεμβάσεις δεν είναι πλέον «πρόνομιο» μόνο των «αιμιγών» πολιτιστικών εθελοντικών οργανώσεων αλλά αποτελούν πεδία δραστηριότητας για τις περισσότερες των εθελοντικών οργανώσεων που διακρίνονται από μια ποικιλία συμπληρωματικών δράσεων¹⁸⁵ και από ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων.¹⁸⁶ Καθώς λοιπόν οι οργανώσεις του εθελοντικού τομέα στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1990 έχουν ως βασικό γνώρισμα την «πολυδραστηριότητα», δηλαδή, την «ποικι-

182 Ο.Ε.Ο.Α. 2004, ο.π., 3-4 και π. 4. Αν και στη συγκεκριμένη έρευνα, όπως είναι φυσικό, η μεγάλη πλειοψηφία (82%) αποτελείται από ερασιτεχνικούς αθλητικούς συλλόγους και οργανώσεις, σημαντικό μέρος του εθελοντικού χώρου καλύπτει η κατηγορία των πολιτιστικών και μορφωτικών σωματείων (8%), των οικολογικών και περιβαλλοντικών οργανώσεων, των εκκλησιαστικών, των γυναικείων, των οργανώσεων εθελοντικής κοινωνικής εργασίας, κ.λ.π.

183 Ανθόπουλος 2001: 243.

184 Στασινοπούλου, ο.π., 31-32. Με βάση το έτος έναρξης λειτουργίας, το 74,7% των οργανώσεων που εξετάζονται σε πανελλαδικό επίπεδο, έχει ιδρυθεί μετά το 1970 και πιο συγκεκριμένα το 16,3% τη δεκαετία του 1970, το 29,9% τη δεκαετία του 1980 και το 28,5% την δεκαετία του 1990.

185 Είναι χαρακτηριστικό ότι σε, αδημοσίευτη, έρευνα του Υπουργείου Υγείας και Πρόνοιας για τις εθελοντικές οργανώσεις και ομάδες στον τομέα της κοινωνικής φροντίδας για την περίοδο 1997-1999, αναφέρεται ότι οι πολιτιστικοί σύλλογοι ξεπερνούν τις 10.000 πανελλαδικά, έχουν ευρύτερους στόχους και δραστηριοποιούνται στον ευρύτερο κοινωνικό περίγυρο. Μάλιστα, η συντριπτική πλειοψηφία των συλλόγων, (από το μικρό και «μη τυχαίο» δείγμα των 31 πολιτιστικών συλλόγων της Θεσσαλονίκης που επέλεξε η ερευνήτρια), χαρακτηρίζονται από δράσεις κοινωνικής φροντίδας, βλ. Παναγιωτίδου 2000:243-244.

186 Το φαινόμενο παρουσιάζεται ακόμη και σε εξειδικευμένους τομείς εθελοντικής δραστηριότητας. Για παράδειγμα, σε έρευνα για τις οργανώσεις που παρέχουν προσωπικές υπηρεσίες σε Άτομα με Ειδικές Ανάγκες, εκτός των «Κέντρων Θεραπευτικής Αγωγής» και των συλλόγων που έχουν ως μέλη άτομα με ειδικές ανάγκες, ένα σημαντικό ποσοστό (15%) από το σύνολο των οργανώσεων για Α.Μ.Ε.Α. που δρουν στην Αττική, δηλώνουν «Πολιτιστικοί και Αθλητικοί Σύλλογοι», βλ. Τσακρακλίδου, ο.π.

λότητα» και το «πολυδιάστατο» στις δράσεις τους,¹⁸⁷ θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν ως *πολυτομεακές και πολυμερείς οργανώσεις*.¹⁸⁸

Σημαντικό, λοιπόν, χαρακτηριστικό αυτής της περιόδου είναι το γεγονός ότι οι πολιτιστικές και καλλιτεχνικές δραστηριότητες φαίνεται να αποτελούν σημαντικότερη μορφή δραστηριότητας σε όλες, σχεδόν, τις οργανώσεις του εθελοντικού τομέα. Η τάση «*πολιτικοποίησης*» του εθελοντισμού εμφανίζεται σε πολλές περιπτώσεις.¹⁸⁹ Στην έρευνα της Volmed, «οι περισσότερες οργανώσεις δεν δέχθηκαν να σημειώσουν μόνο τρεις, κατά σειρά σπουδαιότητας, δραστηριότητες αλλά πολλές, στην ίδια κατηγορία». Ταυτόχρονα όμως, οι περισσότερες οργανώσεις που αντιπροσώπευαν το 39,4% του πανελλαδικού δείγματος απάντησαν ότι ο «Πολιτισμός» αποτελεί τον *Κύριο τομέα ανάπτυξης* των δραστηριοτήτων τους. Επιπρόσθετα και σε άλλη συναφή ερώτηση, οι περισσότερες οργανώσεις (36,4%) απάντησαν ότι η «Οργάνωση κοινωνικών και πολιτιστικών εκδηλώσεων» αποτελεί το είδος των *Προσφερόμενων υπηρεσιών* τους, ενώ ένα ιδιαίτερα υψηλό ποσοστό (25,4%) προσδιόρισε την «Διάσωση και διάδοση πολιτιστικής κληρονομιάς».¹⁹⁰

Ενδιαφέροντα χαρακτηριστικά γνωρίσματα παρουσιάζουν αυτή την περίοδο και οι άλλοι χώροι των εθελοντικών οργανώσεων. Ο χώρος των περιβαλλοντικών οργανώσεων και του οικολογικού κινήματος στην Ελλάδα, αν και κατακερματισμένος, δείχνει να έχει ισχυρή εμβέλεια και διευρυμένο ακροατήριο. Ο «περιβαλλοντικός εθελοντισμός» αποτελείται από μικρές τοπικές εθελοντικές ομάδες, από οικολογικές πρωτοβουλίες που διαφοροποιούνται τοπικά και παρουσιάζουν χρονική περιοδικότητα, από ελληνικά παραρτήματα

187 Η ποικιλότητα στις δραστηριότητες των οργανώσεων δεν σημαίνει κατ' ανάγκη και απουσία εξειδίκευσής τους, όπως εύκολα θα μπορούσε να συμπεράνει κανείς και να ταυτίσει την σημερινή «ποικιλότητα» με την έλλειψη εξειδίκευσης που αποτέλεσε βασικό χαρακτηριστικό των οργανώσεων στα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης. Το ευρύ φάσμα των δραστηριοτήτων που χαρακτηρίζει τις σύγχρονες εθελοντικές οργανώσεις έχει σχέση, κυρίως, με τη συμπληρωματικότητα των δράσεών τους που διαμορφώνουν ένα ελκυστικό και αποτελεσματικό μείγμα ολοκληρωμένων παρεμβάσεων, παρά με το χαρακτηριστικό των δράσεων του «λίγο από όλα». Λόγω αυτής της πολυμερούς δραστηριοποίησης και για την ταξινόμηση μιας εθελοντικής οργάνωσης με βάση τον τομέα δράσης της αναφερθήκαμε, σε προηγούμενο κεφάλαιο, στην ανάγκη διακρίβωσης της «πρωταρχικής δραστηριότητάς» προσδιορίζοντας ως κριτήριο πρωταρχικής δραστηριότητας την δραστηριότητα εκείνη που απορροφά το υψηλότερο ποσοστό από το σύνολο των χρησιμοποιούμενων πόρων.

188 Στα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης χαρακτηρίζαμε την ένταξη των μελών που διασπούσαν τη συμμετοχή τους στα πολιτικά κόμματα και στους πολιτιστικούς συλλόγους, ως *πολυμερή ένταξη*. Την δεκαετία του 1990, η πολυμέρεια χαρακτηρίζει τις ίδιες τις εθελοντικές οργανώσεις που με τις πολυτομεακές τους δράσεις αποτελούν εξαισίους «χώρους πολυδραστηριότητας». Η δραστηριοποίηση, λοιπόν, σε μια εθελοντική οργάνωση δεν αποτελεί πλέον «κατακερματισμένη» συμμετοχή όπως στα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης, αλλά μια «πολυμερή» συμμετοχή, γεγονός που μάλλον δεν χαρακτηρίζει τις σημερινές πολιτικές οργανώσεις. Φαίνεται, ότι τα «όνειρα» για την αυτονομία του εθελοντικού χώρου, που εποικίσθηκε βάνουσα στην πρώτη μεταπολιτευτική δεκαετία, έλαβαν την «εκδίκηση τους» με καθυστέρηση μιας εικοσαετίας.

189 Για παράδειγμα, η «Πανελλήνια Ομοσπονδία Ειδικών Δυνάμεων» συναρθρώνεται μέσα από 16 πολιτιστικές λέσχες σε όλη την Ελλάδα, «επειδή η λέξη πολιτισμός είναι ευρύχωρη λέξη, θέλουμε να πάρουμε απ' αυτήν την ευρύχωρη λέξη τις περισσότερες ειδικεύσεις μας τις οποίες μπορούμε να καταθέσουμε στην κοινωνία ως προσφορά», βλ. την ανακοίνωση του Δ. Μυλωνά «Συμμετοχή της Πανελλήνιας Ομοσπονδίας Ειδικών Δυνάμεων σε θέματα εθελοντισμού», στο συνέδριο της Κ.Ε.Δ.Κ.Ε *Εθελοντισμός: Δράσεις και Τοπική Αυτοδιοίκηση*, που διεξήχθη στη Λαμία το 2001.

190 Στασινοπούλου, ο.π., 41-43. Η τάση κυριαρχίας των πολιτιστικών δραστηριοτήτων στις εθελοντικές οργανώσεις είναι σαφέστατη, έστω και αν -όπως αναφέρεται στην έρευνα- δεν στάθηκε τελικά δυνατό να γίνει μία ακριβής κατάταξη των τομέων δράσης.

διεθνών οικολογικών οργανώσεων και από μικρά πολιτικά κόμματα.¹⁹¹ Ο χώρος των Μη Κυβερνητικών Οικολογικών και Περιβαλλοντικών Οργανώσεων (Μ.Κ.Ο.Π.Ο.) -που απο-τελείται από μία πανσπερμία πεδίων δράσης, μορφών οργάνωσης, τρόπων λειτουργίας και επιπέδων αποτελεσματικότητας- εμφανίζει αυξητική τάση και εμπεριέχει δυναμική προο-πτική στην ουσιαστική αντιμετώπιση και επίλυση των οξυμένων περιβαλλοντικών προβλη-μάτων.¹⁹²

Ένα ιδιαίτερα σημαντικό μέρος της εθελοντικής δράσης στην ελληνική κοινωνία, και ιδιαίτερα αυτή την περίοδο με τις νέες και οξυμένες ανάγκες που προκύπτουν, δραστη-ριοποιείται στον τομέα των υπηρεσιών υγείας και της κοινωνικής πρόνοιας. Αυτός ο τομέας εθελοντικής δραστηριότητας προσδιορίζεται με τον όρο «κοινωνικός εθελοντισμός» και έ-χει ως κύριο αντικείμενο την παροχή κοινωνικών υπηρεσιών και φροντίδας σε δοκιμαζόμε-να πρόσωπα που βρίσκονται σε κατάσταση ανάγκης.¹⁹³ Οι πρωτοβουλίες και οι δράσεις των εθελοντικών φορέων στην υγεία και την κοινωνική πρόνοια είναι σημαντικές γιατί κατα-κτούν την αναγνώριση των τοπικών κοινωνιών, θεωρούμενοι ότι «έχουν περίπου την ίδια παρουσία με τους κρατικούς φορείς» παρεμβαίνοντας εξίσου στα κοινωνικά προβλήμα-τα.¹⁹⁴ Πρόσφατη έρευνα του εθελοντικού χώρου στον τομέα της Κοινωνικής Φροντίδας για

191 Σωτηρόπουλος, ο.π., 127-129. Τα ελληνικά παραρτήματα των διεθνών οικολογικών οργανώσε-ων φαίνεται να είναι πιο αποτελεσματικά και περισσότερο οργανωμένα από τις τοπικές ομάδες εθε-λοντών. Το «Παγκόσμιο Ταμείο για τη Φύση-Ελλάς» (WWF) αναδείχθηκε στο κίνημα εναντίον της εκτροπής του Αχελώου και δημιούργησε μόνιμο γραφείο στην Ελλάδα το 1990, το «Δίκτυο Μεσό-γειους SOS» ιδρύθηκε το 1990, παράλληλα με τα τμήματα των άλλων μεσογειακών χωρών, ενώ η «GreenPeace» χρησιμοποιεί πιο δραστικές μορφές αντίστασης εναντίον ρυπογόνων επιχειρήσεων. Στο πολιτικό σκέλος του οικολογικού κινήματος, η σημαντικότερη στιγμή φαίνεται να είναι την πε-ρίοδο 1989-1993 που κατάφερε να εκπροσωπηθεί στην ελληνική βουλή, ο.π.

Άλλες περιβαλλοντικές οργανώσεις, πανελλήνια γνωστές από τις επιτυχημένες παρεμβάσεις τους, είναι ο «Αρκτούρος» στη Θεσσαλονίκη, το «Κέντρο Περιθαλψής Αγριων Ζώων και Πουλίων» στην Αίγινα, στην Πάρο και την Αθήνα, ο «Σύλλογος Προστασίας της Θαλάσσιας Χελώνας», η «Ελληνι-κή Ορθολογική Εταιρεία» και η «Εταιρεία Μελέτης και Προστασίας της Μεσογειακής Φώκιας-ΜΟπ». Επίσης, το «Εθελοντισμός και Φυσικό Περιβάλλον» αποτελεί ένα δίκτυο 30 οργανώσεων που διοργανώνουν προγράμματα εθελοντικής εργασίας σε όλη την Ελλάδα, βλ. ιστοσελίδες και δι-ευθύνσεις των οργανώσεων: volnat@the.forthnet.gr moni@eexi.gr arctouros@the.forthnet.gr medsow@ath.forthnet.gr

192 Ε.Κ.Κ.Ε. 2000 (β): 57. Η επιστημονική ομάδα περιβάλλοντος του Ινστιτούτου Αστικής και Α-γροτικής Κοινωνιολογίας του Ε.Κ.Κ.Ε. ξεκίνησε την καταγραφή των ΜΚΟ-ΠΟ το 1996-1997 και σε τακτά διαστήματα ανανεώνει τη βάση δεδομένων. Αρχικά κατεγράφησαν 195 οργανώσεις. Το 1997-1998 αυξήθηκαν ελάχιστα φθάνοντας τις 199 οργανώσεις, ενώ στην τελευταία ανανέωση του 1999-2000 το σύνολο των καταγεγραμμένων οργανώσεων ήταν 222 παρουσιάζοντας μία αύξηση της τάξης του 12% σε λιγότερο από δύο χρόνια, βλ. ο.π., εισαγωγικό σημείωμα της επιστημονικής ομά-δας αποτελούμενη από τους Κ. Θεοδωρόπουλο, Μ. Παλληκάρη, Κ. Σακελλαρόπουλο και Κ. Τσακί-ρη.

193 Ανθόπουλος, ο.π., 243. Τέτοιες περιπτώσεις παροχής υπηρεσιών αφορούν: ασθενείς και άτομα τρίτης ηλικίας, άτομα με ειδικές ανάγκες, εγκαταλελειμμένα παιδιά, ανήλικους και οικογένειες με δυσκολίες, ανύπαντρες μητέρες, τοξικοεξαρτημένους, ψυχικά πάσχοντες, χρόνιους ασθενείς, φυλα-κισμένους και πρώην φυλακισμένους, οροθετικούς και ασθενείς με AIDS, ξένους μετανάστες, ταιγ-γάνους, αλκοολικοί, άστεγοι κλπ.

194 ΕΕΤΑΑ 1995: 81. Το 1992, η Κ.Ε.Δ.Κ.Ε. ανέθεσε στην Ε.Ε.Τ.Α.Α. την διεξαγωγή έρευνας για την καταγραφή και αξιολόγηση της κοινωνικής πολιτικής των ΟΤΑ, (επιστημονική υπεύθυνη Μ. Σακελλαρίου). Σε πανελλαδικό δείγμα 126 Δήμων και στην ερώτηση «Ποιοι φορείς παρεμβαίνουν σε προβλήματα των Δήμων», το ποσοστό των ερωτώμενων (38, 4%) που απάντησε ότι οι «Κρατικές Υπηρεσίες» παρεμβαίνουν στα κοινωνικά προβλήματα της περιοχής, είναι το ίδιο, περίπου, με εκεί-

την περίοδο 1997-1999, προσδιόρισε τον αριθμό των φορέων σε 2.400 οργανώσεις και ομάδες, «με ρυθμούς μεταβολής των δεδομένων πολύ γρήγορους». Σύμφωνα με τα ευρήματα της έρευνας, η εθελοντική δράση «πλαισιώνει περίπου 3.000 χώρους»¹⁹⁵ σε όλη την Ελλάδα.¹⁹⁶ Στο χώρο του κοινωνικού εθελοντισμού διεξάγονται και έρευνες για ειδικούς τομείς δράσης, όπως για τις «Μη κερδοσκοπικές και Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις Παροχής Υπηρεσιών σε Άτομα με Ειδικές Ανάγκες».¹⁹⁷

Έντονη, επίσης, δραστηριοποίηση παρουσιάζει ο εθελοντισμός «πολιτικής προστασίας»,¹⁹⁸ με αιχμή την πρόληψη και κατάσβεση δασικών πυρκαγιών,¹⁹⁹ την αντιμετώπιση των συνεπειών από σεισμούς²⁰⁰ και άλλα φυσικά φαινόμενα.²⁰¹ Σημαντικό ενδιαφέρον παρατηρείται και για προγράμματα «διεθνούς εθελοντισμού» που προωθούνται από την Ευρωπαϊκή Ένωση στο πλαίσιο των πολιτικών για τους νέους, όπως η «Ευρωπαϊκή Εθελοντι-

νο που απάντησε ότι οι «Εθελοντικοί φορείς» έχουν παρουσία και παρεμβαίνουν στα προβλήματα (37%), ο.π.

195 Παναγιωτίδου, ο.π., 11-12. Στην έρευνα του Υπουργείου Υγείας και Πρόνοιας για τις εθελοντικές οργανώσεις στον τομέα της κοινωνικής φροντίδας που διεξήγαγε η Ε. Παναγιωτίδου, η χαρτογράφηση του χώρου έγινε με κριτήριο «το είδος και τη μορφή παροχής κοινωνικής αλληλεγγύης». Έτσι, διαμορφώθηκαν οι εξής 12 κατηγορίες: «Ομάδες παροχής υπηρεσιών σε τρίτους», «Ομάδες αυτοβοήθειας», «Διεθνείς οργανώσεις-δίκτυα παροχής υπηρεσιών με παραρτήματα στην Ελλάδα», «Διεθνείς οργανώσεις-δίκτυα διαφόρων ενδιαφερόντων με πρόσθετες δράσεις στον τομέα παροχής υπηρεσιών», «Οργανώσεις διαφόρων ενδιαφερόντων με πρόσθετες δράσεις στον τομέα παροχής υπηρεσιών», «Σύλλογοι και πρωτοβουλίες δίπλα στην ορθόδοξη εκκλησία και στις άλλες θρησκείες και δόγματα», «Σύλλογοι και πρωτοβουλίες δίπλα στο κράτος», «Σύλλογοι και πρωτοβουλίες δίπλα στην Τοπική Αυτοδιοίκηση», «Έκτακτες δράσεις για έκτακτες ανάγκες», «Μη κερδοσκοπικά ιδρύματα», «Μέσω δικτύων και προγραμμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης», «Ιδιωτική πρωτοβουλία-κερδοσκοπικός τομέας», ο.π., 15κ.ε.

196 Στην συγκεκριμένη έρευνα και σε δείγμα 585 οργανώσεων από όπου συγκεντρώθηκαν αναλυτικά στοιχεία, ο μ.ο. των εγγεγραμμένων μελών είναι 340 μέλη ανά οργάνωση και ο μ.ο. των ενεργών μελών 117 μέλη ανά οργάνωση. Ο οικονομικός προϋπολογισμός είναι 12,5 εκ. δρχ ανά οργάνωση και σε κάθε οργάνωση αντιστοιχεί 1,5 αμειβόμενα στελέχη. Το Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας προχώρησε σε αναγωγή των στοιχείων των 585 οργανώσεων (του δείγματος της έρευνας της Ε. Παναγιωτίδου) στους 3.000 εθελοντικούς «χώρους» που υφίστανται στην Ελλάδα και διαμορφώθηκαν τα εξής συνολικά μεγέθη, (που φαντάζουν, μάλλον, υπερβολικά): 1.019.745 εγγεγραμμένα μέλη, 349.286 ενεργά μέλη και ο συνολικός οικονομικός προϋπολογισμός σε 37. 762.555.000 δρχ., βλ. Ε.Ι.Ε., ο.π., 83-84.

197 Η Εθνική Συνομοσπονδία Ατόμων με Ειδικές Ανάγκες έχει συντάξει κατάλογο των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων που δραστηριοποιούνται στο χώρο τους, βλ. την έκθεση που συνέταξε ο Ι. Καρμανιώλας το 2000 με θέμα *Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις και Πολιτικές Απασχόλησης*.

198 Για τον εθελοντισμό πολιτικής προστασίας, βλ. την ανακοίνωση του Δ. Παπανικολάου «Εθελοντισμός και πολιτική προστασία», στο συνέδριο της Κ.Ε.Δ.Κ.Ε., *Εθελοντισμός: Δράσεις και Τοπική Αυτοδιοίκηση*, που διεξήχθη στη Λαμία το 2001.

199 Αν και άλλες χώρες καλύπτουν, σχεδόν, εξ ολοκλήρου τις ανάγκες του για πυρόσβεση με εθελοντές, σημαντική κινητοποίηση για το θέμα εξελίσσεται και στη χώρα μας. Έχουν δημιουργηθεί πολλές τοπικές εθελοντικές ομάδες δασοπροστασίας, ενώ στο αρχηγείο του Πυροσβεστικού Σώματος, υπάρχουν καταγεγραμμένοι 7.500 εθελοντές πυροσβέστες, από τους οποίους οι 1.500 είναι ενεργοί, βλ. *Κ. Ελευθεροτυπία*, 22/7/2001.

200 Ενα ρήγμα στην κυριαρχία του ατομισμού ήταν η εντυπωσιακή ανταπόκριση εθελοντικών και Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων όπως και εκατοντάδων πολιτών, ιδίως νέων αγοριών και κοριτσιών, που συμμετείχαν και βοήθησαν στην αντιμετώπιση των συνεπειών του καταστροφικού σεισμού που έπληξε την Αθήνα τον Σεπτέμβριο του 1999, βλ. Ανθόπουλος 2000: 11-12.

201 Κάτι ανάλογο με αυτό που συνέβη στους σεισμούς της Αθήνας το 1999, έγινε και στο τραγικό ναυάγιο του «Σάμινα», ένα χρόνο αργότερα όπου δεκάδες κάτοικοι της Πάρου διακρίθηκαν για την αυτοθυσία τους στη διάσωση των ναυαγών.

κή Υπηρεσία», ή από Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις διεθνούς συνεργασίας και αλληλεγγύης με αντικείμενο την παροχή ανθρωπιστικής, επισιτιστικής, ιατρικής, υγειονομικής και αναπτυξιακής βοήθειας προς τις αναπτυσσόμενες χώρες ή στον άμαχο πληθυσμό εμπολέμων χωρών.²⁰² Οι περισσότεροι από τους «διαφορετικούς εθελοντισμούς» που δραστηριοποιούνται την τελευταία περίοδο στην ελληνική κοινωνία, δημιούργησαν το 1996 ένα δευτεροβάθμιο όργανο με τίτλο «Ομοσπονδία Εθελοντικών Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων Ελλάδος».

Στον ελληνικό χώρο τη δεκαετία του 1990, ερευνάται και η έννοια και η σημασία των οργανώσεων του «τρίτου τομέα» που συνδέονται άμεσα τόσο με την ανάπτυξη καινούργιων μορφών απασχόλησης όσο και με την ικανοποίηση νέων αναγκών οι οποίες δεν καλύπτονται ούτε από το κράτος ούτε από τον ιδιωτικό τομέα. Όλες αυτές οι πρακτικές, τα μοντέλα απασχόλησης, οι συνεργασίες και οι σχέσεις που έχουν χαρακτήρα τοπικό και συμμετοχικό, που στηρίζονται στις αρχές της αλληλεγγύης και της συλλογικής προσπάθειας και συντελούνται στο οικονομικό και κοινωνικό πεδίο με την προσφορά αγαθών και υπηρεσιών, ορίζονται ως η «κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία» στην Ελλάδα. Σύμφωνα με πρόσφατη μελέτη του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, ως φορείς της Κοινωνικής Οικονομίας στην χώρα μας προσδιορίζει δύο μεγάλες κατηγορίες: τους «Μη Δομημένους φορείς» (Πολιτιστικοί-Μορφολογικοί σύλλογοι, Περιβαλλοντικές-Οικολογικές οργανώσεις και Εθελοντικές οργανώσεις) και, κυρίως, τους «Δομημένους φορείς». Στους «Δομημένους φορείς» συμπεριλαμβάνονται οι εξής κατηγορίες οργανώσεων: Συνεταιρισμοί (αστικοί, αγροτικοί, παραγωγικοί, πιστωτικοί, τουριστικοί κλπ), Οργανισμοί και Συνεταιρισμοί στο χώρο της κατανάλωσης, Οργανώσεις που καλύπτουν το χώρο της κοινωνικής ασφάλισης και δεν ανήκουν στο Δημόσιο τομέα (αυτοδιαχειριζόμενα αλληλοβοηθητικά ταμεία), τα Ιδρύματα, τα Μη Συνδικαλιστικά Σωματεία, οι Σύλλογοι που δραστηριοποιούνται σε κλάδους που συμβάλλουν στην αναβάθμιση και στη βελτίωση των συνθηκών ζωής των πολιτών και, τέλος, οι Εθελοντικές οργανώσεις που δραστηριοποιούνται σε κλάδους που συμβάλλουν στη αναβάθμιση και στη βελτίωση των συνθηκών ζωής των πολιτών.²⁰³

202 Ανθόπουλος 2001: 244. Σε αυτούς τους τομείς δραστηριοποιούνται με επιτυχία και στη χώρα μας τμήματα Διεθνών Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων όπως η «Διεθνής Αμνηστία», οι «Γιατροί του Κόσμου» και οι «Γιατροί χωρίς Σύνορα». Για την προσφορά των ελληνικών τμημάτων αυτών των οργανώσεων στο Κόσσοβο το 1999 αλλά και τα προβλήματα που ανακύπτουν από τη «δυσκολία να είσαι ανεξάρτητος», βλ. αφιέρωμα «Ο ανθρωπισμός πάει στον πόλεμο», *Κ. Ελευθεροτυπία*, 16/5/1999.

203 Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας (Ε.Ι.Ε.), ο.π., 30 και 59-61. Στην Ελλάδα, εκτός της αδημοσίευτης έρευνας του Εθνικού Ινστιτούτου Εργασίας του 2000, έχουν διεξαχθεί τρεις ακόμη μελέτες για την κοινωνική οικονομία. Το 1998, η μελέτη του ΕΚΚΕ αφορούσε τις κοινωνικές επιχειρήσεις που έχουν σαν κύριο στόχο την παροχή κοινωνικών υπηρεσιών (αγροτουριστικοί και κοινωνικοί συνεταιρισμοί). Το 1999 η μελέτη του πανεπιστημίου Θεσσαλίας που προσδιόρισε το είδος των φορέων της κοινωνικής οικονομίας στη χώρα μας και είχε σαν στόχο την ίδρυση και οργάνωση ενός κεντρικού φορέα της Κοινωνικής Οικονομίας στην Ελλάδα και που λίγο αργότερα ιδρύθηκε με την επωνυμία «Ρανκο» (Πανελλήνια Ένωση Οργανώσεων Κοινωνικής Οικονομίας). Τέλος, η τρίτη μελέτη για το χώρο γίνεται από το Ε.Ι.Ε. το 1999 και αναφέρεται σε συγκεκριμένες εκφάνσεις του κοινωνικού τομέα στην Ελλάδα όπως τα Κ.Α.Π.Η., τα Τοπικά Σύμφωνα Απασχόλησης, τους φορείς υλοποίησης στα πλαίσια της κοινοτικής πρωτοβουλίας «Απασχόληση» κ.λ.π., ο.π., 29-34.

4.2. Προωθητικές δυνάμεις στον ελληνικό εθελοντικό χώρο.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1990 δύο διαφορετικές αλλά εξίσου σημαντικές εξελίξεις στην ελληνική κοινωνία, επηρεάζουν θετικά τη θέση και την προωθητική δύναμη του εθελοντισμού και αναδεικνύουν τη σημασία και την επικαιρότητα των εθελοντικών οργανώσεων.

Η πρώτη εξέλιξη έχει σχέση με την ουσιαστική ανάδειξη της τοπικότητας και της τοπικής αυτονομίας στην ελληνική κοινωνία.²⁰⁴ Η διάχυση προς το τοπικό αποτελεί ένα σημαντικό νεωτερικό στοιχείο που αναδεικνύει και τη σημασία των τοπικών εθελοντικών κινήσεων, παρεμβάσεων και πρωτοβουλιών. Ενδεικτικό αυτής της μεταστροφής αποτελεί το γεγονός της έντονης διαφοροποίησης που παρουσιάστηκε στην πολιτική συμπεριφορά των τοπικών κοινωνιών από το εθνικό κομματικό σύστημα. Το φαινόμενο εκφράστηκε αρχικά με τον πολλαπλασιασμό των «αυτόνομων» ή «αντάρτικων» ψηφοδελτίων στις δημοτικές εκλογές του 1994 και γενικεύθηκε το 1998 με τις διαφοροποιημένες, κατά τόπο, συμμαχίες που κάλυπταν μία μεγάλη ποικιλία συνεργασιών.²⁰⁵ «Παράλληλα, ενισχύθηκε σημαντικά η σημασία και ο ρόλος της προσωπικότητας των υποψηφίων ως καθοριστική παράμετρος της τοπικής εκλογικής προσφοράς».²⁰⁶ Ο ρόλος του «προσώπου», που αναδεικνύεται ως «φυσική» πρωτοπορία στην τοπική κοινωνία, έχει ιδιαίτερη σημασία για τις εθελοντικές οργανώσεις που δραστηριοποιούνται σε τοπικό επίπεδο. Η αυξημένη έκκεντρη τάση προς μία περιφεροποίηση της πολιτικής και κοινωνικής δράσης προσδίδει στον εθελοντικό τομέα συγκριτικά πλεονεκτήματα και την απαραίτητη νομιμοποίηση για να ασκήσει τον ουσιαστικό του ρόλο και να παράγει αποτελεσματικές τοπικές δράσεις συμβάλλοντας ενεργά στη διάμρφωση του κοινωνικοπολιτιστικού γίγνεσθαι.

Η δεύτερη εξέλιξη που επηρεάζει σημαντικά τον εθελοντικό χώρο τα τελευταία χρόνια έχει να κάνει με τη διοργάνωση στην χώρα μας της Ολυμπιάδας του 2004. Ο Ολυμπιακός Εθελοντισμός δίδει την ευχέρεια για την ανάδειξη της ουσίας και του ρόλου του εθελοντισμού στη σημερινή εποχή. Ταυτόχρονα, η ανάγκη κινητοποίησης ενός τεράστιου εθελοντικού δυναμικού από 60.000 πολίτες που θα συμβάλλουν καθοριστικά στην επιτυχία της διοργάνωσης, προσφέρει μια πρώτης τάξεως ευκαιρία για σοβαρή μελέτη και εξέταση όλων των συνιστωσών που συγκροτούν το προφίλ του σημερινού Έλληνα εθελοντή και την ανάγκη θέσπισης κατάλληλων κινήτρων που θα εξασφαλίζουν την ενεργητική συμμετοχή και πραγματική εθελοντική εμπλοκή.

Στην πρόσφατη έρευνα για τον Ολυμπιακό Εθελοντισμό στην χώρα μας, η πολύ μεγάλη πλειονότητα των μελών (πάνω από 70%) των οργανώσεων που συμμετείχαν στην έ-

204 Τη διάχυση προς το «τοπικό» με τη μεταφορά πέντε χιλιάδων αρμοδιοτήτων από την κεντρική στην τοπική διοίκηση και την καθιέρωση «ιδιαιτέρων πολιτικών κατά τόπους», αναλύει με πλήθος γεγονότων ο Ν. Λιοναράκης, (Λιοναράκης 2001: 45 και 68-69). Η στροφή στην τοπικότητα φτάνει στο απόγειο με τις εντυπωσιακές εξελίξεις στο χώρο της ενημέρωσης με την ανάδειξη ενός νέου επικοινωνιακού δημόσιου χώρου, ο.π., 229 κ.ε.

205 Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ν. Λιοναράκης, «Τρελάθηκαν» οι γραφίστες της Δέλτα Πληροφορικής για να ανακαλύψουν 95 συνδυασμούς χρωμάτων που θα απέδιδαν τηλεοπτικά τη Βαβέλ των τοπικών πολιτικών ποικιλιών. Η «κοινωνία των πολιτών», πρώτη φορά στην ελληνική ιστορία, είχε συντρίψει την «πολιτική κοινωνία», Λιοναράκης, ο.π., 122.

206 Βλ. τα στοιχεία τα και συμπεράσματα από τα ερευνητικά πορίσματα του Ε.Κ.Κ.Ε.. Κοινωνικός και Οικονομικός Άτλαντας της Ελλάδας, Οι Πόλεις, στο Ε.Κ.Κ.Ε. 2000 (β): 91.

ρευνα υιοθετήσαν μια «γενική διαθεσιμότητα» συμμετοχής στους αγώνες μέσα από «συγκεκριμένους και υπεύθυνους οργανωτικούς ρόλους» και διακρίνονται από την «αίσθηση συμμετοχής σε ένα συλλογικό ιδανικό». Ταυτόχρονα, όμως, αποκτά ιδιαίτερη σημασία ότι το 25% των ερωτηθέντων βλέπουν τη συμμετοχή τους στους ολυμπιακούς αγώνες και ως ένα πεδίο απόκτησης εμπειρίας και χρήσιμων δεξιοτήτων για την επαγγελματική τους σταδιοδρομία. Ουσιαστικά, οι εθελοντές διεκδικούν αφενός «ένα ρόλο με λειτουργικό νόημα και κοινωνική αναγνώριση» και αφετέρου προσδοκούν «το αντίκρισμα της συμμετοχής τους», δηλαδή κίνητρα «εύλογης στράτευσης και ανταμοιβής» που θα συνδέονται με τις ατομικές τους προοπτικές.²⁰⁷ Τα σημαντικά αυτά στοιχεία φαίνεται ότι σκιαγραφούν το σημερινό προφίλ του Έλληνα εθελοντή: *Απαίτηση για ουσιαστικό και υπεύθυνο ρόλο αλλά και προσδοκία για αντίκρισμα ευθύνης και συμμετοχής.*²⁰⁸

207 Βλ. Οργανωτική Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων 2004, ο.π., 22-25. Η μελέτη, προσδιορίζει την Ολυμπιάδα του 2004 «ως πεδίο ανάπτυξης σημαίνουσας κοινωνικότητας με προφανείς προεκτάσεις στη δυνατότητα όσων εμπλέκονται να αυξήσουν την επιφάνεια και δικτύωσή τους» και θεωρεί ότι για να επιτευχθεί η έμπρακτη εμπλοκή στους αγώνες απαιτείται η «ουσιαστική αύξηση του ενδιαφέροντος συνεισφοράς». Ως ανταμοιβή, όσων συμμετάσχουν στους αγώνες προτείνει την θέσπιση «κάποιας πιστοποίησης της επαγγελματικής επάρκειας των εθελοντών σε συγκεκριμένους τομείς ευθύνης» που θα αναλάβουν, ο.π.

Αξιοσημείωτο στοιχείο της έρευνας είναι το γεγονός της απροθυμίας ή της άρνησης μερικών οργανώσεων να συμμετάσχουν στην έρευνα αλλά ακόμη και της μειωμένης εμπλοκής ή και άρνησης συμμετοχής στους Ολυμπιακούς αγώνες. Πιο συγκεκριμένα η έρευνα προσδιορίζει και επισημαίνει:

- Οι μισοί περίπου από τους συμμετέχοντες στην έρευνα «φέρονται διατεθειμένοι για μία μορφή διαλλειμματικής προσφοράς» στους αγώνες διαθέτοντας μόνο «μερικές ημέρες» από το σύνολο της περιόδου διεξαγωγής, ο.π., 21,
- τη *δυννητική προσφορά*, (δηλαδή, την πιθανή προσφορά), που διακρίνει τα μέλη όσων οργανώσεων στηρίζονται σε δικούς τους πόρους και όχι σε κρατική χρηματοδότηση, ο.π., 12,
- την αδυναμία και απροθυμία πολλών εκπροσώπων οργανώσεων, (π.χ. οργανώσεις με πολιτιστικό αντικείμενο δράσης), να προσδιορίσουν το μέγεθος της διαθεσιμότητας της προσφοράς των μελών τους, ο.π., 14,
- την έμμεση άρνηση των εκκλησιαστικών οργανώσεων να συμμετάσχουν στην έρευνα (ο.π., 7),
- την σαφή άρνηση από οργανώσεις, (π.χ. Greenpeace), για λόγους ιδεολογικοπολιτικής διαφωνίας προς τους Ολυμπιακούς αγώνες, ο.π., 7,
- την άρνηση οργανώσεων, (π.χ. Εθελοντές Πυροσβέστες), να αναπτύξουν εθελοντικές δράσεις που έχουν σχέση με το Δημόσιο τομέα, ο.π., 7,
- την μειωμένη διάθεση εμπλοκής στον Ολυμπιακό εθελοντισμό που προέρχεται από μέλη οργανώσεων με τα εξής, συχνότερα, κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά: οι άνδρες, οι έχοντες ηλικία 25-34 και άνω των 55 ετών, οι κάτοχοι μεταπτυχιακού διπλώματος, οι μισθωτοί ιδιωτικού τομέα, οι αυτοαπασχολούμενοι, τα μέλη περιβαλλοντικών οργανώσεων, οι μη αθλούμενοι, όσοι ασχολούνται με το χαντμπωλ και το ποδόσφαιρο, (για τους τελευταίους, επισημαίνεται, ότι το ποδόσφαιρο εμπεριέχει «μία κουλτούρα οπαδού»), ο.π., 20-21.

Θεωρούμε, ότι οι αρνήσεις και απροθυμίες από μέρους των οργανώσεων συνετέλεσαν στο γεγονός ότι από το δείγμα των 376 οργανώσεων που συμμετείχαν τελικά στην έρευνα, ένα ιδιαίτερα υψηλό ποσοστό (82%) ήταν ερασιτεχνικοί αθλητικοί σύλλογοι, (8% πολιτιστικοί και 4% περιβαλλοντικοί σύλλογοι, ο.π., 4 ερευνητικού μέρους).

208 Αναφερόμενοι στο σημερινό προφίλ του Έλληνα εθελοντή όπως προέκυψε και από την έρευνα για την «εθελοντική διάσταση» των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004, θα θέλαμε να επισημάνουμε ότι οι χειρισμοί σε ένα τόσο ευαίσθητο και συνάμα κρίσιμο εθνικό θέμα δεν δείχνουν να είναι πάντα οι πλέον ενδεδειγμένοι, με αποτέλεσμα δύο χρόνια πριν τους αγώνες του 2004 ούτε να έχει διαμορφωθεί ένα ελκυστικό και ανεξάρτητο οργανωτικό πλαίσιο εθελοντικής συμμετοχής, ούτε να έχει καλλιεργηθεί το απαραίτητο κλίμα εμπιστοσύνης και ελκυστικότητας της εθελοντικής ιδέας στους αγώνες. Το σημαντικότερο δεδομένο φαίνεται να είναι η έλλειψη μιας *αίσθησης συνέργειας* σε μία κοινή προσπάθεια για την επιτυχία των αγώνων. Υπενθυμίζουμε ότι αν και το οργανωτικό πλαίσιο

Παρόμοια συμπεράσματα για τις αξίες της εθελοντικής συμμετοχής και της συλλογικής δράσης προκύπτουν και από πρόσφατες έρευνες. Σε έρευνα της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς το 1999, προκύπτει ότι η ιδέα της συλλογικής δράσης για την επίλυση κοινωνικών προβλημάτων είναι κυρίαρχη στη συνείδηση της νέας γενιάς και παρατηρείται μια μεγάλη στροφή στην έννοια του «προσώπου» και της «προσωπικότητας». Μερικές από τις αποδεκτές πολιτικές αξίες της νέας γενιάς αναφέρονται στην Ελευθερία του Ατόμου, την Κοινωνική Ισότητα και την Οικολογία.²⁰⁹ Επιπρόσθετα, ιδιαίτερα αυξημένα ποσοστά σημαντικότητας μεταξύ των κοινωνικών αξιών, κατέχει η «συλλογική δράση για το καλό της κοινωνίας» μέσα από τη συμμετοχή σε περιβαλλοντικές ή εθελοντικές-ανθρωπιστικές οργανώσεις.²¹⁰

Οι συνθήκες ευνοούν σήμερα την ενδυνάμωση του πολιτιστικού εθελοντισμού και του εθελοντικού κινήματος στα πλαίσια μιας ισχυρής Κοινωνίας Πολιτών στην Ελλάδα. Το ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας, της κοινής γνώμης και των μέσων μαζικής επικοινωνίας έχει αυξηθεί γύρω από το φαινόμενο του οργανωμένου εθελοντισμού και γενικότερα του μη κερδοσκοπικού ή τρίτου τομέα. «Η οργανωμένη εθελοντική δράση τείνει να καταστεί μια σημαντική συνιστώσα της κοινωνίας των πολιτών ή πιο σωστά, αποτελεί το πιο ορατό ίσως δείγμα ότι μια κοινωνία των πολιτών αξία του ονόματός της, αρχίζει να οικοδομείται και στη χώρα μας».²¹¹

Η ελληνική Πολιτεία αναγνώρισε πρόσφατα το θεσμικό ρόλο ορισμένων κατηγοριών εθελοντικών οργανώσεων που δραστηριοποιούνται στον τομέα της Υγείας και Πρόνοιας²¹² ενώ παράλληλα ρύθμισε και θέματα για την άσκηση Πολιτικής Αναπτυξιακής Συ-

του εθελοντισμού στους τελευταίους Ολυμπιακούς του Σίδνεϊ «φαίνονταν» και ήταν ουσιαστικά ανεξάρτητο από δομές, μεθόδους και πρόσωπα που «εμπλέκονταν» στον καθεαυτό οργανισμό διοργάνωσης των αγώνων, εντούτοις 20.000 εθελοντές αποχώρησαν την πρώτη ημέρα των αγώνων, απογοητευμένοι από τις καταστάσεις που αντιμετώπισαν.

209 Η έρευνα της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς μελέτησε τις αξίες, τις στάσεις και αντιλήψεις της Ελληνικής νεολαίας (1997-1999). Το 1997 προσδιορίστηκε ότι η συνολική κοινωνική και πολιτική συμμετοχή των νέων (συμμετοχή υπό την ευρεία έννοια σε πάσης φύσεως οργανώσεις), ανέρχεται στο 42, 4% και ειδικότερα, ο ένας στους τέσσερις νέους (26,6%) συμμετέχει σε κοινωνικοπολιτιστικές εθελοντικές οργανώσεις. Η δυναμική της συμμετοχής εκδηλώνεται υπέρ των νέων κοινωνικών οργανώσεων και διαμορφώνεται, μεταξύ παραδοσιακών και νέων μορφών συμμετοχής μία σχέση 1:2. Έτσι, ένα ιδιαίτερα υψηλό ποσοστό εμφανίζει διαθεσιμότητα συμμετοχής σε εθελοντικές δραστηριότητες (55%) και διάθεση προσφοράς σε εθελοντική εργασία χωρίς αμοιβή (72,6%), βλ. Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς 2000: 12, 33-37 και 61-64.

210 Στην Πανελλήνια Έρευνα του Ε.ΚΕ.ΒΙ. που διεξήχθη το 1999, (βλ. Ε.ΚΕ.ΒΙ., ο.π., 91-95), το 43% του δείγματος απαντά για την αξία «*Συλλογική δράση για το καλό της κοινωνίας*» με ιδιαίτερα αυξημένα ποσοστά σημαντικότητας. Την τελευταία δεκαετία, οι έρευνες αποτύπωσης των κοινωνικών τάσεων και αντιλήψεων για θέματα αξιών, στάσεων και συμπεριφορών, ιδιαίτερα της νέας γενιάς, είναι συστηματικές, διεξάγονται από πολλές εταιρείες δημοσκοπήσεων και αποτελούν θέματα που καλύπτονται εκτενώς από τα ΜΜΕ. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις ετήσιες έρευνες Media Styles της AGB HELLAS και τις έρευνες της MRB.

211 Ανθόπουλος 2000: 18.

212 Ο νόμος του Υπουργείου Υγείας και Πρόνοιας (2646/1998) έχει σαν στόχο την «Ανάπτυξη του Εθνικού Συστήματος Κοινωνικής Φροντίδας» όπου τίθενται τα κριτήρια για την πιστοποίηση των εθελοντικών οργανώσεων ως φορέων του Συστήματος. Επίσης, υιοθετούνται μέτρα για την ανάπτυξη του εθελοντισμού και καθορίζονται κίνητρα για την ενθάρρυνση της εθελοντικής συμμετοχής σε δραστηριότητες στον τομέα της υγείας και της κοινωνικής φροντίδας. Ο νόμος δημοσιεύεται στο Ανθόπουλος, ο.π., 145-156.

νεργασίας και Βοήθειας μέσω Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων.²¹³ Το σημαντικότερο όμως βήμα εκ μέρους της πολιτείας αποτέλεσε η κατάθεση, στις αρχές του 2002, ενός ολοκληρωμένου σχεδίου νόμου- πλαισίου για τον εθελοντισμό που θα επιτρέπει τη μεταφορά ευθύνης και οικονομικών πόρων από το κράτος προς τις οργανώσεις της Κοινωνίας των Πολιτών.²¹⁴ Στις αρχές του 21ου αιώνα, η ελληνική κοινωνία δείχνει ώριμη στο να κινητοποιήσει δυνάμεις στην υπόθεση ενδυνάμωσης της Κοινωνίας των Πολιτών και ανάδειξης του εθελοντισμού ως απαραίτητης συνιστώσας σε όλες τις σφαίρες της κοινωνικής και πολιτιστικής ζωής.²¹⁵

5. Χαρακτηριστικά του εθελοντισμού στην μεταπολιτευτική Ελλάδα.

Επιχειρώντας να κωδικοποιήσουμε αυτή τη διαδρομή και εξέλιξη του εθελοντικού τομέα κατά την περίοδο 1974-2000, προκύπτει ο Πίνακας 7. Αν και χρησιμοποιήσαμε στοιχεία και όρους από τη μέθοδο της «S.W.O.T. ανάλυση», (Strengths-Δυνάμεις, Weaknesses-Αδυναμίες, Threats-Απειλές και Opportunities-Δυνατότητες), δεν την ακολουθήσαμε «κατά γράμμα» για τρεις ουσιαστικούς λόγους:

- Η δική μας εξέταση επέλεξε να αναλύσει την εξεταζόμενη 27ετία χωρισμένη σε τρεις περιόδους, ενώ η S.W.O.T. ανάλυση αναφέρεται σε μικρότερες χρονικές περιόδους. Η ανάλυση με βάση δεκαετίες παρουσιάζει δυσκολίες στην εξέταση του εθελοντικού χώρου. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι στη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 ανατρέπονται δεδομένα και διαμορφώνονται διαφορετικές εξελίξεις που χρήζουν ξεχωριστής ανάλυσης.

213 Ο νόμος του Υπουργείου Εξωτερικών (2731/1999) καθορίζει τις προϋποθέσεις για τις Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις οι οποίες μπορούν να συμμετάσχουν σε δράσεις που αποβλέπουν σε ανάπτυξη οικονομικών σκοπούς ή στην παροχή επείγουσας ανθρωπιστικής ή επισιτιστικής βοήθειας σε περίπτωση φυσικών καταστροφών ή άλλων έκτακτων καταστάσεων. Ο νόμος θέτει τις απαραίτητες προϋποθέσεις για τη συμμετοχή των ΜΚΟ σε τέτοια προγράμματα και θεσπίζει κίνητρα εθελοντικής συμμετοχής στα προγράμματα ΜΚΟ. Ο νόμος δημοσιεύεται στο Ανθόπουλος, ο.π., 157-163.

214 Το σχέδιο νόμου του Υπουργείου Εσωτερικών προβλέπει μεταξύ άλλων την ίδρυση «Εθνικού Κέντρου Εθελοντισμού», τον σαφή προσδιορισμό των οργανώσεων, τη θέσπιση χρηματικών αποζημιώσεων και την υποχρεωτική χορήγηση αδειών για τα μέλη των εθελοντικών οργανώσεων, όπως επίσης και την πλήρη ασφαλιστική κάλυψη και το προνόμιο των φορολογικών ελαφρύνσεων για τους εθελοντές. Επίσης, στο σχέδιο του νόμου προσδιορίζονται τα χαρακτηριστικά διασφάλισης της «βιωσιμότητας» των οργανώσεων, και επιπλέον θεσπίζεται το κριτήριο του «εθελοντισμού» (65% από το σύνολο των μελών να είναι εθελοντές), το κριτήριο της «ποιότητας» (ύπαρξη εσωτερικής διαδικασίας αξιολόγησης) και το κριτήριο της «ανεξαρτησίας» (μέχρι 50% των πόρων από ένα θεσμικό χρηματοδότη), βλ. εφ. *Εθνος της Κυριακής* 3/3/2002.

215 Ενδεικτικό γεγονός της διογκούμενης τάσης ενδιαφέροντος στην ελληνική κοινωνία για τον εθελοντισμό αποτελεί το εξής. Αποδελτιώσαμε ένα τεύχος από το *Αθηνόγραμμα*, το γνωστό εβδομαδιαίο περιοδικό για τα πολιτιστικά γεγονότα που διεξάγονται στην Αθήνα. Ειδικότερα, αποδελτιώσαμε τα γεγονότα μιας εβδομάδας «ειδικής επικαιρότητας», (τελευταία εβδομάδα Αποκριάς του 2002). Στην στήλη «Συνέδρια» αναφέρονταν σε επικείμενο συνέδριο της *WWF Ελλάς*. Στην Στήλη «Φιλανθρωπικές εκδηλώσεις», υπήρχε ενημέρωση για τις δραστηριότητες τεσσάρων Μ.Κ.Ο., *Unicef*, *Actionaid Ελλάς*, *Εθελοντική Εργασία Αθήνας*, *Save these Children*. Στην στήλη «Επιμόρφωση» αναφέρονταν τέσσερα σεμινάρια εκπαίδευσης εθελοντών από τον *Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό*, το *Παιδικό Μουσείο*, την *Χ.Ε.Ν.* και την *W.W.F.* Τέλος, σε ειδική στήλη με τίτλο «Εθελοντισμός» αναφέρονταν το πρόγραμμα της *Ευρωπαϊκής Εθελοντικής Υπηρεσίας* για εθελοντική εργασία στο εξωτερικό, βλ. *Αθηνόγραμμα* τ. 96/ 14-3-2002.

- Επιλέξαμε να αποτυπωθούν στον πίνακα τα επιτεύγματα και τα αποτελέσματα της πορείας του εθελοντικού χώρου στην κάθε περίοδο, ενώ η S.W.O.T. ανάλυση χρησιμοποιείται κυρίως για τη χάραξη και το σχεδιασμό μιας πολιτικής έμμεσης εφαρμογής.
- Η S.W.O.T. ανάλυση αναφέρεται συνήθως σε μία μονάδα ή ένα σχετικά ομοιογενή χώρο ή κλάδο και όχι σε μία ποικιλία οργανώσεων με πανσπερμία μορφών δράσης και λειτουργιών, γεγονός που χαρακτηρίζει τον εθελοντικό τομέα και αποτελεί «μοναδική του συμφορά και ελπίδα». Το προσδιορίζουμε ως «συμφορά και ελπίδα» καθώς οι οργανώσεις του εθελοντικού τομέα αποτελούν μεν «ένα πολύμορφο κοινωνικό καλειδοσκόπιο» αλλά ταυτόχρονα οι εκτατικές του δράσεις δεν επιτρέπουν την συγκρότηση ενός χώρου με ομοιογένεια, με αποτελεσματικές δικτύσεις και κεντρικές συνθέσεις.

Στον Πίνακα 3 αποτυπώνονται μερικά από τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά της πορείας και εξέλιξης του εθελοντικού χώρου και ιδιαίτερα των οργανώσεων του πολιτιστικού εθελοντισμού στην Ελλάδα στην περίοδο 1974-2000. Μία εικοσιεπταετής πορεία κατά την οποία οι εθελοντικές οργανώσεις διεξήλθαν από διαφορετικές φάσεις ανάπτυξης και περιόδων ύφεσης και άνθησης, ανέπτυξαν διάφορες μορφές δράσεων, συνεργασιών και δικτύσεων. Έτσι, αποτυπώνονται σε τρεις επιμέρους περιόδους, οι εγγενείς δυνάμεις και αδυναμίες που παρουσίασαν οι εθελοντικές πολιτιστικές οργανώσεις, οι ευκαιρίες και οι απειλές που προέκυψαν, οι θετικές επιδράσεις και οι αρνητικές επιρροές που αναπτύχθηκαν και, τέλος, τα αποτελέσματα που κατάφεραν να επιτύχουν.

Πίνακας 3. ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΟΡΓΑΝΩΣΕΩΝ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΥ ΕΘΕΛΟΝΤΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ 1974 – 2000

	1974-1980	1981-1990	1991-2000
Εγγενείς Δυνατότητες	- Μαζικές και ισχυρές οργανώσεις. - Ενθουσιασμός και πεποίθηση μελών για κοινωνικές αλλαγές.	- Εξειδίκευση δράσεων. - Εμπειρία στελεχών, αποδοχή και αναγνώριση από τις τοπικές κοινωνίες	- Πολυτομεακές οργανώσεις. - Συμπληρωματικότητα δράσεων. - Καλλιέργεια προσωπικού στοιχείου στις οργανωτικές πρακτικές.
Εγγενείς Αδυναμίες	- Αποσπασματικότητα των δράσεων. - Συγκεντρωτικά και ιεραρχικά οργανωτικά σχήματα. - Έλλειψη συνεργασιών με εμψυχωτές.	- Αδυναμία ανανέωσης του έμφυτου δυναμικού και διεύρυνσης του κοινού. - Έλλειψη συνεργασιών με Τ.Α. - Αποκοπή από σύγχρονες κοινωνικές εξελίξεις.	- Εθελοντισμός μικροκλίμακας. - Οργανώσεις εντοπισμένης δράσης - Έλλειψη δικτύωσης.
Ευκαιρίες/Θετικές Επιδράσεις	- Ευνοϊκή συγκυρία για εθελοντική συμμετοχή και συλλογική δράση. - Απουσία συγκροτημένων πολιτικών από το κράτος και την Τ.Α.	- Σημαντικές αλλαγές στην κυβερνητική πολιτική. - Πηγές χρηματοδότησης από ιδιωτικό τομέα - Πηγές χρηματοδότησης από τις Ευρωπαϊκές Κοινότητες	- Απόσυρση κράτους πρόνοιας. - Κρίση της παραδοσιακής συμμετοχής. - Ανάδειξη της τοπικότητας. - Σύνδεση με νέες κοινωνικές ανάγκες. - Επικαιρότητα εθελοντισμού λόγω Ολυμπιάδας.
Απειλές/Αρνητικές Επιρροές και επιπτώσεις.	- Εποικισμός από κόμματα. - Μέλη πολυμερούς ένταξης.	- Εξάρτηση από το κράτος. - Πατερναλισμός της Τ.Α. «Μετακύλιση» συμμετοχής προς Τ.Α. και κράτος.	- Κυριαρχία του πολιτισμού της εικόνας - Ατομισμός, εσωστρέφεια και επικράτηση ιδιωτικού οράματος
Αποτελέσματα/Επιτεύγματα	- Παραγωγός κοινωνικότητας. - Παράγοντας τοπικής ανάπτυξης.	- Εκτατική ανάπτυξη οργανώσεων. - Αναγνώριση από τοπική κοινωνία. - Συρρίκνωση και ύφεση (μετά το '84).	- Ουσιαστικότερες λειτουργίες. - Αποτελεσματικότερες δράσεις.

